



УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ТАМГЫН ГАЗАР  
ПАРЛАМЕНТЫН СУДАЛГАА, СУРГАЛТЫН ХҮРЭЭЛЭН

# “ПАРЛАМЕНТ”

(Судалгааны эмхэтгэл)



- Байгаль орчин, Хүнс, Хөдөө аж ахуйн судалгааны хэсэг

ННА-40  
ДАА-630  
П-183

“Парламент” судалгааны эмхэтгэл (41 дүгээр боть)-ийг  
Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Парламентын судалгаа,  
сургалтын хүрээлэнгээс эрхлэн гаргав.

Хянасан: Ц.Цогзолмаа  
Ц.Норовдондог (Ph.D)

Эмхэтгэсэн: Д.Жигваагүнсэл  
Р.Оргилмаа

Хэвлэлийн эх бэлтгэсэн: Т.Цэнд-Аюуш

УИХ-ын Тамгын газар ©  
“ПАРЛАМЕНТ” СУДАЛГААНЫ ЭМХЭТГЭЛ - БОТЬ 41

**ISBN 978-9919-9940-0-6**

## ГАРЧИГ

### I БҮЛЭГ. БАЙГАЛЬ ОРЧИН, ХҮНС, ХӨДӨӨ АЖ АХУЙ

1.1.	Дуу чимээний бохирдол, түүнээс сэргийлэх, орчны аюулгүй байдлын хяналт зохицуулалт: Гадаадын зарим орны туршлага (СТ-22/214).....	6
	<i>Г.Алтан-Оч (Ph.D), О.Билгүүтэй, С.Золжаргал, С.Дөлгөөнномун, П.Уранчимэг, Ц.Ариунаа</i>	
1.2.	Хүнсний харилцааг зохицуулж буй эрх зүйн орчин, бусад орнуудын туршлага.....	48
	<i>Ц.Норовдондог (Ph.D), О.Билгүүтэй, Б.Батцэцэг, Р.Оргилмаа С.Дөлгөөнномун, С.Золжаргал, Б.Мөнгөнсүвд</i>	
1.3.	Хөгжингүй орнуудын хүнс, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үнийг зохицуулах бодлого, хууль эрх зүйн орчин (СТ-22/217).....	89
	<i>Ц.Норовдондог (Ph.D), О.Билгүүтэй, Р.Нургүл, И.Жаргалзаяабямба, Б.Туул</i>	
1.4.	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн хэрэгжилтийн зарим асуудал (СТ-22/302).....	115
	<i>О.Билгүүтэй, Б.Буянзаяа</i>	
1.5.	Мал аж ахуйн салбарын зарим мэдээлэл, лавлагаа (хонин сүрэг, үхэр сүрэг, малын тэжээл бэлтгэл) (СТ-22/403).....	130
	<i>Г.Алтан-Оч (Ph.D), О.Билгүүтэй, С.Дөлгөөнномун, С.Золжаргал</i>	
1.6.	Сумын төвийн нэгдсэн халаалт, сургууль, дотуур байрны өнөөгийн байдал, холбогдох бодлогын баримт бичиг, олон улсын төсөл, хөтөлбөрүүдийн талаарх тойм мэдээлэл (СТ-22/407).....	204
	<i>Г.Билгээ, П.Уранчимэг, Ц.Ариунаа, Б.Туул, Б.Мөнгөнсүвд</i>	





# БҮЛЭГ I

## БАЙГАЛЬ ОРЧИН, ХҮНС, ХӨДӨӨ АЖ АХУЙ

### ТОЙМ АГУУЛГА

- Дуу чимээний бохирдол
- Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал
- Хүнсний хууль эрх зүйн орчин
- ХАА-н бүтээгдэхүүний үнэ
- МАА-н салбарын мэдээлэл
- Сумын төвийн үйлчилгээ

**ДУУ ЧИМЭЭНИЙ БОХИРДОЛ, ТҮҮНЭЭС СЭРГИЙЛЭХ, ОРЧНЫ АЮУЛГҮЙ БАЙДЛЫН  
ХЯНАЛТ ЗОХИЦУУЛАЛТ: ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

(Харьцуулсан судалгаа)

*Г.Алтан-Оч (Ph.D), О.Билгүүтэй, С.Золжаргал,  
С.Дөлгөөнномун, П.Уранчимэг, Ц.Ариунаа*

**АГУУЛГА**

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

ОЛОН УЛСЫН ЗӨВЛӨМЖ, НИЙТЛЭГ АСУУДАЛ, СТАНДАРТ: ДЭЛХИЙН ЭРҮҮЛ  
МЭНДИЙН БАЙГУУЛЛАГА

МОНГОЛ УЛС

АМЕРИКИЙН НЭГДСЭН УЛС (АНУ)

БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС (СОЛОНГОС УЛС)

ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ ГЕРМАН УЛС (ХБНГУ)

БҮГД НАЙРАМДАХ ЭНЭТХЭГ УЛС (ЭНЭТХЭГ УЛС)

ЯПОН УЛС

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

## УДИРТГАЛ

Судалгааны захиалгын дагуу “Дуу чимээний бохирдол, түүнээс сэргийлэх, орчны аюулгүй байдлын хяналт зохицуулалт: Гадаадын зарим орны туршлага” сэдэвт харьцуулсан судалгааг Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

**Судалгааны зорилго:** Гадаадын зарим орны дуу чимээний бохирдлын стандарт, түүнээс урьдчилан сэргийлэх, орчны аюулгүй байдлыг хангахтай холбоотой хяналтын эрх зүйн зохицуулалтын орчныг харьцуулан судлахад чиглэгдэнэ.

**Хамрах хүрээ:** Судалгаанд дуу чимээний бохирдлын талаарх дэлхийн Эрүүл мэндийн байгууллага (ДЭМБ)-ын зөвлөмж, АНУ, Герман, Япон, Солонгос, Энэтхэг зэрэг 5 орны туршлагыг хамруулсан. Олон улсын туршлага, эрх зүйн орчны хүрээнд дуу чимээний бохирдолтой холбоотой дараах асуудлыг судаллаа. Үүнд:

- Дуу чимээний бохирдлын тухай олон улсын зөвлөмж, холбогдох стандарт, нийтлэг асуудал;
- Монгол Улсын дуу чимээний бохирдлын эрх зүйн зохицуулалт;
- Бусад орнуудын туршлага:
  - ✓ Дуу чимээний бохирдлын эрх зүйн зохицуулалт;
  - ✓ Дуу чимээний бохирдлын асуудлыг хариуцдаг төрийн байгууллага, бүтэц, зохион байгуулалт;
  - ✓ Дуу чимээний бохирдлын эх үүсвэрүүд, тэдгээрээс урьдчилан сэргийлэх, аюулгүй байдлын хяналтын зохицуулалтын талаарх асуудлууд.

**Түлхүүр үг:** *чимээ шуугианы бохирдол, дуу чимээний бохирдол, гудамжны хөдөлгөөний дуу чимээ, барилгын өрөмдлөгийн болон хүнд машин механизмын дуу чимээ, онгоцны буудлын болон онгоцны дуу чимээ, ажлын байрны дуу чимээ, барилгын ажлын дуу чимээ*

**Keywords:** *noise pollution, sound pollution, street traffic sounds, construction sounds like drilling or other heavy machinery in operation, airports, with constant elevated sounds from air traffic, i.e. planes taking off or landing, workplace sounds, барилгын ажлын дуу чимээ*

## СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Дуу чимээний бохирдол нь хүний эрүүл мэнд, амьдрах орчинд нөлөөлдөг 7 төрлийн бохирдлын нэг юм. Дуу чимээний бохирдлыг эх үүсвэрийн төрлөөр нь үйлдвэр, аж ахуйн нэгжийн дуу чимээ, барилгын ажлын дуу чимээ, автомашины дуу чимээ, төмөр замын дуу чимээ, агаарын хөлгийн дуу чимээ болон бусад (амьдрах орчны чимээ, нам давтамжийн дуу чимээ гэх мэт) гэж ангилдаг.

Үйлдвэр, аж ахуйн нэгжийн дуу чимээ, барилгын ажлын чимээ, өдөр тутмын амьдралын чимээ зэрэг замын хөдөлгөөний дуу чимээнээс бусад дуу чимээг хүрээлэн буй орчны дуу чимээ гэж ангилсан жишээнүүд байдаг. Олон улсын хэмжээнд оршин суугчдад нөлөөлж буй бүх дуу чимээ нь хүрээлэн буй орчны чимээ шуугиан (олон нийтийн дуу чимээ) бөгөөд энэ нь ажлын байран дахь чимээ шуугианаас (мэргэжлээс шалтгаалах дуу чимээ) ялгаатай байдаг байна.

Дуу чимээний бохирдлыг зохицуулах хоёр төрлийн зохицуулалтын арга байдаг байна.

- нэгд, дуу чимээний хэмжилт хийх боломжгүй уламжлалт аргаар шийдвэрлэх зохицуулалт;
- хоёрт, дуу чимээний физик шинж чанарт үндэслэн үнэлгээний арга, стандартыг тодорхойлон зохицуулах арга.

Дуу чимээг тааламжтай, эсхүл тааламжгүй буюу хүсээгүй дуу чимээ гэж олон улсад ангилан тодорхойлдог ба хүчтэй дуу чимээ нь хүний бие, ялангуяа сонсголын эрхтнийг гэмтээх эрсдэлтэй байдаг тул хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, анагаах ухааны салбарт дуу чимээний үнэлгээний тоон стандартыг дэлхий даяар 20 дугаар зууны сүүлийн хагасаас хойш мөрдөж байна. Түүнчлэн хүрээлэн буй орчны сөрөг нөлөөлөл, нойрны эмгэг, зүрхний өвчлөл, тархалт нэмэгдэж байгаатай холбогдуулан ДЭМБ болон ДЭМБ-ын Европын нарийн бичгийн дарга нарын газраас замын хөдөлгөөний дуу чимээ, хүрээлэн буй орчны дуу чимээний талаарх удирдамжийг хамгийн сүүлд 2018 онд шинэчлэн баталсан байна.

**Дуу чимээний бохирдлын эрх зүйн орчин:** Дуу чимээний бохирдлын эрх зүйн орчны хүрээг авч үзвэл, судалгаанд авагдсан орнуудаас дөрөв нь хуулиар, нэг нь дүрмээр тус тус зохицуулсан байна. Үүнд:

1. **АНУ**-Дуу чимээний хяналтын хууль (NCA-Noise Control Act)
2. **БНСУ**-Дуу чимээ, чичиргээний зохицуулалтын тухай хууль (The Noise and Vibration Regulation Act)
3. **ХБНГУ**-Агаарын бохирдол, дуу чимээ, газар хөдлөл зэрэг байгаль орчны таагүй үзэгдлээс сэргийлэх тухай хууль (Gesetz zum Schutz vor schädlichen Umwelteinwirkungen durch Luftverunreinigungen, Geräusche, Erschütterungen und ähnliche Vorgänge-*германаар*)
4. **Япон**-Дуу чимээний бохирдлын тухай хууль (Noise Pollution Law).
5. **Энэтхэг**-Дуу чимээний бохирдлын хяналт, зохицуулалтын дүрэм (Noise Pollution Regulation and Control Rules)

Эдгээр хууль, дүрмийн зорилго нь дуу чимээний бохирдол болон хүний үйл ажиллагаанаас үүдэлтэй бие, сэтгэхүйд сөргөөр нөлөөлөх үйлдвэр, техник, тоног төхөөрөмж, тээврийн хэрэгсэл зэргээс үүдэлтэй дуу чимээний зохист түвшинг зохицуулахаас гадна автомашины дуу чимээний зөвшөөрөгдөх хязгаарыг тогтоох,

шөнийн дуу чимээний хүрээ хязгаарыг тусгайлан заах замаар иргэдийн амьдрах орчныг хамгаалах нийтлэг зорилгод чиглэгдсэн.

**Дуу чимээний бохирдлын асуудлыг хариуцдаг төрийн байгууллага ба түүний бүтэц, зохион байгуулалт.** Улс орон бүр дуу чимээний бохирдлыг зохицуулах өөрийн гэсэн хариуцах нэгж байгууллагатай байх ба АНУ-ын Дуу чимээний бохирдлыг арилгах төв нь (Noise Pollution Clearinghouse) дуу чимээтэй холбоотой асуудлыг зохицуулж буй хууль тогтоомжуудыг нэгтгэж, нэгдсэн хууль тогтоомжийн сан үүсгэж, одоогийн эрх зүйн зохицуулалтаас хэрэгжиж буй болон хэрэгжихгүй байгаа зохицуулалтуудыг ялган салгаж дүн шинжилгээ хийн, дээрх дүн шинжилгээний үр дүнд дуу чимээний орчин үеийн шаардлагад нийцсэн шинэ дүрэм журам боловсруулах ажлыг хариуцдаг.

Солонгос Улсад Хүрээлэн буй орчны бодлогын тухай хуулийн дагуу Байгаль орчны сайд Засгийн газрын зөвлөлийн зөвшөөрлөөр байгаль орчныг хамгаалах урт хугацааны бодлогын хэрэгжилтийг хангах чиг үүрэг бүхий Солонгосын дуу чимээ, чичиргээний инженерчлэлийн нийгэмлэг (The Korean Society for Noise and Vibration Engineering KSNVE) байгуулсан бөгөөд Засгийн газарт техникийн зөвлөгөө өгөх чиг үүрэгтэй ажилладаг.

ХБНГУ-д дуу чимээнээс хамгаалах асуудлыг байгаль орчны асуудал хэмээн хүлээн зөвшөөрч, байгаль орчны бодлогодоо тусгасан байх бөгөөд тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлалд тусгагдсан дуу чимээнээс хамгаалах зааврыг баримталдаг байна. Дуу чимээнээс хамгаалах асуудлыг хариуцдаг төрийн захиргааны төв байгууллага нь Хүрээлэн буй орчин, байгаль хамгаалах, барилга болон цөмийн аюулгүй байдал, хэрэглэгчийг хамгаалах холбооны яам юм.

Энэтхэг Улсад Бохирдлыг хянах төв зөвлөл (Central Pollution Control Board–CPCB)-тэй бөгөөд энэ нь Байгаль орчин, ой, уур амьсгалын өөрчлөлтийн яамны харьяа байгууллага юм. Тус зөвлөл нь агаарын чанарын стандарт, усны чанарын стандарт, дуу чимээний стандарт, автомат түлшний чанарын стандарт, салбарын бусад тусгай стандартуудыг хэрэгжүүлж ажилладаг.

Япон Улсад дуу чимээний бохирдлын асуудлыг Дотоод хэрэг, харилцаа холбооны яамны “Байгаль орчны маргааныг зохицуулах хороо” хариуцан ажиллах ба эвлэрүүлэн зуучлах, шийдвэр гаргах замаар бохирдлын маргааныг шуурхай, зохих ёсоор шийдвэрлэх, аливаа асуудлыг нийтийн ашиг сонирхолд нийцүүлэн зохицуулах үндсэн ажилтай байдаг. Сүүлийн жилүүдэд агаарын бохирдол болон бусад бохирдлоос илүүтэй дуу чимээний бохирдолтой холбоотой гомдлууд ихээр ирэх болсон нь тус хороо иргэдтэй илүү түлхүү харилцах болсныг илэрхийлдэг байна.

**Дуу чимээний бохирдлын эх үүсвэрүүд, тэдгээрээс урьдчилан сэргийлэх, аюулгүй байдлын хяналт зохицуулалт.** Дуу чимээний бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх, хяналт тавих зохицуулалт нь иргэдийн эрүүл мэндийг дуу чимээнээс хамгаалах, хүрээлэн буй орчны хэт их дуу чимээг багасгах, нийгмийн эрүүл мэндийг хамгаалах замаар дуу чимээний түвшинг хянахад оршино. АНУ-д Байгаль орчны хамгаалах газрын дэргэд Дуу чимээг бууруулах, хянах алба (Office of Noise Abatement and Control)-ыг байгуулсан. Энэ алба нь дуу чимээний эсрэг хөтөлбөр боловсруулахад техникийн тусалцаа үзүүлэх, иргэдийн сэтгэц, бие махбодын эрүүл мэндэд чимээ шуугианы үзүүлэх нөлөөллийг үнэлэх судалгаа хийж, үндэсний дуу чимээний хяналтын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх, дуу чимээг бууруулах хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг хангах

зорилгоор их дээд сургууль болон хувийн хэвшлийн байгууллагуудтай хамтрах, Дуу чимээний хяналтын тухай хуулийн хэрэгжилтэд үнэлгээ хийх чиг үүрэгтэй байна.

Солонгос Улсад Дуу чимээ, чичиргээний зохицуулалтын тухай хууль (The Noise and Vibration Regulation Act)-ийн 15-р бүлэгт Захиргааны торгууль ногдуулах стандарт (Standards for Imposition of Administrative Fines)-ын дагуу хяналт тавьж зохицуулна.

ХБНГУ нь Бохирдлоос хамгаалах тухай холбооны хуульд хүрээлэн буй орчны эрх зүйд хамаарах хүн, амьтан, ургамал, газрын хөрс, ус, агаар мандал, түүнчлэн соёлын болон бусад эд зүйлсийг орчны аюул хөнөөлөөс хамгаалах, урьдчилан сэргийлэх болон агаар, ус, хөрсний бохирдлыг зайлуулах, багасгахад чиглэсэн заалтуудыг багтаасан байна.

Энэтхэг Улсын эрх бүхий байгууллага буюу Бохирдлыг хянах төв зөвлөл нь дуу чимээний бохирдлыг бууруулах журмыг хэрэгжүүлэх, дуу чимээтэй холбоотой орчны агаарын чанарын стандартыг дагаж мөрдүүлэх замаар хяналтын үүргээ гүйцэтгэх ба Дуу чимээний бохирдлын хяналт, зохицуулалтын журмыг дагаж мөрдөөгүй, зөрчил гаргавал тухайн хүнд хариуцлага тооцох, цаашлаад эрүүгийн хэрэг үүсгэн шалгаж, хариуцлага тооцдог байна.

Япон Улсын Дуу чимээний зохицуулалтын тухай хуульд зааснаар хяналтын дээд шат нь Байгаль орчны сайд бөгөөд дуу чимээнээс урьдчилан сэргийлэх, хяналт тавих чиг үүрэг бүхий Японы аж үйлдвэрийн байгаль орчны менежментийн холбоо (Japan Environmental Management Association For Industry) төрийн бус байгууллага нь бохирдлын асуудлаар хяналтыг хэрэгжүүлдэг байна. Хуульд зааснаар, бохирдлыг үндсэндээ “тодорхой хэмжээний болон түүнээс дээш хэмжээний тусгай үйлдвэр”, “бусад үйлдвэр” гэж хуваадаг бөгөөд холбоо нь дараах гурван мэргэжлийн албан тушаалтнаас бүрдэнэ. Үүнд:

- Бохирдлын хяналтын удирдагч Үйлдвэрүүдийн бохирдлын хяналтын үйл ажиллагаанд хяналт тавьж, удирдах үүрэгтэй.
- Бохирдлын хяналтын ахлах менежер нь бохирдлын хяналтын менежер тусалж, бохирдлын хяналтын менежерийг удирдах үүрэг гүйцэтгэдэг.
- Бохирдолтой тэмцэх менежер нь бохирдол үүсгэх байгууламж, бохирдлыг бууруулах байгууламжийн ашиглалт, засвар үйлчилгээ, удирдлага, түлш, түүхий эдийн үзлэг зэргийг хариуцна.

### **ОЛОН УЛСЫН ЗӨВЛӨМЖ, НИЙТЛЭГ АСУУДАЛ, СТАНДАРТ: ДЭЛХИЙН ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН БАЙГУУЛЛАГА**

1995 онд **Дэлхийн Эрүүл Мэндийн Байгууллага (ДЭМБ)**-ын Европын бүс нутгийн гишүүн орнуудаас олон нийтийн дуу чимээг зохицуулах удирдамжийг гаргасан.<sup>1</sup> Мөн 2010 онд ДЭМБ-ын Европын бүсийн гишүүн орнуудын төлөөлөгчид ДЭМБ-аас хүрээлэн буй орчны дуу чимээний талаарх шинэчилсэн удирдамж боловсруулахыг хүсч бүх нийтийг уриалсан. ДЭМБ-ын Европын бүсийн “Байгаль орчны дуу чимээний удирдамж” нь хүний эрүүл мэндийг тээвэр (замын хөдөлгөөн, төмөр зам, нисэх онгоц), салхин цахилгаан үүсгүүрийн дуу чимээ, амралт зугаалгын дуу чимээ зэргээс хамгаалах тэр дундаа хүүхдийн дуу чимээнд өртөх өртөлтийг багасгах талаар нотолгоонд суурилсан бодлогын удирдамжаар хангахыг уриалжээ.

<sup>1</sup>[https://www.researchgate.net/publication/324679574\\_Development\\_of\\_the\\_WHO\\_Environmental\\_Noise\\_Guidelines\\_for\\_the\\_European\\_Region\\_An\\_Introduction](https://www.researchgate.net/publication/324679574_Development_of_the_WHO_Environmental_Noise_Guidelines_for_the_European_Region_An_Introduction)



ДЭМБ-ын өмнөх удирдамжтай харьцуулахад хамгийн чухал өөрчлөлтүүдэд хүрээлэн буй орчны дуу чимээний ядаргаа, зүрх судасны системд үзүүлэх нөлөө, таргалалт, бодисын солилцооны үр дагавар (чихрийн шижин гэх мэт), танин мэдэхүйн доройтол, нойргүйдлийн хямрал, сонсголын бэрхшээл, чих шуугих, төрөх үеийн таагүй үр дагавар, амьдрах чадвар сулрах, сэтгэцийн эрүүл мэндэд нөлөөлөх зэрэг эрүүл мэндийн үр дагавартай холбосон шинэ нотолгоог авч үзэх зэрэг асуудлууд тусгагдсан.

Одоогийн дуу чимээний орчин болон дуу чимээний шинэ эх үүсвэрүүдийг оруулах, нотлох баримтыг үнэлэх, зөвлөмж боловсруулахад стандартчилсан тогтолцоог (зөвлөмж, үнэлгээ, боловсруулалт, үнэлгээний зэрэглэл) ашиглах тухай удирдамжид дурдсан зөвлөмжүүд нь хүрээлэн буй орчны дуу чимээтэй холбоотой эрүүл мэндийн хэд хэдэн үр дагаврын талаарх нотолгоог системтэй хянаж үзэх, түүнчлэн дуу чимээнд өртөлт ба эрүүл мэндийн сөрөг үр дагаврыг бууруулах арга хэмжээний талаарх нотлох баримтуудыг хавсаргасан.

2018 онд ДЭМБ-ын Европын бүс дараах удирдамжийг гаргасан. Уг удирдамжид ажлын байрны бус дуу чимээ, түүний бие махбодын болон сэтгэцийн эрүүл мэндийн үр дагавартай холбоотой байдлын талаар Европ болон дэлхийн бусад улсуудад хийсэн судалгааны хамгийн сүүлийн үеийн нотолгоо, баримтыг агуулсан болно. Нэмж дурдахад, удирдамжид дуу чимээний янз бүрийн эх үүсвэр (замын хөдөлгөөн, төмөр зам, нисэх онгоц, салхин сэнс) -ийн талаарх өдөр-орой-шөнийн дундаж болон шөнийн дундаж түвшний хязгаарлалт, урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээний талаар зөвлөмж өгсөн.

*Хүснэгт 1. ДЭМБ-ын Европын бүсийн 2018 оны хүрээлэн буй орчны дуу чимээний удирдамж*

<b>Дуу чимээний эх үүсвэр</b>	<b>Өдөр-Орой-Шөнийн дундаж түвшин</b>	<b>Шөнийн дундаж дуу чимээ</b>
Замын хөдөлгөөн	53 дБ(А)	45 дБ(А)
Төмөр зам	54 дБ(А)	44 дБ(А)
Нисэх онгоц	45 дБ(А)	40 дБ(А)
Салхин турбин	45 дБ(А)	зөвлөмж байхгүй

**Дуу чимээний бохирдол эрүүл мэндэд үзүүлэх нөлөө**

Хүнд-Дуу чимээний бохирдол нь эрүүл мэнд, өдөр тутмын амьдралын аль алинд нь нөлөөлдөг байна. Хүсээгүй дуу чимээ нь физиологийн эрүүл мэндийг гэмтээж болно. Зүрх судасны эмгэг, цусны даралт ихсэх, стрессийн түвшин өндөр байх, чих шуугих, сонсгол муудах, нойргүйдэл болон сэтгэл түгших үр дагавар зэрэг эрүүл мэндийн хэд хэдэн нөхцөл байдалтай холбоотой байдаг. ДЭМБ-аас Европт дуу чимээний хүний эрүүл мэндэд хор хөнөөл учруулах босго хэмжээ болох 55 децибелээс дээш өндөртэй замын хөдөлгөөний дуу чимээнд 113 сая хүн өртөж байгааг тодорхойлжээ.

Хүүхдүүд дуу чимээнд онцгой өртөмтгий байдаг ба хүүхдэд үзүүлэх нөлөө нь хүүхдийн бие бялдар, сэтгэл зүйн эрүүл мэндэд ноцтой аюул учруулж, хүүхдийн сурлага, зан харилцаанд сөргөөр нөлөөлдөг байна. Түүнчлэн өндөр настай хүмүүс зүрх судасны өвчлөлтэй болохоос гадна аутизмтай хүүхдүүдэд айдас түгшүүрийг мэдрүүлж орчноос зайлсхийх, өөрсдийгөө тусгаарлах гэх мэт сөрөг нөлөөг үзүүлдэг байна.

*Зэрлэг ан амьтанд* - Дуу чимээ бол далайн олон организм хүрээлэн буй орчинтой харилцах үндсэн арга зам нь юм. Жишээлбэл: далайн хөхтөн амьтад, загасны олон төрөл зүйл аялах, харилцах, хооллохдоо дуу авиаг гол хэрэгсэл болгон ашигладаг. Антропоген дуу чимээ нь амьтдад муугаар нөлөөлж, махчин амьтан, олзыг илрүүлэх, түүнээс зайлсхийх зэрэг нарийн тэнцвэрт байдлыг өөрчлөх замаар эрсдэлийг нэмэгдүүлж, харилцаа холбоо, ялангуяа нөхөн үржихүйн үйл ажиллагаанд дуу чимээг ашиглахад саад учруулдаг.

Хүний үйл ажиллагаанаас үүдэлтэй усан доорх дуу чимээний бохирдол далайд зонхилж байгаа бөгөөд дуу чимээ нь агаараас илүү усаар дамжин хурдан тархаж, далайн экосистемийг сүйтгэх гол эх үүсвэр болж, далайн хөхтөн амьтад, загас, сээр нуруугүй амьтад зэрэг далайн амьдралд ихээхэн хор хөнөөл учруулдаг байна. Антропоген дуу чимээний гол эх үүсвэрүүд нь худалдааны хөлөг онгоц, тэнгисийн цэргийн дууны аппарат, усан доорх дэлбэрэлт (цөмийн, газрын тос, байгалийн хийн үйлдвэрлэлийн, газар хөдлөлтийн хайгуулаас үүдэлтэй), ачааны хөлөг онгоцууд сэнс болон дизель хөдөлгүүрүүд байдаг байна.

## МОНГОЛ УЛС

Хотжилт нэмэгдэж, хүмүүсийн төвлөрөл ихсэж, үйлдвэржилт, автоматжуулалт хөгжихийн хэрээр орчны чимээ шуугиан дэлхий дахинд нэмэгдсээр байна.<sup>2</sup> Бидний амьдарч буй орчинд бохирдуулагч хүчин зүйлс нэвтэрч, хүсээгүй үр дагаварт мөн хүргэж байгаагаас хамгийн нийтлэг орчны бохирдуулагч нь агаарын бохирдол, усны бохирдол, гэрлийн бохирдол болон **дуу чимээний бохирдол** юм.

Хүрээлэн буй орчны бохирдуулагчдад олон нийт тодорхой хэмжээгээр анхаарал хандуулдаг боловч бусад төрлийн бохирдолтой харьцуулахад дуу чимээний бохирдлыг эрүүл мэндэд төдийлөн аюултай гэж үздэггүй. Гэвч дэлхий дахинд дуу чимээний бохирдол нэмэгдэхийн хэрээр хүний эрүүл мэндэд үзүүлэх сөрөг нөлөөллийн талаарх баримт нотолгоо жил бүр нэмэгдсээр байгаа билээ.

### *Дуу чимээний бохирдлын шалтгаан*

Байгаль орчноос үүдэлтэй объектив шалтгаан (байгаль орчин): Галт уулын идэвхжил, газар хөдлөлтөөс үүдэлтэй дуу чимээний бохирдол. Тэр нь маш их чичиргээ үүсгэж, хүрээлэн буй орчинд хохирол учруулаад зогсохгүй дуу чимээний бохирдол үүсгэдэг. Үүнээс гадна аянга, салхи, шуурга зэрэг байгалийн бусад үзэгдлүүд ч хүний мэдрэлийн системд нөлөөлдөг чанга дуу чимээг үүсгэдэг.

Хүмүүсээс үүдэлтэй субъектив шалтгаанууд (хүмүүс): Дуу чимээний бохирдлын 90 гаруй хувь нь хүний буруутай үйл ажиллагаанаас үүдэлтэй бөгөөд эдгээр нь дараах үндсэн эх үүсвэрүүдэд байна.

### *Дуу чимээний бохирдлын эх үүсвэрүүд:*

Үйлдвэрлэл хөгжсөн хотуудад үйлдвэр нь дуу чимээний бохирдлын эх үүсвэр болдог бол шинээр бий болж буй хотуудад барилгын ажил нь дуу чимээний эх үүсвэр болдог. Харин манай улсын хувьд хүн ам нь нийслэлд төвлөрсөн нь замын хөдөлгөөний “гололт” болдог байна. Дуу чимээний бохирдлыг дараах эх үүсвэрт хувааж үздэг. Үүнд:

<sup>2</sup> <https://www.presscenter.mn/Niigem/baigali-orchin/it-is-time-to-make-noise-against-noise-pollution>

- Замын хөдөлгөөн дэх тээврийн хэрэгсэл;
- Төмөр зам;
- Нисэх онгоцны чимээ;
- Худалдаа, үйлдвэрлэл;
- Барилгын ажил;
- Өдөр тутмын амьдралын улмаас үүсэх эх үүсвэр орно.

***Дуу чимээний бохирдлын хүний амьдрал, байгаль орчин, хүрээлэн буй амьтдад үзүүлэх нөлөө***

***Хүнд үзүүлэх нөлөө:***

Дуу чимээний бохирдол нь хүний биед шууд болон шууд бус дан болон хавсарсан нөлөөлөл үзүүлдэг. Зөвшөөрөгдсөн босго хэмжээнээс давсан дуу чимээний давтамж нь чихэнд тархаж, тархи болон чихний хоорондох дууны дохиог зөрчихөд хүргэдэг. Тиймээс дуу чимээ ихтэй орчинд байнга ажилладаг хүмүүсийн биед дараах шинжүүд илэрдэг. Үүнд:

- Зүрх судас, мэдрэл, сонсголын системд хортойгоор нөлөөлдөг. Цусны даралт ихсэхэд хүргэдэг. Мэдрэлийн системд нөлөөлж нойргүйдэх, нойр хулжих шалтгаан болдог. Чихний сонсох чадамжийг бууруулж ядаргаанд ороход хүргэдэг.
- Дуу шуугианд дасан зохицож сураагүй, дуу шуугианыг тэсвэрлэх чадвар багатай хүмүүс илүү хүчтэй өртдөг. Жишээ нь хөдөөнөөс шилжиж ирсэн хүмүүс хотын дуу шуугианд өртсөнөөр эрүүл мэндээрээ илүү хохирдог.
- Нисэх онгоцны буудалд ойр амьдардаг хүмүүс цочимхой, нойр муутай болдог. Байнгын дуу чимээтэй орчинд ажиллаж, хотын төвд амьдардаг хүмүүс нам гүм орчинд байдаг хүмүүстэй харьцуулахад илүү уур уцаартай, аймхай, өөртөө итгэлгүй, гутранги байдаг нь хэд хэдэн судалгаагаар тогтоогдсон байна. Дуу чимээ ихтэй орчинд анхаарал төвлөрүүлэх амаргүй тул ажлын бүтээмж ч багасна.
- Машины хөдөлгүүрийн хүнгэнээн, дуут дохиолол дунд удаан байвал зүрхний хэмнэл алдагддаг. Энэ нь дархлаа муу хүмүүст амьсгал давчдах, багтрах зэрэг шинжээр илрэх бол зүрх муутай хүнийг зүрхний шигдээст ч хүргэх аюултай.
- Нүд- Дуу чимээний бохирдол хүүхэн харааг мөн тогтворгүйжүүлдэг. Энэ нь нас тогтох үед хараа хурдан муудахад нөлөөлдөг байна.
- Хоол боловсруулах эрхтэн- Чанга дуу чимээтэй орчинд дотор тавгүйтэх нь их тул ходоод гэдэсний үйл ажиллагаа саарч, энэ нь олонтаа давтагдвал хоолны шингэц мууддаг. Америк эрдэмтдийн 2009 онд хийсэн судалгаагаар үйлдвэрийн ажилчид ердийн орчинд ажилладаг албан хаагчидтай харьцуулахад илүүдэл жинтэй болох магадлал нь 34 хувиар илүү байдаг нь тогтоогджээ.

***Байгаль орчин хүрээлэн буй амьтдад үзүүлэх нөлөө:***

Дуу шуугианы бохирдол нь хотын шувуудын хоол хүнсээ олох болон үржилд ороход нь саад болдог.<sup>3</sup>

- Далайн 87 амьтан дээр хийсэн судалгаагаар 50-400 Гц давтамжтай дууны хүчтэй эрч хүч тэнцвэрийн уутны эд эсийг гэмтээдэг.

<sup>3</sup> <https://www.presscenter.mn/Niigem/baigali-orchin/it-is-time-to-make-noise-against-noise-pollution>

- Түүнчлэн хүний үүсгэсэн дуу чимээ нь сарьсан багваахайнууд олзоо олохын тулд дууны аппарат барихад саад болж, хөхтөн амьтдад олз барихад хүндрэл учруулдаг.
- Дуу чимээний бохирдлын хүрээлэн буй орчин, амьтанд үзүүлэх хор хөнөөлийн талаар хийсэн судалгаагаар: Ихэнх амьтдын төрөл зүйл дуу чимээнд өртдөг, ялангуяа дуу чимээнд мэдрэмтгий зарим зүйл хамгийн ноцтой хохирдог.<sup>4</sup>

### ***Дуу чимээний бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх, аюулгүй байдлын хяналтын зохицуулалт***

Байгаль орчны нөхцөл, ажлын байрнаас хамааран хүн бүр өөр өөр төрлийн дуу чимээнд өртдөг. Жишээ нь: Барилгын талбай, үйлдвэр зэрэг дуу чимээ ихтэй газар ажилладаг бол дуу чимээ дарах чихний бөглөө, чихэвч, чимээ шуугианаас хамгаалах малгай зэрэг чихийг хамгаалах хэрэгсэлтэй байх хэрэгтэй.<sup>5</sup>

Дуу чимээний бохирдлоос сэргийлэх хувийн хамгааллын арга хэмжээнд дараах зүйлс орно. Үүнд:

- Гэр ахуйн цахилгаан хэрэгслийн дуу чимээг багасгах;
- Медиа төхөөрөмжүүдийн дуу чимээг багасгах;
- Хуучин машин, төхөөрөмжүүдийг засварлах эсвэл солих;
- Дуу тусгаарлагч хэрэглэх;
- Нам гүм орчинд байх цагийг өөртөө гаргах;
- Чихний хамгаалалт;
- “Цагаан шуугиан”-ийг ашиглах;
- Шаардлагатай бол эмчид хандах;<sup>6</sup>
- Ажлын байрны эргэн тойронд мод тарих нь дуу чимээг багасгах боломжтой. Дуу чимээ ихтэй газраас хол ажиллах эсвэл дуу чимээний түвшин 8 дБ-ийн босгыг давсан орчинд 85 цаг тасралтгүй ажиллахгүй байх зэрэг хувийн хамгааллын арга хэмжээг тус тус хэрэгжүүлбэл дуу чимээний бохирдлоос сэргийлэх боломжтой.

Ажлын байран дахь хамгаалалтын арга хэмжээнд дараах зүйлсийг авч үздэг. Үүнд:

Ажлын байран дахь дуу чимээний бохирдол нь барилгын талбай, тээврийн хэрэгсэл, агааржуулалтын систем, тоног төхөөрөмжийн ашиглалтын дуу чимээнээс үүсдэг. Тиймээс үйлдвэрлэгчид, бизнес эрхлэгчдийг дуу чимээ шуугиан үүсгэдэг эх үүсвэрээс сэргийлэхийн тулд дуу шингээх материал, дуу чимээ тусгаарлагчийг ашиглавал зохистой.

Ажлын байрны дуу чимээний бохирдлыг бууруулахын тулд дараах зарчмуудыг баримтална. Үүнд:

- Хэт их дуу чимээ гаргадаг хуучин тоног төхөөрөмжийн хэрэглээг хязгаарлах;
- Дуу чимээг тусгаарлах талбайг бий болгох;
- Ажилчдыг дуу чимээ ихтэй газар ажиллуулах цагийг оновчтой зохион байгуулах; Хэрэв урт хугацаанд ажил хийх шаардлагатай бол үр дүнтэй дуу шингээх байгууламж, хавтан, хоолойг ашиглана;

<sup>4</sup> <https://medium.com/sustainable-mongolia/>

<sup>5</sup> <https://medium.com/>

<sup>6</sup> <https://quatest2.com.vn/mn/o-nhiem-tieng-on/>

- Тоног төхөөрөмжийг шинэчлэх, техник, технологийн үечилсэн засвар үйлчилгээний дүрэм журмыг дагаж мөрдөх;
- Дуу чимээний ажилчдад үзүүлэх нөлөөллийг хэмжиж, дуу чимээний эх үүсвэрийг дуу шингээх, дуу чимээ үл нэвтрэх материалаар боож өгнө.

Эмнэлгийн арга хэмжээнд дараах зүйлсийг хамруулан авч үздэг. Үүнд:

- Дуу чимээ ихтэй аж ахуйн нэгжид ажиллаж байгаа ажилчдыг эрүүл мэндийн үзлэгт тогтмол хамруулж байх;
- Мөн ажилтны зүгээс дуу чимээнээс урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээ авч, 6 сар тутам тогтмол эрүүл мэндийн үзлэгт хамрагдах замаар өөрийгөө хамгаалдаг байх.

### ***Дуу чимээний бохирдлын асуудлыг хариуцдаг төрийн захиргааны байгууллага:***

Одоогийн байдлаар Монгол Улсад дуу чимээний бохирдлын асуудлыг хариуцдаг газар нь “Хотын стандарт, хяналтын газар” байна. Уг газар нь нийслэлийн иргэдийн эрүүл, аюулгүй, ая тухтай орчныг хангуулахад чиглэсэн Хотын стандартын удирдамж арга зүйн баримт бичгийг боловсруулах, мөрдүүлэх, хяналт тавих, үнэлэх, Орчны аюулгүй байдлыг судлах, эрсдэлийг бууруулах арга хэмжээг зохион байгуулах, Барилга байгууламж, их засвар, шинэчлэлтийн ажлыг ашиглалтад оруулах үйл ажиллагааг холбогдох хууль тогтоомжийн дагуу зохион байгуулах үндсэн чиг үүрэг бүхий нийслэлийн Засаг даргын хэрэгжүүлэгч агентлаг юм.<sup>7</sup>

### ***Монгол Улсын дуу чимээний бохирдлын эрх зүйн зохицуулалт:***

*Хуулийн хүрээнд:*

Монгол Улсад дуу чимээний бохирдлыг дараах хууль тогтоомжийн холбогдох хэсгээр зохицуулна. Үүнд:

Монгол Улсын Үндсэн хуульд:<sup>8</sup>

- Иргэн бүр эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах, орчны бохирдлоос хамгаалуулах, хөдөлмөрийн аятай нөхцөлөөр хангуулах, эрүүл мэндээ хамгаалуулах эрхтэй.
- Иргэн бүр хүний хууль ёсны ашиг сонирхлыг хүндэтгэх, эрүүл мэндээ хамгаалах, бусад хүний эрх, эрх чөлөөг хохироож, нийгмийн хэв журмыг гажуудуулж болохгүй гэх үүргийг тус тус хүлээнэ.
- Монгол Улсын Засгийн газар нь хүрээлэн байгаа орчныг хамгаалах, хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, нийгмийн хэв журмыг бэхжүүлэх арга хэмжээг авч хэрэгжүүлнэ.

Зөрчлийн тухай хуульд:<sup>9</sup>

- Нийтийн зориулалттай орон сууцанд шөнийн цагаар бусад оршин суугчдын амгалан тайван байдлыг алдагдуулсан. (Шөнийн цаг гэж тухайн өдрийн 22:00 цагаас 06:00 цаг хүртэлх хугацааг хэлнэ);
- Холбооны, эсхүл олшруулах, дуу авиаг чангаруулах техник хэрэгслийн ашиглалтын талаар тогтоосон журам зөрчих;
- Хуулиар хориглосон тусгай дуут болон гэрлэн дохио суурилуулсан тээврийн хэрэгсэл жолоодож замын хөдөлгөөнд оролцсон;

<sup>7</sup> <https://quatest2.com.vn/mn/o-nhiem-tieng-on/>

<sup>8</sup> Монгол Улсын Үндсэн хууль

<sup>9</sup> Зөрчлийн тухай хууль

- Замын хөдөлгөөний дүрэмд заасан тээврийн хэрэгслийн дуут дохио өгөх журам зөрчсөн;
- Чанга яригч ашиглан оройн 22:00 цагаас дараа өдрийн 08:00 цаг хүртэлх хугацаанд сонгуулийн сурталчилгаа явуулж, бусдын амгалан тайван байдлыг алдагдуулсан тохиолдод зөрчил гэж үзэн энэ хуулийн холбогдох зүйл заалтаар шийдвэрлэнэ.

Орон сууцны тухай хуульд:<sup>10</sup>

- Хүрээлэн буй орчинд сөрөг нөлөө, үр дагавар гаргуулахгүй байх;
- Саун, нийтийн халуун усны болон угаалгын газар, нийтийн бие засах газар, зориулалтын бус байранд нийтийн хоолны газар ажиллуулах, 40 Дб-ээс их хэмжээний дуу чимээ гаргахыг хориглоно.

Барилгын тухай хуульд:<sup>11</sup>

- Барилга байгууламжаас хүрээлэн байгаа орчинд сөрөг нөлөө үзүүлэх дуу чимээнээс хамгаалагдсан байна.

Байгаль орчноос хамгаалах тухай хуульд:<sup>12</sup>

- Чимээ, шуугиан, чичиргээ, цахилгаан соронзон талбай болон физикийн бусад хортой нөлөөллийн хүлцэх хэм хэмжээ.

*Бодлогын баримт бичгийн хүрээнд:*

“Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал”-д<sup>13</sup> дуу чимээний бохирдолтой холбогдох дараах зүйлсийг тусгасан байдаг. Үүнд:

- Хүний аюулгүй, амгалан амьдрах боломжийг бүрдүүлсэн тогтвортой хөгжлийн загварыг бий болгох;
- Монгол хүний эрүүл, аюулгүй амьдрах таатай орчин, нөхцөлийг бүрдүүлэх;
- Амьдрах орчныг эрүүлжүүлэхэд иргэдийн үүрэг, хариуцлага, оролцоог нэмэгдүүлнэ.

“АЛСЫН ХАРАА-2050”<sup>14</sup> Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогод дуу чимээний бохирдолтой холбогдох зорилт, үе шатуудыг дараах байдлаар тусгасан байдаг. Үүнд:

- Агаар, ус, хөрс, **дуу чимээний бохирдлыг багасгаж**, цэвэр, ногоон байгууламж бүхий орчинтой болох;
- Эрүүл мэндийн болон орчны тандалт, нөлөөллийн үнэлгээ хийх тогтолцоог бий болгож бэхжүүлэх;
- Байгальд ээлтэй, дэвшилтэт техник, технологи нэвтрүүлэн бохирдол үүсгэгчийг багасгаж, агаар, хөрс болон орчны бохирдлыг бууруулах.

<sup>10</sup> Орон сууцны тухай хууль

<sup>11</sup> Барилгын тухай хууль

<sup>12</sup> Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль

<sup>13</sup> Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал

<sup>14</sup> “Алсын хараа 2050” Монгол Улсын урт хугацааны бодлого

“Орчны эрүүл мэнд” үндэсний хөтөлбөр<sup>15</sup>

- Хот, суурин газрын дуу, шуугиан, цахилгаан соронзон орон, цацраг идэвхт бодисын түвшинд тандалт, судалгаа хийж, хүн амын эрүүл мэндэд үзүүлж байгаа нөлөөллийг үнэлэх.<sup>16</sup>

Манай улсад дуу чимээний бохирдлоос сэргийлэхийн тулд дараах норм, стандартуудыг мөрддөг.

Дуу чимээний бохирдолтой холбогдох стандартууд.<sup>17</sup> Үүнд:

- MNS 0012-1-009:1985. Хөдөлмөр хамгаалал. Шуугиан. Орон сууц, иргэний барилгад байж болох шуугианы түвшин.
- MNS 0012-4-005:1985. Шуугианаас хамгаалах хэрэгсэл ба аргууд. Ангилал.
- MNS 6768:2019. Хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуй. Ажлын байран дахь шуугианы өртөлтийн хэмжилт, зөвшөөрөх дээд хэмжээ, ажилтны сонголт хамгаалахад тавих ерөнхий шаардлага.
- MNS OIML R 102:2001. Дууны калибратор.
- MNS 0017-5-1-21:1992. Автотээврийн хэрэгслийн дуу чимээ. Дуу чимээний хүлцэх түвшин, хэмжих арга.
- MNS ISO 5128:2005. Машин механизмын бүхээг доторх дуу чимээ - Түвшинг тодорхойлох арга.
- MNS ISO 10375:2003. Үл эвдэх сорилт. Хэт авианы шалгалт. Хайгч хэрэгсэл ба дууны орчныг шинжлэх.
- MNS IEC 61400-11:2021. Салхин цахилгаан үүсгүүр - 11-р хэсэг: Дуу чимээг хэмжих арга техник.
- MNS 5475:2005. Хэт богино ба ультра хэт богино долгионы (VHF/UHF) газрын сүлжээний телевизийн өргөн нэвтрүүлгийн дохио/ шуугианы харьцаа ба цахилгаан оронгийн хүчлэгийн зөвшөөрөх хэмжээ.
- MNS 4979:2016. Тээврийн хэрэгсэлд ашиглах тусгай дуут болон гэрлэн дохио. Ерөнхий шаардлага.
- MNS 5070:2001. Барилгын хашлага бүтээц. Агаарын дуу тусгаарлалтыг хэмжих арга.
- MNS 5071:2001. Барилгын хашлага бүтээц. Цохилтын дуу тусгаарлалтыг хэмжих арга.

*Дуу чимээний бохирдолтой холбогдох дүрэм ба норм*

Барилгын үйлдвэрлэлд дагаж мөрдөх хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагааны дараах дүрмийг мөрддөг.<sup>18</sup> Үүнд:

- Машин, үйлдвэрийн барилга, байгууламжийг ашиглах, тэрчлэн ажлын байрыг зохион байгуулахдаа ажиллагчдад үзүүлэх хортой нөлөөлөл болон дууны хэт ихэссэн түвшинг бууруулах, арилгах дараах аргуудыг хэрэглэвэл зохино. Үүнд:
  - Техникийн хэрэгсэл (машин дуу үүсгэгч эх үүсвэрийн дууг багасгах; ажлын байранд дууны даралтын түвшин зөвшөөрөгдөх хэмжээнээс илүүгүй байх технологи арга ажиллагааг хэрэглэх г.м)

<sup>15</sup> Орчны эрүүл мэнд үндэсний хөтөлбөр 3.3.1.2.

<sup>16</sup> <https://estandard.gov.mn/standard/v/5824>

<sup>17</sup> Мөн тэнд

<sup>18</sup> Барилгын үйлдвэрлэлд дагаж мөрдөх хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагааны дүрэм 6.6.14



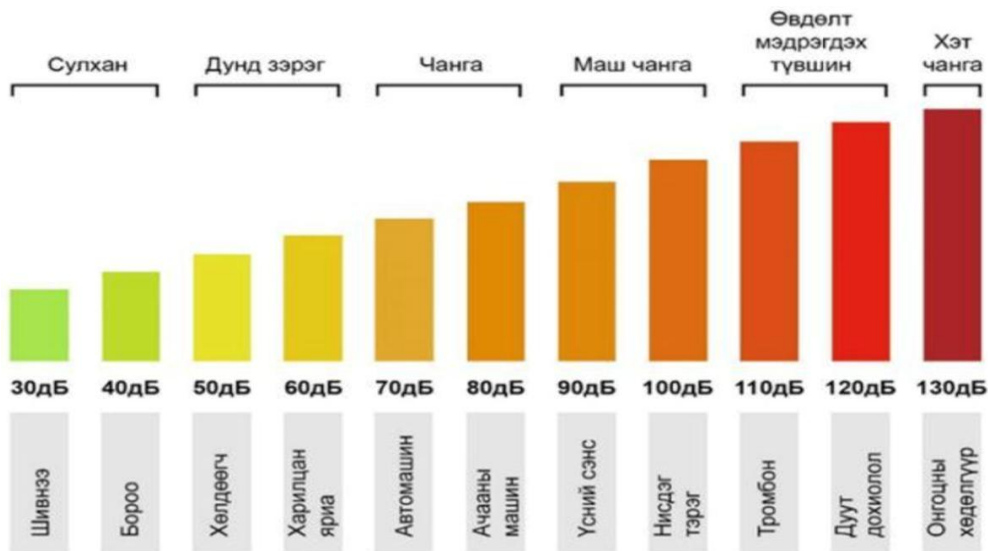
- Барилгын норм ба дүрмийн дагуу дуу авианы хэмжээг тогтоосон түвшинд барих арга хэмжээг авах;
- Дуу чимээ ихтэй машиныг алсаас удирдах, нэг бүрийн хамгаалах хэрэгслээр хангах;
- Зохион байгуулалтын арга хэмжээ (хөдөлмөр, амралтын дэглэмийг оновчтой сонгох, дуу чимээтэй нөхцөлд байх хугацааг богиносгох, эмчилгээ, сувилгаа болон бусад арга хэмжээ) авах.
- Дууны түвшин 85 дБ-ээс дээш байх ажлын бүсэд аюулгүйн таних тэмдэг тавьж, ялгаварлан тогтоосон байх ёстой. Эдгээр бүсэд нэг бүрийн хамгаалах хэрэгсэлгүйгээр ажиллахыг хориглоно.
- Дууны даралтын түвшин өндөр, 135 дБ-ээс дээш байгаа бүсэд богино хугацаагаар ч болов байхыг хориглоно.
- Ашиглалтын баримт бичгээр тоноглогдсон нөхцөлд машин, тээврийн хэрэгслийг ашиглах үед дуу чимээний түвшин машинч (жолооч)-ийн ажлын байр болон машины ажлын бүсэд нормоор тогтоосон хэмжээнээс илүүгүй байх.

Төмөр замын ашиглалтын журам<sup>19</sup>

Эдгээр байгууламж нь бусад байгууллагын ажилд шуугиан чимээний нөлөөгүй, чиглүүлэгдсэн үйлчилгээтэй байна.

- Холбооны техник хэрэгсэл нь бусад байгууллагын ажилд шуугиан чимээний нөлөөгүй, чиглүүлэгдсэн үйлчилгээтэй байна.

Зураг 1. Дуу чимээний даралтын түвшин (Дуу чимээний бохирдлыг бууруулах технологи, арга зүйн удирдамж UCS 2003А: 2020)<sup>20</sup>



<sup>19</sup> Төмөр замын техник ашиглалтын журам 6.12.7.

<sup>20</sup> <https://www.barilga.mn/n/12546/>

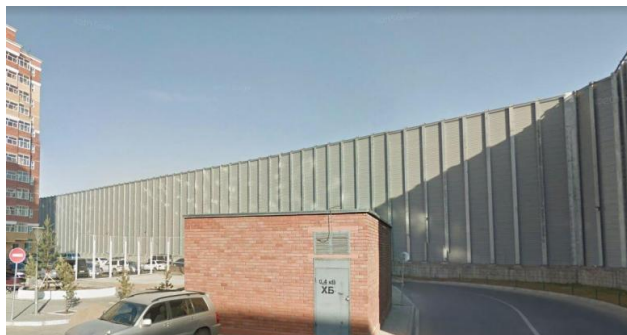
Зураг 2. Дуу чимээний хэмжилт (Дуу чимээний бохирдлыг бууруулах технологи, арга зүйн удирдамж UCS 2003А: 2020)<sup>21</sup>



Зураг 3. Дуу чимээний хэмжилт (Дуу чимээний бохирдлыг бууруулах технологи, арга зүйн удирдамж UCS 2003А: 2020)<sup>22</sup>



Зураг 4. Нарны хорооллын дуу чимээ тусгаарлах хаалт (Google earth)



<sup>1</sup> <https://www.barilga.mn/n/12546/>

<sup>2</sup> <https://www.barilga.mn/n/12546/>

## АМЕРИКИЙН НЭГДСЭН УЛС (АНУ)

### **АНУ дахь дуу чимээний бохирдлын эрх зүйн зохицуулалт**<sup>23</sup>

Дуу чимээний эрх зүйн зохицуулалт сайн байх нь иргэдийн эрүүл мэнд, амьдралын чанарыг хамгаалдаг бол хэрэгжих боломжгүй эсвэл хэрэгждэггүй зохицуулалт нь иргэдийн амгалан тайван байдлыг алдагдуулдаг. Үйлдвэрлэл, худалдааны бүсүүд, орон сууцны хорооллууд хоорондоо улам ойртсоор байгаа нь дуу чимээ ихээр ялгаруулж иргэдийн эрүүл мэндэд сөргөөр нөлөөлдөг ба судалгаанаас үзэхэд 10 сая орчим америкчууд дуу чимээний нөлөөллөөс шалтгаалсан сонсгол алдагдалтай байна.<sup>24</sup>

Хурдны зам, нисэх онгоцны буудлын дуу чимээтэй холбоотой маргаан 1960-аад оноос анхлан гарч эхэлжээ. Үүнээс улбаалан 1969 онд Үндэсний байгаль орчны бодлогын тухай хууль (National Environmental Policy Act (NEPA)), 1972 онд Дуу чимээний хяналтын хууль<sup>25</sup> (Noise Control Act (NCA)) тус тус батлагдаж байжээ. Дуу чимээний хяналтын хуульд иргэдийн эрүүл мэнд, амгалан тайван байдалд сөрөг нөлөөгүй чимээ шуугиангүй орчинг дэмжих үндэсний бодлогыг хуульчилжээ. Хуульд автомашин, нисэх онгоц болон дуу чимээ их ялгаруулдаг зарим төрлийн ахуйн тоног төхөөрөмжөөс ялгарах стандарт хэмжээг анхлан тогтоосон байна. Дуу чимээний давтамжийг герцээр хэмжээд үзүүлэх хүчний түвшинг дБ (децибел)-ээр хэмжинэ. Энэ нь дуу чимээний чанга сулыг илэрхийлэх хэмжих нэгж юм.

Дуу чимээний бохирдлыг зохицуулсан хууль тогтоомжууд:

1. Үндэсний байгаль орчны бодлогын тухай хууль (National Environmental Policy Act)
2. Дуу чимээний хяналтын тухай хууль (Noise Control Act 1972)
3. Чимээгүй нийгэмлэгийн хууль (Quiet Communities Act 2019) Байгаль орчныг хамгаалах агентлагийн харьяа Дуу чимээ бууруулах, хяналтын албыг дахин байгуулах зорилгоор энэ хуулийг баталсан.
4. Хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн хууль<sup>26</sup> (Occupational Safety and Health Act 1970)
5. Ажлын байрны дуу чимээний нөлөөллийн стандарт<sup>27</sup> (Occupational Noise Exposure-Criteria for a recommended standard 1998)
6. Ажил мэргэжлийн дуу чимээний нөлөөллийн стандарт<sup>28</sup> (Occupational Safety and Health Standards-Occupational noise exposure)
7. Муж хоорондын төмөр замын тээвэрлэгчдийн дуу чимээний стандарт<sup>29</sup> (Noise Emissions Standards for Transportation Equipment, Interstate Rail Carriers)
8. Барилгын тоног төхөөрөмжийн дуу чимээний ялгаруулалтын стандарт<sup>30</sup> (Noise

<sup>23</sup> <https://www.nonoise.org/regulation/index.htm>

<sup>24</sup> Quiet Communities Act 2019 <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-bill/3001/text?q=%7B%22search%22%3A%5B%22keeping+all+students%22%5D%7D&r=46&s=1>

<sup>25</sup> Noise Control Act <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-86/pdf/STATUTE-86-Pg1234.pdf>

<sup>26</sup> Occupational Safety and Health Act <https://www.osha.gov/laws-regs/oshact/completeoshact>

<sup>27</sup> Occupational Noise Exposure-Criteria for a recommended standard <https://www.cdc.gov/niosh/docs/98-126/pdfs/98-126.pdf>

<sup>28</sup> Occupational Safety and Health Standards-Occupational noise exposure <https://www.osha.gov/laws-regs/regulations/standardnumber/1910/1910.95>

<sup>29</sup> Noise Emissions Standards for Transportation Equipment, Interstate Rail Carriers <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-2011-title40-vol25/pdf/CFR-2011-title40-vol25-part201.pdf>

<sup>30</sup> Noise Emissions Standards for Construction Equipment <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-1999-title40-vol17/pdf/CFR-1999-title40-vol17-part204.pdf>

9. Тээврийн хэрэгслийн дуу чимээ ялгаруулалтын хяналт (Transportation Noise Emission Controls)<sup>31</sup>
10. Дуу чимээний маргааныг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны журам (Rules of Practice Governing Proceedings Under the Noise Control Act)<sup>32</sup>

АНУ-д дуу чимээг үндэсний хэмжээнд, муж улсын хэмжээнд, хотын хэмжээнд тус тус хууль тогтоомж, дүрэм журам гарган зохицуулж байна. Дуу чимээний бохирдол арилгах төв (Noise Pollution Clearinghouse)-ийн хуулийн номын санд АНУ-ын 50 муж улсын 500 том хотуудын дуу чимээтэй холбоотой хууль тогтоомжийг нэгтгэжээ. Эдгээрийг ойлгомжтой, хялбар болгохын тулд өнгөөр ялгасан байна.

- Ногоон өнгөөр-иргэдийн амгалан тайван байдлыг алдагдуулж буй заалтууд;
- Улаан өнгөөр-автомашин ерөнхий децибелийг харуулсан заалтууд;
- Цэнхэр өнгөөр-тоног төхөөрөмж, цахилгаан хэрэгсэл, тээврийн хэрэгслийн ашиглалтын цаг, зайн хязгаарлалтыг зохицуулсан заалтууд;
- Шар өнгөөр-тээврийн хэрэгсэл болон бусад тоног төхөөрөмжийн дуу намсгагч түүний бүртгэл, гэрчилгээг баталгаажуулах тусгай шаардлагын заалтууд;
- Саарал өнгөөр-тодорхой үйл ажиллагаанд ашиглагдах болон энгийн стандартын заалтуудыг тус тус тэмдэглэсэн байна.<sup>33</sup>

***Дуу чимээний бохирдлыг хариуцдаг байгууллагууд:***

Дуу чимээний бохирдлыг арилгах төв<sup>34</sup> (Noise Pollution Clearinghouse)

Энэ төв нь үндэсний ашгийн бус байгууллага бөгөөд дуу чимээтэй холбоотой хууль тогтоомжийг нэгтгэсэн цахим сантай. Дуу чимээний бохирдлыг арилгах төв нь орчин үеийн шаардлагад нийцсэн Дуу чимээний загвар дүрмийг (одоогийн үйлчилж буй дүрэм 1974 онд батлагдсан) шинэчлэн боловсруулж байна. Энэ хүрээнд Нэгдүгээрт, дуу чимээтэй холбоотой асуудлыг зохицуулж буй хууль тогтоомжуудыг нэгтгэж, нэгдсэн хууль тогтоомжийн цахим сан үүсгэж, тэдгээрийн зохицуулалтуудыг нь ойлгох. Хоёрдугаарт, одоогийн эрх зүйн зохицуулалтаас хэрэгжиж буй болон хэрэгжихгүй байгаа зохицуулалтуудыг ялган салгаж дүн шинжилгээ хийх. Гуравдугаарт, дээрх дүн шинжилгээний үр дүнд дуу чимээний орчин үеийн шаардлагад нийцсэн шинэ дүрэм боловсруулахаар ажиллаж байна.

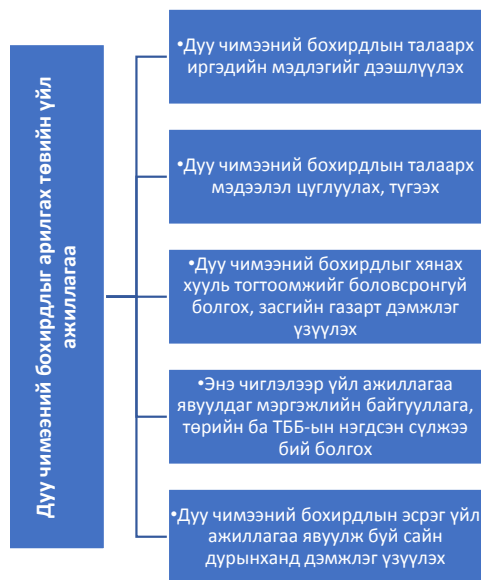
Дуу чимээний бохирдлыг арилгах төв дараах таван чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг.

<sup>31</sup> Transportation Noise Emission Controls <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-2012-title40-vol26/pdf/CFR-2012-title40-vol26-part205.pdf>

<sup>32</sup> Rules of Practice Governing Proceedings Under the Noise Control Act <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-2012-title40-vol26/pdf/CFR-2012-title40-vol26-part209.pdf>

<sup>33</sup> Noise Pollution Clearinghouse <https://www.nonoise.org/regulation/stateregs.htm>

<sup>34</sup> Noise Pollution Clearinghouse <https://www.nonoise.org/index.htm>



Хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн үндэсний хүрээлэн<sup>35</sup> (National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH)) нь АНУ-ын Өвчний хяналт, урьдчилан сэргийлэх төвийн харьяа байгууллага юм. Тус хүрээлэн ажилтнуудын ажлын байран дахь дуу чимээний өртөлтийг судалж, зөвшөөрөгдөх дээд хэмжээг тогтоодог. Мөн сонгол алдагдлаас урьдчилан сэргийлэх судалгаа хийж ажлын байрны дуу чимээтэй холбоотой сонсголын алдагдлаас урьдчилан сэргийлэх зөвлөмж<sup>36</sup> гарган мөрдүүлж байна. Уг зөвлөмжид зааснаар ажилтан ажлын 8 цагийн турш 85 дБ-ээс доогуур чимээнд байх ба тоног төхөөрөмж ашиглалтын эгшин зуурын 140 дБ-ээс ихгүй байхыг зөвлөсөн байна.<sup>37</sup>

Хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн захиргаа<sup>38</sup> (Occupational Safety and Health Administration (OSHA)) нь Хөдөлмөрийн яамны харьяа байгууллага бөгөөд ажилтнуудыг дуу чимээнээс хамгаалах стандарт гаргадаг. Үйлдвэрлэл, үйлчилгээний салбарт 85 дБ-ээс их байвал ажил олгогч нь Сонсгол хамгаалах хөтөлбөр хэрэгжүүлэх үүрэг хүлээдэг байна. Сонсголыг хамгаалах хөтөлбөрүүд нь мэргэжлээс шалтгаалсан сонсгол алдагдлаас ажилтнуудыг хамгаалах, урьдчилан сэргийлэх, сонсгол хамгаалахад шаардлагатай мэдлэг, сонсгол хамгаалах хэрэгслээр хангах зорилготой байна. Хөтөлбөр нь дараах агуулгатай. Үүнд:

1. Инженерийн хяналт- Хөтөлбөр хэрэгжүүлэгч нь захиргааны болон инженерийн хяналт тавих үүрэгтэй бөгөөд энэхүү хяналтаар дуу чимээний түвшинг зөвшөөрөгдөх хэмжээнд бууруулах боломжгүй бол ажилтнуудыг хувийн хамгаалах хэрэгслээр хангах;
2. Дуу чимээний хяналт- Ажилтны ажлын байран дахь 8 цагийн дундаж дуу чимээний өртөлт нь 85 дБ-ээс дээш байгаа тохиолдолд хяналт тавих;

<sup>35</sup> National Institute for Occupational Safety and Health <https://www.cdc.gov/niosh/index.htm>

<sup>36</sup> <https://www.cdc.gov/niosh/docs/98-126/pdfs/98-126.pdf?id=10.26616/NIOSH PUB98126>

<sup>37</sup> Criteria for a recommended standard Occupational Noise Exposure <https://www.cdc.gov/niosh/docs/98-126/pdfs/98-126.pdf?id=10.26616/NIOSH PUB98126>

<sup>38</sup> Occupational Safety and Health Administration <https://www.osha.gov/>

3. Аудиометрийн тест- 8 цагийн дундаж нь 85 дБ-ээс дээш орчинд ажиллаж буй бүх ажилчдыг "аудиометрийн тест"-д хамруулах;
4. Сонсгол хамгаалагч-зөвшөөрөгдсөн дээрх стандарт хэмжээнээс дээш дуу чимээтэй орчинд ажиллаж буй ажилтнуудад үнэ төлбөргүй сонсгол хамгаалах хэрэгслээр ажил олгогч нь хангах;
5. Сургалт- 8 цагийн дундаж нь 85 децибелээс их чимээ шуугианд өртдөг бүх ажилчдад зориулж жил бүр сургалт зохион байгуулах ба сургалтын агуулгад дуу чимээний сонсголд үзүүлэх нөлөө, төрөл бүрийн сонсголын хамгаалагчийн давуу тал, сул тал, аудиометрийн тестийн ач холбогдлын талаар дурдах;
6. Бүртгэл- ажил олгогч нь ажилтны дуу чимээний нөлөөнд өртөлтийн бүх мэдээллийг үнэн зөв бүртгэж хөтлөх үүрэгтэй.

Холбооны нисэхийн захиргаа<sup>39</sup> (Federal Aviation Administration (FAA)) нь АНУ-ын Засгийн газрын хамгийн том тээврийн агентлаг бөгөөд тус улсын иргэний агаарын тээврийн бүх асуудлыг хариуцдаг. Энэ агентлаг нь агаарын хөлгийн менежмент, хүний нөөц, нисэх буудлуудад стандарт тогтоох чиг үүрэгтэй. Түүнчлэн иргэний агаарын хөлгөөс ялгаруулах дуу чимээний дээд хэмжээг стандартаар тогтоох ба агаарын хөлгийн дуу чимээнд өртөж болзошгүй иргэдэд мэдээлэл өгөх нэгжийг 9 бүс нутагт байгуулсан. Мөн иргэдийн дуу чимээтэй холбоотой санал гомдлыг хүлээн авч шийдвэрлэх Омбудсментай<sup>40</sup> (Aviation Noise Ombudsman). Нисэх онгоцны чимээ шуугиантай холбоотой санал гомдол болон нисэх онгоцны буудлын захиргаанаас шийдэгдээгүй асуудлын талаар бүсийн Омбудсментай холбогдож болдог.<sup>41</sup> Дээрх 9 бүс нутгийн төлөөлөгчийн газар АНУ-ын Нисэхийн нийгэмлэгтэй хамтран агаарын хөлгийн дуу чимээг хянах хөтөлбөрийг хэрэгжүүлдэг.

Холбооны хурдны замын захиргаа<sup>42</sup> (Federal Highway Administration (FHWA)) нь АНУ-ын Тээврийн яамны харьяа агентлаг юм. Холбооны Хурдны Замын тухай хуульд заасны дагуу хурдны замын дуу чимээг хянах зорилгоор дуу чимээний журмыг боловсруулсан. Уг журамд замын хөдөлгөөний болон барилгын дуу чимээний зөвшөөрөгдөх дээд түвшнийг заасан ба хурдны замын чимээ шуугианыг бууруулах арга хэмжээг тодорхойлсон байдаг.

Орон сууц, хот байгуулалтын яам<sup>43</sup> (Department of Housing and Urban Development (HUD)) нь АНУ-ын холбооны Засгийн газарт харьяалагддаг гүйцэтгэх байгууллага юм. Эндээс батлагдсан дуу чимээний стандартууд нь иргэдийг оршин суугаа газрынх нь хэт их дуу чимээнээс хамгаалах зорилготой. Жишээлбэл, хүрээлэн буй орчны дуу чимээний нөлөөлөл нь өдөр шөнийн дунджаар 65 дБ-ээс хэтэрсэн бүх газрыг дуу чимээний нөлөөлөлд өртсөн бүс гэж үздэг байна. Харин 75 дБ-ээс дээш дуу чимээний нөлөөлөлтэй газруудыг "хүлээн зөвшөөрөх боломжгүй" гэж үздэг.<sup>44</sup>

Тээврийн статистикийн товчоо<sup>45</sup> (Bureau of Transportation Statistics) нь Тээврийн яамны харьяа байгууллага бөгөөд нэгдсэн улсын ба муж улсын хэмжээнд агаарын хөлгийн болон авто замын дуу чимээний иж бүрэн мэдээлэлд нэвтрэх нэгдсэн сүлжээ бүхий газрын зургийг бий болгосон байна. Энэхүү газрын зураг нь хот төлөвлөгчид, орон

<sup>39</sup> Federal Aviation Administration <https://www.faa.gov/>

<sup>40</sup> Aviation Noise Ombudsman

<sup>41</sup> <https://www.faa.gov/noise/inquiries/>

<sup>42</sup> Federal Highway Administration <https://highways.dot.gov/>

<sup>43</sup> Department of Housing and Urban Development <https://www.hud.gov/>

<sup>44</sup> <https://www.hudexchange.info/programs/environmental-review/noise-abatement-and-control/>

<sup>45</sup> Bureau of Transportation Statistics <https://www.bts.gov/>

нутгаас сонгогдсон албан тушаалтнууд, эрдэмтэд, оршин суугчдад агаарын тээврийн болон муж хоорондын хурдны замын дуу чимээний хамгийн сүүлийн үеийн мэдээлэл авахад туслах зорилготой юм.

Муж, орон нутгийн засаг захиргаа тухайн бүс нутгийн дуу чимээг зохицуулсан маш тодорхой дүрэмтэй байдаг. Дуу чимээтэй холбоотой хууль тогтоомжууд нь тухайн хот, мужийн захиргаанаас хамааран харилцан адилгүй байдаг. Зохицуулалтууд нь иргэдэд төвөг учруулахуйц дуу чимээ гаргахыг хориглох ерөнхий хоригийг агуулж болно, эсвэл тухайн өдрийн тодорхой цаг болон зарим үйл ажиллагаанд зөвшөөрөгдөх дуу чимээний түвшний талаар тусгай удирдамж гаргасан байдаг.

***Дуу чимээний бохирдлын эх үүсвэрүүд, тэдгээрээс урьдчилан сэргийлэх, аюулгүй байдлын хяналтын зохицуулалт:***

АНУ-ын дуу чимээний бохирдлын гол эх үүсвэрт нисэх онгоцны буудал, хурдны зам, төмөр зам, дуу чимээ ихээр ялгаруулдаг зарим төрлийн ахуйн тоног төхөөрөмж хамаарагдаж байна.

Тус улсад дуу чимээний зөвшөөрөгдөх дээд хэмжээ, дуу чимээний үргэлжлэх хугацаа, дуу чимээний эх үүсвэрийг дээр дурдсан холбогдох хууль, дүрэм журам, стандартаар хязгаарлаж байна. Дуу чимээний зөвшөөрөгдөх дээд хэмжээ нь өдрийн цагаар ихэвчлэн өндөр, шөнийн цагаар бага байна. Харин дуу чимээтэй холбоотой дүрэм, журмыг зөрчсөн бол иргэд цагдаа эсвэл эрх бүхий байгууллагад (Байгаль орчныг хамгаалах агентлаг, Холбооны хурдны замын захиргаа гэх мэт) мэдэгдэх бөгөөд тэдгээр байгууллагын администратор (administrator) нь газар дээр нь очиж, дуу чимээний түвшинг хэмжиж, бүртгэж, дүгнэлт гаргадаг. Уг дүгнэлтийг үндэслэн эрх бүхий байгууллага торгууль ногдуулж, зөрчлийг арилгах арга хэмжээ авахыг хариуцагчид үүрэг болгодог.<sup>46</sup>

Чимээгүй нийгэмлэгийн хуульд зааснаар Байгаль орчныг хамгаалах газрын дэргэд Дуу чимээг бууруулах, хянах алба (Office of Noise Abatement and Control)-ыг дахин байгуулсан. Энэ алба нь дараах чиг үүрэгтэй байна.

- 1) Дуу чимээний эсрэг хөтөлбөр боловсруулахад техникийн туслалцаа үзүүлэх, буцалтгүй тусламж олгох (иргэдэд мэдээлэл олгосноор ахуйн тоног төхөөрөмж худалдан авахдаа анхаарах);
- 2) Дуу чимээ иргэдийн сэтгэц, бие махбодын эрүүл мэндэд үзүүлэх нөлөөллийг үнэлэх судалгаа хийж үндэсний дуу чимээний хяналтын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх;
- 3) Дуу чимээний нөлөөллийг бууруулах хариу арга хэмжээний үр нөлөөг тодорхойлох (хурдны зам, төмөр замын байгууламж, нисэх онгоцны буудлын эргэн тойронд авах арга хэмжээ);
- 4) Дуу чимээний эрүүл мэндэд үзүүлэх нөлөө, дуу чимээтэй тэмцэх үр дүнтэй аргын талаар хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр мэдээлэл түгээх;
- 5) Дуу чимээг бууруулах, хянах хөтөлбөрийг дэмжих зорилгоор үндэсний болон бүс нутгийн сургалтын хөтөлбөр, хэрэглэгдэхүүн боловсруулах;
- 6) Дуу чимээг бууруулах хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг хангах зорилгоор их, дээд сургууль болон хувийн хэвшлийн байгууллагуудын чадавхыг ашиглан бүс нутгийн техникийн туслалцааны төвүүдийг байгуулах;
- 7) Дуу чимээний хяналтын тухай хуулийн хэрэгжилтэд үнэлгээ хийх.

<sup>46</sup> Kinetics Noise Control [https://kineticsnoise.com/industrial/noise\\_ordinance.html](https://kineticsnoise.com/industrial/noise_ordinance.html)



Дээрх чиг үүргийг хэрэгжүүлэхдээ орон нутгийн төрийн байгууллага болон хувийн хэвшлийн байгууллагуудтай нягт хамтран ажиллаж зохих урамшуулал олгож болдог байна.

Дуу чимээний бохирдлын томоохон эх үүсвэр нь нисэх онгоцны буудал байдаг. Иймд дуу чимээний хэмжилт, дуу чимээний нөлөөлөл, дуу чимээг бууруулах арга техникийн чиглэлээр мэргэшсэн эрдэмтэд, судалгааны байгууллагатай гэрээ байгуулж нисэх онгоцны буудлын дуу чимээний судалгааг хийдэг байна.

Дээрх судалгааны агуулга нь Холбооны нисэхийн захиргааны дуу чимээг хэмжих аргачлалын сонголт, эрүүл мэндэд үзүүлэх дуу чимээний нөлөөллийн босго хэмжээ болон нисэх онгоцны буудлуудын дуу чимээг бууруулах хөтөлбөрийн үр нөлөөний үнэлгээ байдаг. Дуу чимээг бууруулах, хянах албаны үйл ажиллагаанд зориулж 2020-2024 оны санхүүгийн жил бүр 21.000.000 ам доллар олгохыг хуульчилсан байна.

АНУ-ын Портланд хотын дүрэм дахь **Дуу чимээний хяналт**<sup>47</sup> (Noise control)

Зорилго иргэдийн эрүүл мэндийг дуу чимээнээс хамгаалах, хүрээлэн буй орчны хэт их дуу чимээг багасгах, нийгмийн эрүүл мэндийг хамгаалах замаар дуу чимээний түвшинг хянахад оршино.

Дууны хэмжилт дуу чимээний түвшин хэмжигч нь ANSI Standard 1.4- 1971-ын шаардлагыг хангасан байна. Портланд хотын дүрэмд заасан дууны түвшний хэмжигдэхүүнтэй нийцэж байгаа эсэхийг тодорхойлохын тулд батлагдсан дууны түвшний тоолуур ашиглана.

Нэр томъёоны тодорхойлолт энэ хэсэгт хот, барилга байгууламж, децибел, динамик тоормосны төхөөрөмж, онцгой байдлын ажил, давтамж, импульсын дуу, моторт тээврийн хэрэгсэл, дуу чимээ мэдрэмтгий хүлээн авагч, дууны түвшин хэмжигч зэрэг нэр томъёог тайлбарласан байна.

Дуу чимээг хянах ажилтан нь хотын цагдаагийн тусгай алба хаагчид байх бөгөөд тэдний шаардлагыг зөрчсөн тохиолдолд сануулга өгөх, зөрчлийг тэмдэглэж мэдэгдэх хуудас өгөх эрхтэй. Дуу чимээг хянах ажилтан нь иргэдийн гомдлын дагуу хяналт, шалгалтыг хийж хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангуулдаг.

Дуу чимээг хянан шалгах зөвлөл: 5 гишүүнтэй (акустикийн мэргэжилтэн 1, барилгын мэргэжилтэн 1, хотын иргэн 3) ба тус бүрийг нь хотын дарга томилж 3 жилийн хугацаатай цалин хөлсгүй ажилладаг байна. Удирдах зөвлөл нь санхүүгийн жил бүрийн анхны хурлаар даргаа сонгож, хуралдааны хуваарийг өөрөө тогтооно. Дуу чимээний хяналтын ажилтан нь Удирдах зөвлөлийн саналын эрхгүй гишүүнээр ажиллана. Дуу чимээг хянах зөвлөлөөс гаргасан бүх шийдвэрийг гишүүдийн олонхын саналаар гаргана. Зөвлөл чимээ шуугианы талаар олон нийтийг мэдлэгжүүлэх хөтөлбөрийг боловсруулах, хэвлэл мэдээллээр түгээх, мэргэжлийн болон олон нийтийн байгууллагуудтай хамтран ажилладаг. Мөн иргэдээс ирүүлсэн зөрчлийн талаарх өргөдлийг хянан үзэж шийдвэрлэнэ.

<sup>47</sup> Noise control City Code <https://www.portland.gov/code/18/all>

Дуу чимээний хяналтын ажилтны эрх, үүрэг:

- Иргэдийн гомдлыг шалгаж, хяналт, ажиглалт хийж, дүрмийн хэрэгжилтийг хангуулах;
- Энэ дүрмийг иргэдэд тайлбарлан таниулах;
- Дуу чимээтэй холбоотой судалгаа хийх, төрийн болон хувийн хэвшлийн байгууллагуудтай хамтран хяналт шалгалт хийх;
- Хотын дүрмийн хэрэгжилтийг хангуулах чиглэлээр төрийн болон хувийн хэвшлийн байгууллагатай хамтран ажиллах, зөвлөгөө өгөх;
- Хянан шалгах зөвлөлийн заавар, шаардлагын дагуу техникийн туслалцаа үзүүлэх;
- Өргөдөл гомдлыг хянан үзэж, тогтоосон хугацаанд шийдвэрлэх.

Бусад хууль тогтоомжийг дагаж мөрдөх: Дуу чимээ ялгаруулах үйл ажиллагаа эрхэлдэг албан байгууллагууд нь холбооны болон муж улсын дүрэм журам, энэ дүрмийн заалтуудыг дагаж мөрдөж, дуу чимээг хянах, бууруулах үүрэгтэй.

Бараа бүтээгдэхүүний сонголт: Хоёр ба түүнээс дээш ижил төрлийн бараа бүтээгдэхүүн худалдан авахад үнийн дүн болон үзүүлэлт нь ижил бол хамгийн бага дуу чимээ ялгаруулах бүтээгдэхүүнийг сонгоно.

Дууны зөвшөөрөгдөх дээд түвшин: Энэ зүйлийн бусад хэсэгт тусгайлан зааснаас бусад тохиолдолд хэн ч бусдад саадтай дуу чимээ гаргахгүй.

Портланд мужид зөвшөөрөгдөх дууны түвшин (7.00 цагаас 22.00 цаг)

Бүсийн ангилал	Хүлээн авагчийн бүсийн ангилал			
	Орон сууцны бүс (дб)	Нээлттэй орон зай (дб)	Арилжааны бүс (дб)	Аж үйлдвэрийн бүс (дб)
Орон сууц	55	55	60	65
Нээлттэй орон зай	55	55	60	65
Арилжааны	60	60	70	70
Аж үйлдвэрийн	65	65	70	75

*Шөнийн цагаар хүснэгтэд үзүүлсэн дууны түвшинг 5 дб-ээр бууруулна.*

Гэр ахуйн тоног төхөөрөмж, цахилгаан хэрэгсэл (орон сууцанд ашиглахад 60 дб-ээс ихгүй), зүлэг навч үлээгч (задгай талбайд 75 дб-ээс ихгүй), усан онгоц (эрэг дээр 75 дб-ээс ихгүй), моторт тээврийн хэрэгслийн уралдаан (хотын захиргаанаас зөвшөөрөл аваагүй бол хот дотор автомашины уралдаан явуулахгүй), барилгын үйл ажиллагаа (50 фут (15.2 метр) зайд хэмжихэд 85дб-ээс ихгүй), талбай автомашины зогсоол шүүрдэгч төхөөрөмжүүдийн дуу чимээ ялгаруулах дээд хэмжээг тогтоосон байна.

Дуу чимээний зөрчлийг хянан шийдвэрлэх: Нийтийн эзэмшлийн замд ашиглах тээврийн хэрэгслийг дуу чимээний зөвшөөрөгдөх дээд хэмжээ, тоног төхөөрөмжийн стандартыг зөрчихийг хориглоно. Энэ заалтыг зөрчсөн тээврийн хэрэгслийг илрүүлсэн цагдаагийн ажилтан, дуу чимээний хяналтын ажилтан нь тухайн зөрчил гаргагчид бичгээр мэдэгдэх хуудас өгнө. Мэдэгдэх хуудаст зөрчил гаргагч шүүхэд ирж, хариуцлага хүлээж, зөрчлөө арилгасан тухай нотлох баримт гаргаж өгөхийг шаардана. Мэдэгдэх хуудаст шүүхэд ирэх огноог бичих ба зөрчлийг илрүүлснээс хойш 28 хоногт шийдвэрлэнэ.

Портланд хотод дуу чимээний зөрчилд 5000 ам.доллар хүртэл торгууль ногдуулдаг. Ийнхүү торгууль ногдуулахдаа зөрчил гаргагчийн хувийн зан байдал, зөрчлийн шинж

чанар, давтан зөрчил үйлдсэн эсэх, зөрчлийн ноцтой байдал, зөрчлийг арилгуулахад гарах зардал зэргийг харгалзан үздэг.<sup>48</sup> Дуу чимээ гаргахыг хориглох Портланд хот дотор зөвшөөрөлгүйгээр ямар нэг дуу чимээ зориудаар гаргах, үргэлжлүүлэх нь хууль бус байна.

## **БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС**

Дэлхийн хүн амын гуравны хоёр нь том хотуудад амьдарч байна. Улс орнуудын хотууд томоохон дуу чимээний бохирдлын эх үүсвэр болсон ба хотуудын дуу чимээний гол эх үүсвэр нь замын хөдөлгөөн, авто тээврийн хэрэгслийн төвлөрөл, барилгын дуу чимээ, түгжрэл, дуут дохио зэрэг иргэдийн өдөр тутмын амьдралд байдаг хүчин зүйлүүд ордог байна. Эдгээр нь дуу чимээ ялгаруулж, хүний эрүүл мэндэд сөргөөр нөлөөлж өвчин үүсгэдэг байна. Дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллага (ДЭМБ) өдрийн цагаар эрүүл мэндэд хор хөнөөл учруулахгүй байх дуу чимээний хэмжээг 65 децибелээр (дБ) тогтоосон. Гэсэн хэдий ч өдөр бүр сая сая хүмүүс илүү өндөр түвшинд дуу чимээний бохирдолд өртдөг байна.

### ***Дуу чимээний бохирдол, түүний эсрэг хэрэгжүүлж буй бодлого, үйл ажиллагаа:***

БНСУ-ын Үндсэн хуульд иргэн бүр эрүүл, тав тухтай орчинд амьдрах эрхтэй. Мөн түүнийг дагаж мөрдөхийн тулд төр засаг, иргэд хариуцлагатай байж хичээх ёстой гэж заасан байдаг. Энэ хүрээнд Байгаль орчны бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх тухай хуулийг (Environmental Pollution Prevention Act) анх 1963 онд баталж, 1977 онд Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль (Environmental Conservation Act) болгон шинэчилсэн байна.<sup>49</sup>

Тухайн үед уг Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль нь агаарын бохирдол, усны нөөц, байгалийн нөөцийг хамгаалах зэрэг байгаль орчны бүх төрлийн асуудлыг зохицуулж байсан тул тусгайлсан дуу чимээ, чичиргээний асуудлыг зохицуулахад үр дүн хангалтгүй байсан байна. Гиймээс 1990 оноос Хүрээлэн буй орчны бодлогын тухай хууль, Агаарын бохирдлыг бууруулах тухай хууль, Дуу чимээ, чичиргээний зохицуулалтын тухай хууль (The Noise and Vibration Regulation Act), Агаарын хөлгийн дуу чимээний хяналтын тухай хууль (The Aircraft Noise Control Act), Үйлдвэрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн тухай хууль (The Industrial Safety and Health Act), Орон сууцны барилгын тухай хууль (The Housing Construction Expediting Law) зэрэг нарийвчилсан хуулиудыг баталж, тусгайлсан хуулиудаар зохицуулагдах болсон байна.

**Дуу чимээний бохирдлын нөлөө:** Сөүл хотод аль ч дүүрэгт бүтээн байгуулалтын төслүүд ойр ойрхон хийгдэж, хүн амын өсөлт, Сөүл хотын замын хөдөлгөөний ачаалал ихэссэнээс дуу чимээний бохирдол улам бүр ихэссэн байна. Нийгэмд дуу чимээний бохирдол голлох асуудал болтлоо өргөжсөн ба улмаар иргэд дуу чимээний бохирдлын талаар гомдол их гаргах болсон байна. 2009 онд 15922 дуу чимээний талаарх гомдол, 2020 онд 42250 болж өссөн байна.<sup>50</sup> Мөн машин замтай ойр амьдардаг иргэдийг дуу чимээний бохирдлоос сэргийлэхийн тулд зөвшөөрөгдөх хэмжээг тогтоож өгсөн байна. Солонгос улсад өдрийн цагаар зөвшөөрөгдөх дуу чимээний хэмжээ тухайн орчноос шалтгаалаад ойролцоогоор  $\approx 60$  dB байдаг бол шөнийн цагаар  $\approx 50$  dB байдаг байна.

<sup>48</sup> 18.06.030 Responsibilities <https://www.portland.gov/code/18/06/030>

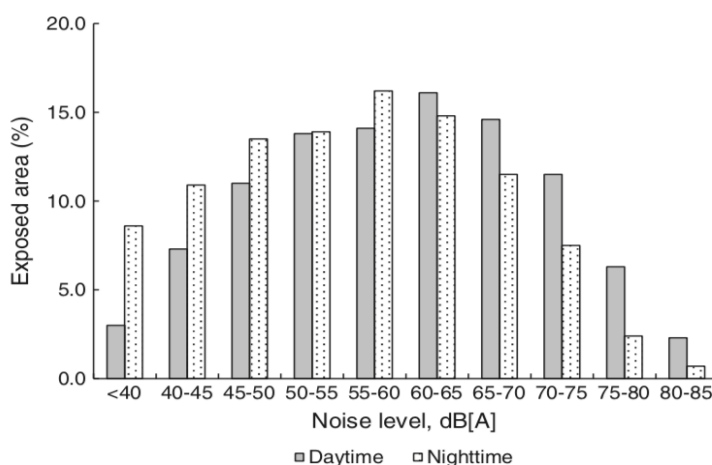
<sup>49</sup> <https://trid.trb.org/view/721044>

<sup>50</sup> Perspectives on the Sonic Environment and Noise Mitigations during the COVID-19 Pandemic Era

**БНСУ дахь замын дуу чимээний стандартууд<sup>51</sup>**

Land use and land cover		Noise level (dB[A])	
		Daytime	Nighttime
Roadside	Green space and residential area	65	55
	Commercial area	70	60
	Industrial area	75	70
Non-roadside	Residential area	55	40
	Commercial area	65	55
	Industrial area	70	65
	Green space	50	45

**Дуу чимээний өдөр, шөнийн замын хөдөлгөөнд өртөж буй түвшин**  
(Percentage of areas exposed to daytime and nighttime road-traffic, by noise levels)



**Солонгосын дуу чимээ, чичиргээний инженерчлэлийн нийгэмлэг (KSNVE)**

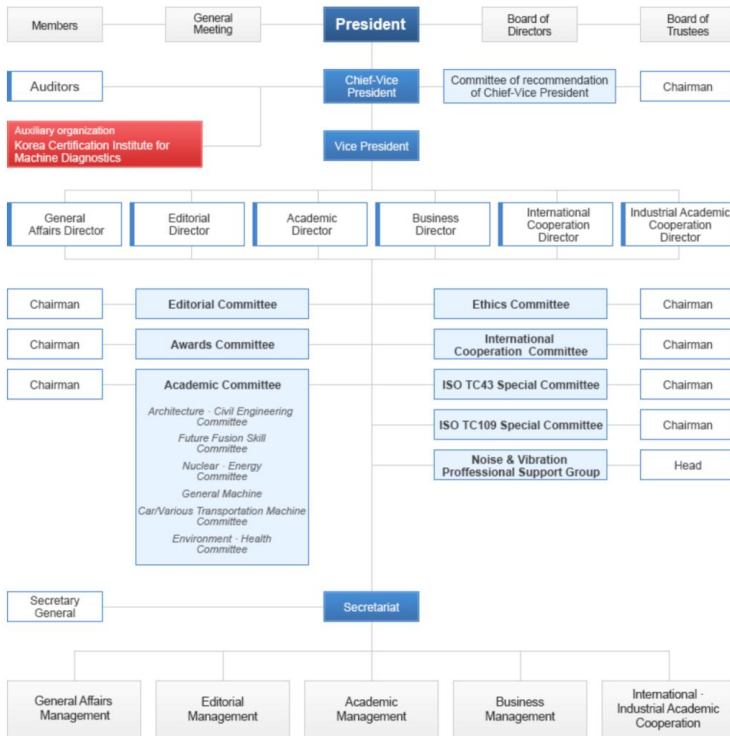
Хүрээлэн буй орчны бодлогын тухай хуулийн дагуу Байгаль орчны сайд Засгийн газрын зөвлөлийн зөвшөөрлөөр байгаль орчныг хамгаалах урт хугацааны бодлогын үйл ажиллагаанд Солонгосын дуу чимээ, чичиргээний инженерчлэлийн нийгэмлэг (The Korean Society for Noise and Vibration Engineering KSNVE) байгуулж техникийн зөвлөгөө өгөхөөр чиг үүрэгт нь тусгасан байна.

Уг нийгэмлэг нь 1990 оны 07-р сард байгуулагдсан ба Байгаль орчны яамны харьяа мэргэжлийн олон нийтийн байгууллага юм. Энэхүү хүрээлэнгийн гол зорилго нь аюулгүй, эрүүл орчинд амьдрах дуу чимээний бохирдлын талаар иргэдэд сурталчлах мөн техникийн дэмжлэг үзүүлэх явдал юм. KSNVE одоогийн байдлаар 4000 байнгын гишүүн, 62 компани корпорацийн гишүүн байгууллагуудтай байна.

Солонгосын дуу чимээ, чичиргээний инженерчлэлийн нийгэмлэг нь гишүүнээр сонгогдсон удирдах зөвлөл, редакцийн хороо, ОУСБ-ын техникийн хороо (ISO technical committee) мөн тусдаа захиргааны албатай байна.<sup>52</sup>

<sup>51</sup> Transportation noise and exposed population of an urban area in the Republic of Korea  
<sup>52</sup> <https://www.ksnve.or.kr/english/organization.vm>

**Солонгосын дуу чимээ, чичиргээний инженерчлэлийн нийгэмлэгийн бүтэц**



Орчны дуу чимээний бохирдолтой холбоотой асуудлуудыг Дуу чимээ, чичиргээний зохицуулалтын тухай хуульд (Noise and Vibration Regulation Act) заасан байдаг бөгөөд үүнд ажлын байрны дуу чимээ, чичиргээ, замын хөдөлгөөний дуу чимээ, автомашины дуу чимээ, хүрээлэн буй орчны дуу чимээ гэх мэт хүний биед сөрөг нөлөө бүхий дуу чимээний бохирдлын асуудлуудыг тусгасан байдаг байна.

Ажлын байрны дуу чимээ, барилгын дуу чимээ, чичиргээ, агаарын хөлгийн дуу чимээг Үйлдвэрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн тухай хууль (Industrial Safety and Health Act), Орон сууцны барилгын тухай хууль (The Housing Construction Expediting Law), Агаарын хөлгийн дуу чимээг хянах тухай хууль (Aircraft Noise Control Act)-ийн дагуу тус тус зохицуулдаг.<sup>53</sup>

**Дуу чимээ, чичиргээний хяналтын тухай хууль (NOISE AND VIBRATION CONTROL ACT).** Уг хууль нь БНСУ-ын Үндэсний Ассамблейд анх 2009 онд батлагдсан ба үүнээс хойш нийтдээ 12 удаа нэмэлт өөрчлөлт орсон байна. Нийт 15 бүлэгтэй байна.<sup>54</sup>

<sup>53</sup> National academies/Transportation research Board/ <https://trid.trb.org/view/721044>

<sup>54</sup> <https://www.law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2&section=lawNm&query=NOISE+AND+VIBRATION+CONTROL+ACT&x=0&y=0#iIbcolor0>

1-р бүлэг. Хуулийн зорилго (Purposes): Дуу чимээ, чичиргээний хяналтын тухай хуульд заасан болон түүнийг хэрэгжүүлэхэд шаардлагатай асуудлуудыг зохицуулахад оршино.

1-2-р бүлэг. Цогц төлөвлөгөө (Formulation, etc. of Comprehensive Plan): Уг бүлэгт Байгаль орчны сайд холбогдох захиргааны төв байгууллагууд дуу чимээ, чичиргээтэй холбоотой системийн үйл ажиллагаа, бодлогын чиглэл, техникийн нөхцөл гэх мэт мэдээллийг гаргаж өгөх чиг үүрэгтэй талаар дурдсан байна.

Жил бүрийн 12 дугаар сарын 31-ний дотор Хотын дарга/Засаг дарга нар дуу чимээ, чичиргээнээс сэргийлэх цогц төлөвлөгөөг боловсруулна.

Холбогдох захиргааны төв байгууллагуудын дарга нар болон хотын дарга нар ирэх оны хэрэгжилтийн төлөвлөгөөг Байгаль орчны сайдад өргөн мэдүүлсэн тохиолдолд агентлагийн нүүр хуудсаараа дамжуулан нийтэд мэдээлдэг байна.

2-р бүлэг. Тоног төхөөрөмж суурилуулах Зөвшөөрөл (Permission, etc. for Installation of Emission Facilities): Хуульд заасны дагуу хувь хүн дуу чимээ гаргадаг тоног төхөөрөмж суурилуулах, зөвшөөрөл авахдаа удирдах албан тушаалтанд (Аймгийн онцгой байдлын захирагч, хотын даргад) мэдүүлнэ. Зөвшөөрөл авахад тодорхой бичиг баримт болон шаардлагууд тавигдсан байдаг ба үүнд эмнэлэг, бага сургууль номын сан зэрэг газруудаас 50 м зайд байрлуулахаар заасан байна.

3-р бүлэг. Давхар Хоорондын зайн дуу чимээг хянах (Control, etc. of Inter-Floor Noise): Давхар хоорондын дуу чимээний хэмжилт хийх, дуу чимээний зөрчил хэргийг шалгах, зөвлөлдөх, эвлэрүүлэн зуучлах ажлыг дараах байгууллагууд хариуцна. Үүнд: Солонгосын Байгаль орчны корпорац (Korea Environment Corporation), Газар, дэд бүтэц, тээврийн яам (Minister of Land, Infrastructure and Transport) зэрэг байгууллагууд багтана.

4-р бүлэг. Машинаас үүсэх дуу чимээний зөвшөөрөгдөх стандартууд (Үйлдвэрлэсэн машинаас үүсэх дуу чимээний зөвшөөрөгдөх стандартууд): Байгаль орчны яамны тушаалаар баталсан стандартын дагуу үйлдвэрлэсэн автомашинаас гарах дуу чимээний зөвшөөрөгдөх стандартыг тогтооно.

1. Хааз гишгэх үед үүсэх чимээ;
2. Яндангийн дуу чимээ;
3. Машины дуут дохионы чимээ (сигнал).

5-р бүлэг. Дээрх шаардлагад хамаарахгүй авто машинууд (Automobiles Exempted or Omitted from Authentication): Хуульд заасны дагуу дээрх шаардлагад хамаарахгүй машинуудад:

1. Цэргийн зориулалттай, гал түймэртэй тэмцэх, хамгаалалтын зориулалттай, төрийн тусгай хэрэгцээнд ашиглах автомашин;
2. БНСУ-д суугаа гадаадын дипломат төлөөлөгчийн газар, дипломат ажилтны автомашин болон гадаад харилцааны сайдын баталгаажуулсан автомашин;
3. Солонгост байрлаж буй гадаадын цэргийн албан хаагчийн нийтийн хэрэгцээнд зориулан оруулж ирсэн автомашин;
4. Автомашин эсвэл үзэсгэлэнд зориулсан, экспортод зориулагдсан, түүнтэй адилтгах арга хэмжээнд оролцож буй автомашин;
5. Гадаад улсын нутаг дэвсгэрт нэгээс доошгүй жил амьдарсан гадаадын иргэн худалдан авсан нэг автомашинаа Солонгост авч ирж болно; гэх мэт хэрэгцээ

шаардлагаас үүдэлтэй дуу чимээ үүсгэх стандартад өөр авто машинууд багтдаг байна.

6-р бүлэг. Үйлдвэрлэсэн машинаас үүсэх дуу чимээний зөвшөөрөгдөх стандартыг шалгах (Kinds, etc. of Inspection according to Permissible Standards for Noises Produced by Manufactured Cars):

1. Түүврээр шалгах;
2. Тогтмол шалгах;
3. Хүсэлт гарган шалгуулах.

7-р бүлэг. Үйлдвэрлэсэн машинаас үүсэх дуу чимээний зөвшөөрөгдөх стандартын шалгахгүй байх тохиолдол (Omission of Inspection on Permissible Standards for Noises Produced by Manufactured Cars): Байгаль орчны яамны 33 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт (Article 33 (2) of the Act, the Minister of Environment) байнгын хяналт шалгалтыг хийхгүй байхыг зөвшөөрнө.

8-р бүлэг. Хөдөлгөөнд оролцож буй машинаас үүсэх дуу чимээний зөвшөөрөгдөх стандарт (Permissible Standards for Noises Produced by Running Cars): Байгаль орчны яамны тушаал, болон холбогдох захиргааны төв байгууллагын дүгнэлтийн дагуу автомашинаас үүсэх дуу чимээний зөвшөөрөгдөх стандартад:

1. Яндангийн дуу чимээ;
2. Машины дуут дохионы чимээ багтана.

9-р бүлэг. Нисэх онгоцны дуу чимээ (Limit, etc. of Aircraft Noise): Агаарын хөлгийн дуу чимээний хязгаар нь нисэх онгоцны буудлын ойролцоох хэсэгт 90 WECPNL (Weighted Equivalent Continuous Perceived Noise Level), бусад хэсэгт 75 WECPNL байна. Мөн нэмэлтээр Нисэх буудлын дуу чимээнээс урьдчилан сэргийлэх тухай (Airport Noise Prevention and Areas Assistance Act) тусдаа хуулиар зохицуулагддаг байна.

10-р бүлэг. Дуу чимээний түвшинг тодорхойлох хяналтын байгууллагын стандарт (Standards for Designating Noise Level Inspection Institutions): Хавсралт 1-р хүснэгтийн дагуу техникийн шинжээчид, барилга байгууламж, тоног төхөөрөмжид тавигдах шаардлага;

Үндэсний стандартын тухай суурь хуулийн 23 дугаар зүйл, мөн хуулийн хэрэгжилтийг хангах тухай тогтоолын 16 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасны дагуу дуу чимээ, чичиргээтэй холбоотой чиглэлээр туршилт, хяналтын байгууллагаар магадлан итгэмжлэгдсэн байгууллагаар шалгуулсан байх.

11-р бүлэг. Холбогдох байгууллагуудын хамтын ажиллагаа (Cooperation of Related Agencies): Дараах шаардлагуудыг хангасан байна:

1. Замын системийг сайжруулах, зам засварлах дуу чимээг хянах;
2. Замын дохионы системийг сайжруулах, дуу чимээг бууруулахад шаардлагатай асуудлуудыг авч үзэх;
3. Цахилгаан хэрэгсэл, өргөн хэрэглээний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлын хяналтын тухай хууль холбогдох хууль тогтоомжийн дагуу дуу чимээ, чичиргээний стандартыг тохируулах;
4. Хуулийн 4-2 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасны дагуу дуу чимээний зураглал гаргахад шаардлагатай материалыг бүрдүүлэх.



12-р бүлэг. Эрх мэдлийг шилжүүлэх (Delegation of Authority): Байгаль орчны яам дараах бүрэн эрхийг Байгаль орчны судалгааны үндэсний хүрээлэнгийн ерөнхийлөгчид шилжүүлнэ. Үүнд импортын авто машинд тавигдах шалгуурууд багтана.

13-р бүлэг. Мэдээлэх (Reporting): Холбогдох эрх шилжүүлсэн тохиолдолд энэ тухайгаа Байгаль орчны яамны, Байгаль орчны сайдад тайлагнана.

14-р бүлэг. Бизнесийн үйл ажиллагааны итгэмжлэл (Entrustment of Business Affairs, etc):

1. Хуулийн дагуу дараах бизнесийн асуудлыг Солонгосын Байгаль орчны корпорацад (Korea Environment Corporation) даалгана;
2. Дуу чимээ, чичиргээ хэмжих сүлжээг суурилуулах. Автомашины дугуйны дуу чимээний түвшинг хэмжих үр дүнгийн тайланг хүлээн авах.

15-р бүлэг. Захиргааны торгууль ногдуулах стандарт (Standards for Imposition of Administrative Fines)

### **ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ ГЕРМАН УЛС (ХБНГУ)**

Дуу чимээнээс хамгаалах үйл ажиллагаа гэж дуу чимээнээс сэргийлэх бүхий л арга хэмжээг хэлэх ба бохирдлоос хамгаалах ажлын нэг хэсэг юм. Түүний зорилго нь дуу чимээнээс ангид хүн, амьтны амгалан таатай, аюулгүй байдлыг хангахад оршино. Дуу чимээний хамгаалалтын гол үндэс нь нислэг, авто замын хөдөлгөөн, төмөр зам, аж үйлдвэрийн дуу чимээ зэрэг хүрээлэн буй орчны дуу чимээ, чөлөөт цагийн дуу чимээ болон амгалан тайван байдал алдагдуулахаас хамгаалахад чиглэсэн байдаг байна.<sup>55</sup>

Дуу чимээнээс хамгаалах асуудал нь хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, хүрээлэн буй байгаль орчны хамгаалалтын чухал бүрэлдэхүүн хэсэг юм. Тиймээс бие махбодын, сэтгэл санааны болон эд материалын хохирол учруулахаас сэргийлнэ:

- Биеийн стресс
- Биед учруулах хохирол:
  - Дуу чимээний дүлийрэл, долгионы гэмтэл
  - Дархлааны системийн гэмтэл
  - Зүрх судасны системийн гэмтэл
- Сэтгэл санааны стресс
- Эд хөрөнгийн хохирол, жишээлбэл: дуу чимээний хүчтэй нөлөөллөөс болж үл хөдлөх эд хөрөнгийн үнэлгээ буурах

#### ***Хууль, эрх зүйн орчин***

Дуу чимээний бохирдлоос сэргийлэх талаарх хууль, эрх зүйн зохицуулалтын зорилго нь дуу нэг талаас чимээ үүсгэгч (жишээлбэл, тоног төхөрөөмж ажиллуулагч), нөгөө талаас холбогдох хөршийн хооронд ашиг сонирхлын тэнцвэртэй байдлыг хангахад оршдог байна. Дуу чимээний янз бүрийн төрөл байх боловч ерөнхийдөө Бохирдлоос хамгаалах тухай холбооны хууль (хуулийн бүтэн нэр: Агаарын бохирдол, дуу чимээ, газар хөдлөл зэрэг байгаль орчны таагүй үзэгдлээс сэргийлэх тухай хууль)<sup>56</sup>, түүний хүрээнд салбарлан гарсан дараах дүрэм, журмуудаар зохицуулдаг байна. Үүнд:

<sup>55</sup> Дуу чимээнээс хамгаалах нь-Lärmschutz-германаар <https://de.wikipedia.org/wiki/L%C3%A4rmschutz>

<sup>56</sup> Агаарын бохирдол, дуу чимээ, газар хөдлөл зэрэг байгаль орчны таагүй үзэгдлээс сэргийлэх тухай хууль-Gesetz zum Schutz vor schädlichen Umwelteinwirkungen durch Luftverunreinigungen, Geräusche, Erschütterungen und ähnliche Vorgänge-германаар

- Замын хөдөлгөөний дуу чимээнээс хамгаалах дүрэм:
  - Орон нутгийн авто замын дуу чимээнээс хамгаалах журам
  - Холбооны хурдны авто замын хөдөлгөөний дуу чимээнээс хамгаалах журам
  - Төмөр замын долгионы бохирдлыг тооцоолох журам
- Спортын байгууламжийн дуу чимээнээс хамгаалах дүрэм
- Замын долгионоос хамгаалах арга хэмжээний дүрэм
- Хотын барилгын ажлын долгионоос хамгаалах дүрэм (барилга барих төлөвлөлтийн баримжаалах үзүүлэлтүүдийг агуулсан)
- Тоног төхөөрөмж, машины дуу чимээнээс хамгаалах дүрэм
- Дуу чимээний газрын зураг боловсруулах дүрэм
- Дуу чимээнээс хамгаалах техникийн заавар

Нислэгийн дуу чимээний хувьд өөрийн бие даасан хууль, эрх зүйн орчинтой байдаг байна. Жишээлбэл, Нислэгийн дуу чимээнээс хамгаалах тухай хууль.

Чөлөөт цагийн дуу чимээний хувьд муж улсууд тус тусдаа “Чөлөөт цагийн дуу чимээний журам”-аар эрх зүйн орчноо бүрдүүлсэн байна. Энэ нь бохирдлоос хамгаалах тухай хуульд заасан спортын дуу чимээнд үл хамаардаг байна.

Ажлын байран дахь дуу чимээг Хөдөлмөр хамгааллын тухай хууль, Дуу чимээ, доргионоос хамгаалах хөдөлмөр хамгааллын дүрмээр тус тус зохицуулдаг байна.

Эдгээр дүрэм, журмуудаар ихэвчлэн хязгаарын<sup>57</sup> үзүүлэлтийг тогтоодоггүй боловч тухайн тохиолдолд зөрөх боломжтой баталгаат<sup>58</sup> болон баримжаалах<sup>59</sup> үзүүлэлтийг тогтоодог байна. Ингэхдээ дуу чимээ үүсгэгч бүрийг авч үздэг. Германы инженерүүдийн холбооны 3722 дугаар журамд<sup>60</sup> замын хөдөлгөөний дуу чимээний нэгдсэн үзүүлэлтийг тодорхойлсон байдаг.

ХБНГУ-д дуу чимээнээс хамгаалах асуудлыг байгаль орчны асуудал хэмээн хүлээн зөвшөөрч, байгаль орчны бодлогодоо тусгасан байх бөгөөд тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлалд тусгасан дуу чимээнээс хамгаалах талаарх зааврыг баримталдаг байна. Дуу чимээнээс хамгаалах асуудлыг хариуцдаг төрийн захиргааны төв байгууллага нь Хүрээлэн буй орчин, байгаль хамгаалах, барилга болон цөмийн аюулгүй байдал, хэрэглэгчийг хамгаалах холбооны яам юм.

### **Бохирдлоос хамгаалах тухай холбооны хууль**

Бохирдлоос хамгаалах тухай холбооны хууль нь хүрээлэн буй орчны эрх зүйд хамаарах бөгөөд хүн, амьтан, ургамал, газрын хөрс, ус, агаар мандал, түүнчлэн соёлын болон бусад эд зүйлсийг хүрээлэн буй орчны аюул хөнөөлөөс хамгаалах, урьдчилан сэргийлэх болон агаар, ус, хөрсний бохирдлыг зайлуулах, багасгахад чиглэсэн байдаг байна.<sup>61</sup>

<https://www.gesetze-im-internet.de/bimschq/>

<sup>57</sup> Grenzwerte-германаар

<sup>58</sup> Richtwerte-германаар

<sup>59</sup> Orientierungswerte-германаар

<sup>60</sup> VDI-Richtlinie 3722

<sup>61</sup> Бохирдлоос хамгаалах тухай холбооны хууль-Bundes-Immissionsschutzgesetz-германаар  
<https://de.wikipedia.org/wiki/Bundes-Immissionsschutzgesetz>

Бохирдлоос хамгаалах үйл ажиллагааг дараах байдлаар ангилдаг байна. Үүнд:

- Төхөөрөмжөөс хамаарсан хамгаалалт
- Бүтээгдэхүүнд хамааралтай хамгаалалт
- Тээврийн хөдөлгөөнд хамааралтай хамгаалалт
- Нутаг дэвсгэрт хамааралтай хамгаалалт

Анх 1974 батлагдсан хуулинд байсан ял шийтгэлийн журмууд нь эрүүгийн байцаан шийтгэх тухай хуулийн 1980 оны шинэчлэлийн дагуу “Хүрээлэн буй орчны эсрэг эрүүгийн гэмт хэрэг” нэртэйгээр уг хуулийн 28 дугаар бүлгийн 327 дугаар зүйл болж орсон байна.

Мөн Холбооны Үндсэн хуулийн 74 дүгээр зүйлд байсан зан байдалд<sup>62</sup> хамаарах бохирдлоос хамгаалах тухай заалтыг бүр мөсөн хасаад, муж улсуудын зарим нь бие даасан хууль гаргасан бол зарим нь аюулгүй байдлын тухай ерөнхий хуулиндаа оруулсан байна.

### **БҮГД НАЙРАМДАХ ЭНЭТХЭГ УЛС**

Дуу чимээний бохирдол гэдэг нь хүний үйл ажиллагаанаас үүдэлтэй бие, сэтгэхүйд сөргөөр нөлөөлөх үйлдвэр, техник, тоног төхөөрөмж, тээврийн хэрэгсэл зэргийн дуу чимээ юм. Энэтхэг Улс нь уламжлалт болон шашны баяр, хурим, бусад нийтийг хамарсан баяр ёслолын үеэр салют буудуулах, чанга яригч буюу дуу чимээ ихээр гаргагч хэрэгсэл ашиглаж их хэмжээний дуу чимээг гарган тэмдэглэдэг тул дуу чимээний бохирдол өндөртэй оронд тооцогддог байна.

#### ***Дуу чимээний бохирдлын эрх зүйн зохицуулалт***

Энэтхэг Улс нь Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль (Environment (Protection) Act, 1986)<sup>63</sup>-ийг 1986 онд баталсан бөгөөд 4 бүлэг, 26 зүйлтэй. Байгаль орчныг хамгаалах тухай хуулийн 3.2.2, 6.2.b, 25 дугаар заалтыг үндэслэн Дуу чимээний бохирдлын хяналт, зохицуулалтын (Noise Pollution (Regulation and Control) Rules, 2000)<sup>64</sup> дүрмийг 1999 оны 7 дугаар сарын 01-ний өдөр баталсан бөгөөд 2000 оноос мөрдөж эхэлсэн байна. Тус дүрэмд 2000, 2002, 2006, 2010 онуудад нийт 5 удаа нэмэлт өөрчлөлт оруулжээ.

Бүх төрлийн эх үүсвэрээс үүсч байгаа дуу чимээ (үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа, барилгын үйл ажиллагаа, галын дэлбэрэлт, тэсрэлт, дуу чимээ гаргах хэрэгсэл, генераторын ажиллагаа, чанга яригч, нийтийн зарлан мэдээлэх систем, хөгжим, тээврийн хэрэгслийн дуу болон бусад механик төхөөрөмжүүдийн дуу чимээ зэрэг) нь хүний эрүүл мэнд, сэтгэл зүйд сөрөг нөлөө үзүүлж байгаа тул дуу чимээтэй холбоотой орчны агаарын чанарын стандартыг хэрэгжүүлэх зорилгоор дуу чимээ үүсгэгч эх үүсвэрийг зохицуулах, хянах шаардлагатай гэж үзэж тус дүрмийг баталсан байна.

Тус дүрмээр орчны агаарын чанарын стандарт, дуу чимээний бохирдлын хяналтыг хэрэгжүүлэх, дуут дохио, барилгын үйл ажиллагаа, тоног төхөөрөмжөөс гарч буй дуу чимээ, галын дуу чимээ болон бусад дуу чимээ гаргагч хэрэгслийг ашиглах хязгаарлалт, чимээгүй бүсэд үүссэн зөрчлийн зохицуулалт, зөрчил гаргасан тохиолдолд гомдол гаргах, түүнийг шийдвэрлэх зэрэг асуудлыг зохицуулсан байна.

<sup>62</sup> Der verhaltensbezogene Immissionsschutz-*германаар*

<sup>63</sup> Environment (Protection) Act, 1986,

[https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/4316/1/ep\\_act\\_1986.pdf](https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/4316/1/ep_act_1986.pdf)

<sup>64</sup> The Ministry of Environment, Forest and Climate Change, <https://moef.gov.in/en/rules-and-regulations/environment-protection/noise-pollution/>

*Энэтхэг Улсын дуу чимээтэй холбоотой орчны агаарын чанарын стандарт*<sup>65</sup>

Area Code	Category of Area / Zone	Limits in dB(A) Led	
		Day time (06.00-22.00)	Nigth time (22.00-06.00)
(A)	Аж үйлдвэрийн бүс (Industrial area)	75	70
(B)	Худалдааны бүс (Commercial area)	65	55
(C)	Орон сууцны бүс (Residential area)	55	45
(D)	Чимээгүй бүс (Silence Zone)	50	40

Мужийн Засгийн газар нь өөрийн бүс нутагт дуу чимээний стандартыг хэрэгжүүлэх зорилгоор нутаг дэвсгэрээ дараах бүсэд хуваана. Үүнд:

1. үйлдвэрийн бүс;
2. худалдааны бүс;
3. орон сууцны бүс;
4. чимээгүй бүс.

Чимээгүй бүс гэж эмнэлэг, боловсролын байгууллага, шүүхийн эргэн тойронд 100 метрээс багагүй талбайг чимээгүй орчин гэж заасан.

Мужийн засгийн газар нь тээврийн хэрэгслээс үүсэх дуу чимээ, дуут дохио үлээх, салют буудуулах, чанга яригч эсхүл нийтийн зарлан мэдээлэх систем, дуу гаргах хэрэгсэл хэрхэн ашиглах талаарх зохицуулалт хийж, дуу чимээг бууруулах арга хэмжээг авч, одоо байгаа дуу чимээний стандарт түвшинг хангаж ажилладаг байна.

Төрийн болон хувийн, орон нутгийн байгууллагууд хот, хөдөөгийн төлөвлөлттэй холбоотой бүтээн байгуулалтын үйл ажиллагааг явуулах, чиг үүргээ хэрэгжүүлэхдээ дуу чимээний бохирдлыг амь амьдралын чанарын үзүүлэлт болгон авч үзэж, дуу чимээний бохирдлоос зайлсхийх, дуу чимээтэй холбоотой орчны агаарын чанарын стандартыг заавал баримтлан ажиллах ёстой.

***Дуу чимээний бохирдлын асуудлыг хариуцдаг төрийн байгууллага, бүтэц, зохион байгуулалт***

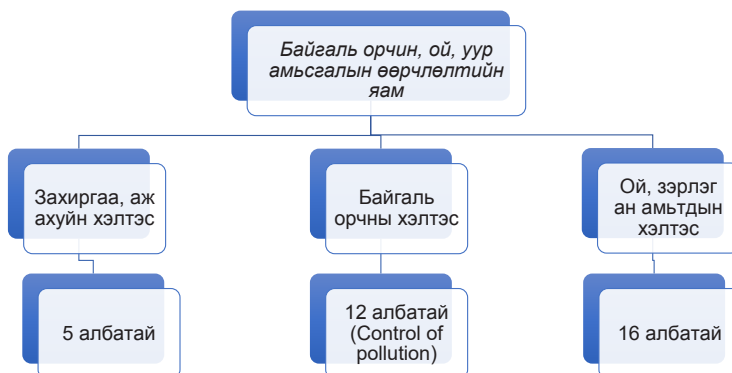
Энэтхэг Улсын *Байгаль орчин, ой, уур амьсгалын өөрчлөлтийн яам* нь (The Ministry of Environment, Forest and Climate Change - MoEFCC)<sup>66</sup> тус улсын байгаль орчин, ойн бодлого, хөтөлбөрүүдийн хэрэгжилтийг төлөвлөх, сурталчлах, зохицуулах, хяналт тавих үүрэг бүхий Засгийн газрын бүтэц дэх зангилаа байгууллага юм. Яамны үндсэн үүрэг нь:

- Ургамал, амьтан, ой мод, ан амьтны хамгаалалт, түүний судалгаа;
- Бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх, хянах;
- Эвдэрсэн газрыг нөхөн сэргээх, ойжуулах;
- Байгаль орчныг хамгаалах;
- Амьтныг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх.

<sup>65</sup> The Ministry of Environment, Forest and Climate Change, <https://moef.gov.in/en/about-the-ministry/introduction-8/>

<sup>66</sup> The Ministry of Environment, Forest and Climate Change, <https://moef.gov.in/en/about-the-ministry/introduction-8/>

Яам нь 3 үндсэн хэлтэстэй.



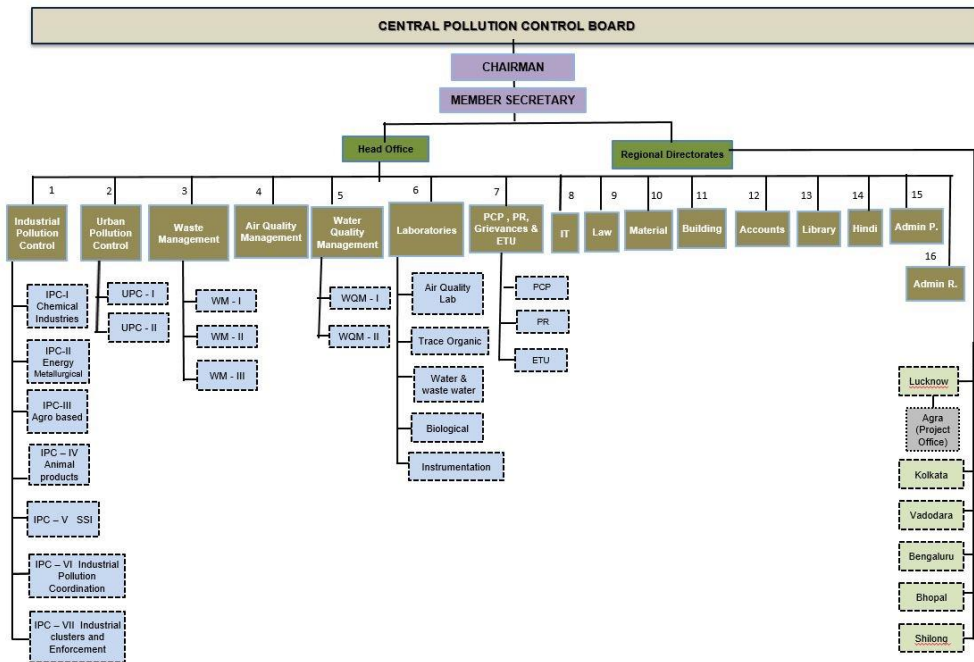
Байгаль орчны хэлтсийн Бохирдлын хяналтын алба (Control of pollution) нь дуу чимээний бохирдлын асуудлыг хариуцан хэрэгжүүлдэг байна.

*Бохирдлыг хянах төв зөвлөл* (Central Pollution Control Board - CPCB)<sup>67</sup> нь 1974 онд байгуулагдсан бөгөөд Байгаль орчин, ой, уур амьсгалын өөрчлөлтийн яамны харьяа байгууллага юм. Тус зөвлөл нь агаарын чанарын стандарт, усны чанарын стандарт, дуу чимээний стандарт, автомат түлшний чанарын стандарт, салбарын бусад тусгай стандартуудыг хэрэгжүүлж ажилладаг. Дуу чимээний бохирдолтой холбоотой дараах үндсэн чиг үүргийг хэрэгжүүлж ажиллана. Үүнд:

- Дуу чимээний бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх, хянах, бууруулахтай холбоотой аливаа асуудлаар төв Засгийн газарт зөвлөгөө өгөх;
- Дуу шуугианы бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх, хянах, бууруулах үндэсний хэмжээний хөтөлбөрийг боловсруулж, хэрэгжүүлэх;
- Бохирдлыг бууруулах салбар зөвлөлд мэргэжил арга зүйн туслалцаа үзүүлж, чиглэл өгөх;
- Дуу чимээний бохирдлоос урьдчилан сэргийлэх, хянах, бууруулахтай холбоотой судалгаа хийх, сургалт явуулах,;
- Дуу чимээний бохирдолтой холбоотой техникийн болон статистикийн мэдээг цуглуулах, эмхэтгэх, нийтлэх;
- Дуу чимээний чанарын стандартыг тогтоох, хүчингүй болгох.

<sup>67</sup> Central Pollution Control Board., <https://cpcb.nic.in/Introduction>

Байгууллагын бүтэц:



*Авааз сан* (Awaaz Foundation E23246).<sup>68</sup> Тус санг 2006 оны 02-р сарын 21-нд Энэтхэгийн байгаль хамгаалагч Sumaira Abdulali үүсгэн байгуулжээ. Сан нь байгаль орчин, дуу чимээний бохирдолтой холбоотой хууль тогтоомж, журмыг хэрэгжүүлэх, дуу чимээний бохирдлыг бууруулах, элсний олборлолтын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг.

*Авааз сан* нь янз бүрийн эх үүсвэрээс үүдэлтэй дуу чимээний бохирдлын эсрэг тэмцэж, дуу чимээний эрүүл мэндэд үзүүлэх сөрөг нөлөөллийг арга зүйн болон шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр сурталчлах ажлыг зохион байгуулдаг. Сангийн дуу чимээний бохирдлын эсрэг кампанит ажил нь олон нийтийн дэмжлэгийг авч, Мумбай хотод олон нийтийн хөдөлгөөн болон хувирч, бусад мужуудад хэрэгжиж байна.

*Авааз сан* нь Энэтхэгт анх удаа дуу чимээний бохирдлын мэдээллийг системтэйгээр цуглуулж, нэгтгэн, муж улсын болон холбооны засгийн газар, шүүх, цагдаа, иргэдэд танилцуулсан байна.

***Дуу чимээний бохирдлын эх үүсвэрүүд, тэдгээрээс урьдчилан сэргийлэх, аюулгүй байдлын хяналтын зохицуулалт***

Дуу чимээ нь өдрийн цагаар хүмүүсийн хэвийн ажилд саад учруулдаг бол шөнийн цагаар хүний нойрыг нь алдагдуулж байдаг. Тиймээс дуу шуугиан нь Үндсэн хуулиар баталгаажсан иргэний амь нас, эрх чөлөөнд аюул заналхийлал учруулж байна гэсэн үг.

Энэтхэг Улсад Дуу чимээний бохирдлын хяналт, зохицуулалтын журмыг дагаж мөрдөөгүй, зөрчил гаргавал тухайн хүнд хариуцлага тооцох, цаашлаад эрүүгийн хэрэг үүсгэн шалгаж хариуцлага тооцдог.

<sup>68</sup> Awaaz Foundation. <https://awaaz.org/about.html>

Үүрэг хариуцлага: Тус улсын бүх нутаг дэвсгэрт дуу чимээний түвшин нь орчны агаарын чанарын стандартаас хэтрэх ёсгүй.

Эрх бүхий байгууллага буюу Бохирдлыг хянах төв зөвлөл нь дуу чимээний бохирдлыг бууруулах журмыг хэрэгжүүлэх, дуу чимээтэй холбоотой орчны агаарын чанарын стандартыг дагаж мөрдүүлэх үүрэгтэй.

Чанга яригч, нийтийн зарлан мэдээлэх систем, аливаа дуу гаргах хэрэгсэл, хөгжмийн зэмсэг, дуу өсгөгчийг сонсогчдын танхим, хурлын танхим, олон нийтийн танхим, хүлээн авалтын танхим гэх мэт харилцаа холбооны зориулалттай хаалттай байр, эсхүл олон нийтийн онцгой байдлын үеэс бусад тохиолдолд шөнийн цагаар (оройн 22.00 цагаас 6.00 цаг хүртэлх хугацаа)<sup>69</sup> ашиглахыг хориглоно.

Аливаа соёл, шашны баяр ёслолын үеэр холбогдох муж улсын Засгийн газар нь тодорхой нөхцөлийн дагуу хязгаарлалттай хугацаагаар (22.00 цагаас шөнийн 12.00 цаг хүртэл) чанга яригч, нийтийн зарлан мэдээлэх систем, аливаа дуу гаргах хэрэгсэл, хөгжмийн зэмсэг, дуу өсгөгчийг ашиглахыг зөвшөөрдөг байна. Энэхүү зөвшөөрөл нь жилд 15-аас илүүгүй байна.

Олон нийтийн газарт чанга яригч, бусад дуу чимээний эх үүсвэрийг ашигласан тохиолдолд дуу чимээний түвшин тухайн бүс нутгийн дуу чимээний стандарт 10 dB (A)-аас ихгүй, эсхүл 75 dB (A)-аас доогуур байна.

Хувийн орон сууц, газарт хувийн өмчийн дуу авианы систем, бусад дуу чимээний эх үүсвэр ашиглаж байгаа тохиолдолд түүний байрлах бүс нутагт тогтоосон орчны дуу чимээний стандарт 5 dB (A)-аас хэтрэхгүй байхаар зохицуулсан байна.

Дуут дохио, дуу чимээ гаргадаг барилгын тоног төхөөрөмж, галын аюултай бүтээгдэхүүн ашиглалтын хязгаарлалт:

- олон нийтийн онцгой байдлын үеэс бусад үед чимээгүй бүс, орон сууцны хороололд шөнийн цагаар дуут дохио ашиглахыг хориглоно.
- тэсрэлтэт дуу чимээ гаргадаг галын аюултай бүтээгдэхүүнийг чимээгүй бүс, шөнийн цагаар ашиглахыг хориглоно.
- орон сууцны хороолол, чимээгүй бүсэд шөнийн цагаар дуу чимээ гаргадаг барилгын төхөөрөмжийг ашиглах, ажиллуулахыг хориглоно.

Торгууль оногдуулах зөрчил: Чимээгүй бүс, талбайд дараах зүйлсийг ашиглан зөрчил гаргасан этгээдэд хуулийн дагуу торгууль оногдуулдаг. Үүнд:

- хөгжим тоглох, эсхүл дуу өсгөгч ашиглавал;
- бөмбөр цохих, эвэр үлээх, даралтат хөгжим, бүрээ, эсхүл ямар нэгэн хөгжмийн зэмсгийг дуугаргавал;
- олон нийтийг татахын тулд хэн нэгнийг дуурайх, хөгжимт болон бусад төрлийн үзүүлбэр үзүүлбэл;
- тэсрэлтэт дуу чимээ гаргадаг галын аюултай бүтээгдэхүүн;
- чанга яригч, нийтийн зарлан мэдээлэх систем.

<sup>69</sup> Noise Pollution (Regulation and Control) Rules, 2000., “night time” means the period between 10.00 p.m. and 6.00 a.m

Гомдол гаргах: Хэрэв дуу чимээний түвшин нь орчны дуу чимээний стандартаас 10dB(A) ба түүнээс дээш байвал, эсхүл шөнийн цагаар тогтоосон хязгаарлалтыг зөрчсөн бол эрх бүхий байгууллагад гомдол гаргаж болно. Эрх бүхий байгууллага нь Дуу чимээний бохирдлын хяналт, зохицуулалтын дүрэм болон холбогдох бусад журмын дагуу арга хэмжээг авна.

**ЯПОН УЛС**

**Дуу чимээний бохирдлын эрх зүйн зохицуулалт**

Япон Улс нь дуу чимээний бохирдлыг Дуу чимээний зохицуулалтын тухай хуулиар (Noise Pollution Law,2008)<sup>70</sup> зохицуулдаг. Уг хуулийн зорилго нь үйлдвэр, аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагаа, барилга угсралтын ажлын явцад үүсэх дуу чимээний шаардлагатай хүрээг зохицуулахаас гадна автомашины дуу чимээний зөвшөөрөгдөх хязгаарыг тогтоох, шөнийн дуу чимээ тусгайлан заах замаар иргэдийн амьдрах орчныг хамгаалахад чиглэгдсэн. Мөн Байгаль орчны хуулийн (Basic Environment Act,1993)<sup>71</sup> 16 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт зааснаар Хүний эрүүл мэнд, амьдрах орчныг хамгаалахад чиглэгдэх ёстой агаар, ус, хөрс, чимээ шуугианыг ямар хэмжээнд байлгах вэ гэдэг нь байгаль орчны стандартад орно. Байгаль орчны стандартууд<sup>72</sup> нь "хэрэгжүүлэх ёстой стандартууд" бөгөөд захиргааны бодлогын зорилтууд юм. Түүнчлэн байгаль орчны стандартыг одоо олж авч буй шинжлэх ухааны мэдлэгт тулгуурлан тогтоодог бөгөөд шинжлэх ухааны шинэ мэдлэгийг цуглуулж, шинжлэх ухааны үндэслэлтэй дүгнэлт гаргадаг байна. Байгаль орчны стандартыг газар нутгийн төрөл, цаг хугацааны ангилал тус бүрээр дараах хүснэгтийн стандарт утгын багананд жагсаасан байх ба төрөл тус бүрд хамаарах нутаг дэвсгэрийг мужийн захирагч (хотын нутаг дэвсгэрт, хотын дарга) тогтооно.

Бүс нутгийн төрөл	Стандарт	
	Өдрийн цагаар	Шөнийн цагаар
AA	50 дБ ба түүнээс бага	40 дБ ба түүнээс бага
А ба Б	55 дБ ба түүнээс бага	45 дБ ба түүнээс бага
С	60 дБ ба түүнээс бага	50 дБ ба түүнээс бага

Тайлбар: Цагийг өдрийн цагаар өглөөний 06.00-22.00 цаг, шөнийн цагаар 22.00-06.00 цагийн хооронд хуваадаг.

1. AA-д хамаарах талбай нь эмнэлгийн эмчилгээ, нийгмийн халамжийн байгууламж зэргийг хамтад нь байрлуулсан зэрэг онцгой байдлыг шаарддаг газар байна.
2. А-д хамаарах талбай нь зөвхөн орон сууцны зориулалтаар ашиглагдах талбай байна.
3. Б-ийн хамаарах талбай нь орон сууцны зориулалтаар голчлон ашиглагдах талбай байна.
4. С-ийн хамаарах талбай нь нэлээд олон орон сууцны хамт худалдаа, үйлдвэрлэл гэх мэт зориулалтаар ашиглагдах газар байна.

Харин дараах хүснэгтэд (цаашид "зам руу харсан хэсэг" гэх) заасан хэсэгт хамаарах талбайн хувьд дээрх хүснэгтээс үл хамааран дараах хүснэгтийн стандарт утгын багананд заасан талбайг хэрэглэнэ.

<sup>70</sup> Noise Pollution Law <https://www.env.go.jp/air/noise/low-gaiyo.html>

<sup>71</sup> Basic Environment Act <https://www.env.go.jp/kijun/oto1-1.html>

<sup>72</sup> Enviromental standarts <https://www.skklab.com3>



Бүс нутгийн хэлтэс	Стандарт утга	
	Өдрийн цагаар	Шөнийн цагаар
Хоёр ба түүнээс дээш эгнээтэй зам руу харсан бүс А	60 дБ ба түүнээс бага	55 дБ ба түүнээс бага
Хоёр ба түүнээс дээш эгнээтэй зам руу харсан В хэсэг, эгнээтэй зам руу харсан В хэсэг	65 дБ ба түүнээс бага	60 дБ ба түүнээс бага

**Тайлбар:** Зэрэгцээ машиныг аюулгүй, жигд явуулахад шаардлагатай тодорхой өргөнтэй туузан хэлбэрийн замын хэсэг юм. Энэ тохиолдолд дээрх хүснэгтээс үл хамааран үндсэн хөдөлгөөнийг тээвэрлэж буй замтай ойр зай нь онцгой тохиолдлын хувьд дараах хүснэгтийн стандарт утгын багананд заасан байх ёстой.

Стандарт	
Өдрийн цагаар	Шөнийн цагаар
70 дБ ба түүнээс бага	65 дБ ба түүнээс бага

**Тайлбар:** Хувийн орон сууц гэх мэт чимээ шуугианд амархан өртдөг талдаа цонхтой амьдарч байгаа нь гэр доторх дуу чимээг дамжуулах стандартыг (өдөр, шөнийн цагаар 45 децибел ба түүнээс бага) 40 децибел буюу түүнээс бага.

Дуу чимээтэй холбоотой байгаль орчны стандартыг ерөнхий дуу чимээний хувьд, агаарын хөлгийн "нисэх онгоцны дуу чимээтэй холбоотой байгаль орчны стандарт", Шинкансентэй холбоотой "Шинкансений төмөр замын дуу чимээтэй холбоотой байгаль орчны стандарт" гэж хувааж болно.

- Агаарын хөлгийн дуу чимээний байгаль орчны стандарт

Агаарын хөлгийн дуу чимээний стандартууд (цаашид "байгаль орчны стандарт" гэх) тэдгээрт хүрэх хугацаа нь дараах байдалтай байна.

Байгаль орчны стандарт нь өдөрт 10 ба түүнээс бага хөөрөлт, буулт хийх нисэх онгоцны буудал, цагдаа, гал унтраах анги, өөрийгөө хамгаалах хүчин гэх мэт зориулалттай газар, алслагдсан арлуудын нисэх онгоцны буудалд хамаарахгүй.

Нислэгийн талбайн ангилал тус бүрээр доорх хүснэгтэнд заасан хүрээлэн буй орчны стандартад нийцсэн буудлууд багтана.

Нисэх онгоцны зэрэглэл		Амжилтын хугацаа	Сайжруулах зорилго
<b>Шинэ нисэх онгоцны буудал</b>		тэр даруй	-
<b>Одоо байгаа нисэх онгоцны буудал</b>	3-р зэрэглэлийн нисэх онгоцны буудал ба түүнтэй адилтгах		
	2-р төрлийн нисэх онгоцны буудал (Фукуока нисэх онгоцны буудлаас бусад)	A B	5 жилийн дотор 10 жилийн дотор
	Нарита олон улсын нисэх онгоцны буудал		5 жилийн дотор 70 децибелээс бага буюу 70 децибелээс дээш газар доторх 50 децибел ба түүнээс бага
	Нэгдүгээр зэрэглэлийн нисэх онгоцны буудал (Нарита олон улсын нисэх онгоцны буудлаас бусад) болон Фукуока нисэх онгоцны буудал		1. 15 жилийн дотор 70 децибелээс бага, эсвэл 70 ба түүнээс дээш децибелийн бүсэд 50 децибел ба түүнээс бага байх ёстой. 2. 10 жилийн дотор 62 децибелээс дээш газарт 62 децибелээс бага буюу 47 децибел ба түүнээс бага.

**Тайлбар:**

1. Одоо байгаа нисэх онгоцны буудлуудын ангилал нь байгаль орчны стандартыг тогтоосон.

1.1 2-р төрлийн нисэх онгоцны буудлуудаас В гэж ердийн агаарын тээврийн үйл ажиллагаа эрхэлдэг турбо тийрэлтэт хөдөлгүүрээр тоноглогдсон, хөөрч буудаг онгоцыг, А гэж В-ээс бусад нисэх онгоцны буудлуудыг хэлнэ.

1.2 Амжилтын хугацаа гэсэн хэсэгт заасан хугацаа болон сайжруулах зорилт тус бүрийг хэрэгжүүлэх хугацааг байгаль орчны стандарт тогтоосон өдрөөс эхлэн тооцно.

2. Өөрийгөө хамгаалах хүчнийхний ашигладаг нисэх онгоцны буудлын эргэн тойрон дахь бүс нутагт байгаль орчны стандартыг өмнөх хэсэгт байгаа хүснэгтэд заасан нисэх онгоцны буудлын ангилалд үндэслэн, хөөрөлтийн дундаж тоог харгалзан нисэх онгоцны буудалтай ижил нөхцөлд хэрэглэнэ.

3. Агаарын хөлгийн чимээ шуугианаас урьдчилан сэргийлэх цогц арга хэмжээ авсан ч байгаль орчны стандартад хүрэхэд хүндрэлтэй гэж үзсэн газруудад дотоод орчныг хадгалж, байгаль орчны стандартад аль болох хурдан хүрэх ёстой.

- Шинкансений төмөр замын дуу чимээний байгаль орчны стандарт

Шинкансений төмөр замын дуу чимээний стандартууд (цаашид "байгаль орчны стандарт" гэх) ба тэдгээрт хүрэх хугацаа нь дараах байдалтай байна.

Байгаль орчны стандартыг газар нутгийн төрөл тус бүрээр дараах хүснэгтийн стандарт утгын багананд жагсаасан байх ба төрөл тус бүрд хамаарах нутаг дэвсгэрийг мужийн захирагч тогтооно.

Бүс нутгийн төрөл	Стандарт утга
I	70 дБ ба түүнээс бага
II	75 дБ ба түүнээс бага

**Тайлбар:** I-д хамаарах газар нь орон сууцны зориулалтаар голчлон ашиглагдах талбай байх ба II-д хамаарах талбай нь I-ээс бусад, тухайлбал, хэвийн амьдралыг хадгалах шаардлагатай худалдаа, үйлдвэрлэлд ашиглагдаж буй газар нутаг байна.

Байгаль орчны стандартын 21-р хэсгийн жишиг утга нь дараах аргаар хэмжиж, үнэлэгдсэн утга байна.

1. Дүрмээр бол Шинкансений өгсөж доошилсон галт тэрэг зэрэг тасралтгүй өнгөрч буй 20 галт тэрэгний өнгөрч буй галт тэрэг бүрийн дуу чимээний оргил түвшинг унших замаар хэмжилт хийнэ.
2. Дүрмээр бол хэмжилтийг гадаа газрын гадаргаас 1.2 метрийн өндөрт хийх бөгөөд хэмжилтийн цэг нь Шинкансений чимээ шуугиантай газар болон Шинкансений шуугианы асуудалтай цэгүүдээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн цэгүүд байх ёстой.
3. Хэмжилтийн хугацааг цаг агаарын онцгой нөхцөлд байх, галт тэрэгний хурд хэвийн хугацаанаас бага гэж хүлээн зөвшөөрсөн цаг хугацаанаас зайлсхийж сонгоно.
4. Үнэлгээг (1)-д заасан оргил түвшнийг магнитудын дээд талтай хамт эрчим хүчний дунджаар гүйцэтгэнэ.
5. Хэмжилтийг хийхдээ Хэмжилтийн тухай хуулийн (1992 оны 51 дүгээр хууль) 71 дүгээр зүйлд заасан нөхцөлийг давсан дууны түвшний хэмжигч ашиглан

гүйцэтгэнэ. Энэ тохиолдолд давтамжийн залруулгын хэлхээнд А шинж чанарыг (SLOW) ашигладаг.

Шинкансений төмөр замын шуугианд өглөөний 6:00-12:00 цагийн хооронд байгаль орчны стандарт үйлчилнэ. Байгаль орчны стандартыг Шинкансен төмөр замын дагуух газар нутгийн хэсэг тус бүрээр дараах хүснэгтийн зорилтот хугацааны багананд заасан хугацаанд холбогдох захиргааны байгууллага, холбогдох орон нутгийн засаг захиргаатай хамтран биелүүлнэ. Энэ тохиолдолд Шинкансений төмөр замын дуу чимээнээс урьдчилан сэргийлэх цогц арга хэмжээ авсан ч байгаль орчны стандартад хүрэхэд хүндрэлтэй гэж үзсэн газруудад байшингуудыг дуу чимээ тусгаарлах ажлыг хийснээр байгаль орчны стандартад хүрэх болно.

Байгаль орчны стандартад хүрэхийн тулд хүчин чармайлт гаргаж байгаа хэдий ч зорилтот хугацаандаа хүрэх боломжгүй газар байсан ч байгаль орчны стандартад аль болох хурдан хүрэх ёстой байдаг байна.

Шинкансений төмөр замын дагуух нутаг дэвсгэрийн ангилал		Зорилтот хугацаа			
		Одоо байгаа Шинкансений төмөр замтай холбоотой үе	Барилгын ажлын явцад Шинкансений төмөр замтай холбоотой	Шинкансений шинэ төмөр замтай холбоотой үе	
<b>а</b>	80 дБ-ээс дээш талбайнууд	3 жилийн дотор		Нээлтийн үеэр шууд	Нээлтийн үеэр шууд
<b>б</b>	75 децибелээс дээш, 80 децибелээс доош бүсүүд	І	7 жилийн дотор	Нээлт хийснээс хойш 3 жилийн дотор	
		Б	10 жилийн дотор		
<b>в</b>	70 децибелээс дээш, 75 децибелээс доош бүсүүд	10 жилийн дотор		Нээлт хийснээс хойш 5 жилийн дотор	

**Тайлбар:**

1. Шинкансений төмөр замын дагуух талбайн хэсгийн **в** хэсэгт **а** гэж **І** төрлийн бүсэд харгалзах хэсэг үргэлжилсэн шугамын дагуух талбайн доторх талбайг, **в** гэж **а-г** хассан талбайг хэлнэ.
2. Амжилтанд хүрэх зорилтот хугацааны багананд байгаа одоогийн Шинкансений төмөр зам, баригдаж буй Шинкансений төмөр зам, Шинкансений шинэ төмөр зам зэрэг нь дараах зүйлд Шинкансений төмөр замд хамаарна.
  - Одоо байгаа Шинкансен төмөр зам Токио, Хаката хоёрын хоорондох Шинкансен төмөр зам
  - Шинкансений төмөр зам баригдаж байна Токио, Мориока, Омия, Ниигата, Токио, Нарита хоёрын хооронд Шинкансен төмөр зам
  - Шинкансений шинэ төмөр зам Шинкансений төмөр зам (1) ба (2)-ыг эс тооцвол

Шинкансений төмөр замтай холбоотой дуу чимээтэй тэмцэх арга хэмжээг хэрэгжүүлэхдээ Шинкансений төмөр замын дагуух нутаг дэвсгэрийн **а** хэсэгт дуу чимээтэй тэмцэх арга хэмжээг нэн тэргүүнд анхаарч, тэргүүн ээлжинд хэрэгжүүлнэ.

Одоо байгаа Шинкансенийн төмөр замын дагуух нутаг дэвсгэрийн **б**, **в** хэсгийн дуу чимээтэй тэмцэх арга хэмжээг хэрэгжүүлэхдээ төмөр замын шугам дагуух нутаг дэвсгэрийн **а** бүс дэх дуу чимээний эх үүсвэрийн арга хэмжээний технологийн хөгжил, хэрэгжилтийн байдал, бүтээн байгуулалт, санхүүгийн эх үүсвэр, арга хэмжээ зэрэгтэй

холбоотой саад тоггороос урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээний явц, нөхцөл байдал зэргийг харгалзан тодорхой хэрэгжүүлэх арга барилыг нэг нэгээр нь шинэчлэн тогтооно.

**Дуу чимээний бохирдлын асуудлыг хариуцдаг төрийн байгууллага, бүтэц, зохион байгуулалт:**

Дуу чимээний бохирдлын асуудлыг Дотоод хэрэг, харилцаа холбооны яамны Байгаль орчны маргааныг зохицуулах хороо<sup>73</sup> хариуцан ажиллах ба:

1. Эвлэрүүлэн зуучлах, шийдвэр гаргах замаар бохирдлын маргааныг шуурхай, зохих ёсоор шийдвэрлэх;
2. Уул уурхай олборлох, хайрга олборлох, үйлдвэрлэлийг нийтийн ашиг сонирхолд нийцүүлэн зохицуулах үндсэн ажилтай байдаг.

**Бохирдлын талаар гомдол гаргах, бохирдлын маргааныг шийдвэрлэх**

Бохирдлын талаарх гомдол, маргааныг шуурхай, зохих журмын дагуу шийдвэрлэх, олон нийтийн бохирдлын талаарх гомдлыг зөвшилцөх, бохирдлын маргаан хянан шийдвэрлэх ба “бохирдол” нь зөвхөн их хэмжээний агаарын бохирдол, хөрсний бохирдолд хамаарахгүй бөгөөд өдөр тутмын амьдралын дуу чимээ, чичиргээ, өмхий үнэр гэх мэт хамаарна.

Байгаль орчны маргааныг зохицуулах хороонд ирдэг **дуу чимээний гомдлын үндсэн жишээ нь:**

- Супермаркетын гадна хэсэг нь дуу чимээтэй, мөн бухимдал төрүүлэхүйц байдаг.
- Шөнө орой оффисын чимээ шуугиан ихтэй тул нойр хүрэхгүй байна.
- Үйлдвэрийн машины чимээ шуугиантай, таагүй байна гэдэг.

**дуу чимээний бохирдлын маргааны үндсэн жишээ нь:**

- Нохой хуцахаас үүдэлтэй дуу чимээний гэмтэл;
- Төмөр замын дуу чимээний гэмтэл байдаг байна.



Мөн тус хороо нь "бохирдол"-той холбоотой гомдлын хэлэлцүүлэг, бохирдлын маргаан шийдвэрлэх тогтолцооны сэдэв болох "бохирдол"-ын талаар тайлбарлах, бохирдол үүсэх үед ямар төрлийн арга хэмжээг авч болохыг тайлбарлах, "бохирдол"-ыг шийдэхийн тулд засгийн газар болон бусад байгууллагатай зөвлөлдөхийг хүсч буй хүмүүсийн хувьд зөвлөгөө өгч чиглүүлдэг байна.

<sup>73</sup> Environmental Dispute Coordination Commission <https://www.soumu.go.jp/kouchoi/>

**Дуу чимээний бохирдлын эх үүсвэрүүд, тэдгээрээс урьдчилан сэргийлэх, аюулгүй байдлын хяналтын зохицуулалтын талаарх асуудлууд:**

Японы аж үйлдвэрийн байгаль орчны менежментийн холбоо нь (Japan Environmental Management Association For Industry) бохирдлын асуудлыг хянах төрийн бус байгууллага бөгөөд хуульд заасан бохирдлыг үндсэндээ “тодорхой хэмжээний болон түүнээс дээш хэмжээний тусгай үйлдвэр”, “бусад үйлдвэр” гэж хуваадаг бөгөөд холбоо нь дараах гурван мэргэжлээс бүрдэнэ.

- Бохирдлын хяналтын удирдагч Үйлдвэрүүдийн бохирдлын хяналтын үйл ажиллагаанд хяналт тавьж, удирдах үүрэгтэй. Үйлдвэрийн дарга гэх мэт хариуцлагатай хүмүүс тохиромжтой, мэргэшил шаардлагагүй.
- Бохирдлын хяналтын ахлах менежер нь бохирдлын хяналтын менежер тусалж, бохирдлын хяналтын менежерийг удирдах үүрэг гүйцэтгэдэг. Хэлтсийн дарга эсвэл хэсгийн менежерийн албан тушаалд байгаа гэж үздэг бөгөөд мэргэшсэн байх шаардлагатай.
- Бохирдолтой тэмцэх менежер нь бохирдол үүсгэх байгууламж, бохирдлыг бууруулах байгууламжийн ашиглалт, засвар үйлчилгээ, удирдлага, түлш, түүхий эдийн үзлэг, зэргийг хариуцна.

Байгаль орчны стандартын хяналт нь дараах аргаар үнэлэгдсэн байна.

1. Үнэлгээ нь хувь хүний орон сууцны нөлөөлөлд өртөж буй дуу чимээний түвшинд тулгуурлан, дуу чимээнд амархан өртдөг орон сууц гэх мэт барилгын дуу чимээний түвшинг харгалзан үнэлнэ. Энэ тохиолдолд дотоод орчинд дамжих дуу чимээний шалгуур үзүүлэлтийг барилгын дуу чимээнд өртөмтгий хэсгийн дуу чимээний түвшнээс барилгын дуу чимээ тусгаарлагчийн үзүүлэлтийг хасаж тооцно.
2. Дуу чимээний үнэлгээний арга нь дуу чимээний эквивалент түвшинд үндэслэсэн байх ёстой бөгөөд зарчмын хувьд үнэлгээг цаг хуваах бүрт бүх хугацааны туршид ижил төстэй дуу чимээний түвшинд үндэслэнэ.
3. Үнэлгээний хугацааны хувьд дуу чимээ нь жилийн турш дундаж нөхцөлийг харуулсан өдрийг сонгоно.
4. Дуу чимээг Хэмжилтийн тухай хуулийн (1992 он) 71 дүгээр зүйлд заасан нөхцөлийг хангасан дууны түвшний хэмжигч ашиглан хэмжинэ.
5. Дүрмээр бол дуу чимээг хэмжих арга нь Японы аж үйлдвэрийн стандарт Z8731 дээр суурилдаг. Гэсэн хэдий ч бодит хэмжилтийн хугацааг дуу чимээний түвшний хэлбэлзэл зэрэг нөхцөлөөс хамааран богиносгож, цаг хуваах бүрт бүх хугацааны туршид тасралтгүй хэмжилт хийхтэй харьцуулахад статистикийн хувьд хангалттай нарийвчлалыг хангах боломжтой хязгаарт багтаан хийх боломжтой. Түүнчлэн шаардлагатай бодит хэмжилтийн хугацааг баталгаажуулах боломжгүй үед хэмжилтийн оронд замын хөдөлгөөний хэмжээ гэх мэт нөхцөл байдлаас дуу чимээний түвшинг тооцоолох аргыг ашиглаж болно. Их хэмжээний чимээ шуугиан үүсгэдэг үйлдвэр, аж ахуйн нэгж, барилгын ажлын талбай, нисэх онгоцны буудал, төмөр замын буудал болон түүнтэй адилтгах газруудыг хэмжилтийн байршилд оруулахгүй.

Дуу чимээний тухайд асуудалтай газруудад замын байгууламжийн арга хэмжээг сайжруулах, бэхжүүлэх, орон сууцны дуу чимээ тусгаарлагчийн ажилд дэмжлэг үзүүлэх, том оврын тээврийн хэрэгслийг тойруу замд чиглүүлэх ажлыг дэмжих гэх мэт арга хэмжээ авч ажиллаж байна.<sup>74</sup>

Бүс нутгийн онцлогт тохируулан эрс арга хэмжээ авч, нийслэлд ложистикийн, замын хөдөлгөөний урсгалын арга хэмжээ авах замаар нийт автомашины хөдөлгөөнийг хянах, ложистикийн байгууламжийг зөв байршуулах замаар хотын төв рүү орж ирж буй том оврын тээврийн хэрэгслийг хязгаарлах, замын хажуугийн газрыг ашиглах зэрэг арга хэмжээг авч хэрэгжүүлдэг. Замын хөдөлгөөнийг оновчтой болгох, тойруу замыг засварлахын зэрэгцээ зам дагуух байгаль орчныг хамгаалах үүднээс хотын төв рүү дамжин өнгөрөх тээврийн хэрэгслийн хөдөлгөөнийг хязгаарласан.

Автомашины зөв арчилгаа, менежмент, жолоодлогын арга барилыг сурталчлах, өмнөхөөсөө бага дуу чимээтэй тээврийн хэрэгслийг сурталчлах, дуу чимээг бууруулах янз бүрийн технологийг хөгжүүлэх хүчин чармайлт нь дуу чимээнээс урьдчилан сэргийлэх хувь хүний зохицуулалтыг бэхжүүлэхэд хувь нэмэр оруулна.

---

<sup>74</sup>Road traffic pollution countermeasures <https://www.env.go.jp/policy/hakusyo/h07/9724.html>

**АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ**

## Монгол Улс

- Монгол Улсын Үндсэн хууль
- Зөрчлийн тухай хууль
- Орон сууцны тухай хууль
- Барилгын тухай хууль
- Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль
- Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал
- “Алсын хараа 2050” Монгол Улсын урт хугацааны бодлогын баримт бичиг
- Стандарт, хэмжил зүйн газар
- Хотын стандарт, хяналтын газар
- Барилга үйлдвэрлэлд дагаж мөрдөх хөдөлмөр хамгаалал, аюулгүй ажиллагааны дүрэм
- Төмөр замын техник ашиглалтын журам
- <https://www.barilga.mn/n/12546/>
- <https://www.presscenter.mn/Niigem/baigali-orchin/it-is-time-to-make-noise-against-noise-pollution>
- <https://quatest2.com.vn/mn/o-nhiem-tieng-on/>

## Америкийн Нэгдсэн Улс:

- The Noise Pollution Clearinghouse <https://www.nonoise.org/regulation/index.htm>
- Noise Control Act <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-86/pdf/STATUTE-86-Pg1234.pdf>
- Occupational Safety and Health Act <https://www.osha.gov/laws-regs/oshact/completeoshact>
- Occupational Noise Exposure-Criteria for a recommended standard <https://www.cdc.gov/niosh/docs/98-126/pdfs/98-126.pdf>
- Occupational Safety and Health Standards-Occupational noise exposure <https://www.osha.gov/laws-regs/regulations/standardnumber/1910/1910.95>
- Noise Emissions Standards for Transportation Equipment, Interstate Rail Carriers <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-2011-title40-vol25/pdf/CFR-2011-title40-vol25-part201.pdf>
- Noise Emissions Standards for Construction Equipment <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-1999-title40-vol17/pdf/CFR-1999-title40-vol17-part204.pdf>
- Transportation Noise Emission Controls <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-2012-title40-vol26/pdf/CFR-2012-title40-vol26-part205.pdf>
- Rules of Practice Governing Proceedings Under the Noise Control Act <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CFR-2012-title40-vol26/pdf/CFR-2012-title40-vol26-part209.pdf>
- National Institute for Occupational Safety and Health <https://www.cdc.gov/niosh/index.htm>
- Criteria for a recommended standard Occupational Noise Exposure <https://www.cdc.gov/niosh/docs/98-126/pdfs/98-126.pdf?id=10.26616/NIOSH PUB98126>
- Occupational Safety and Health Administration <https://www.osha.gov/>

- Federal Aviation Administration <https://www.faa.gov/>
- Federal Highway Administration <https://highways.dot.gov/>
- Department of Housing and Urban Development <https://www.hud.gov/>
- Bureau of Transportation Statistics <https://www.bts.gov/>
- Kinetics Noise Control [https://kineticsnoise.com/industrial/noise\\_ordinance.html](https://kineticsnoise.com/industrial/noise_ordinance.html)
- Noise control <https://www.portland.gov/code/18/all>

#### Бүгд Найрамдах Солонгос Улс:

- National academies (Noise and Policies in Republic of Korea) <https://trid.trb.org/view/721044>
- Korean Society for Noise and Vibration Engineering <https://www.ksnve.or.kr/english/organization.vm>
- National academies/Transportation research Board/ <https://trid.trb.org/view/721044>
- Noise and Vibration control act <https://www.law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2&section=lawNm&query=NOISE+AND+VIBRATION+CONTROL+ACT&x=0&y=0#iBgcolor0>

#### ХБНГУ

- Дуу чимээнээс хамгаалах нь-Lärmschutz-германаар <https://de.wikipedia.org/wiki/L%C3%A4rmschutz>
- Агаарын бохирдол, дуу чимээ, газар хөдлөл зэрэг байгаль орчны таагүй үзэгдлээс сэргийлэх тухай хууль-Gesetz zum Schutz vor schädlichen Umwelteinwirkungen durch Luftverunreinigungen, Geräusche, Erschütterungen und ähnliche Vorgänge-германаар <https://www.gesetze-im-internet.de/bimschg/>
- Бохирдлоос хамгаалах тухай холбооны хууль-Bundes-Immissionsschutzgesetz-германаар <https://de.wikipedia.org/wiki/Bundes-Immissionsschutzgesetz>

#### Бүгд Найрамдах Энэтхэг Улс:

- Environment (Protection) Act, 1986., [https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/4316/1/ep\\_act\\_1986.pdf](https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/4316/1/ep_act_1986.pdf)
- Noise Pollution (Regulation and Control) Rules, 2000. <https://cpcb.nic.in/displaypdf.php?id=bm9pc2VfZGF0YS9Ob2lzZS12ZWWhpY2xLnBk>
- The Ministry of Environment, Forest and Climate Change, <https://moef.gov.in/en/rules-and-regulations/environment-protection/noise-pollution/>
- Central Pollution Control Board., <https://cpcb.nic.in/Introduction/>
- Awaaz Foundation. <https://awaaz.org/about.html>

#### Япон Улс:

- Дуу чимээг зохицуулах тухай хууль <https://www.env.go.jp/air/noise/low-gaiyo.html>
- Байгаль орчны тухай хууль <https://www.skklab.com2>
- Байгаль орчны стандарт <https://www.skklab.com3>
- Дотоод хэрэг харилцаа холбооны яам <https://www.soumu.go.jp/kouchoi/>
- <https://www.env.go.jp/policy/hakusyoh07/9724.html>



## **ХҮНСНИЙ ХАРИЛЦААГ ЗОХИЦУУЛЖ БУЙ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН, БУСАД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА**

(Харьцуулсан судалгаа)

*Ц.Норовдондог (Ph.D), О.Билгүүтэй,  
Б.Батцэцэг, Р.Оргилмаа, Дөлгөөнномун,  
С.Золжаргал, Б.Мөнгөнсүвд*

### **АГУУЛГА**

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

БҮЛЭГ 1. МОНГОЛ УЛСЫН ХҮНСНИЙ САЛБАРЫН БОДЛОГО, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧНЫ  
ЛАВЛАГАА

1.1 Хүнсний хангамж

1.2 Хүнсний тухай хууль, эрх зүйн орчин холбогдох хууль тогтоомж, бодлогын  
баримт бичиг

1.3 Хууль эрх зүйн зохицуулалт

1.4 Хүнсний стандарт

1.5 Хүнсний хяналтын байгууллагууд

БҮЛЭГ 2. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ХҮНСНИЙ ХАРИЛЦААНЫ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН,  
ХУУЛИЙН ХЭРЭГЖИЛТИЙГ ХАНГАХ ТОГТОЛЦООНЫ ТАЛААРХ ТУРШЛАГА

2.1.АНУ

2.1.1 Хууль, эрх зүйн зохицуулалт

2.1.2 Хариуцах албан байгууллага

2.1.3 Төрөөс баримталж буй бодлого стратеги

2.2.БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

2.2.1 БНСУ-ын хүнсний тухай хууль тогтоомж, дүрэм журам

2.2.2 БНСУ-ын хүнсний аюулгүй байдал, хяналтын байгууллага

2.2.3 БНСУ-ын хүнсний аюулгүй байдлын систем

2.3.ЯПОН УЛС

2.3.1 Хууль эрх зүйн зохицуулалт

2.3.2 Хүнсний аюулгүй байдлын Комисс

2.3.3 Төрөөс баримталж буй бодлого стратеги

2.4.ИБУИНХУ

2.4.1 ИБУИНХУ-ын хүнсний тухай хууль тогтоомж, дүрэм журам

2.4.2 ИБУИНХУ-ын Хүнсний стандарт, аюулгүй байдал, хяналтын байгууллага

2.5.АВСТРАЛИ, ШИНЭ ЗЕЛАНД

2.5.1 Хүнсний стандарт Австрали - Шинэ Зеланд (FSANZ)

2.5.2 Хүнсний аюулгүй байдлын хяналтын байгууллагууд

2.5.3 Хүнсний тухай хууль тогтоомж

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

## УДИРТГАЛ

Судалгааны захиалгын дагуу “Хүнсний харилцааг зохицуулж буй эрх зүйн орчин, бусад орнуудын туршлага” сэдэвт харьцуулсан судалгааг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

**Судалгааны зорилго:** Хүнсний тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл боловсруулах ажлын хэсгийн хэрэгцээнд зориулан бусад орнуудын хүнсний харилцааг зохицуулж буй бодлого, эрх зүйн орчин, хуулийн хэрэгжилтийг зохион байгуулах тогтолцоог харьцуулан судалж, Монгол Улсын нөхцөл байдалтай харьцуулан үнэлэх.

**Судалгааны хамрах хүрээ:** Судалгаанд хүнсний эрх зүйн харилцаа, аюулгүй байдал, хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангах систем харьцангуй өдөр хөгжсөн БНСУ, АНУ, Япон, Их Британи, Австрали зэрэг өндөр хөгжилтэй орнуудыг хамруулав. Түүнчлэн Монгол Улсын хүнсний харилцааны бодлого, эрх зүйн орчин, хяналтын чиг үүрэг бүхий байгууллагуудын тогтолцооны талаарх мэдээллийг хамруулав.

**Судалгааны тайлангийн бүтэц:** Судалгааны мэдээллийг дараах 2 бүлэг асуудлын хүрээнд боловсруулсан:

1-р бүлэг. Монгол Улсын хүнсний салбарын бодлого, эрх зүйн орчны лавлагаа;

2-р бүлэг. Гадаадын зарим орны хүнсний харилцааны эрх зүйн орчин, хуулийн хэрэгжилтийг хангах тогтолцооны талаарх туршлага.

Судалгаанд ашигласан Монгол Улсын мэдээллийг эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем болон Гаалийн ерөнхий газрын Гаалийн хорио цээрийн газраас авсан болно. Мөн судалгаанд тухайн сэдвийн хүрээнд хийгдсэн олон улсын судалгааны тайлан, холбогдох бусад мэдээллийг ашиглав.

Судалгааны захиалгад дурдсан Монгол Улсын Хүнсний тухай хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаврын үнэлгээг УИХ-ын хяналт шалгалтын ажлын хэсэг болон Тамгын газрын Хяналт шалгалт, үнэлгээний газраас Засгийн газар болон, холбогдох байгууллагуудын хүрээнд явуулсан хяналт шалгалт, албан ёсны мэдээлэлд тулгуурлан тусгайлсан арга зүйн дагуу гаргадаг тул энэхүү судалгаанд зөвхөн Монгол Улсын эрх зүйн орчны хүрээг гадаадын зарим орны эрх зүйн орчин, тогтолцоотой харьцуулан харуулахыг зорьсон болно.

## СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

*Хүнсний салбарын бодлогын хувьд*, судалгаанд авагдсан орнуудад нийтлэг байдлаар дараах асуудлуудыг бодлогын түвшинд анхаарч, тодорхой хэмжээнд урт, богино хугацааны бодлого, хөтөлбөр батлан хэрэгжүүлж байгаа нь харагдаж байна. Тухайлбал:

- Хүнсний аюулгүй байдал
- Хүнсний хангамжийн тогтвортой байдал
- Дотоодын хүнсний үйлдвэрлэлийг дэмжих үндэсний бодлого
- Хүнсний чанар, стандартыг хянах үндэсний тогтолцоог бүрдүүлэх

Монгол Улсад хүнсний аюулгүй байдлын асуудлыг Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал, “Алсын хараа 2050” урт хугацааны бодлогын баримт бичиг, Хүнсний үйлдвэрийн салбарын бодлого гэх мэт бодлогын баримт бичгүүдээр зохицуулж байна. Бусад орнуудын бодлогын чиг хандлагыг авч үзвэл тухайн орны онцлог, тэргүүлэх

зорилгоосоо хамааран ихэвчлэн хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, хортой хүнснээс урьдчилан сэргийлэх, хүнсний хангамжийн тогтвортой тогтолцоог бий болгох, дотоодын үйлдвэрлэлийг дэмжих үндэсний хүнсний бодлого хэрэгжүүлэх, технологийн шинэчлэлд тулгуурлан хүнсний чанар, аюулгүй байдлыг хянах тогтолцоо, стандартыг шинэчлэхэд чиглэсэн стратеги, бодлогын хөтөлбөрүүд байгаа нь харагдаж байна.

*Хүнсний салбарын эрх зүйн орчны хүрээг авч үзвэл*, судалгаанд авагдсан орнуудтай Монгол Улсыг харьцуулахад эрх зүйн орчны цар хүрээ, батлагдсан хууль тогтоомж, стандартын тоо харьцангуй олон байна. Эрх зүйн орчны хүрээгээр нь авч үзвэл ихэнх орнуудад нийтлэг байдлаар дараах чиглэлийн хуулиудыг батлан мөрдүүлж байна. Тухайлбал:

- Хүнсний код, Хүнсний нэмэлт орчны код, Хүнсний баяжуулсан бүтээгдэхүүний код, Бараа, тэмдэгтийн тухай стандарт (БНСУ), Хүнс болон эмийн код (АНУ), Хүнсний стандарт, Хүнсний стандартын дүрэм (Австрали, Шинэ Зеланд)
- Хүнс, хөдөө аж ахуйн тухай суурь хууль (Япон), Хүнсний ерөнхий хууль (Их Британи), Хүнсний тухай хууль (Австрали, Их Британи), Махны хяналтын тухай хууль (АНУ)
- Хүнс, эм, гоо сайхны бүтээгдэхүүний тухай хууль (АНУ)
- Хүнсний аюулгүй байдлын тухай хууль (БНСУ, Япон, Их Британи, Умард Ирланд) Хүнсний аюулгүй байдлын шинэчлэлийн тухай хууль (АНУ)
- Хүнсний чанарыг хамгаалах тухай хууль (АНУ)
- Хүнсний ариун цэвэр, эрүүл ахуйн тухай хууль (БНСУ, ЕХ, Умард Ирланд) Малын гаралтай бүтээгдэхүүний ариун цэврийн тухай хууль (БНСУ, Их Британи), Хүнсний эрүүл ахуйн тухай хууль (Япон), Мал амьтны тэжээлийн эрүүл ахуйн тухай хууль (Их Британи)
- Импортын хүнсний аюулгүй байдлын тухай хууль (БНСУ, Австрали), Хөдөө аж ахуйн экспортын шинэ хууль (Австрали)
- Хүүхдийн хүнсний зохистой хэрэглээний тухай хууль
- Хүнсийг ариун цэврийн шаардлага хангасан нөхцөлд тээвэрлэх тухай хууль (АНУ)
- Хуурамч хүнсний хяналтын хууль (АНУ)
- Хэрэглэгчдэд хүнсний тухай мэдээлэл олгох журам (Их Британи)

Монгол Улсын хүнсний харилцааны эрх зүйн орчны хүрээнд дээрх асуудлуудыг ерөнхийд нь хамруулан зохицуулсан байгаа боловч бусад орнуудын туршлагад тулгуурлан зарим асуудлуудыг эрх зүйн орчны хүрээнд зохицуулах эсэх асуудлыг авч үзэх нь зүйтэй болов уу. Тухайлбал, хүнсний экспорт, импортын (ялангуяа шувууны мах, өндөг) хяналтын асуудал, хүнсний ариун цэврийн чанарын шаардлага хангасан тээвэрлэлтийн асуудал, хуурамч хүнсний хяналт, мал, амьтны тэжээлийн эрүүл ахуй, хэрэглэгчдэд хүнсний тухай мэдээлэл олгох гэх мэт. Судалгаанаас үзэхэд эрх зүйн орчны хүрээнд ихэнх асуудлыг Монгол Улсын хууль тогтоомж, стандартаар зохицуулсан мэт харагдаж байгаа боловч хуулийн хэрэгжилтийг хангуулах үр ашигтай тогтолцоо буюу хяналтын шинэлэг систем хангалтгүй байгаа нь харагдаж байна. (Тухайлбал БНСУ-ын Hazard Analysis Critical Control Point)

*Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангах тогтолцооны хувьд*, Монгол Улсад Мэргэжлийн хяналтын ерөнхий газар, Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам, Гаалийн хорио цээрийн газар, Гаалийн ерөнхий газар зэрэг төрийн байгууллагууд тус тусын чиг үүргийн хүрээнд хүнсний салбарын хууль тогтоомжийн хэрэгжилт, хяналтыг

хариуцан ажиллаж байгаа бол бусад орнуудад мөн ялгаагүй салбарын яамд, хяналтын чиг үүрэг бүхий агентлагууд хариуцан ажиллаж байна.

Зарим дэвшилтэт туршлагаас дурдвал, БНСУ-ын Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам (MFDS)-ны харьяанд Хортой хүнснээс урьдчилан сэргийлэх цахим систем (Hazard Analysis Critical Control Point System) ажиллуулдаг. Энэхүү систем нь хүнс, эмийн бүтээгдэхүүнийг бүртгэлжүүлэх, хэрэглэгчдэд сургалт сурталчилгаа явуулах, техникийн дэмжлэг үзүүлэх, магадлан итгэмжлэлийн гэрчилгээ олгоход зориулагдсан систем юм.

Хүнсний аюулгүй байдлын хяналт нь улс орнуудын хувьд үндэсний аюулгүй байдлын хэмжээний чухал асуудал учраас зарим орнуудад Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайдын дэргэд уг асуудлыг хариуцсан комисс, хороо ажиллаж байгаа туршлага байна. Тухайлбал: АНУ-ын Ерөнхийлөгчийн дэргэд Хүнсний аюулгүй байдлын зөвлөл (President’s Council on Food Safety), Хүнсний аюулгүй байдлын хороо (Food Safety Commission) ажилладаг бол Австрали, Шинэ Зеландад Хүнсний зохицуулалтын сайд нарын зөвлөл (ANZFRMC), Японд Хүнсний аюулгүй байдлын Комисс (Food Safety Commission of Japan) ажилладаг байна.

**Түлхүүр үг:** *Хүнсний тухай хуулийн зохицуулалт, Хүнсний аюулгүй байдал, Импортын хүнсний бүтээгдэхүүний зохицуулалт*

**Keywords:** *Food and beverage legislation and regulations, Food safety, Food sanitation act, Imported food safety management*

СУДАЛГААНД АВАГДСАН ОРНУУДЫН ТУРШЛАГЫН ТАЛААРХ ХУРААНГУЙ ХҮСНЭГТ

Улс	Хүнсний хэрэгцээгээ дотооддоо хангах түвшин	Хүнсний тухай хууль, эрх зүйн орчин	Төрөөс баримталж буй бодлого стратеги	Хяналтын байгууллага, агентлаг
<b>(МОНГОЛ)</b>	Монгол Улсын өрхийн хэрэглээний 45.1 хувийг хүнсний хэрэглээ эзэлж байна. 2020 оны статистикаас үзэхэд, Монгол Улс жишсэн хүн амын жилийн хүнсний хэрэгцээг дотоодын үйлдвэрлэлийн мах, махан бүтээгдэхүүнээр 97.0 хувь, төмсөөр 100.0 хувь, гурилаар 98.3 хувь, хүнсний ногоогоор 60.7 хувийг хангаж байна.	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Хүнсний тухай хууль</li> <li>- Хүнсний бүтээгдэхүүний байдлыг хангах тухай хууль</li> <li>- Органик хүнсний тухай хууль</li> <li>- Баяжуулсан хүнсний тухай хууль</li> <li>- Стандартчилал, техникийн зохицуулалт, тохирлын үнэлгээний итгэмжлэлийн тухай хууль</li> <li>- Хувиргасан амьд организмын тухай хууль</li> <li>- Зөрчлийн тухай хууль, Зөрчил шалган шийдвэрлэх тухай хууль</li> <li>- Төрийн хяналт шалгалтын тухай хууль</li> <li>- Нялх балчир хүүхдийн хүнсний тухай хууль</li> <li>- Амьтан, ургамал, тэдгээрийн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг улсын хилээр нэвтрүүлэх үеийн хорио цээрийн хяналт шалгалтын тухай хууль, Эрүүл ахуйн тухай хууль, Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хууль</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал</li> <li>- “Алсын хараа 2050” урт хугацааны бодлогын баримт бичиг</li> <li>- Хүнсний үйлдвэрийн салбарын бодлого</li> <li>- Хүүхдийг эхийн сүүгээр хооллохыг дэмжих бодлого</li> </ul>	Мэргэжлийн хяналтын ерөнхий газар, Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам, Гаалийн хорио цээрийн газар, Гаалийн ерөнхий газар зэрэг төрийн байгууллагууд тус тусын чиглэлээр хариуцан хүнсний холбогдох харилцааг зохицуулж байна.
<b>(БНСУ)</b>	Солонгосын иргэдийн 90 гаруй хувь нь томоохон хотуудад амьдардаг ба хүнсний хэрэгцээний 45 хувийг дотоодын үйлдвэрлэл нь хангадаг. <sup>75</sup>	Хүнсний ариун цэврийн тухай хууль <sup>76</sup> (The Food Sanitation Act), Импортын хүнсний аюулгүй байдлын удирдлагын тухай тусгай хууль, Хүүхдийн хүнсний зохистой хэрэглээний тухай хууль (The Special Act on Children's Dietary Life Safety Management), Малын гаралтай бүтээгдэхүүний ариун цэврийн тухай хууль (The Livestock Product Sanitary Management Act) болон Хүнсний код (Food	Хортой хүнснээс сэргийлэх урьдчилан систем (Hazard Analysis Critical Control Point) System нь Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яамны удирдлага дор хэрэглэгчдэд сурталчилгаа явуулах, техникийн дэмжлэг	Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам (MFDS), Хүнс, хөдөө аж ахуйн, орон нутгийн яам (the Ministry of Agriculture, Food and Rural Affairs), Амьтан, ургамлын хорио цэврийн газар (the Animal and Plant Quarantine Agency), Солонгосын гаалийн алба (the Korea Customs Service)

<sup>75</sup> Exporter Guide, Sangyong OhOctober 14, 2021  
<sup>76</sup> [https://www.mfds.go.kr/eng/brd/m\\_15/list.do](https://www.mfds.go.kr/eng/brd/m_15/list.do)

		<p>Code), Хүнсний нэмэлт орцны код (The Food Additive Code), Хүнсний баяжуулсан бүтээгдэхүүний код, Бараа тэмдэглэлийн тухай стандарт (Labelling standards)</p>	<p>үзүүлэх, мөн сайн дурын үндсэн дээр байгууллагууд уг системээс магадлан итгэмлэлийн гэрчилгээ авдаг байна.</p>	
<b>(АНУ)</b>	<p>Дотооддоо хүнсний хэрэгцээгээ хангах түвшин нь 2022 оны байдлаар дэлхийн улс орнуудаас 5-р байранд буюу 147%-тай байна. Хүнсний аюулгүй байдлын нэгдсэн дүнгээр (Үүнд дараах үзүүлэлтүүд орно: худалдан авах боломж-88.7%, хүртээмж-71.0%, чанар болон аюулгүй байдал-94.3%) дэлхийн улс орнуудаас 9-р байранд буюу 79.1%-тай байна.</p>	<p>Нэгдсэн Улсын Код, Хэсэг 21 “Хүнс болон эм” (US Code Title-21 Food and Drug) Холбооны хүнс, эм, гоо сайхны бүтээгдэхүүний тухай хууль (Federal Food, Drug and Cosmetic Act), Хүнсний аюулгүй байдлын шинэчлэлийн тухай хууль (Food Safety Modernization Act), Хүнсний чанарыг хамгаалах тухай хууль (Food Quality Protection Act), Хүнсийг ариун цэврийн шаардлага хангасан нөхцөлд тээвэрлэх тухай хууль (Sanitary Food Transportation Act), Холбооны махны хяналтын тухай хууль (Federal Meat Inspection Act), Шувууны махан бүтээгдэхүүний хяналтын тухай хууль (Poultry Products Inspection Act), Шувууны өндөгний хяналтын тухай хууль (Egg Products Inspection Act), Мал зааглах хүмүүнлэг аргын тухай хууль (Humane Methods of Livestock Slaughter Act), Холбооны хуурамчаар үйлдэхийн эсрэг хууль (Federal Anti-Tampering Act)</p>	<p>- Хүнсний аюулгүй байдлын стратеги (Food Safety and Security Strategy) - Дэлхийн хүнсний аюулгүй байдлын стратеги 2022-2026” - АНУ-ын Хөдөө аж ахуйн яам 2022-2026 онд хэрэгжүүлэх стратеги - “Ирээдүйгээ хангаа тэжээлээр харьяа Хүнс болон эмийн газар (Feed the Future Initiative)</p>	<p>- АНУ-ын Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх Хүнсний аюулгүй байдлын зөвлөл (President’s Council on Food Safety), Хүнсний аюулгүй байдлын хороо (Food Safety Commission) болон Хөдөө аж ахуйн яамны Хүнсний аюулгүй байдал, хяналтын газар (Food Safety and Inspection Service), Эрүүл мэндийн яамны харьяа Хүнс болон эмийн газар (Food and Drug Administration), Өвчнийг хянах, урьдчилан сэргийлэх төв (Center for Disease Control and Prevention) болон холбогдох бусад агентлагууд</p>
<b>(Япон)</b>	<p>Хүнсний хэрэгцээг дотооддоо хангах түвшин 37%</p>	<p>- Хүнсний эрүүл ахуйн тухай хууль (Food Sanitation Act) - Хүнсний аюулгүй байдлын тухай хууль (Food Safety Basic Act) - Хүнс, хөдөө аж ахуйн тухай хууль (Basic Act on Food, Agriculture and Rural Area)</p>	<p>- Хүнс, Хөдөө аж ахуйн Үндсэн бодлого - Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах Үндэсний бодлого - Хүнсний тогтвортой тогтолцооны стратеги</p>	<p>Хүнсний аюулгүй байдлын Комисс (Food Safety Commission of Japan)</p>
<b>(Их Британи)</b>	<p>Хүнсний хэрэгцээг дотооддоо хангах түвшин 75%</p>	<p>Хүнсний Ерөнхий хууль (General Food Law Regulation), Хүнсний аюулгүй байдлын тухай хууль (Food Standards Act), Умард Ирландын Хүнсний аюулгүй байдлын тухай журам (Food Safety (Northern Ireland)</p>	<p>Үндэсний хүнсний бодлого (The National Food Strategy) Хүнсний аюулгүй байдал, хүнсний чанар, иргэдийн</p>	<p>Байгаль орчин, хүнс, хөдөө аж ахуйн яам (Department for Environment Food &amp; Rural Affairs), Эрүүл мэнд нийгмийн хамгааллын яам (Department</p>

		<p>Order, Умард Ирландын хүнсний эрүүл ахуйн тухай хууль (Food Hygiene Regulations (Northern Ireland)) Европын Холбооны хүнсний эрүүл ахуйн тухай хууль (EU Food Hygiene Regulations), Европын хамтын нийгэмлэгийн тухай хууль (European Communities Act), Мал, амьтны тэжээлийн эрүүл ахуйн хууль (Feed Hygiene Regulations), Хэрэглэгчдэд хүнсний тухай мэдээлэл олгох журам (Food Information for Consumers)</p>	<p>эрүүл мэнд, амьдралын чанарыг сайжруулах зорилгоор Хөдөө аж ахуй, Байгаль орчин, Загас агнуур, Аж үйлдвэрлэлийн бодлого, Хүүхдийн таргалалт тулгуурлан хүнсний бодлого (National Food Strategy <sup>77</sup> -ыг тодорхойлсон байна.</p>	<p>of Health and Social Care), Хөдөө аж ахуй, байгаль орчны яам (Department of Agriculture, Environment and Rural Affairs), Хүнсний стандартын агентлаг (Food Standards Agency)</p>
<p><b>(Австрали)</b></p>	<p>Дотооддоо хүнсний хэрэгцээгээ хангах түвшин нь 2022 оны байдлаар дэлхийн улс орнуудаас 3-р байранд буюу 218%-тай байна.</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Австрали Шинэ Зеландын Хүнсний стандартын дүрэм</li> <li>- Хүнсний тухай хууль (Food act 2003-NSW) болон 2015 оны Хүнсний журам</li> <li>- Импортын хүнсний хяналтын тухай хууль (Imported Food Control Act 1992)</li> <li>- Австралийн хөдөө аж ахуйн экспортын шинэ хууль (Australia's new legal framework for agricultural exports)</li> <li>- Хүнсний стандарт Австрали Шинэ Зеландын хууль 1991 он (Food Standards Australia New Zealand Act 1991)</li> </ul>	<p>2018 онд Австрали, Шинэ Зеландын Хүнсний зохицуулалтын Сайд нарын форум нь технологийн томоохон өөрчлөлтүүд гарч буйтай холбогдуулан хүнсний зохицуулалтыг шинэчлэх хувилбаруудыг авч үзэхийг FSANZ-аас хүссэн. Уг хүсэлтийн дагуу FSANZ нь Сайд нарт шинэчлэлийн хүрээг танилцуулах зорилгоор ажиллаж байна.</p>	<p>Австрали, Шинэ Зеландын Хүнсний зохицуулалтын сайд нарын зөвлөл (ANZFRMC) нь Австралийн бүх муж улсын Эрүүл мэндийн сайд нар (Шинэ Өмнөд Уэльсийн NSW Аж үйлдвэрийн сайд зөвхөн), Шинэ Зеландын Засгийн газрын тэргүүн болон бусад холбогдох сайд нараас бүрддэг. Хүнсний стандарт Австрали Шинэ Зеланд (FSANZ) нь Австралийн засгийн газрын эрүүл мэндийн хууль ёсны эрх бүхий байгууллага юм. FSANZ нь Австрали, Шинэ Зеландын хүнсний стандартыг боловсруулдаг. Австралийн хорио цээрийн хяналтын алба <sup>78</sup> (AQIS) нь бодит хяналт шалгалтыг хариуцдаг.</p>

<sup>77</sup> National Food Strategy <https://www.gov.uk/government/publications/developing-a-national-food-strategy-independent-review-2019-terms-of-reference>

<sup>78</sup> Australian Quarantine [https://www.awe.gov.au/sites/default/files/sitecollectiondocuments/aqis/about/corporate-docs/naim/naim\\_report.pdf](https://www.awe.gov.au/sites/default/files/sitecollectiondocuments/aqis/about/corporate-docs/naim/naim_report.pdf)

## СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

### БҮЛЭГ 1. МОНГОЛ УЛСЫН ХҮНСНИЙ САЛБАРЫН БОДЛОГО, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧНЫ ЛАВЛАГАА

#### 1.1 Хүнсний хангамж

Монгол Улсын ДНБ нь 2022 оны эхний улиралд 9.4 их наяд төгрөг болж, өмнөх оны мөн үеэс 359.8 (4.0%) тэрбум төгрөгөөр өссөн. Монгол Улсын өрхийн хэрэглээний 45.1 хувийг хүнсний хэрэглээ, 19.7 хувийг хүнсний бус хэрэглээ, 35.2 хувийг үйлчилгээ эзэлж байна. Өрхийн хүнсний барааны хэрэглээ өмнөх оны мөн үеэс 525.0 (22.6%) тэрбум төгрөгөөр өсөж, энэхүү өсөлтөд мах, махан бүтээгдэхүүний хэрэглээ 190.6 (21.4%) тэрбум төгрөгөөр, сүү, сүүн бүтээгдэхүүний хэрэглээ 57.0 (15.1%) тэрбум төгрөгөөр, тамхины хэрэглээ 59.3 (45.4%) тэрбум төгрөгөөр, согтууруулах ундааны хэрэглээ 59.5 (37.9%) тэрбум төгрөгөөр өссөн нь голлон нөлөөлсөн байна.<sup>79</sup>

#### 1.2 Хүнсний тухай хууль, эрх зүйн орчинд холбогдох хууль тогтоомж, бодлогын баримт бичиг

Монгол Улс нь хүнстэй холбогдох дараах олон улсын гэрээ, хэлэлцээр, конвенцод нэгдэн орж холбогдох харилцаанд оролцогчид өдөр тутмын үйл ажиллагаанд мөрдөж байна.

##### Монгол Улсын нэгдэж орсон олон улсын конвенцууд

- Биологийн төрөл зүйлийн тухай конвенц
- “Ачааг хилээр нэвтрүүлэхэд хийх хяналт, шалгалтын нөхцөлийг уялдуулах тухай” Женевийн конвенц
- Барааг тодорхойлох, кодлох уялдуулсан системийн тухай олон улсын конвенц
- Тир карнейг хэрэглэн барааг олон улсын хэмжээнд тээвэрлэх тухай конвенц

##### Монгол Улсын нэгдэн орсон олон улсын олон талт гэрээ, хэлэлцээр

- Олон улсын хөдөө аж ахуйн санг байгуулах тухай хэлэлцээр
- Хөдөө аж ахуйн тухай хэлэлцээр
- Худалдаанд хамаарах оюуны өмчийн эрхийн тухай хэлэлцээр (8 дугаар зүйл<sup>80</sup>)
- Ачилтын өмнө хяналт шалгалтын тухай хэлэлцээр<sup>81</sup>
- Барааны худалдааны тухай олон талт хэлэлцээрүүд<sup>82</sup>
- Худалдаан дахь техникийн саад тотгорын тухай хэлэлцээр<sup>83</sup>
- НҮБ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуйн байгууллагын дүрэм

#### 1.3 Хууль эрх зүйн зохицуулалт

Хүнсний тухай хууль<sup>84</sup> нь 2012 оны 12 дугаар сарын 20-ны өдөр батлагдсан 6 бүлэг 20 зүйлтэй. Энэ хуулийн зорилт нь хүн амын хүнсний хэрэгцээг чанартай, шим тэжээллэг, аюулгүй хүнсээр тогтвортой, хүртээмжтэй хангах, хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэхтэй холбогдон үүсэх харилцааг зохицуулахад оршино.

- Энэ хуулиар хүнсний аюулгүй байдлыг хангах
- Хүнсний хангамжийг тодорхойлох
- Хүнсний нөөц
- Хувиргасан амьд организмаас гаралтай хүнс

<sup>79</sup> <https://1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=GDP%202022%20I-III%20mn.pdf&ln=Mn>

<sup>80</sup> <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=1205>

<sup>81</sup> [https://ub.customs.gov.mn/?page\\_id=321](https://ub.customs.gov.mn/?page_id=321)

<sup>82</sup> <https://legalinfo.mn/mn/detail/10680>

<sup>83</sup> <https://legalinfo.mn/mn/detail/10681>

<sup>84</sup> <https://legalinfo.mn/mn/detail/8912>



- Хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэхэд үзүүлэх дэмжлэг, урамшуулал
- Хүнсний шим тэжээлийн зохистой байдлыг хангах
- Хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэхэд тавих шаардлага
- Хүнс экспортлох, импортлоход тавих шаардлага
- Хүнсний аюулгүй байдалд тавих хяналт
- Хүнсний аюулгүй байдлыг хангахад төрийн бус байгууллагын оролцоо
- Хүнсний аюулгүй байдлыг хангахад үзүүлэх хэрэглэгчийн дэмжлэг
- Бүртгэл
- Баталгаажуулалт
- Хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага зэргийг зохицуулж байна.

**Хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлын тухай хууль** нь 2012 оны 12 дугаар сарын 20-ны өдөр батлагдсан 5 бүлэг 20 зүйлтэй. Энэ хуулийн зорилт нь хүнсний сүлжээний бүх үе шатанд хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

- Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах зарчим
- Хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэгчийн талаарх мэдээлэл
- Хүнсний сүлжээнд аюулгүй байдлыг хангах арга хэлбэр
- Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг буцаан болон татан авах
- Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний үл мөрийг мөрдөн тогтоох бүртгэл
- Хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэгчийн үүрэг
- Хүний эрүүл мэндэд сөрөг нөлөө үзүүлэх хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүн
- Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний сав, баглаа боодол, шошго
- Импортын болон экспортын хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүн
- Хувиргасан амьд организмаас гаралтай хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүн
- Үндэсний лавлагаа лаборатори
- Эрсдэлийн үнэлгээ хийх
- Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах талаарх төрийн захиргааны төв байгууллагын үүрэг
- Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах үйл ажиллагаанд тавих төрийн хяналт
- Хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага зэргийг зохицуулж байна.

**Органик хүнсний тухай хууль** нь 2016 оны 04 дүгээр сарын 07-ны өдөр батлагдсан 4 бүлэг 14 зүйлтэй. Энэ хуулийн зорилт нь хөдөө аж ахуйн органик үйлдвэрлэл эрхлэх, органик хүнс, тэжээл, бордоо үйлдвэрлэх, тэдгээрийг баталгаажуулах, худалдах, импортлох, органик болохыг илэрхийлсэн тэмдэг, тэмдэглэгээ хэрэглэх, сурталчлахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

- Органик үйлдвэрлэлийн зарчим
- Органик үйлдвэрлэлийн шилжилтийн үе
- Органик үйлдвэрлэл эрхлэгчийн эрх, үүрэг
- Органик үйлдвэрлэл эрхлэгчид тавих шаардлага
- Органик хүнсийг импортлох, экспортлох, худалдах
- Органик хүнсний баталгаажуулалт, шошгололт, бүртгэл
- Органик үйлдвэрлэл, органик хүнсэнд тавих хяналт
- Хууль тогтоомж зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага зэргийг зохицуулж байна.

**Нялх, балчир хүүхдийн хүнсний тухай хууль** нь 2017 оны 05 дугаар сарын 12-ны өдөр батлагдсан 5 бүлэг 20 зүйлтэй. Энэ хуулийн зорилт нь хүүхдийг эхийн сүүгээр хооллохыг

дэмжих бодлогыг тодорхойлох, эрүүл, аюулгүй хүнсээр хангах, түүнд хяналт тавихтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

- Хүүхдийг эхийн сүүгээр хооллохыг дэмжих бодлого
- Зориулалтын бүтээгдэхүүний найрлагад тавих ерөнхий шаардлага
- Зориулалтын бүтээгдэхүүний сав, баглаа боодол, шошгод тавих ерөнхий шаардлага
- Сүүн тэжээлийн сав, баглаа боодол, шошгод тавих тусгай шаардлага
- Нэмэгдэл хоол, ундааны сав, баглаа боодол, шошгод тавих тусгай шаардлага, хориглох зүйл
- Хооллох хэрэгслийн сав, баглаа боодол, шошгод тавих тусгай шаардлага, хориглох зүйл
- Нялх, балчир хүүхдийн хүнс, хооллох хэрэгслийн зар сурталчилгаа
- Нялх, балчир хүүхдийн хоол тэжээлийн мэдээлэл, сургалт
- Хүүхдийг сүүн тэжээлээр хооллох
- Зориулалтын бүтээгдэхүүний талаар эрүүл мэндийн ажилтанд өгөх мэдээлэл
- Төрийн захиргааны төв байгууллага болон мэргэжлийн салбар зөвлөлийн чиг үүрэг
- Эрүүл мэндийн байгууллага болон ажилтны чиг үүрэг
- Төрийн байгууллага, аж ахуйн нэгж, иргэний хүлээх үүрэг
- Хууль тогтоомж зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага зэргийг зохицуулна.

**Баяжуулсан хүнсний тухай**<sup>85</sup> хууль нь 2018 оны 05 дугаар сарын 03-ны батлагдсан 4 бүлэг 12 зүйлтэй. Энэ хуулийн зорилт нь хүн амын эрүүл мэндийг хамгаалах, аминдэм, эрдэс бодисын дутагдлаас урьдчилан сэргийлэх зорилгоор зарим төрлийн хүнсийг албан журмаар баяжуулахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

- Хүнс баяжуулах үйл ажиллагаа;
- Хүнс баяжуулалтын талаарх төрийн байгууллагын бүрэн эрх, чиг үүрэг;
- Баяжуулсан хүнс үйлдвэрлэгчийн эрх, үүрэг;
- Баяжуулсан бэлдмэл импортлогчийн эрх, үүрэг;
- Баяжуулсан хүнс импортлох;
- Баяжуулсан хүнсэнд тавих хяналт;
- Баяжуулсан хүнсний тухай хууль тогтоомж зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага зэргийг зохицуулна.

**Хувиргасан амьд организмын тухай хууль** нь 2007 оны 06 дугаар сарын 28-ны өдөр батлагдсан 4 бүлэг 20 зүйлтэй.

- Үндэсний хорооны бүрэн эрх;
- Хувиргасан амьд организмын улсын хилээр нэвтрүүлэх, гарган авах, эрсдэлийн үнэлгээ хийх;
- Технологийн нууцлал хадгалах;
- Био аюулгүй байдлыг хангах;
- Хуульд зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага зэргийг зохицуулна.

**Стандартчилал, техникийн зохицуулалт, тохирлын үнэлгээний итгэмжлэлийн тухай хууль** нь 2017 оны 12 дугаар сарын 21-ний өдөр батлагдсан, 8 бүлэг 32 зүйлтэй. Энэ хуулийн зорилт нь стандартчилал, техникийн зохицуулалт, тохирлын үнэлгээний итгэмжлэлийн эрх зүйн үндсийг тогтоож, бүтээгдэхүүн, үйлдвэрлэл, үйлчилгээ, менежментийн тогтолцооны чанар, аюулгүй байдлыг хангах, хэрэглэгч, үйлдвэрлэгчийн эрх ашгийг хамгаалахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

<sup>85</sup> <https://legalinfo.mn/mn/detail/13353>

**Зөрчлийн тухай хуулийн** зорилго нь хууль, түүнд нийцүүлэн гаргасан захиргааны хэм хэмжээний актыг зөрчсөн үйлдэл, эс үйлдэхгүйг зөрчилд тооцох, түүнийг үйлдсэн хүн, хуулийн этгээдэд шийтгэл оногдуулах замаар шударга ёсны тогтолцоог бэхжүүлэхэд оршино.

- Архидан согтууруулахтай тэмцэх тухай хууль зөрчих
- Нялх, балчир хүүхдийн хүнсний тухай хууль зөрчих
- Давс иоджуулж иод дутлаас сэргийлэх тухай хууль зөрчих
- Хүнсний тухай хууль зөрчих<sup>86</sup>
- Хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах тухай хууль зөрчих<sup>87</sup> гэх мэтчилэн зөрчлийн арга хэмжээг авч хэрэгжүүлдэг.

**Амьтан, ургамал, тэдгээрийн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг улсын хилээр нэвтрүүлэх үеийн хорио цээрийн хяналт, шалгалтын тухай хууль** 2002 оны 11 дүгээр сарын 28-ны өдөр батлагдсан 8 бүлэг 32 зүйлтэй. Энэ хуулийн зорилт нь амьтан, ургамал, тэдгээрийн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг улсын хилээр нэвтрүүлэх үед мал эмнэлэг, ургамлын хорио цээрийн хяналт, шалгалт хийхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

**Эрүүл ахуйн тухай хууль нь** хүнстэй холбогдох эрүүл ахуйн тухай харилцааг холбогдох зүйл заалтаар зохицуулна.

**Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хуулийн** зорилго нь Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт мал, амьтны эрүүл мэндийг хамгаалах, мал, амьтны гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүний ариун цэвэр, эрүүл ахуйн шаардлагыг хангах, нийтийн эрүүл мэндийг хамгаалах, худалдааны чөлөөт байдлыг дэмжихтэй холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.

## ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ

- Махны үйлдвэрлэл, экспортыг нэмэгдүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /ЗГ-ын 2001 оны 277-р тогтоол/
- Үндэсний чанарын хөтөлбөр /ЗГ-ын 2016 оны 344-р тогтоол/
- Тохирлын баталгаанд заавал хамруулах бүтээгдэхүүн, үйлчилгээний жагсаалт /ЗГ-ын 2018 оны 291-р тогтоол/
- Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг татан авах, устгах, дахин боловсруулах журам /ЗГ-ын 2013 оны 172-р тогтоол/
- Хүнсний чиглэлийн үйл ажиллагаа эрхлэгч дотоод хяналт хэрэгжүүлэх үлгэрчилсэн журам /ЗГ-ын 2014 оны 157-р тогтоол/
- Албадлагын арга хэмжээ авсантай холбоотой хураан авсан хөрөнгө, орлого, эд зүйл, хэрэгслээс хохирол нөхөн төлүүлэх, улсын орлого болгох, устгах журам /ЗГ-ын 2017 оны 195-р тогтоол<sup>88</sup>/

## БОДЛОГЫН БАРИМТ БИЧГҮҮД

### Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал

Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал дахь хүнстэй холбогдох хэсгүүд. Үүнд:

- Монгол хүний эрүүл, аюулгүй амьдрах таатай орчин, нөхцөлийг бүрдүүлэх, **хүнсний аюулгүй байдлыг хангах**, амьдрах орчин, орон байрны аюулгүй нөхцөлийг баталгаажуулах, гэмт хэрэг, халдлагын золиос болохоос хамгаалах нь хүний аюулгүй байдлыг хангах үндэс мөн.<sup>89</sup>

<sup>86</sup> Зөрчлийн тухай хууль зөрчих 6.14. Хүнсний тухай хууль зөрчих

<sup>87</sup> Зөрчлийн тухай хууль зөрчих 6.15. Хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах тухай хууль зөрчих

<sup>88</sup> <https://legalinfo.mn/mn/detail/12863>

<sup>89</sup> Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал. Хүний аюулгүй байдал. 3.4

- Хүнсний хангамжийн баталгаат байдлыг хангаж, физиологийн зохистой нормд нийцсэн хүнсний бүтээгдэхүүнээр хүн амыг жигд, тогтвортой, хүртээмжтэй хангах нөхцөлийг бүрдүүлнэ.
- Монгол хүний амьдралын зайлшгүй хэрэгцээт хүнсний бүтээгдэхүүний 70-аас доошгүй хувийг дотоодын үйлдвэрлэлээр тогтвортой хангах техник, эдийн засгийн арга хэмжээ авна.
- Стратегийн хүнсний бүтээгдэхүүний нийлүүлэлтийг баталгаажуулах урт хугацааны тогтвортой гэрээ байгуулах, гамшгийн үед хэрэглэх стратегийн хүнсний бүтээгдэхүүний улсын нөөц, хот, суурин газрын хүн амын хүнсний эрэлт нийлүүлэлтийг тогтвортой байлгах улирлын нөөцийг бүрдүүлэх замаар хүнсний хангамжийн баталгааг хангана.
- Хүнсний түүхий эд бэлтгэл, үйлдвэрлэл, худалдаа-үйлчилгээ, хадгалалтын бүх үе шатуудад чанарын удирдлага, хяналт, баталгаажуулалтын нэгдмэл тогтолцоог бий болгоно.
- Мал эмнэлгийн тогтолцоог шинэчилж, малын халдварт өвчинтэй тэмцэх чадавхыг дээшлүүлж, халдвар, хамгаалал, биоаюулгүй байдлыг хангах тогтолцоог боловсронгуй болгоно. Монгол малын удмын сан, үр тарианы нутагшмал сортыг хамгаална. Байгаль орчин, хүний эрүүл мэндэд сөрөг нөлөөгүй хүнсний сав, баглаа боодол, бордоо, ургамал хамгааллын бодис ашиглах хяналтыг сайжруулах бодлого хэрэгжүүлнэ.
- Хүнсний чанар, аюулгүй байдлын техникийн шаардлагыг олон улсын стандарттай нийцүүлэн шинэчилж, хяналтын тогтолцоог бэхжүүлэн, олон улсын итгэмжлэлд хамруулах арга хэмжээ авна.
- Хүнсний бүтээгдэхүүнийг зөвхөн аж ахуйн нэгж, байгууллагаар дамжуулан импортлох тогтолцоог бүрдүүлж, импортын хүнсний бүтээгдэхүүнд чанарын урьдчилсан хяналт, бүртгэлжүүлэлт, баталгаажуулалтын нэгдмэл тогтолцоо бий болгох, импортлох үеийн чанарын баталгаат байдалд эрсдэлийн үнэлгээ хийх замаар чанар, аюулгүй байдлын баталгааг хангана.<sup>90</sup>

**“Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн хүнстэй холбогдох хэсгүүд.**

- Үндэсний соёл, спорт, хоол хүнс судлал хөгжиж, дэлхий нийтэд танигдсан байна.<sup>91</sup>
- Үндэсний соёл, спорт, хүнс хоолны үйлчилгээг түгээн дэлгэрүүлсэн байна.
- Хүнсний сүлжээний бүх үе шатанд бүртгэл, чанарын удирдлага, хяналт, баталгаажуулалтын тогтолцоог бэхжүүлнэ.
- Инновац нэвтрүүлсэн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг дэмжиж аюулгүй, тэжээллэг хэрэгцээт хүнсээр хангадаг болно.
- Хүнсний хангамж, нийлүүлэлтийн үйл ажиллагаанд тавих эрүүл ахуй, аюулгүй байдлын стандарт, шаардлагыг боловсронгуй болгож, баталгаат хүнсний үйлдвэрлэлийн тогтвортой систем бий болгон органик, баяжуулсан, зохицуулах үйлчилгээтэй болон эрүүл хүнсний хэрэглээтэй болно.
- Монгол брэндийн эко хүнс экспортлох нөхцөлийг сайжруулж, хүнсний боловсруулах салбарын хөгжлөөр тэргүүлнэ.
- Боловсруулах салбар давамгайлсан эдийн засгийн бүтцийг бүрдүүлж, хүнсний аюулгүй байдал хангагдсан байна.

<sup>90</sup> Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баритлал. Хүнсний аюулгүй байдал. 3.4.2.8.

<sup>91</sup> “Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого. Дэлхийн Монгол Зорилт 1.5. 1-р үе шатын 4.

- Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлээс хүн амын хүнсний хангамж, хүртээмжийг тогтворжуулж, боловсруулах үйлдвэрийг чанартай түүхий эдээр хангана.
- Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, хөдөө орон нутгаас нийлүүлдэг органик хүнсний сүлжээ бий болгоно.
- Дагуул, хаяа хот, тосгон тус бүрд нь худалдаа, үйлчилгээ, соёл боловсрол, хөдөө аж ахуй, хүнс, хөнгөн үйлдвэрлэл, тээвэр логистик, аялал жуулчлалын чиглэлээр төрөлжүүлэн хөгжүүлж ажлын байрыг нэмэгдүүлэх замаар Улаанбаатар хотын төвлөрлийг сааруулсан байна.

#### 1.4 Хүнсний стандарт

Монгол Улсад Стандарт хэмжил зүйн газраас гаргасан хүнстэй холбогдох 700 гаруй стандартын хэрэгжилтэд хяналт тавин ажиллаж байна. Монгол Улсын хэмжээнд хүнстэй холбогдох дараах стандартуудыг дагаж мөрддөг. Үүнд:

**MNS CAC RCP:2003** Хүнсний эрүүл ахуйн ерөнхий зарчим (олон улсын зөвлөмж)

Хамрах хүрээ- Хүнсийг хүний хэрэглээнд аюулгүй, тохиромжтой байлгах зохилгод хүрэхийн тулд **MNS 6648:2016** Хүнсний бүх хэлхээнд хамаарах, хүнсний эрүүл ахуйн гол чухал зарчмуудыг тогтооно.

**MNS CAC RCT 20:2007** Хүнсний олон улсын худалдаанд баримтлах ёс зүй

Хамрах хүрээ: Энэхүү стандарт нь олон улсын худалдаанд нийлүүлж буй бүх төрлийн хүнсний бүтээгдэхүүнд хамаарна.

**MNS CAC GL 32:2017** Органик хүнсийг боловсруулах, үйлдвэрлэх, шошголох, худалдаалахад баримтлах арга зүйн удирдамж

Хамрах хүрээ: Органик хүнсийг үйлдвэрлэх болон бүтээгдэхүүний шошгод органик болохыг илэрхийлсэн тэмдэг, тэмдэглэгээ, мэдэгдлийг хэрэглэхэд харилцан хүлээн зөвшөөрсөн нийтлэг шаардлагыг тавих нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилгоор энэхүү арга зүйн удирдамжийг (цаашид “удирдамж” гэх) боловсруулсан болно.

**MNS 4579:1998** Хүнсний бүтээгдэхүүний тухай хэрэглэгчдэд зориулсан мэдээлэл. Ерөнхий техникийн шаардлага

Хамрах хүрээ: Энэ стандарт нь Монгол Улсын нутаг дэвсгэр дээр бөөний болон жижиглэн худалдаалах аж ахуйн нэгжийн борлуулж байгаа буюу хэрэглэгчдийн үйлчилгээтэй шууд холбоо бүхий хоол үйлдвэрлэл, үйлчилгээний газар, сургууль, цэцэрлэг, эмнэлэг, сувиллын газар, бусад байгууллагуудад нийлүүлж байгаа хүнсний бүтээгдэхүүнд хамаарах бөгөөд энэ талаар хэрэглэгчдэд зориулсан мэдээллийн ерөнхий шаардлагыг тогтооно.<sup>92</sup>

**MNS 6880:2020** Хүнсний бүтээгдэхүүний баяжуулагч бэлдмэл төмөр, цайрын агуулгыг тодорхойлох атом шингээлтийн спектрометрийн арга.

Хамрах хүрээ: Энэ стандарт нь баяжуулагч бэлдмэлд агуулагдах төмөр, цайрын агуулгыг атом шингээлтийн спектрийн дөлөн аргаар тодорхойлоход хамаарна<sup>93</sup> гэх мэт олон стандартууд байна.<sup>94</sup>

Хүнсний сүлжээнд заавал мөрдөгдөх зохистой дадлууд:

- GAP-Хөдөө аж ахуйн зохистой дадал
- GMP-Үйлдвэрийн зохистой дадал
- GHP-Эрүүл ахуйн зохистой дадал

<sup>92</sup> <https://estandard.gov.mn/standard/v/3363>

<sup>93</sup> <https://estandard.gov.mn/standard/v/6698>

<sup>94</sup> <https://estandard.gov.mn/>

- GTP-Худалдааны зохистой дадал
- GSP-Хадгалалтын зохистой дадал
- GRP-Жижиглэн худалдааны зохистой дадал
- GCP-Эрүүл мэндийн зохистой дадал
- GHK-Үйлчилгээний зохистой дадал
- GLP-Лабораторийн зохистой дадал
- GNP-Шим тэжээлийн зохистой дадал

**1.5 Хүнсний хяналтын байгууллагууд**

Монгол Улсын хүнсний аюулгүй байдал, худалдаа зэрэг хүнсний харилцааг Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам, Мэргэжлийн хяналтын ерөнхий газар, Гаалийн хорио цээрийн газар, Гаалийн ерөнхий газрын хүнсний аюулгүй байдал хөдөө аж ахуйн хяналтын хэлтэс зэрэг төрийн байгууллагууд тус тусын чиглэлээр хариуцан зохицуулж байна.

**ХХААХҮЯ-ны хүнсний аюулгүй байдал, хөдөө аж ахуйн хяналтын хэлтсийн чиг үүрэг**

Хүнсний аюулгүй байдал, хөдөө аж ахуйн хяналтын хэлтэс нь мал эмнэлэг, мал, амьтны үржлийн болон ургамал хамгаалал, хорио цээр, таримал ургамлын үр сортын чанарын хяналт, үйлдвэрлэл, үйлчилгээ, худалдааны чиглэлээр таатай орчныг бий болгох, аливаа сөрөг нөлөөлөл, эрсдэлээс урьдчилан сэргийлэхэд чиглэсэн хяналт шалгалтыг олон улсын жишигт нийцүүлэн хэрэгжүүлэх, бодлогын удирдамжаар хангах, салбарын хяналтын бодлого, стратеги, хөтөлбөр, төлөвлөгөө, төсөл боловсруулах ажлыг мэргэжлийн хяналтын нэгдсэн тогтолцоо, стратеги, төлөвлөлт, зарчимд нийцүүлэн мөрдөхөд чиглэсэн чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ.<sup>95</sup>

*Хоол үйлдвэрлэл, үйлчилгээний хяналтын хүрээнд хэрэгжүүлэх чиг үүрэг*

Хүнсний чанар, стандартын хяналтын улсын байцаагч	1.	Хоол үйлдвэрлэл үйлчилгээний технологийн үйл ажиллагаа, шат дамжлагад хоол, хүнсний аюулгүй байдал алдагдуулах болзошгүй эрсдэлийг таслан зогсоох, түүнээс урьдчилан сэргийлэх хяналт тавих
	2.	Хоол, үйлдвэрлэл үйлчилгээнд ашиглаж буй түүхий эд, бэлэн болон чанар аюулгүй байдал, хадгалалт, тээвэрлэлтийн нөхцөл, үйлчилгээний явцад /явуулын үйлчилгээ, зөөврийн хоол, түргэн хоолны газар зэрэг/ хоолны чанар аюулгүй байдал алдагдах эрсдэл гарч буй эсэхэд хяналт тавих
	3.	Нийтийн хоолны газруудад дотоод хяналт, эргүүлэн татах, мөрдөн мөшгих журмын хэрэгжилтийг ханган тогтмолжуулсан эсэх, үйл ажиллагааны онцлогт тохирч хоол хүнсний аюулгүй байдлыг хангах нөхцөл бүрдсэн эсэхэд хяналт тавих

*Худалдааны стандартын хяналтын чиглэлээр доорх асуудлыг хамаарна.*

Хүнсний чанар, стандартын хяналтын улсын /ахлах/ байцаагч	1.	Хүнсийг худалдаалах, хадгалах, тээвэрлэх үе шат болон үйл ажиллагааны явцад эрсдэлд суурилсан хяналтыг төлөвлөж хэрэгжүүлэх, хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний ул мөрийг мөрдөн тогтоох бүртгэл, татан авах үйл ажиллагаанд хяналт тавих
	2.	Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний худалдаалалт, хадгалалт, тээвэрлэлт, шошгололт, дотоод хяналттай холбогдон гарсан хууль тогтоомж, стандарт, дүрэм, журмын хэрэгжилтэнд хяналт тавих
	3.	Согтууруулах ундаа, тамхийг эрх бүхий байгууллагын зөвшөөрөлтэйгээр холбогдох хууль, журмын дагуу худалдаалж буй эсэхэд хяналт тавих
	4.	Улсын нөөцийн хүнсний бүтээгдэхүүний хадгалалт, ашиглалт, зарцуулалтын байдалд хяналт тавих

<sup>95</sup> [http://inspection.gov.mn/new/ulaanbaatar/?page\\_id=46864](http://inspection.gov.mn/new/ulaanbaatar/?page_id=46864)

*Хүнсний үйлдвэрийн технологийн хяналтын хүрээнд хэрэгжүүлэх чиг үүрэг*

Хүнсний чанар, стандартын хяналтын улсын /ахлах/ байцаагч	1.	Хүнсний үйлдвэрлэлийн технологийн үйл ажиллагаанд эрсдэлд суурилсан хяналт шалгалтыг төлөвлөж хэрэгжүүлэх.
	2.	Хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, тээвэрлэлт, хадгалалт, шошгололт, дотоод хяналттай холбогдолтой хууль тогтоомж, стандарт, дүрэм, журам, зааврын хэрэгжилтэд хяналт тавих, үнэлэлт дүгнэлт өгөх, салбарын хяналтын бодлогыг тодорхойлох.
	3.	Хүнсний үйлдвэрлэл, үйлчилгээний байгууллагууд үйлдвэрлэлийн зохистой дадал, /GMP/ нэвтрүүлэх болон хүнсний түүхий эд, бүтээгдэхүүний ул мөрийг мөрдөн тогтоох бүртгэл, татан авах үйл ажиллагаанд хяналт тавих.
	4.	Өндөр эрсдэлтэй хүнсний бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл шинээр эрхлэхэд урьдчилсан хяналт хийж дүгнэлт гаргах.
	5.	Хүнсний худалдаа, үйлдвэрлэл, үйлчилгээний чиглэлээр Засгийн газраас хэрэгжүүлж буй томоохон төсөл, хөтөлбөрийн хэрэгжилтэд хяналт тавих

*Мал эмнэлгийн хяналтын чиг үүрэг*

Мал эмнэлгийн хяналтын улсын /ахлах/ байцаагч	1.	Мал амьтан, хорио цээр, чанарын хяналтын улсын байцаагч нь Нийслэл, дүүргийн нутаг дэвсгэрт мал эмнэлгийн чиглэлээр холбогдох хууль, стандарт, дүрэм журмын хэрэгжилтийн байдалд хяналт тавих, хүн амын эрүүл мэнд, байгаль орчинд учруулж болзошгүй эрсдэл, малаас хүнд дамжих халдварт өвчин нөлөөллөөс урьдчилан сэргийлэх, таслан зогсоох, хүнсний аюулгүй байдлыг хангуулах
---	----	--

*Ургамал хорио цээр, чанарын хяналтын хүрээнд хэрэгжүүлэх чиг үүрэг*

Ургамал хорио цээр, Чанарын хяналт улсын /ахлах/ байцаагч	1	Ургамал хамгаалах химийн бодис, бордооны чанар аюулгүй байдал, үйлдвэрлэл, импорт, хэрэглээ, хадгалалт, тээвэрлэлтийн нөхцөлд хяналт тавих
	2	Бэлчээр, тариалангийн хөнөөлт шавьж, мэрэгч амьтантай хими, биологи, механик аргаар тэмцсэн ажлын үр дүнд хяналт тавих
	3	Ургамал хамгаалах үйл ажиллагааны технологийн горимын мөрдөлт, аюулгүй ажиллагаанд, ургамлын хорио цээрийн лабораторийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих
	4	Төмс, хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ, тамхины ургамлын тариалан, хүлэмж зоорийн хорио цээрийн дэглэмийн мөрдөлт, ургамлын гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүний чанар, аюулгүй байдал, хадгалалт, тээвэрлэлтийн нөхцөлд хяналт тавих

*Эх сурвалж: Нийслэлийн мэргэжлийн хяналтын газар*

**БҮЛЭГ 2. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ХҮНСНИЙ ХАРИЛЦААНЫ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН, ХУУЛИЙН ХЭРЭГЖИЛТИЙГ ХАНГАХ ТОГТОЛЦООНЫ ТАЛААРХ ТУРШЛАГА**

**1. АНУ**

Дэлхийн тэргүүлэгч гүрний нэг АНУ-ын Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн (ДНБ) 2022 оны байдлаар 24.79 их наяд ам.доллар байна.<sup>96</sup> ДНБ нь дангаараа дэлхийн бусад 170 орны ДНБ-ний нийлбэрээс их байна. АНУ нь 330 сая хүн амтай бөгөөд 9.373 сая хавтгай дөрвөлжин километр нутаг дэвсгэртэй. Дотооддоо хүнсний хэрэгцээгээ хангах түвшин (food self-sufficiency rate) нь 2022 оны байдлаар дэлхийн улс орнуудаас 5-р байранд буюу 147%-тай байна. Хүнсний аюулгүй байдлын нэгдсэн дүнгээр (Үүнд дараах үзүүлэлтүүд орно: худалдан авах боломж-88.7%, хүртээмж-71.0%, чанар болон аюулгүй байдал-94.3%) дэлхийн улс орнуудаас 9-р байранд буюу 79.1%-тай байна.<sup>97</sup> АНУ нь хөдөө аж ахуйдаа ихээхэн анхаарал хандуулдаг бөгөөд дэлхийн хамгийн том хүнс экспортлогч орнуудын нэг юм. Дэлхийн нийт

<sup>96</sup> <https://www.bea.gov/news/2022/gross-domestic-product-fourth-quarter-and-year-2021-advance-estimate>

<sup>97</sup> <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/Index>

хүнс үйлдвэрлэлийн 16.5%-ийг эзэлдэг байна. Харин нийт хүнсний хэрэглээнийхээ 20%-ийг импортоор оруулж ирдэг байна. АНУ-д хүнстэй холбоотой асуудлыг Нэгдсэн Улсын Код, Хэсэг 21-ээр зохицуулж байгаа бөгөөд хүнсний салбар дахь хурдацтай өөрчлөлттэй уялдуулан шинээр олон тооны хууль батлагдах буюу өмнөх хуульд нэмэлт, өөрчлөлт хийгдсээр байна. Тус улсын Хөдөө аж ахуйн яам (Department of Agriculture) хүнсний асуудлыг хариуцан, Эрүүл мэндийн яам (Department of Health and Human Services) болон холбогдох бусад яамд, тэдгээрийн харьяа агентлагуудтай хамтран хүнсний аюулгүй байдалд хяналт тавьдаг байна. Дэлхийн тэргүүлэгч гүрний хувьд АНУ нь өөрийн улсын төдийгүй дэлхийн бусад улс орнуудын хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, ядуу буурай, бага орлоготой иргэдийг дэмжих олон тооны урт болон богино хугацааны стратеги, төсөл хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлж байна.

### 1.1 Хууль, эрх зүйн зохицуулалт

Америкийн Нэгдсэн Улс (АНУ)-д хүнс, хүнсний аюулгүй байдал, түүнд тавих хяналтыг Нэгдсэн Улсын Код, Хэсэг 21 “Хүнс болон эм” (US Code Title-21 Food and Drug), түүнчлэн Нэгдсэн Улсын Кодын холбогдох бусад хэсэг, бүлгээр зохицуулж байна.

Нэгдсэн Улсын Код, Хэсэг 21 нь нийт 29 бүлэгтэй бөгөөд хүнс болон эмийн бүтээгдэхүүн, тэдгээрийн стандарт, боловсруулалт, хадгалалт, аюулгүй байдал, хэрэглээ, хариуцах, хяналт тавих байгууллага зэргийг зохицуулдаг байна.<sup>98</sup> Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах тусгайлсан хуулиудад Нэгдсэн Улсын Код, Хэсэг 21-ийн Холбооны хүнс, эм, гоо сайхны бүтээгдэхүүний тухай хууль (Federal Food, Drug and Cosmetic Act), Хүнсний аюулгүй байдлын шинэчлэлийн тухай хууль (Food Safety Modernization Act), Хүнсний чанарыг хамгаалах тухай хууль (Food Quality Protection Act), Хүнсийг ариун цэврийн шаардлага хангасан нөхцөлд тээвэрлэх тухай хууль (Sanitary Food Transportation Act), Холбооны махны хяналтын тухай хууль (Federal Meat Inspection Act), Шувууны махан бүтээгдэхүүний хяналтын тухай хууль (Poultry Products Inspection Act), Шувууны өндөгний хяналтын тухай хууль (Egg Products Inspection Act), Мал заазлах хүмүүнлэг аргын тухай хууль (Humane Methods of Livestock Slaughter Act) болон холбогдох бусад хууль, тухайлбал, Холбооны хуурамчаар үйлдэхийн эсрэг хууль (Federal Anti-Tampering Act) орж байна.

Харин хүнсний бүтээгдэхүүний савлагаа, шошго зэргийг Холбооны худалдааны комиссын тухай хууль (Federal Trade Commission Act), Шударга савлагаа, шошгоны тухай хууль (Fair Packaging and Labeling Act), Барааны тэмдгийн тухай хууль (Trademark Act)-аар тус тус зохицуулж байна. Дээрх хуулиуд болон тэдгээр хуулиудыг хэрэгжүүлэх журмуудаар<sup>99</sup> хүнс, хүнсний аюулгүй байдал болон хүнсний салбар дахь бусад харилцааг зохицуулж байна.

АНУ-ын Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх Хүнсний аюулгүй байдлын зөвлөл (President’s Council on Food Safety)-өөс хүнсний хангамжид учирч болзошгүй биотеррорист аюул заналын эсрэг **Хүнсний аюулгүй байдлын стратеги** (Food Safety and Security Strategy)-ийг боловсруулан хэрэгжүүлдэг байна. Энэхүү стратегид хүнсний аюулгүй байдлын үнэлгээг анхаарах бөгөөд хүнсний бүтээгдэхүүн боловсруулах, үйлдвэрлэх үйлдвэр, байгууламж болон зөөвөрлөх тээврийн хэрэгслийн аюулгүй байдлыг хангах, хүнсний технологи, стандарт алдагдсан тохиолдолд авах арга хэмжээ, олон нийтэд мэдээлэх зэрэг асуудлыг багтаахаар Холбооны хүнс, эм, гоо сайхны бүтээгдэхүүний тухай хуульд зохицуулжээ.

Түүнчлэн Хүнсний аюулгүй байдлын хороо (Food Safety Commission)-г 15 гишүүнтэйгээр байгуулдаг байна. Хорооны даргыг Ерөнхийлөгч томилно. Гишүүдэд хэрэглэгч, хүнсний эрдэмтэн судлаачид, хүнс үйлдвэрлэгчид, эрүүл мэндийн мэргэжилтнүүд заавал ордог байна. Хорооны бүрэлдэхүүнд мөн доод тал нь 3 төрийн албан хаагч орохоор заажээ. Хороо

<sup>98</sup> <https://uscode.house.gov/browse/prelim@title21/chapter26&edition=prelim>

<sup>99</sup> <https://www.ecfr.gov/current/title-21>



нь АНУ-ын хүнсний аюулгүй байдлын тогтолцоог сайжруулах талаар тодорхой зөвлөмжүүдийг гаргах бөгөөд зөвлөмж бүр хүнсний аюулгүй байдлыг хэрхэн сайжруулах талаар тайлбарлана. Хорооноос гаргасан зөвлөмжүүд нь АНУ-д худалдаалагдаж буй бүх хүнсний бүтээгдэхүүнд хамаарна. Хороо нь Ерөнхийлөгч болон Конгресст үйл ажиллагаагаа тайлагнана.

**Холбооны хүнс, эм, гоо сайхны бүтээгдэхүүний тухай хууль** нь 1938 онд батлагдсан бөгөөд тус хуулиар АНУ-д үйлдвэрлэгдэж, худалдаалагдаж байгаа хүнс, эм, эмнэлгийн хэрэгсэл, гоо сайхны бүтээгдэхүүний чанарын стандартыг бий болгосон байна. Эдгээр стандартыг холбооны хэмжээнд мөрдүүлэх, хэрэгжилтэд хяналт тавих үйл ажиллагааг АНУ-ын Хүнс болон Эмийн газар (Food and Drug Administration)-т үүрэг болгожээ. Тус хуулиар Хүнс болон Эмийн газарт дараах үүргийг хүлээлгэсэн байна:

- Шинэ эм, тодорхой эмнэлгийн хэрэгслүүд, хүнс, хүнсний нэмэлт будгийг бүртгэн, баталгаажуулах;
- Хүнс, эм, эмнэлгийн хэрэгслүүд, гоо сайхан болон тамхийг боловсруулж, үйлдвэрлэж, савлаж, тээвэрлэж, хадгалж буй үйлдвэр, агуулахын газрууд, тээврийн хэрэгслүүдэд хяналт, шалгалт хийх;
- Жороор олгогдох эм болон тодорхой эмнэлгийн хэрэгслүүдийн зар сурталчилгааг журамлах;
- Бүтээгдэхүүний шошгонд тавигдах шаардлагыг журамлах, тухайлбал:
  - Хүнсний бүтээгдэхүүний савлагаан дээр бүтээгдэхүүний орц, тэжээллэгийн хэмжээг тавих.
  - Хүнс болон хүнсний нэмэлт бүтээгдэхүүнүүд дээр шим тэжээлийн агууламжийг тавих.
- Стандартад нийцэхгүй, эрүүл ахуйн шаардлага хангахгүй бүтээгдэхүүнийг худалдаанаас татан авах болон хураах зэрэг болно.

Хуулийн 4-р Дэд хэсэгт хүнсний асуудлыг зохицуулсан байна.<sup>100</sup> АНУ-ын Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх Хүнсний аюулгүй байдлын зөвлөл, Хүнсний аюулгүй байдлын хороо, Хүнсний нэмэлт бүтээгдэхүүний шошгыг журамлах комисс (Commission on Dietary Supplement Labels), тэдгээрийн бүтэц бүрэлдэхүүн, чиг үүргийг зохицуулсан байна. Хүнсний аюулгүй байдлын зөвлөл холбогдох бусад холбооны агентлагуудтай хамтран баталдаг Хүнсний аюулгүй байдлын стратеги, түүний хэрэгжилтэд зарцуулагдах төсөв зэргийг хуульчилсан байна.

Түүнчлэн хүнсний нэмэлт бодис бүхий болон хуурамч шошго бүхий хүнс, улс даяар мөрдөх хүнсний шим тэжээлийн мэдээлэл ба шим тэжээлийн үзүүлэлт, хүнсний харшил үүсгэгчийн талаарх мэдээлэл хийгээд хүнсэнд хиймэл амт оруулагч, будагч бодис, хадгалалтын хугацааг уртасгагч бодис, хортон шавьж, мэрэгчээс хамгаалах бодисын тохиромжтой хэмжээ, хүнсний нэмэлт бүтээгдэхүүн-амин дэм, эрдэс, тэдгээрийн стандартын дагуух зохистой хэрэглээ, хэрэглэгчдэд энэ талын мэдлэг олгох зэрэг асуудлуудыг хуульчилсан байна.

АНУ-д хүнсний үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэгч дотоодын болон гадаадын харьяат иргэн, аж ахуйн нэгжүүдийг бүртгэх, үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэх эрх олгох, эрхийг цуцлах, эрхийг цуцлах шалтгаан нөхцөл болон тэдгээрт үйл ажиллагаагаа сайжруулах боломжийг олгох, хэрэв цуцалсан тохиолдолд тухайн үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэгчээс АНУ-д хүнсний бүтээгдэхүүн импортлох болон экспортлох, тухайн үйлдвэр, үйлчилгээний газраас хоол хүнсийг муж хоорондын хилээр нэвтрүүлэн худалдаалах болон тухайн мужид худалдаалахыг хориглохоор хуульчилсан байна.

<sup>100</sup> <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title21/chapter9/subchapter4&edition=prelim>

**Хүнсний аюулгүй байдлын шинэчлэлийн тухай хууль нь** 2011 онд батлагдсан.<sup>101</sup> Тус хуулиар хүнсний аюулгүй байдлын тогтолцоог сайжруулснаар иргэдийн эрүүл мэндийг хамгаалах зорилтыг дэвшүүлсэн байна. АНУ төдийгүй дэлхийн хүнсний хангамжийн аюулгүй байдлыг хангах, хүнсийг муудсаны дараа бус муудахаас урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээг чухалчилснаараа АНУ-ын хүнсний аюулгүй байдлын хуулиад дотор сүүлийн 70 гаруй жилийн хугацаанд хийгдсэн дорвитой шинэчлэл болсон гэж үздэг байна. Хүнснээс үүдэлтэй өвчний тархалтыг богино хугацаанд илрүүлэн, хариу арга хэмжээ авах нь өвчний тархалтыг таслан зогсооход чухал нөлөөтэй бөгөөд цаашид дахин өвчлөл гарахаас урьдчилан сэргийлэх, улмаар хоол хүнсээр дамжих өвчний ачааллыг бууруулахад чухал нөлөөтэй гэж үзсэн байна. Хуулийн бүтэц:

**I дэд бүлэг.** Хүнсний аюулгүй байдалд сөргөөр нөлөөлөх асуудлуудаас урьдчилан сэргийлэх чадавхыг нэмэгдүүлэх:

- 2201. Гүйцэтгэлийн стандартууд
- 2202. Үндэсний хөдөө аж ахуй болон хүнс хамгаалах стратеги
- 2203. Хүнс, хөдөө аж ахуйн зохицуулах зөвлөл
- 2204. Дотоодын чадавхыг бэхжүүлэх
- 2205. Хүнсний харшил болон анафилакс (нэг төрлийн харшил)-ийг хянах
- 2206. Архи, согтууруулах ундаатай холбоотой үйлчилгээ

**II дэд бүлэг.** Хүнсний аюулгүй байдалд сөргөөр нөлөөлөх асуудлыг илрүүлж, хариу арга хэмжээ авах чадавхыг нэмэгдүүлэх:

- 2221. Хүнсний асуудалтай холбоотой яаралтай тусламжийн сүлжээ
- 2222. Лабораторийн сүлжээний нэгдсэн холбоо
- 2223. Хүнсний хяналт, бүртгэл хөтлөлтийг сайжруулах
- 2224. Тандалт хийх
- 2225. Халдваргүйжүүлэх болон устгал хийх стандарт, төлөвлөгөө

**III дэд бүлэг.** Импортын хүнсний аюулгүй байдлыг сайжруулах:

- 2241. Худалдааны нарийн бичгийн даргын хийх шалгалт
- 2242. Хүнс, эмийн удирдлагын газрын гадаад дахь төлөөлөгчийн газар
- 2243. Хууль бусаар тээвэрлэсэн хүнс

**IV дэд бүлэг.** Бусад заалтууд:

- 2252. Хуулийн үйлчлэх хүрээ, хэрэгжүүлэх албан тушаалтнууд
- 2253. Олон улсын гэрээг дагаж мөрдөх

**Хүнсний чанарыг хамгаалах тухай хуулиар** АНУ-ын Байгаль орчныг хамгаалах агентлагаас мөрдүүлэх хортон шавьж, мэрэгчээс хамгаалах бодисын хэрэглээний аюулгүй байдлын шинэ стандартыг хуульчилсан байна. Мөн нярайн хоолонд хэрэглэдэг хортон шавьж, мэрэгчээс хамгаалах бодисын эрүүл мэндэд суурилсан стандартыг баталснаар нялх болон бага насны хүүхдийн эрүүл мэндийг давхар хамгаалсан байна.

**Хүнсийг ариун цэврийн шаардлага хангасан нөхцөлд тээвэрлэх тухай хуулийн зорилго нь** хүнсний бүтээгдэхүүнийг шаардлагын дагуу зүй зохистой хөргөх, ачаа хооронд тээврийн

<sup>101</sup> <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title21/chapter27&edition=prelim>

хэрэгслийг цэвэрлэж ариутгах, хүнсийг хамгаалах зэрэг үйл ажиллагаа алдагдсанаас хүнсний аюулгүй байдалд учрах эрсдэлээс урьдчилан сэргийлэхэд оршино. Тус хуулиар хүнсийг тээвэрлэх нөхцөлд муудахаас урьдчилан сэргийлэх стандартуудыг батлан, хүнс тээвэрлэх харилцаанд оролцогч талуудад мөрдүүлэхээр хуульчилсан байна.

**Холбооны хуурамчаар үйлдэхийн эсрэг хууль** нь Холбооны Эрүүгийн хуулийн нэмэлт болон батлагдсан бөгөөд хүнс, эм, гоо сайхны бүтээгдэхүүн болон бусад төрлийн бүтээгдэхүүнийг хуурамчаар үйлдвэрлэх замаар аливаа хүнд санаатайгаар бэртэл, гэмтэл учруулах, амь насыг нь хохироох болон завдах, бизнесийн нэр хүндэд нь хохирол учруулахыг эрүүгийн хэрэгт тооцохоор заажээ. Хэрэв хүний биед гэмтэл учруулсан бол 20 жил хүртэл хорих ял, 20.000 ам.доллар хүртэл торгууль, харин амь насыг нь хохироосон бол бүх насаар нь хорих ял оноохоор заажээ.

Хэрэв бүтээгдэхүүнийг хуурамчаар үйлдвэрлэх талаарх мэдээллийг санаатайгаар нуун дарагдуулсан, худал мэдээлэл өгсний улмаас аливаа хүн бэртэж гэмтсэн, амь нас нь хохирсон тохиолдолд тухайн этгээдэд дээрхтэй ижил шийтгэл ногдуулахаар заажээ.

Аливаа хүнийг өөрийн болон бусдын аюулгүй байдлын төлөө хийсэн үйлдлийнх нь хариуд байнгын айдас, түгшүүрт автуулах эсхүл төрийн байгууллага болон бүтээгдэхүүн худалдаалагчийг аливаа хоол хүнс, эм, эмнэлгийн хэрэгсэл, гоо сайхны бүтээгдэхүүнийг худалдахад саад хийх, эргүүлэн татахад хүргэсэн этгээдэд 20 хүртэлх жилийн хорих ял оноох болон 20.000 ам.доллар хүртэл торгууль ногдуулах эсхүл дээрх ялыг давхар оноохоор заажээ.

## 1.2 Хариуцах албан байгууллага

АНУ-ын Хөдөө аж ахуйн яамны Хүнсний аюулгүй байдал, хяналтын газар (Food Safety and Inspection Service), Эрүүл мэндийн яамны харьяа Хүнс болон эмийн газар (Food and Drug Administration), Өвчнийг хянах, урьдчилан сэргийлэх төв (Center for Disease Control and Prevention) нь АНУ-д хүнсний аюулгүй байдлыг хангах асуудалд голлох үүрэг гүйцэтгэдэг байна. Хоол хүнсээр дамжин халдварлах өвчнийг судлах, муудсан болон хортой хоол хүнсийг худалдаанаас эргүүлэн татах зэрэг ажлуудад холбооны засгийн газрын харьяа дээрх болон холбогдох бусад агентлагууд нь муж, орон нутгийн нийгмийн эрүүл мэндийн газар болон хөдөө аж ахуйн газруудтай хамтарч ажилладаг байна.

**Хүнсний аюулгүй байдал, хяналтын газар** нь нийгмийн эрүүл мэндийг хамгаалах агентлаг бөгөөд Холбооны махны хяналтын тухай хууль, Шувууны махан бүтээгдэхүүний хяналтын тухай хууль, Шувууны өндөгний хяналтын тухай хууль, Мал заазлах хүмүүнлэг аргын тухай хууль зэрэг хуулиудаар олгогдсон эрхийн хүрээнд үндэсний хэмжээнд мах, шувууны мах, өндгөөр хийсэн бүтээгдэхүүнүүд худалдаанд аюулгүй, эрүүл, зөв шошго, баглаа боодолтой нийлүүлэгдэж байгаа эсэхэд хяналт тавьдаг байна.

Тус газар нь дараах бүтэцтэй байна:<sup>102</sup>

- Хүнсний аюулгүй байдлын алба
- Захиргааны алба
- Үндэсний хэмжээнд үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх алба
- Хяналт, хэрэгжилт, аудитын алба
- Нийгмийн эрүүл мэндийн шинжлэх ухааны алба
- Бодлого, хөтөлбөр боловсруулах алба
- Олон улсын хамтын ажиллагааны алба
- Олон нийттэй харилцах, хэрэглэгчийн боловсрол олгох алба

<sup>102</sup> <https://www.fsis.usda.gov/contact-us/fsis-offices>

- Дотоод хяналтын алба
- Төлөвлөлт, дүн шинжилгээ, эрсдэлийн удирдлагын газар

**Хүнс болон эмийн газар** нь хүнсний бүтээгдэхүүн (Хүнсний аюулгүй байдал, хяналтын газраас хяналт тавьдаг мал болон шувууны мах, өндгөөр хийсэн бүтээгдэхүүнээс бусад)-ий аюулгүй, эрүүл, эрүүл ахуйн шаардлага хангасан, зохих шошго бүхий байх, гоо сайхны бүтээгдэхүүн болон хүнсний нэмэлт бүтээгдэхүүн нь аюулгүй, эрүүл болон зохих шошго бүхий байх, хүн болон мал амьтны эм, вакцин болон бусад биологийн бүтээгдэхүүнүүд, хүний хэрэгцээнд хэрэглэх эмнэлгийн хэрэгслүүд аюулгүй, үр дүнтэй байх зэрэгт хяналт тавьж иргэдийн эрүүл мэндийг хамгаалах үүргийг хэрэгжүүлдэг байна.

Тус газар нь дараах бүтэцтэй байна:<sup>103</sup>

- Биологийн үнэлгээ, судалгааны төв
- Төхөөрөмж ба радиологийн эрүүл мэндийн төв
- Эмийн үнэлгээ, судалгааны төв
- Хүнсний аюулгүй байдал болон хэрэглээний шим тэжээлийн төв
- Тамхины бүтээгдэхүүний төв
- Малын эм, эмчилгээний бүтээгдэхүүний төв
- Хортой бодис судлалын үндэсний төв

**Өвчнийг хянах, урьдчилан сэргийлэх төв** нь холбооны засгийн газрын харьяа агентлагууд, хүнс үйлдвэрлэгч хоорондын хүнсний аюулгүй байдлын тогтолцооны уялдаа холбоог хангадаг байна. Төв нь хүнснээс шалтгаалах, хоол хүнсээр дамжих өвчний талаарх мэдээллийг нэгтгэх, бүртгэх, хоол хүнсээр дамжих өвчин, дэгдэлтийг судлах болон хоол хүнсээр дамжих өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх, хянах зэрэг чиг үүрэгтэй ажилладаг байна. Төв нь хүнснээс шалтгаалах өвчний тандалт, дэгдэлтийн хариу арга хэмжээ авах боломжийг нэмэгдүүлэх үүднээс мужийн болон орон нутгийн эрүүл мэндийн газруудад тархвар судлал, лаборатори, хүрээлэн буй орчны эрүүл ахуйг сайжруулах чадавхыг бий болгоход чухал үүрэг гүйцэтгэдэг байна.

**Хүнс, тэжээлийн газар** нь хүүхэд болон тусламж шаардлагатай гэр бүлүүдэд хүнсний тусламж олгох, хүнсний тусламжийн хөтөлбөрүүдээр дамжуулан хүнс тэжээлийн тухай мэдлэг, мэдээлэл олгодог байна. Тус газраас “Нэмэлт тэжээлийн тусламжийн хөтөлбөр”, “Үндэсний ЕБС-ийн өдрийн хоол хөтөлбөр”-ийг улс орон даяар хэрэгжүүлдэг байна.

**Хүрээлэн буй орчныг хамгаалах агентлаг** нь ундны усны аюулгүй байдалд хяналт тавьж, ундны усыг хордуулж болзошгүй болон хүнсний бүтээгдэхүүнд үлдэж болох хортон шавьж, мэрэгчээс хамгаалах бодисын зохимжит хэмжээ болон хэрэглээг зохицуулдаг байна.

**Үндэсний далай тэнгис ба агаар мандлын захиргааны Далайн хүнсний хяналтын хөтөлбөр** нь хүнсний үйлдвэрүүдэд нийлүүлж буй загас, нялцгай биетэн, загасан бүтээгдэхүүнд хяналт тавьдаг байна.

**Архи, тамхины татвар, худалдааны газар** нь согтууруулах ундаа болон тамхины үйлдвэрлэл, импорт, бөөний худалдаа, шошго, сурталчилгааны асуудалд хяналт тавьдаг байна.

**Холбооны худалдааны комисс** нь хүнс, бараа бүтээгдэхүүний зар сурталчилгааны үнэн, зөв байдалд хяналт тавьдаг байна.

**АНУ-ын гааль, хилийн хамгаалалт** нь тус улсын хилээр орж, гарч байгаа бүх зүйлс АНУ-ын хууль, дүрэмд нийцэж байгаа эсэхэд хяналт тавьдаг байна.

<sup>103</sup> <https://www.fda.gov/about-fda/fda-organization/fda-organization-charts>

### 1.3 Төрөөс баримталж буй бодлого стратеги

АНУ-ын Хөдөө аж ахуйн яам 2022-2026 онд хэрэгжүүлэх стратеги төлөвлөгөөндөө “Бүх Америкчуудыг аюулгүй, тэжээллэг хүнсээр хангах” зорилгыг дэвшүүлжээ.

- Хүнс, хоол тэжээлийн аюулгүй байдлыг хангах;
- Хүүхдийг хоол тэжээлийн дутагдалд орохоос сэргийлэх, эрүүл мэндийг нь сахин хамгаалах;
- Эх болон нярай хүүхдийн эрүүл мэндийг хамгаалах үндсэн зорилгуудын хүрээнд дараах зорилтуудыг хэрэгжүүлэхээр төлөвлөсөн байна. Үүнд,
  - Тэжээллэг, боломжийн өртөгтэй хоол хүнсээр тусламж, дэмжлэг үзүүлэх болон тэдгээрийг авах бусад боломжийг нээж өгөх замаар хүнсний аюулгүй байдлыг нэмэгдүүлэх;
  - Мэдээлэлд суурилсан, уян хатан, хэрэглэгчид чиглэсэн аргуудыг ашиглан эрүүл, зөв хооллолтыг дэмжих;
  - Хүнсээр дамжин халдварлах өвчлөлөөс урьдчилан сэргийлж, иргэдийн эрүүл мэндийг хамгаалах зэрэг болно.

Холбооны Засгийн газрын агентлагууд хамтран болон дангаар үндэсний хэмжээнд хэрэгжүүлэх хүнс, хүнсний аюулгүй байдал, хүнснээс шалтгаалсан өвчлөлөөс урьдчилан сэргийлэх болон хоол тэжээлийн тусламж олгохтой холбоотой нэлээдгүй төсөл, хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлж байгаагаас, тухайлбал, хөдөө аж ахуйн фермерүүдийн үйл ажиллагаандаа мөрдөх стандартыг зохицуулсан “Үндэсний органик хөтөлбөр” (National Organic Program), “Фермүүдийг дэмжих хөтөлбөр”, ядуу буурай айл өрхүүдийг дэмжсэн “Нэмэлт тэжээлийн тусламжийн хөтөлбөр”, жирэмсэн болон бага орлоготой хөхүүл эхчүүд, тэдгээрийн 5-аас доош насны хүүхдэд зориулсан “Эмэгтэйчүүд, хүүхэд болон нярай хүүхдэд зориулсан тусгай, нэмэлт хоол тэжээлийн хөтөлбөр” (Special Supplemental Nutrition program for Women, Infants and Children), сургуулийн сурагчдад зориулсан “Үндэсний ЕБС-ийн өдрийн хоол хөтөлбөр”, “Тусгай сүү хөтөлбөр”, “Сургуулийн өглөөний цай хөтөлбөр”, сургууль дээрээ хөнгөлөлттэй үнээр/үнэгүй өглөөний цай, үдийн хоолонд хамрагддаг байсан хүүхдүүдэд Ковид-19 цар тахлын хөл хорионы үеэр “Цар тахлын үеэрх тэтгэмж хөтөлбөр”, зарим шаардлагатай өндөр настнуудыг дэмжсэн хоол хүнс гэрт нь хүргэх “Хоол хүргэлт хөтөлбөр” (Meal on Wheel), “Ахмад настнуудад зориулсан Фермийн бүтээгдэхүүн худалдан авах эрхийн тасалбар хөтөлбөр” (Senior Farmers’ Market Nutrition Program) болон “Хоол тэжээлийн хог хаягдлыг бууруулах хөтөлбөр” зэрэг болно.

АНУ нь дэлхийн улс орнуудыг хамарсан хүнсний аюулгүй байдал, хоол тэжээлийн тусламж үзүүлэх үйл ажиллагааг мөн хэрэгжүүлдэг бөгөөд тус улсын Засгийн газраас **“Дэлхийн хүнсний аюулгүй байдлын стратеги 2022-2026”**<sup>104</sup>-г хэрэгжүүлэхээр шийдвэрлэсэн байна. Энэ нь АНУ-ын Засгийн газрын бүхий л салбарыг хамарсан, дэлхийн улс орнуудын өлсгөлөн, ядуурал, хоол тэжээлийн дутагдлыг арилгах “Ирээдүйгээ хүнс тэжээлээр хангая санаачлага” (Feed the Future Initiative)-аар дамжин хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа юм. Энэ нь 2016 онд батлагдсан “Дэлхийн хүнсний аюулгүй байдлын тухай хууль”-д заасны дагуу хэрэгжүүлсэн хөтөлбөрийн үргэлжлэл бөгөөд дэлхийн улс орнуудыг өлсгөлөн ядуурлаас аврах боломж буйг тодорхойлсон байна. Хэрэгжүүлж эхэлснээс хойш “Ирээдүйгээ хүнс тэжээлээр хангая санаачилга”-ын хүрээнд 23.4 сая хүн туйлын ядуу байдлаас ангижирч, өлсгөлөнгөөс болж өсөлт нь зогссон 3.4 сая хүүхэд хүнд байдлаас гарч, 5.2 сая гаруй гэр бүл өлсгөлөнгөөс ангид амьдарч байна.

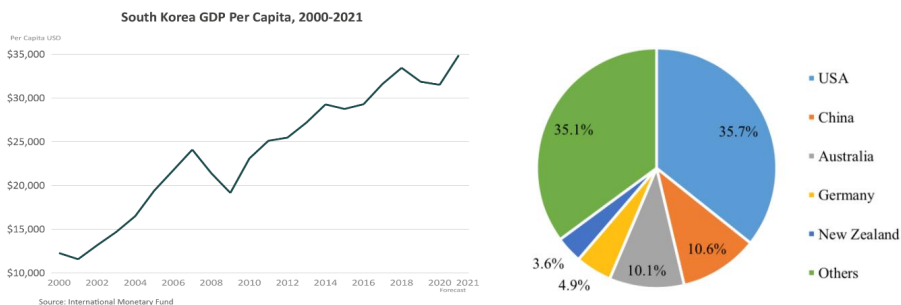
<sup>104</sup> [https://cg-281711fb-71ea-422c-b02c-ef79f539e9d2.s3.us-gov-west-1.amazonaws.com/uploads/2021/10/Global-Food-Security-Strategy-FY22-26\\_508C.pdf](https://cg-281711fb-71ea-422c-b02c-ef79f539e9d2.s3.us-gov-west-1.amazonaws.com/uploads/2021/10/Global-Food-Security-Strategy-FY22-26_508C.pdf)

## 2.БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

БНСУ-нь 2020 оны байдлаар дэлхийд 10-т орох том эдийн засагтай улс бөгөөд ДНБ нь 1.6 их наяд ам.доллар-т (GDP) хүрч, нэг хүнд ногдох Үндэсний нийт орлого GNI (Gross national income) 31.755 ам.доллартай тэнцэж байна. Солонгосын иргэдийн 90 гаруй хувь нь томоохон хотуудад амьдардаг ба хүнсний хэрэгцээний 45 хувийг дотоодын үйлдвэрлэл нь хангадаг.<sup>105</sup>

**БНСУ-ын хэрэглэгчдэд чиглэсэн импортын бүтээгдэхүүн:** Солонгос 2020 онд 14.8 тэрбум ам.долларын хэрэглэгчдэд чиглэсэн бүтээгдэхүүн импортолсон нь хөдөө аж ахуйн импортын 41 хувийг эзэлж байна. Хэрэглэгчдэд чиглэсэн хөдөө аж ахуйн хүнсний гол бүтээгдэхүүнд үхрийн мах, гахайн мах, жимс жимсгэнэ, модны самар, сүүн бүтээгдэхүүн, чихэр, ундаа, цаашлаад бэлтгэсэн хүнсний бүтээгдэхүүнүүд багтдаг байна.

*БНСУ-д хэрэглэгчдэд чиглэсэн хөдөө аж ахуйн хүнсний бүтээгдэхүүн импортолж буй голлох улсууд*



**Хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж буй үйлдвэрүүд:** Солонгос Улс 2020 оны байдлаар 35.000 гаруй хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг үйлдвэртэй болж, 56 тэрбум ам.долларын борлуулалт хийсэн байна. Солонгосын хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг компаниуд нь импортын бүтээгдэхүүн, орц найрлага түүхий эдээс ихээхэн хамаардаг байна. Хөдөө аж ахуйн үндсэн болон завсрын бүтээгдэхүүний импорт 2020 онд 13.4 тэрбум ам.долларт хүрсэн байна.

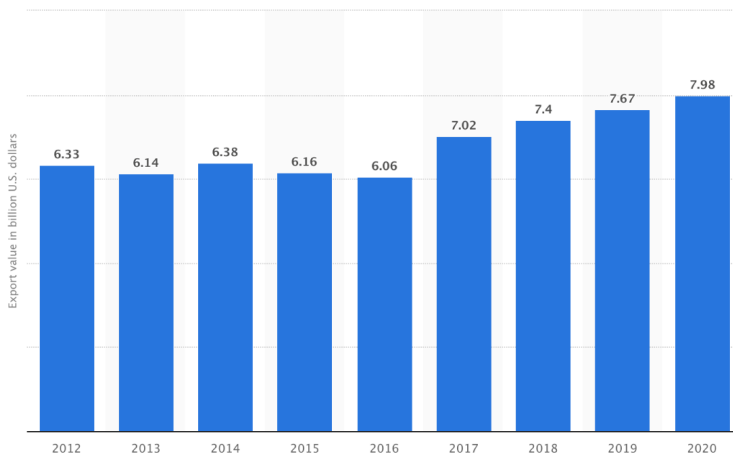
**Хүнсний жижиглэнгийн худалдаа:** Солонгосын хүнсний жижиглэнгийн борлуулалт 2020 онд нийт 103 тэрбум ам.долларт хүрсэн нь нийт жижиглэнгийн худалдааны 29 хувийг эзэлж байна. Хүнсний супермаркетууд нь хүнсний жижиглэнгийн худалдааны тэргүүлэгч борлуулагчид бөгөөд дараа нь онлайн жижиглэн худалдаачид, том хэмжээний хайпармаркетууд, энгийн дэлгүүрүүд, их дэлгүүрүүд ордог байна. Ирэх 5-10 жилийн хугацаанд онлайн жижиглэнгийн худалдаачид болон дэлгүүрүүд бусад сувгуудаас илүү хурдан өсөх төлөвтэй байна. Онлайн худалдаачдын хурдацтай өргөжиж байгаа нь ердийн жижиглэнгийн худалдааны сувгуудын орон зайн бүтцийг өөрчлөх, хэрэглэгчдийн урсгалыг татах шинэ стратеги боловсруулахад хүргэж байна.

**БНСУ-ын Экспортын хүнсний бүтээгдэхүүн:** БНСУ-ын Гаалийн албаны статистик мэдээгээр, Солонгосын хүнсний бүтээгдэхүүний экспорт 2020 онд 4.3 тэрбум ам.долларын тээвэрлэлт хийсэн байна. Солонгосын нийт экспортын барааны хэмжээ буурсан хэдий ч хүнсний экспортын хэмжээ (14.6%) түүхэндээ байгаагүй хамгийн өндөр өсөлтөд хүрсэн байна. Тодруулбал, цагаан будааны бүтээгдэхүүн 53.3%-аар өсөж 37 сая ам.доллар, рамен 29.9%-аар өсөж 604 сая ам.долларт хүрчээ. БНСУ 1960-аад оноос далайн гаралтай бүтээгдэхүүн, будаа зэрэг хүнсний бүтээгдэхүүн экспортолж эхэлсэн байна. 1988 оны

<sup>105</sup> Exporter Guide, Sangyong Oh/October 14, 2021

Сөүлийн олимп, 2002 оны Хөл бөмбөгийн дэлхийн аварга шалгаруулах тэмцээний дараа Солонгосын хүнсний бүтээгдэхүүнүүд бусад улс руу экспортлох хэмжээ, чанарыг нэмэгдүүлсэн ба дэлхий даяар кимчи, рамен, архины эрэлтийг бий болгосон. 2019 онд хүнсний бүтээгдэхүүний экспорт Солонгосын нийт экспортын ердөө 1.2%-ийг л эзэлж байгаа нь дунджаар 7.7%-ийн хүнсний бүтээгдэхүүн экспортолдог бусад орнуудтай харьцуулахад харьцангуй бага үзүүлэлт юм. Гэсэн хэдий ч Солонгосын хүнсний бүтээгдэхүүний экспорт тогтмол нэмэгдсээр байна.<sup>106</sup>

2012-2020 оны хооронд Өмнөд Солонгосоос экспортолсон хүнсний үнэ (тэрбум доллараар)<sup>107</sup>



2020 онд Өмнөд Солонгосын хүнсний экспортын үнэ 7.98 тэрбум ам.доллар болж, өмнөх оны үзүүлэлтээс ойролцоогоор 0.31 тэрбум ам.доллараар өссөн байна. БНСУ-ын экспортын хэмжээ 2012 оноос жил бүр тогтвортой өссөөр байна.

Ковид-19 Цар тахлын үед Солонгос Улсын хүнсний экспорт тасралтгүй өссөн ба тэр дундаа Кимчи, рамен (Бэлэн хоол)-ын экспортын хэмжээ онцгой өссөн байна. Солонгос Улсын Хүнс, хөдөө аж ахуйн яамнаас 2020 онд 01 дүгээр сараас 08 дугаар сарын хооронд хөдөө аж ахуйн хүнсний бүтээгдэхүүний экспортын хэмжээ 4.9 хувиар өссөн (4.9 сая ам.доллар) хэмээн зарласан ба тэр дундаа кимчиний экспортын хэмжээ хамгийн их буюу 40.3 хувь (97.9 сая ам.доллар) ба түүний дараа рамен 36.7 (89.1 сая ам.доллар) хувь тус тус өссөн байна.

## 2.1.БНСУ-ын хүнсний тухай хууль тогтоомж, дүрэм журам

### Хүнсний аюулгүй байдал болон хүнсний бусад эрүүл ахуйн шаардлага

БНСУ-ын хүнсний салбарыг зохицуулах хамгийн голлох үүрэгтэй гол яам нь Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам (MFDS) юм. Тус яамны үндсэн үүрэг нь хүн амын эрүүл мэнд, аюулгүй байдлыг хамгаалах, улмаар хүнсний аюулгүй байдалтай холбоотой бүхий л шаардлага тэр дундаа хөдөө аж ахуй малын гаралтай хүнсний бүтээгдэхүүн, импортын хүнсний бараа зэрэгт хяналт тавьж зохицуулах үүрэгтэй байна. Тодруулбал, Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам дараах голлох хууль болон стандартуудаар хүнсний харилцааг зохицуулдаг байна.

<sup>106</sup> Korean food export highlights <https://keia.org/the-peninsula/koreas-food-exports-reach-new-highs/>

<sup>107</sup> <https://www.statista.com/statistics/780427/south-korea-food-export-value/#:~:text=In%202020%2C%20the%20export%20value,value%20increased%20throughout%20the%20years.>

- **Хүнсний ариун цэврийн тухай хууль**<sup>108</sup> (The Food Sanitation Act): Тус хуулийн зохицуулалтууд нь хүнсний аюулгүй байдлыг хангах гол үндэс болдог байна. Мөн үүн дээр Баяжуулсан хүнсний тухай хууль нэмэгддэг ба энэ нь баяжуулсан хоол хүнс, тэр дундаа эрүүл хоол хүнс, нэмэлт тэжээлд хяналт тавих эрх зүйн үндсийг бүрдүүлдэг.
- **Импортын хүнсний аюулгүй байдлын удирдлагын тухай тусгай хууль** (Special Act on Imported Food Safety Management): Импортын хүнсний бүтээгдэхүүнтэй холбоотой бодлого, эрх зүйн орчинг уг хуулиар зохицуулдаг байна. Тус хуулийг 2016 онд шинэчлэн найруулсан ба бусад хууль тогтоомжид тархсан импортын хүнсний бүх зохицуулалтыг нэгтгэсэн. Өмнө нь бусад хууль тогтоомжид байгаагүй онцлох шинэ заалт болох хүнсний гадаад байгууллагуудыг урьдчилан бүртгүүлэх зүйл заалт нэмэгдсэн байна.
- **Хүнсний код** (Food Code): Уг кодоор хүнсний үйлдвэрлэл, боловсруулалт, хэрэглэх, хадгалах стандартуудыг тусгасан байдаг байна. Түүнчлэн хөдөө аж ахуйн химийн бодис, мал эмнэлгийн эмийн үлдэгдлийн дээд хэмжээ, цацраг идэвхт туяаны стандарт, бохирдуулагч бодис зэргийг зааж өгсөн байна.

Мөн дээрх голлох хуулиудаас гадна хүнсний эрүүл ахуйн шаардлага, бусад харилцааг дараах хууль, стандартаар зохицуулдаг.

- **Хүнсний нэмэлт орцны код** (The Food Additive Code<sup>109</sup>): Тус кодоор хүнсний бүтээгдэхүүнд орж буй нэмэлт орц, стандарт үзүүлэлтүүдийг тодорхойлсон байдаг.
- **Импортын хүнсний бүтээгдэхүүнд хяналт шалгалт хийх заавар** (Inspection Guidelines for Imported Food): Импортын хүнсний бүтээгдэхүүний хяналт шалгалт хийх хуудас байдаг ба дээж авах, шалгах талаарх дэлгэрэнгүй мэдээллийг багтаасан байна.
- **Хүнсний баяжуулсан бүтээгдэхүүний код** (The Functional Food Code) стандарт хэмжээг хангасан эсэхийг шалгана.
- **Хүүхдийн хүнсний зохистой хэрэглээний тухай хууль** (The Special Act on Children's Dietary Life Safety Management): Хүүхдийн хэрэглэж буй хүнсний бүтээгдэхүүнд голлон хяналт тавьдаг ба зарим илчлэг ихтэй, кофейн өндөртэй хүнсний бүтээгдэхүүний борлуулалт болон олон нийтийн сурталчилгаа зэргийг хязгаарладаг байна.
- **Малын гаралтай бүтээгдэхүүний ариун цэврийн тухай хууль** (The Livestock Product Sanitary Management Act): Мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний ариун цэврийн зохицуулалт эрх зүйн үндэс болдог байна.
- **Бараа тэмдэгтийн тухай стандарт** (Labelling standards): Ерөнхий шошгын стандартаас гадна хүнс, малын гаралтай бүтээгдэхүүний нэмэлт стандартууд багтдаг байна.

**Согтууруулах ундааны татварын тухай хууль** (The Liquor Tax Act) нь мөн хүнсний импортын зохицуулалттай холбогддог ба Үндэсний татварын алба согтууруулах ундаанд тавигдах татварын хэмжээг тогтоодог байна. Согтууруулах ундаа импортлох, экспортлохыг хүссэн худалдаа эрхлэгч, аж ахуйн нэгж Үндэсний татварын албанаас согтууруулах ундаа худалдах тусгай зөвшөөрөл авах ёстой байна. Энэхүү зөвшөөрөлгүй тохиолдолд согтууруулах ундаа импортлох, экспортлохыг хориглоно.

<sup>108</sup> [https://www.mfds.go.kr/eng/brd/m\\_15/list.do](https://www.mfds.go.kr/eng/brd/m_15/list.do)

<sup>109</sup> <https://www.foodsafetykorea.go.kr>



*Хүнсний аюулгүй байдал, хүнсний бусад харилцааг зохицуулах голлох хуулиуд*<sup>110</sup>

Хуулийн нэр	Агуулга	Хариуцах буй байгууллага
Малын гаралтай бүтээгдэхүүн ариун цэврийн хяналтын тухай хууль (Livestock Products Sanitary Control Act)	- Мал аж ахуйн амьтдын нядалгаа, мах бэлтгэлийн ариун цэвэр, эрүүл ахуйн хяналт - Мал аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрөл, тайлан - Хүнсний аюулгүй байдлын системийн ажиллагаа - Стандартын шошго, малын гаралтай бүтээгдэхүүний тодорхойлолт гэх мэт	Хөдөө аж ахуй, загасны бүтээгдэхүүний бодлогын хэлтэс (Agro-livestock and Fishery Products Policy Division)
Хөдөө аж ахуй, загасны бүтээгдэхүүний чанарын хяналтын тухай хууль (Agricultural and Fishery Products Quality Control Act)	Хөдөө аж ахуй, загасны бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлын шинжилгээ	Хөдөө аж ахуй, загасны аж ахуйн бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлын хэлтэс (Agricultural and Fishery Products Safety Division)
Хүнсний ариун цэврийн тухай хууль (Food Sanitation Act)	Хөдөө аж ахуй, загас агнуурын бүтээгдэхүүний хяналт, импортын загасны бүтээгдэхүүнд хяналт шалгалт хийх холбогдох журам	Хяналтын хэлтэс, Хөдөө аж ахуй, загасны бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлын хэлтэс (Foreign Inspection Division, Agricultural and Fishery Products Safety Division)
Импортын хүнсний аюулгүй байдлын удирдлагын тухай тусгай хууль (Special Act on Imported Food Safety Management)	Хүнсний гадны байгууллагуудын хяналт шинжилгээ, зөвшөөрөл	Гадаад байгууллагуудын хяналтын хэлтэс (Foreign Inspection Division)
Хүнс, эмийн шинжилгээ, хяналтын тухай хууль (Law regarding test and inspection on food and drug)	Малын гаралтай бүтээгдэхүүнийг шинжлэх, шалгах журам	Малын ариун цэврийн аюулгүй байдлын хэлтэс (Livestock Sanitation Safety Division)

**2.2. БНСУ-ын Хүнсний аюулгүй байдал, хяналтын байгууллага**

БНСУ-ын Хөдөө аж ахуйн гаралтай хүнсний бүтээгдэхүүний импортыг хянах, зохицуулах үйл явцыг хэд хэдэн байгууллага хариуцан ажилладаг. Үүнд:

- **Солонгосын гаалийн алба** (the Korea Customs Service)
- **Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам** (the Ministry of Food and Drug Safety)
- **Хүнс, хөдөө аж ахуй, орон нутгийн яам** (the Ministry of Agriculture, Food and Rural Affairs)
- **Амьтан, ургамлын хорио цээрийн газар** (the Animal and Plant Quarantine Agency)

**Хүнсний импортын бараа бүтээгдэхүүний шаардлага, хязгаарлалт**

Импортын хүнсний бүтээгдэхүүн оруулж ирэхээс өмнө дараах хоёр төрлийн бүртгэлийг хийдэг.

- **Хилийн чанад дахь үйлдвэрийн бүртгэл**- Хэрэв хүнсний бүтээгдэхүүн импортлох бол гадаадад үйлдвэрлэж буй хүнсний бүтээгдэхүүний үйлдвэрийн нэр, хаяг, үйлдвэрлэсэн барааны импортын зөвшөөрөл олгохоос өмнө Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яаманд бүртгүүлсэн байх ёстой. Малын гаралтай бүтээгдэхүүн импортлох гэж байгаа тохиолдолд Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам, Хүнс, хөдөө аж ахуй, орон нутгийн яаманд (MFDS/MAFRA) тус тус бүртгүүлэх өргөдөл гаргах ёстой.

<sup>110</sup> [https://www.mfds.go.kr/eng/wdae/m\\_9/denofile.do](https://www.mfds.go.kr/eng/wdae/m_9/denofile.do)

- **Бизнесийн үйл ажиллагаа эрхлэгчийн бүртгэл**- Солонгост хүнсний бүтээгдэхүүн оруулж ирж байгаа аж ахуйн нэгжид шаардлагатай.

Бүртгэл амжилттай дууссаны дараа Импортод тавигдах шаардлагыг агуулсан мэдүүлэг гаргадаг байна.

- (1) ерөнхий шаардлага (бүх импортын бүтээгдэхүүнд хамаарна);
- (2) хөдөө аж ахуйн хүнсний импортын тусгай шаардлага.

Уг шаардлагад боомтоор нэвтрэх мэдэгдэл, гаалийн импортын мэдүүлэг, үнэ тоо хэмжээн мэдээлэл, тухайн бүтээгдэхүүний гарал үүслийн гэрчилгээ, амьтны гаралтай бүтээгдэхүүний зөвшөөрлийн бичиг, бусад бүтээгдэхүүнд хамааралтай эрүүл ахуйн шаардлага хангасан сертификатууд ордог байна.

Эдгээр шаардлагуудаас гадна тодорхой бүтээгдэхүүнд тавигдах зарим тусгай шаардлагууд байдаг. Үүнд мах, жимс, хүнсний ногоо ордог ба үхрийн маханд таних тусгай дугаар тавигдах шаардлагатай байдаг байна.

Солонгост анх удаа оруулж ирж буй аливаа хүнсний бүтээгдэхүүнд эрүүл ахуйн шинжилгээ заавал авдаг бөгөөд энэ нь бүтээгдэхүүнээс хамаарч өөр өөр байдаг. Эдгээр эрүүл ахуйн шинжилгээг таван жил тутам давтан хийнэ.

### **Бараа тэмдэгтийн (шошго) шаардлага**

БНСУ-ын бараа тэмдэгтийн шаардлагатай холбоотой 5 түлхүүр шаардлага байдаг байна. Үүнд:

- Хүнсний бүтээгдэхүүний бараа тэмдэгтийн стандарт
- Малын гаралтай бүтээгдэхүүний бараа тэмдэгтийн стандарт
- Боловсруулаагүй хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний бараа тэмдэгтийн стандарт
- Согтууруулах ундааны бараа тэмдэгтийн стандарт
- Улсын гаралтай бүтээгдэхүүний стандарт

**1. Хүнсний бүтээгдэхүүний бараа тэмдэгтийн стандарт нь** импортын хүнсний бүтээгдэхүүнд дагаж мөрдөх ёстой хууль тогтоомжийн гол хэсэг юм. Уг стандартын дагуу импортын бүх хүнсний бүтээгдэхүүнд Солонгос хэл дээр бичигдсэн гаргацтай шошго байх ёстой бөгөөд эдгээр шошго нь уг бүтээгдэхүүний анхны шошгыг халхлах ёсгүй, мөн амархан салж хуулахгүй байх ёстой. Шошго нь дараах зүйлийг агуулсан байна.

- Бүтээгдэхүүний нэр
- Бүтээгдэхүүний төрөл
- Импортлогчийн нэр, хаяг
- Үйлдвэрлэсэн огноо (зарим төрлийн бүтээгдэхүүний хувьд)
- Найрлагын нэр ба агуулга
- Бүтээгдэхүүний орцод аливаа бодис 5%-аас дээш хувийг эзэлдэг бол нийлмэл орц бэлтгэхэд ашигласан орцын нэрс оруулах
- Нэмэлтүүд (Хүнсний нэмэлтийн дүрэмд заасан бүтэн буюу товчилсон нэр)
- Харшил үүсгэгч бодис (хамгийн бага түвшинд байсан ч оруулна)
- Шим тэжээл

**2. Малын гаралтай бүтээгдэхүүний бараа тэмдэгтийн стандарт нь** (мах, болон дайвар бүтээгдэхүүн) Солонгост импортолж буй бусад хүнсний бүтээгдэхүүнд тавигдах ерөнхий шаардлага:

- Нэр, хаяг: зөвхөн импортлогчийн нэр, хаяг төдийгүй экспортлогч улсын боловсруулах үйлдвэрийн хаяг шаардлагатай байна.
- Үйлдвэрлэсэн огноо хадгалах хугацаа шаардлагатай.
- Ихэнх сүүн бүтээгдэхүүн болон ихэнх боловсруулсан махан бүтээгдэхүүнд шим тэжээлийн шошготой байна.

**3. Боловсруулаагүй хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний бараа тэмдэгтийн стандарт:** Генийн өөрчлөлттэй холбоотой заалтуудыг агуулсан шошготой байх бөгөөд тодорхой нөхцөлд хувиргасан амьд организмын мэдээлэл байх.

**4. Согтууруулах ундааны бараа тэмдэгтийн стандарт:** Согтууруулах ундаанд агуулагдах хүний биед хортой, хавдар үүсгэх эрсдэлтэй гэдгийг анхааруулсан санамж бичигтэй байх.

**5. Улсын гаралтай бүтээгдэхүүний стандарт:** ХАА-н бүтээгдэхүүн гарал үүслийг нь тодорхойлсон байх шаардлагатай байдаг (зарим бүтээгдэхүүнд) ба үүнд: Зах зээлд нэвтрэхийн тулд улс орнуудтай тохиролцсон стандартуудыг хангасан байх (жишээлбэл, хүнсний шинжилгээнд хамрагдсан мах, шинэ жимс, хүнсний ногоог батлах хуудас агуулсан байх) гарал үүслийн улсын шошготой байна.

**2.3 БНСУ-ын хүнсний аюулгүй байдлын систем**

Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам нь аюулгүй хүнсээр ард иргэдийг хангахын тулд хүнсний аюулгүй байдлын удирдлагын тогтолцоог бий болгосон байна. Дотоодын хүнсний бүтээгдэхүүнийг:

- үйлдвэрлэх;
- түгээх;
- хэрэглэх гэсэн гурван үе шаттайгаар зохицуулдаг байна.

	Үйлдвэрлэл (Manufacturing)	Түгээлт (Distribution)	Хэрэглээ (Consumption)
Хүнсний аюулгүй байдал (төрөл)	Боловсруулсан хоол хүнс, хүнсний нэмэлт орц, баяжуулсан хүнс (Нийт 35.000 орчим хүнсний үйлдвэртэй)	Газар тариалан, Мал аж ахуй, загасны бүтээгдэхүүн. Боловсруулсан хоол хүнс, хүнсний нэмэлт бүтээгдэхүүн (Нийт 31.000 импортлогч байгууллага)	Хоол, зоогийн газруудад бэлтгэсэн хоолон бүтээгдэхүүн (Нийт 817.000 Зоогийн газар)
Хүнсний аюулгүй байдлын арга зүй	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Үйлдвэрлэж буй хүнсний бүтээгдэхүүнийг мэдээлэх,</li> <li>• Чанарын шаардлага Тухайн байгууллагын өөрийн хяналтын систем,</li> <li>• Хортой хүнснээс урьдчилан сэргийлэх систем (НАССР system)</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Түгээсэн хүнсний бүтээгдэхүүнийг цуглуулах, шалгах</li> <li>• Хүнсний түгээлтийг хянах систем, хортой хүнсний борлуулалтыг хориглох систем</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Худал агуулгатай зар сурталчилгааны хяналт</li> <li>• Хэрэглэгчийн хүнсний ариун цэврийн байцаагч хяналт тавих</li> </ul>
Хүнсний аюулгүй байдлыг хариуцаж буй байгууллага	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам</li> <li>• Орон нутгийн засаг захиргаа</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам</li> <li>• Орон нутгийн засаг захиргаа</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам</li> <li>• Орон нутгийн засаг захиргаа</li> </ul>

## ХОРТОЙ ХҮНСНЭЭС УРЬДЧИЛАН СЭРГИЙЛЭХ СИСТЕМ (НАССР СИСТЕМ)

(Hazard Analysis Critical Control Point) System

Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах зорилготой шинжлэх ухаанд суурилсан, урьдчилан сэргийлэх удирдлагын систем болох ХХУСС нь түүхий эдээс эхлээд хүнсний үйлдвэрлэл, боловсруулалт, хоол хийх, түгээх үйл явц хүртэл үүсэж болзошгүй хортой элементүүдийг шалгаж, үнэлж, удирдан чиглүүлдэг систем юм.

Үүнд, аюулд хүргэж болзошгүй бүх биологи, химийн болон физик хүчин зүйлсийн дүн шинжилгээ, хортой элементүүдээс урьдчилан сэргийлэх, устгах эсвэл хүлээн зөвшөөрөгдөх хэмжээнд хүртэл бууруулах арга хэмжээ авдаг байна. Хүнсний үйлдвэрлэл, үйлдвэрлэлийн аюулгүй байдлын түвшинг бэхжүүлэхийн тулд Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам нь 2002 онд батлагдсан "Хүнсний ариун цэврийн тухай хууль"-д ХХУСС ((Hazard Analysis Critical Control Point) System) -ийг заавал хэрэглэхийг тусгасан байдаг байна. Энэхүү системд дараах 6 төрлийн хүнсний бүтээгдэхүүн заавал шалгуулсан байх ёстой байна.

- боловсруулсан загасны бүтээгдэхүүн
- хөлдөөсөн далайн бүтээгдэхүүн
- хөлдөөсөн хоол (пицца, банш, гоймон)
- зайрмаг
- ундаа
- боловсруулсан бүтээгдэхүүн

((Hazard Analysis Critical Control Point) System) нь Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яамны удирдлага дор хэрэглэгчдэд сургалт сурталчилгаа явуулах, техникийн дэмжлэг үзүүлэх, мөн сайн дурын үндсэн дээр байгууллагууд уг системээс магадлан итгэмжлэлийн гэрчилгээ авдаг байна.

### 3. ЯПОН УЛС

Япон Улсын дотоодын нийт бүтээгдэхүүн 5.1 их наяд ам.доллар бөгөөд дэлхийд гуравдугаарт жагсдаг орон юм. Хүнсний аюулгүй байдал гэдэг нь Япон Улсын хувьд дотоодын үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх замаар дотоодын хүнсний хэрэгцээгээ хангах чадвараа дээшлүүлэх явдал юм. 2020 онд хүнсний хэрэгцээг дотооддоо хангах түвшин 37% байгаа нь өмнөх оны мөн үеэс нэг хувиар буурсан үзүүлэлттэй байгаа нь хүнсний голлох бүтээгдэхүүн болох цагаан будааны ургац буурснаас шалтгаалж байна гэж үзжээ.

#### 3.1. Хууль эрх зүйн зохицуулалт

Япон Улс хүнсний талаарх нийтлэг асуудлыг дараах хуулиуд болон холбогдох дүрэм журмаар зохицуулж байна.

- **Хүнсний эрүүл ахуйн тухай хууль (Food Sanitation Act)**<sup>111</sup> нь 1947 онд батлагдсан нийтдээ 11 бүлэг 89 зүйл заалттай байна.

*Хуулийн зорилго:* Ард нийтийн эрүүл мэндийг сахин хамгаалах, хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, түүнээс шалтгаалж иргэдийн эрүүл мэндэд хор хөнөөл, хохирол учруулахаас урьдчилан сэргийлэх болон зохистой арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх зорилготой байна.

Уг хуулиар:

- Хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, боловсруулах, импортлох, борлуулах, хадгалах;
- Хүнсний бүтээгдэхүүний орц найрлага (нэмэлт бодис, хадгалагч бодис, нэмэлт химийн элемент гэх мэт);

<sup>111</sup> Food Sanitation Act <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3687>

- Хүнсний бүтээгдэхүүний сав баглаа боодлын стандарт;
- Хүнсний бүтээгдэхүүнийг худалдан борлуулах шошго, шошгоны стандарт;
- Хүнсний бүтээгдэхүүний зар сурталчилгаа
- Холбогдох хяналтын байгууллагын чиг үүрэг, үйл ажиллагаа;
- Хяналт үнэлгээ хийх байгууллагын бүтэц, чиг үүрэг;
- Хүнсний эрүүл ахуйд онцгой анхаарах зарим бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, боловсруулалт, хадгалах, худалдаах стандарт;
- Хүлээлгэх үүрэг хариуцлага, ял шийтгэл зэргийг зохицуулж байна.

- **Хүнсний аюулгүй байдлын тухай хууль (Food Safety Basic Act)**<sup>112</sup> нь 2003 онд батлагдсан нийтдээ 3 бүлэг 38 зүйл заалттай байна.

*Хуулийн зорилго:* Төрөөс хүнсний аюулгүй байдлын талаар авч хэрэгжүүлэх бодлого зорилт болон шинжлэх ухаан, технологийн ахиц дэвшил, хүрээлэн буй орчны өөрчлөлт зэрэгт хариу арга хэмжээ авах нэгдсэн нэг бодлогоор хангахад зорилго оршино.

Уг хуулиар:

- Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, авч хэрэгжүүлэх арга хэмжээ;
- Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах Үндэсний бодлого, хэрэгжилт;
- Хүнсний аюулгүй байдлын хороо, чиг үүргийг зохицуулж байна.

2018 онд тус хуульд:

- Хүнсний бүтээгдэхүүнээс хордлого авсан үед авах арга хэмжээ;
- Хүнсний бизнес эрхлэгчдэд зориулсан хүнсний эрүүл ахуйн хяналтыг сайжруулах;
- Зөвшөөрөгдсөн хэмжээ найрлага орцтой бүтээгдэхүүн хэрэглэсэн ч эрүүл мэндэд хохирол учирсан үеийн арга хэмжээ;
- Хүнсний сав баглаа, боодлын стандартыг шинэчлэх;
- Хүнсний бизнес эрхлэгчдийн тусгай зөвшөөрлийн тогтолцоог хянах үйл ажиллагааг сайжруулах;
- Хүнсний бүтээгдэхүүн эргүүлэн татах үйл ажиллагаа;
- Импорт, экспортын хүнсний аюулгүй байдлын гэрчилгээг сайжруулах гэсэн 7 чиглэлээр нэмэлт өөрчлөлт оруулсан байна.

- **Хүнс, хөдөө аж ахуйн тухай хууль (Basic Act on Food, Agriculture and Rural Area)**<sup>113</sup> нь 1999 онд батлагдсан 4 бүлэг 43 зүйл заалттай байна.

*Хуулийн зорилго:* Хүнс, хөдөө аж ахуйн, орон нутагт чиглэсэн Үндэсний эдийн засгийн бодлогыг үр дүнтэй хэрэгжүүлж ард иргэдийн хүнсний тогтвортой хангамжийг бэхжүүлэхэд зорилго оршино. Уг хуулиар:

- Хүнс, хөдөө аж ахуйн Үндсэн төлөвлөгөө;
- Хүнсний тогтвортой хангамжийг хангах арга хэмжээ;
- Хөдөө аж ахуйг тогтвортой хөгжүүлэх арга хэмжээ;
- Хөдөө орон нутгийг тогтвортой хөгжүүлэх арга хэмжээ
- Төр, орон нутгийн захиргааны байгууллагын үүрэг хариуцлагыг тодорхой болгох зэргийг зохицуулж байна.

*Холбогдох хуулиуд:* Хөдөө аж ахуй, ой, загасны аж ахуйн тодорхой бүтээгдэхүүн, хүнсний бүтээгдэхүүний нэрийг хамгаалах тухай хууль (Act on Protection of Names of Specific Agricultural, Forestry and Fishery Products and Foodstuffs), Хүнсний шошгоны тухай хууль (Food Labeling Act), Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загасны аж ахуй, хүнсний бүтээгдэхүүний

<sup>112</sup> Food Safety Basic Act <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3757>

<sup>113</sup> Basic Act on Food, Agriculture and Rural Area <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3994>

экспортыг дэмжих тухай хууль (Act on Facilitating the Export of Agricultural, Forestry, and Fishery Products and Food),

Хоол тэжээлийн тухай хууль (Basic Act on Shokuiku (Food and Nutrition Education), Эрүүл мэндийг дэмжих тухай хууль (The Health Promotion Law) гэсэн хуулиуд байна.

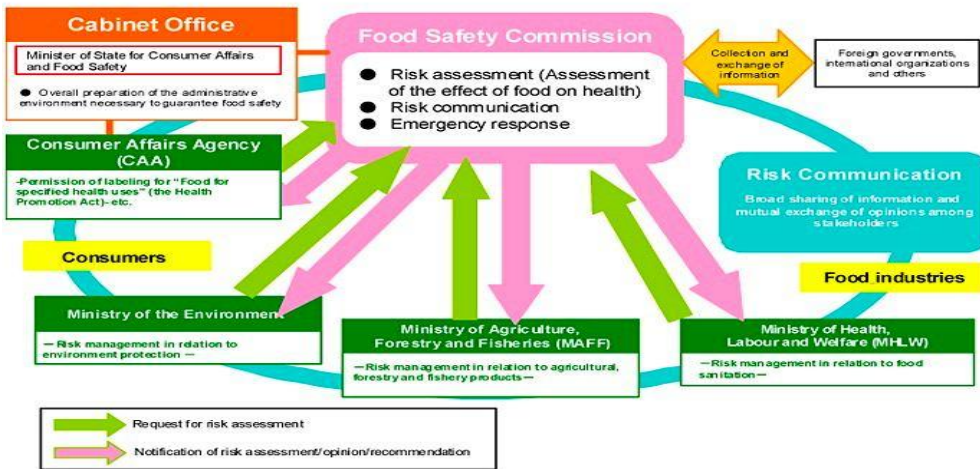
**3.2. Хүнсний аюулгүй байдлын Комисс (Food Safety Commission of Japan)<sup>114</sup>**

*Комиссын бүтэц*

2003 онд Засгийн газрын хэрэг эрхлэх газрын дэргэдэх Хүнсний аюулгүй байдлын комиссыг байгуулж, тус хороо нь 7 гишүүнтэй бөгөөд 3 жилийн хугацаатайгаар хоёр танхимын зөвшөөрлөөр Ерөнхий сайд томилдог байна. Хүнсний аюулгүй байдлын комисс нь 16 салбар хэсэг (төлөвлөлт, хүнсний нэмэлт бүтээгдэхүүн, хөдөө аж ахуйн химийн бодис, мал эмнэлгийн эм, шошго сав баглаа боодол, бохирдуулагч бодис, бичил биетэн, прион, микотоксин, генийн өөрчлөлттэй хоол хүнс, шинэ бүтээгдэхүүн, бордоо тэжээл, нйэртэнд тэсвэртэй нянгийн эсрэг, эмэнд тэсвэртэй нянгийн эсрэг, хоол тэжээлийн найрлагатай нэмэлт бүтээгдэхүүн болон үнэлгээний технологийн төлөвлөлтийн ажлын хэсэг) бүхий 200 гаруй ажилтнаас бүрдэж хүний эрүүл мэндэд үзүүлэх хүнсний аюулгүй байдлын эрсдэлийн шинжилгээг шинжлэх ухааны баримт нотолгоотой хийдэг эрсдэлийн үнэлгээний байгууллага юм.

*Үйл ажиллагааны чиг үүрэг:*

- Хүнсний эрүүл мэндэд үзүүлэх нөлөөллийн үнэлгээ хийх;
- Нөлөөллийн үнэлгээний үр дүнг Ерөнхий сайдад танилцуулж, авах арга хэмжээний зөвлөмжийг холбогдох сайдад хүргүүлэх;
- Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах чиглэлээр авч хэрэгжүүлэх санал зөвлөмжийг холбогдох захиргааны байгууллагуудад хүргүүлэх;
- Хүргүүлсэн санал зөвлөмжийн хэрэгжилтэд хяналт тавин тайланг холбогдох сайдад хүргүүлэх;
- Шинжлэх ухааны нотолгоо баримттай судалгаа шинжилгээ хийдэг байна.



Эх сурвалж: [https://www.fsc.go.jp/english/what\\_we\\_do.html](https://www.fsc.go.jp/english/what_we_do.html)

<sup>114</sup> Food Safety Commission of Japan <https://www.fsc.go.jp/english/aboutus/>

### 3.3 Төрөөс баримталж буй бодлого стратеги

#### Хүнс, хөдөө аж ахуйн үндсэн бодлого

Хүнс нь хүний оршин тогтнох, эрүүл, сэтгэл хангалуун амьдрахын үндэс суурь болдог учраас чанартай хүнсний бүтээгдэхүүнийг тогтвортой үнээр хангахын тулд “Хүнс, хөдөө аж ахуйн Үндсэн бодлого”-ыг Засгийн газраас 5 жил тутам шинэчлэн боловсруулдаг байна. Уг бодлогод:

- Дэлхийн хүнсний эрэлт, нийлүүлэлт, худалдаа тогтворгүй байх зэргээс шалтгаалан хүнсний тогтвортой хангамжийн үндэс болсон дотоодын хүнсний үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлж, нийлүүлэлт, импорттой хослуулан иргэдийн хүнсний хангамжийг тогтвортой байлгаж, хүнсний нөөц бүрдүүлэх;
- ХАА-н бүтээмжийг нэмэгдүүлэхийн зэрэгцээ хөдөө аж ахуй, хүнсний үйлдвэрүүдийг цогцоор нь хөгжүүлэх;
- Цаг үеийн асуудлаас шалтгаалан дотоодын хүнсний хомсдол нь эдийн засагт нөлөөлөхгүй байх тал дээр шаардлагатай арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх зэргийг тусгасан байна.

#### Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах үндэсний бодлого

Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах бодлогыг боловсруулахдаа биологи, хими, физикийн хор хөнөөл учруулж болзошгүй хүчин зүйлийн талаар “Хүнсний эрүүл мэндэд үзүүлэх нөлөөллийн үнэлгээ”-г Хүнсний аюулгүй байдлын Комисс хийж, түүний үр дүнг Ерөнхий сайд болон холбогдох сайд нарт танилцуулсан санал зөвлөмжийн дагуу хүнсний аюулгүй байдлыг хангах Үндэсний бодлогыг боловсруулдаг байна.

#### Хүнсний тогтвортой тогтолцооны стратеги (Strategy for Sustainable Food Systems)<sup>115</sup>

2021 онд Инновац боломжуудыг ашиглан хүнсний тогтвортой байдлыг хангах зорилгын хүрээнд “Хүнсний тогтвортой тогтолцооны стратеги”-ийг боловсруулж Хүнсний хангамжийг бүрдүүлэгч талуудын оролцоог нэмэгдүүлэх, Байгаль орчны ачааллыг бууруулах инновацыг дэмжих гэсэн 2 гол зорилт дэвшүүлэн дараах ажлуудыг төлөвлөн ажиллаж байна. Үүнд:

- Хортон шавьжтай тэмцэх нэгдсэн менежментийг бий болгож, хортон шавьж устгах химийн бодисын хэрэглээг 50% бууруулах;
- Химийн бордооны хэрэглээг 30% бууруулах;
- Органик газар тариаланг нэмэгдүүлэх;
- Хүнс үйлдвэрлэгчдийн бүтээмжийг дээшлүүлэх;
- Импортын материалын тогтвортой нөөцийг бүрдүүлэх;
- Шилэгдмэл үрээр ой модыг 90% нэмэгдүүлэх;
- Могой загас, туна загасны хиймэл үржүүлгийн хэмжээг 100% нэмэгдүүлэх зэрэг зорилт тавин ажиллаж байна.

## 4. ИБУИНХУ

Дэлхийн өндөр хөгжилтэй улс орнуудын тоонд зүй ёсоор орох Их Британи, Умард Ирландь Нэгдсэн Хаант Улс нь ДНБ-ний хэмжээгээр 5 дугаарт ордог. ИБУИНХУ-ын дотоодын ний бүтээгдэхүүн 2022 оны сүүл үед 3.40%-д хүрэх төлөвтэй байгаа бөгөөд 2023 онд 2.50%, 2024 онд 2.30%-д хүрэх магадлалтай байна. Түүнчлэн тус улсын ДНБ-ний 79%-ийг үйлдвэрлэлийн салбар бүрдүүлдэг. ИБУИНХУ нь автомашин, нисэх онгоц, нэхмэл, эмийн үйлдвэрлэл түлх хөгжсөн үйлдвэрлэгч улс юм. ИБУИНХУ-ын хүнсний инфляц нь 2023 онд 2.00%, 2024 онд

<sup>115</sup> Strategy for Sustainable Food Systems [https://www.maff.go.jp/e/policies/env/env\\_policy/meadri.html](https://www.maff.go.jp/e/policies/env/env_policy/meadri.html)



1.90% болох төлөвтэй байна гэж Худалдааны эдийн засаг (Trading Economics)<sup>116</sup> болон олоу улсын шинжээчид үзэж байна. ИБУИНХУ нь дотоодын үйлдвэрлэлээрээ хүнсний зах зээлийн 75%-ийг дангаар эзэлдэг бөгөөд хүнсний зах зээлийн үлдсэн хувийг импортын бүтээгдэхүүн эзэлж байна. Импортын бүтээгдэхүүн худалдаалах нь тухайн улсын хүнсний зах зээлийн тогтвортой байдлыг хангахад дэмжлэг үзүүлэх бодлогын нэг хэсэг юм.

#### 4.1. ИБУИНХУ-ын хүнсний тухай хууль тогтоомж, дүрэм журам

Их Британи, Умард Ирландын Нэгдсэн Хаант Улсын Хүнсний Ерөнхий хууль (General Food Law)-ийн<sup>117</sup> зорилго нь хүний эрүүл мэнд, хүнсний бүтээгдэхүүнтэй холбоотой хэрэглэгчийн эрх ашгийг хамгаалах юм. Энэ нь бүтээгдэхүүний бүх шатанд буюу үйлдвэрлэлээс, хэрэглэгчдийн гарт хүрэх хүртэлх бүх шатанд хамаарах эрх зүйн зохицуулалтыг хийх юм. Хүнсний Ерөнхий хуулийг хураангуйлан авч үзвэл:

Хүнсний Ерөнхий хуулийн 5-10 дугаар зүйлд ерөнхий зарчим, 14-21 дүгээр зүйлд хүнсэнд тавигдах шаардлагуудыг тодорхойлсон байдаг.

Хүнсний аюулгүй байдлын талаар 14 дүгээр зүйлд хэрвээ хүнсийг аюулгүй гэж үзвэл худалдаанд гаргахгүй байхаар заасан байдаг. Хүнсийг дараах тохиолдолд аюултай гэж үзнэ:

- Эрүүл мэндэд хортой;
- Хүний хэрэгцээнд нийцэхгүй.

Хүнсний аюулгүй байдлын тухай зүйлчилсэн уг зүйлд хүнсийг хүний эрүүл мэндэд хортой эсхүл хүний хэрэгцээнд тохиромжгүй эсэхийг тодорхойлох ямар хүчин зүйлийг авч үзэх талаар дурдсан.

ХЕХ-ийн 16 дугаар зүйлд хүнсний бүтээгдэхүүний шошго, сурталчилгаа, танилцуулга, тэр дундаа тухайн хүнсний бүтээгдэхүүнийг байрлуулах орчин нь хэрэглэгчдийг төөрөгдүүлэхгүй байх тухай зүйлчилсэн.

ХЕХ-ийн 18 дугаар зүйлд хүнсний бизнес эрхлэгчид дараах зүйлсийг бүртгэх шаардлагатай байдаг. Үүнд:

- Хүнс;
- Хүнсний бодис;
- Хүнс үйлдвэрлэхэд ашигласан амьтны гаралтай нэмэлт бодис;
- Бүтээгдэхүүн нийлүүлж буй байгууллага.

Үүнээс гадна хүнсний бизнес эрхлэгчид ямар ч тохиолдолд холбогдох байгууллагуудын шаардсан мэдээллийг гаргаж өгөх шаардлагатай.

Их Британи Улсад импортолж буй бүтээгдэхүүнүүд нь Хүнсний Ерөнхий хуулийн шаардлагыг хангасан байх тухай ХЕХ-ийн 11 дүгээр зүйлд заасан. Түүнчлэн Их Британи болон экспортлогч улс хооронд тусгайлсан хэлэлцээр байгаа тохиолдолд импортын хүнсэнд хэлэлцээрт заасан шаардлагыг дагаж мөрдөнө.

Их Британи улсаас экспортолж байгаа эсхүл буцаан экспортолж байгаа хүнс нь импортлогч улсын хууль, дүрмийн шаардлагад нийцэхгүй байх эсхүл тухайн импортлогч орон хүсэлт гаргаагүй тохиолдолд Хүнсний Ерөнхий хуулийг дагаж мөрдөх тухай 12 дугаар зүйлд заасан.

Хүнсний бүтээгдэхүүнийг экспортлох, буцаан экспортлохдоо (re-export) эрүүл мэндэд хор хөнөөлгүй, аюултай биш бол тухайн улсын эрх бүхий байгууллага тухайн хүнсийг экспортлох, буцаан экспортлохыг зөвшөөрсөн байх ёстой. Эрх бүхий байгууллагууд яагаад хүнсний

<sup>116</sup> Trade Economics <https://tradingeconomics.com/united-kingdom/full-year-gdp-growth>

<sup>117</sup> General Food Law <https://www.food.gov.uk/print/pdf/node/355>



бүтээгдэхүүнийг зах зээлд гаргах боломжгүй болсон талаар бүрэн мэдээлэл өгсний дараа батлах ёстой.

ИБУИНХУ-ын Хүнс, хүнсний аюулгүй байдалд хяналт тавьж ажилладаг хэд хэдэн байгууллагууд байдаг. Үүнд, Байгаль орчин, хүнс, хөдөө аж ахуйн яам, Хүнсний стандартын агентлаг, Хөдөө аж ахуй, байгаль орчны яам, Эрүүл мэнд, нийгэм хамгааллын яам гэх мэт.

Хүнсний эрүүл ахуйн тухай хууль (Food hygiene legislation) тогтоомж нь Хүнсний Ерөнхий хуулийн үндсэн шаардлага, ХЕХ-ийн үндсэн зарчимтай уялдсан байдаг боловч хүнсний микробиологийн аюулгүй байдалд түлхүү анхаарсан байдаг. Хүнсний эрүүл ахуйн тухай уг хууль нь хувийн хэвшлийн өөрөөр хэлбэл хүнсний салбарын бизнес эрхлэгчдэд хүнсний эрүүл ахуйн дүрэм, анхан шатны үйлдвэрлэлээс хэрэглэгчийн гарт хүрэх хүртэлх бүхий л шат дамжлагад хяналт тавьж, зохицуулалт хийх зорилготой.

**4.2. ИБУИНХУ-ын Хүнсний стандарт, аюулгүй байдал, хяналтын байгууллага**

ИБУИНХУ-ын хүнс, хүнсний стандарт, хүнсний аюулгүй байдалд хяналт, зохицуулалтын чиг үүрэгтэй дараах байгууллагууд ажилладаг: Үүнд:

БОДЛОГО ЗОХИЦУУЛАЛТ		
Хүнсний стандартын агентлаг	Умард ирланд дахь хүнсний стандартын агентлаг	Уэльс дэх хүнсний стандартын агентлаг
Хүнсний аюулгүй байдал Малын тэжээлийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуй, шошго Хүнсний шошго (аюулгүй байдал, харшлын мэдээлэл)	Хүнсний аюулгүй байдал Малын тэжээлийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуй, шошго Хүнсний шошго (аюулгүй байдал, харшлын мэдээлэл) Шим тэжээлийн стандарт, шим тэжээлт хүнсний шошго Бусад хүнсний шошго (хүнсний найрлагын стандарт, аль улсаас гаралтай)	Хүнсний аюулгүй байдал Малын тэжээлийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуй, шошго Хүнсний шошго (аюулгүй байдал, харшлын мэдээлэл) Бусад хүнсний шошго (хүнсний найрлагын стандарт)
<b>БАЙГАЛЬ ОРЧИН, ХҮНС, ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ЯАМ</b>	<b>ЭРҮҮЛ МЭНД, НИЙГЭМ ХАМГААЛЛЫН ЯАМ</b>	<b>УЭЛЬСИЙН ЗАСГИЙН ГАЗАР</b>
Бусад хүнсний шошго (Англи) (хүнсний найрлагын стандарт, аль улсаас гаралтай)	Шим тэжээлийн стандарт, шим тэжээлт хүнсний шошго (Англи)	Шим тэжээлийн стандарт, шим тэжээлт хүнсний шошго (Уэльс)
ХҮНСНИЙ ХЯНАЛТЫН БАЙГУУЛЛАГА		
ХҮНСНИЙ СТАНДАРТЫН АГЕНТЛАГ	УМАРД ИРЛАНД ДАХЬ ХҮНСНИЙ СТАНДАРТЫН АГЕНТЛАГ	УЭЛЬС ДЭХ ХҮНСНИЙ СТАНДАРТЫН АГЕНТЛАГ
<b>Махны эрүүл ахуйн байцаагч, албан ёсны малын эмч</b> нар эрүүл ахуй, бичиг баримтад шалгалт хийж, зөвшөөрөгдсөн мах үйлдвэрлэгчдээс биет үзлэг хийж дээж авах (нядалгааны газар, зүсэх үйлдвэрийг оролцуулан)  Мэргэшсэн малын эмч нар малын гаралтай бүтээгдэхүүнд үзлэг хийж, малын эрүүл мэндийн үзлэг* явуулдаг.  <i>*Хөдөө аж ахуй, байгаль орчин, хөдөө орон нутгийн асуудал эрхэлсэн яам нь Умард Ирландын Хүнсний стандартын агентлагийн өмнөөс мах боловсруулах явцад хяналт тавин, хариуцлага хүлээн ажилладаг.</i>	<b>Хүнсний аюулгүй байдлын байцаагчид</b> хүнсний аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн байдалд хяналт тавьдаг.  <b>Хүнсний стандартын байцаагчид</b> хүнсний аюулгүй байдал, найрлага, шим тэжээлийн шошгын стандарт (жишээ нь: харшил үүсгэх орцын шошго, шим тэжээл, найрлагын мэдээлэл, дуусах хугацаа гэх мэт)	Импортын хүнс  <b>Боомтын эрүүл ахуйн байцаагчид</b> эрсдэлд суурилсан баримт бичгийн шалгалт хийх, биет үзлэг хийх, импортын хүнснээс дээжийн шинжилгээ авах  <b>Албан ёсны малын эмч, загасны эрүүл ахуйн байцаагч</b> мал, амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнд хяналт тавьж ажилладаг.

### 4.3. ИБУИНХУ-ын Хүнсний Стандартын Агентлаг<sup>118</sup>

Хүнсний стандартын агентлаг нь 2000 онд байгуулагдсан бие даасан байгууллага бөгөөд нийтийн эрүүл мэндийг хамгаалах, Англи, Уэльс, Умард Ирланд дахь хоол хүнстэй холбогдох хэрэглэгчдийн сонирхлыг судлан ажилладаг. Уг байгууллагын үндсэн зорилго нь хүнсний найдвартай, эрүүл, чанартай байдлыг хангах юм.

#### Байгууллагын чиг үүрэг

- Хүнсний найдвартай, эрүүл, чанартай байдлыг хангах чиг үүрэгтэй ажилладаг;
- Хүнсний аюулгүй байдал;
- Хүнсний чанарт анхаарах;
- Хэрэглэгчдийг хүнсний тухай мэдээллээр хангах, хүнсний сонголт хийх мэдлэгтэй болоход дэмжлэг үзүүлэх;
- Хэрэглэгчдэд одоо болон ирээдүйд тохирсон хэмжээний хоолны зохистой хэрэглээний талаарх мэдлэг, мэдээлэл олгох;

\*Хүнсний стандартын агентлаг нь зөвхөн Умард Ирландын шим тэжээлийн бодлогыг тодорхойлно.

#### Байгууллагын үйл ажиллагааны чиглэл

Хүнсний стандартын байгууллага нь шинжлэх ухаан, нотолгоонд суурилсан аргаар хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, бизнес эрхлэгчид болон хэрэглэгчдэд хүнсний аюулгүй байдлыг хангахад шаардагдах зөв зүйтэй ажиллах боломжоор хангадаг.

*Хүнсний тухай үр дүнтэй, шинэлэг хууль, дүрэм, журам:* Хүнсний тухай хууль тогтоомжийн биелэлтийг ханган ажилладаг. Олон улсын хүнсний экосистем, хурдацтай шилжилт, нарийн төвөгтэй нөхцөл байдалд хувийн хэвшлийн байгууллагуудад зөв зүйтэй үйл ажиллагаа эрхлэх, хууль эрх зүйн боломжоор хангах.

*Хоол хүнсээр дамжих өвчлөлөөс нийт иргэдийг хамгаалах:* Жилд 9.1 тэрбум фунтын өртөг бүхий хоол, тэжээлээр дамжих өвчний эрсдэлийг бууруулахын тулд тариаланч, хүнс үйлдвэрлэгч, боловсруулагч, хэрэглэгчидтэй хамтран ажилладаг.

*Мал нядалгааны газар, анхан шатны үйлдвэрүүдэд хяналт тавих:* Мал нядалгааны үйлдвэрүүдэд тус байгууллага нь шалгалт хийх, мах зүсэлтийн үйлдвэр, фермийн сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, дарсны үйлдвэрүүдэд аудитын болон хяналт, шалгалтын ажлыг гүйцэтгэдэг. Түүнчлэн далайн гаралтай бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн талбайд хяналт тавьдаг байна.

*Эрсдэлийн үнэлгээ:* Хэрэглэгчдийн сонирхол, хүнсний аюулгүй байдлын тухай шинжлэх ухаан, нотолгоонд суурилсан мэдээлэл, зөвлөгөөг Англи, Уэльс, Умард Ирланд дахь яамдуудад хүргүүлэх бөгөөд зах зээлд гарах шинэ бүтээгдэхүүнд зөвшөөрөл олгох явцад яаманд зөвлөгөө өгч ажилладаг.

*Хүнсний хэт мэдрэг байдал:* Хоол, хүнснээс харшилтай иргэдийн амьдралын чанарыг сайжруулах, тэдний аюулгүй байдлыг ханган ажилладаг.

*Хүнсний гэмт хэрэг:* Хүнсний стандартын агентлагийн Үндэсний хүнсний гэмт хэргийн хэлтэс хүнсний гэмт хэргийн хуулийг сахиулах ажлыг удирдан зохицуулдаг.

*Хоол хүнс, тэжээлийн зөрчлийг зохицуулах, хариу арга хэмжээ авах:* Хүнсний чанар эсхүл аюулгүй байдалд эрсдэл үүссэн бол хэрэглэгчдийг хамгаалах хариу арга хэмжээ авч ажилладаг.

<sup>118</sup> Food we can trust <https://www.food.gov.uk/sites/default/files/media/document/food-we-can-trust.pdf>

## 5. АВСТРАЛИ, ШИНЭ ЗЕЛАНД

*Хүнсний аюулгүй байдлын тогтолцоог боловсруулах, хэрэгжүүлэхэд Холбооны Засгийн газрын үүрэг*

Австрали, Шинэ Зеландын Хүнсний зохицуулалтын сайд нарын зөвлөл<sup>119</sup> (ANZFRMC) нь Австралийн бүх муж улсын Эрүүл мэндийн сайд нар (Шинэ Өмнөд Уэльсийн NSW Аж үйлдвэрийн сайд зөвхөн), Шинэ Зеландын Засгийн газрын тэргүүн болон бусад холбогдох сайд нараас бүрддэг бөгөөд Австралийн Эрүүл мэндийн сайдаар ахлуулдаг. Уг зөвлөл нь:

- Хүнсний дүрэм журмын үндсэн удирдамж бэлтгэх;
- Хүнсний стандартыг боловсруулах, хянах;
- Австралийн муж эсвэл Шинэ Зеланд, Австрали-Шинэ Зеландын хооронд болон бусад улсуудын стандартыг уялдуулах;
- Хэлэлцсэн удирдамж, стандартуудыг гишүүн улсуудын хууль тогтоомж, дүрэм журамд тусгасан эсэхийг баталгаажуулах гол үүрэгтэй.

### 5.1. Хүнсний стандарт Австрали - Шинэ Зеланд (FSANZ)<sup>120</sup>

Австрали-Шинэ Зеландын хүнсний стандарт (FSANZ) нь Хүнсний зохицуулалтын сайд нарын зөвлөлийн шийдвэрлэсэн, хүнсний зохицуулалтын үндсэн бодлогын дагуу хүнсний аюулгүй байдлын тусгай стандартыг боловсруулдаг бие даасан байгууллага юм. 2000 онд Австрали-Шинэ Зеландын хүнсний аюулгүй байдлын стандартыг баталсан бөгөөд 2002 оны 12 дугаар сарын 20-ны өдрөөс зарчмын хувьд бүх хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч, борлуулагчдад заавал байх ёстой хүнсний нэмэлт, шошгоны стандартаас гадна үйлдвэрлэлийн эрүүл ахуй, аюулгүй байдлын шаардлага хангасан хүнсний бүтээгдэхүүний боловсруулалтанд тавигдах хууль эрх зүйн шаардлагыг тогтоосон. Энэхүү дүрэм нь Австрали, Австралийн муж, Шинэ Зеландын засгийн газар хамтран боловсруулсан дөрвөн бүлэг чиг үүрэгтэй. Тус хүнсний стандартууд нь:

1. Хүнсний аюулгүй байдлыг хангах, хүнсэнд хэрэглэхэд тохиромжтой байх;
2. Хоол хүнс борлуулахтай холбоотой зүй бус үйлдлээс урьдчилан сэргийлэх;
3. Хэрэглэгчдэд нээлттэй сонголт хийх боломжийг олгох, хангалттай мэдээллээр хангах;
4. Хүнсний үйлдвэрлэлийг үр ашигтай ажиллуулах зохицуулалтын тогтолцоог бий болгох.

Дүрэм нь Австралид борлуулах хүнсний бүтээгдэхүүнтэй харьцах, эсвэл хүнсний бүтээгдэхүүн борлуулахтай холбоотой аливаа бизнес, үйл ажиллагаанд хамаарна. Виктория мужид хүнсний бизнесийн үйл ажиллагаа эрхлэгчдийг хотын захиргаанд бүртгэн, нутгийн зөвлөлүүд хяналт шалгалтын ажлыг хэрэгжүүлдэг.

Дүрэмд заасан шаардлагыг хангаагүй хүнсний бүтээгдэхүүнтэй харьцах, борлуулах нь Хүнсний тухай хуулийн дагуу эрүүгийн гэмт хэрэг болно. Хүнсний тухай хуульд аюултай, тохиромжгүй хүнсний бүтээгдэхүүнтэй харьцах, худалдах, хүнсний талаар худал тайлбарлах зэрэг гэмт хэрэг багтсан байдаг.

<sup>119</sup> ANZFRMC <https://www.madge.org.au/australia-and-new-zealand-food-regulation-ministerial-council-anzfrmc>

<sup>120</sup> FSANZ <https://www.foodstandards.gov.au/Pages/default.aspx>

**АВСТРАЛИ - ШИНЭ ЗЕЛАНДЫН ХҮНСНИЙ СТАНДАРТЫН ДҮРЭМ<sup>121</sup>****1-р бүлэг - Хүнсний ерөнхий стандарт**

Эдгээр стандартууд нь бүх хүнсний бүтээгдэхүүнд хамаарах бөгөөд шошго, хүнсний бүтээгдэхүүнд юу нэмж болох, юу байж болохгүй, микробиологийн хязгаарлалт, генийн өөрчлөлттэй, цацраг идэвхт хүнсний бүтээгдэхүүний зохицуулалт зэрэг орно.

**2-р бүлэг - Хүнсний бүтээгдэхүүний стандарт**

Энэ бүлэгт тодорхой хоол хүнс эсвэл хүнсний ангилалд хамаарах тодорхойлолт, найрлага, шошгоны шаардлагыг багтаасан болно.

**3-р бүлэг - Хүнсний аюулгүй байдлын стандарт**

3-р бүлгийн стандартыг дагаж мөрдөх нь хүний хэрэглээнд тохирсон, аюулгүй хоол хүнсээр хангахад чухал үүрэгтэй. Эдгээр стандартууд нь хүнсний бүх бизнест хамаарах бөгөөд хүнсний бүтээгдэхүүнтэй харьцах бүх тал болон хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчдэд тавигдах шаардлагыг тогтоодог. Стандартууд нь Виктория дахь орон нутгийн засаг захиргааны хүрээлэн буй орчны эрүүл мэндийн эмч нарын хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааг зохицуулсан байдаг.

**4-р бүлэг - Анхдагч үйлдвэрлэл, боловсруулалтын стандарт**

Энэ бүлэгт далайн хоол, мах, шувууны мах, сүүн бүтээгдэхүүн, тусгай бяслаг, өндөг, үрийн нахиа, дарсны анхан шатны үйлдвэрлэл, боловсруулалтын стандартыг багтаасан болно.

Тайлбар:

- 1 ба 2-р бүлэг Австрали улс болон Шинэ Зеланд улсад аль алинд нь үйлчилнэ;
- 3 ба 4-р бүлэг нь зөвхөн Австрали улсад үйлчилнэ.

**Шошго**

Австрали, Шинэ Зеландын Шударга өрсөлдөөний хууль болон хүнсний хуулиуд нь шошгоор дамжуулан худал эсвэл хууран мэхлэх замаар хэрэглэгчдэд буруу мэдээлэл өгөхгүй байхыг шаарддаг бөгөөд хүнсний бүтээгдэхүүний шошгонд тавигдах шаардлагыг Хүнсний стандартын дүрмээр тогтооно. Томоохон түргэн хоол, хөнгөн зуушны цэгүүдийн цэсэн дэх хоол тэжээлийн шошготой холбоотой заалтуудыг Хүнсний тухай хууль<sup>122</sup> (Food act 2003-NSW) болон 2015 оны Хүнсний журамд тус тус тусгасан болно.<sup>123</sup>

Хүнсний бүтээгдэхүүний шошго нь тухайн хүнсний жинхэнэ мөн чанарыг илтгэх үнэн зөв нэр эсвэл тайлбартай байх ёстой.

Нийлүүлэгч нь хүнсний бүтээгдэхүүний шошгон дээр жин, хэмжүүрийн үнэн зөв мэдээлэл (багцанд агуулагдах хүнсний хэмжээ)-ийг багтаасан байх ёстой. Жин ба хэмжүүрийн мэдэгдлийг Австралийн Үндэсний Хэмжилтийн Хүрээлэн<sup>124</sup> болон Шинэ Зеландын худалдааны стандартуудаар<sup>125</sup> зохицуулдаг.

Хүнсний стандартын дүрэмд шошго нь гаргацтай, тод байх ёстойгоос гадна арын дэвсгэр болон англи хэлээр ялгаатай байхыг шаарддаг. Сэрэмжлүүлэгт заасан төрлийн хэмжээ нь 1.5 мм-ээс багагүй өндөртэй жижиг савлагааны хэмжээнээс бусад тохиолдолд 3 мм-ээс багагүй өндөртэй байх ёстой гэж заажээ.

<sup>121</sup> Food standards code <https://www.foodstandards.gov.au/code/pages/default.aspx>

<sup>122</sup> Food act 2003 <https://legislation.nsw.gov.au/view/html/inforce/current/act-2003-043>

<sup>123</sup> Food act 2003-NSW <https://www.foodstandards.gov.au/consumer/labelling/truth/Pages/default.aspx>

<sup>124</sup> National Measurement institute <https://www.industry.gov.au/policies-and-initiatives/national-measurement-institute>

<sup>125</sup> Trading Standards <https://www.tradingstandards.govt.nz/>

Шошгон дээрх мэдээлэл нь:

- Хоолны нэр ба тайлбар
- "Бага" дугаарыг тодорхойлох
- Хүнсний нийлүүлэгчийн нэр болон Австрали дахь хаяг
- Найрлагын жагсаалт
- Огнооны тэмдэг
- Хоол тэжээлийн мэдээллийн самбар (NIP)
- Хүнс нь аль улсаас гарал үүсэлтэй
- Анхааруулга, зөвлөмжийн мэдэгдлийг заавал агуулсан байх бөгөөд гаргацтай, тод, англи хэл дээр байх ёстой.

### **Хоол хүнсийг эргүүлэн татах**

Хүнсний стандартын дүрмийн дагуу хүнсний компаниуд (импортлогчдыг оруулаад) шаардлагатай бол түргэн эргүүлэн татах боломжийг олгох үүднээс баримтжуулах төлөвлөгөөтэй байх ёстой. Хүнсний компани нь эргүүлэн татахтай холбоотой зардлыг гаргахаас гадна шаардлагатай тохиолдолд Хүнсний стандарт Австрали - Шинэ Зеланд (FSANZ)-ын Хүнс эргүүлэн татах зохицуулагчтай холбоо барих ёстой. Үүний хариуд зохицуулагч нь тухайн улсын эргүүлэн татах зохицуулагчидтай холбоо барьж, улмаар эргүүлэн татах ажиллагааг хянаж, уг мэдээллийг FSANZ-д өгнө.

### **Хүнсний импорт**

Импортын хүнсний хяналтын тухай хууль<sup>126</sup> (Imported Food Control Act 1992) нь голлох зохицуулалт байна. Хүнсний стандартын дүрэмд заасан бүх шаардлага нь импортын хүнсний бүтээгдэхүүнээс гадна дотооддоо үйлдвэрлэсэн хүнсний бүтээгдэхүүнд хамаарна. Импортоор орж ирж буй хүнсний бүтээгдэхүүн дүрэмд нийцэж байгаа эсэхийг баталгаажуулж, чиг үүргийн хуваарилалтын хувьд Хүнсний стандарт Австрали - Шинэ Зеланд (FSANZ) нь эрсдэлийн үнэлгээний шинжилгээ хийж, Австралийн хорио цээрийн хяналтын алба<sup>127</sup> (AQIS) нь бодит хяналт шалгалтыг хариуцдаг.

Импортолж буй хүнсний бүтээгдэхүүн нь хяналтын гурван ангиллын аль нэгэнд багтдаг. Үүнд:

#### 1. Эрсдэлтэй хоол хүнс

Нийгмийн эрүүл мэндэд өндөр эсвэл дунд зэргийн эрсдэл учруулж болзошгүй хүнсний бүтээгдэхүүнүүд.

#### 2. Идэвхтэй хяналттай хоол хүнс

Уг ангиллын хүнсний бүтээгдэхүүний хувьд Хорио цээрийн хяналтын алба нь 10%-д нь шалгалт хийнэ. Эдгээр хүнсний бүтээгдэхүүнээс дээж авч дууссаны дараа импортлох зөвшөөрөл олгоно. Идэвхтэй хяналтанд байгаа хүнсний бүтээгдэхүүний шинжилгээний үр дүнг FSANZ тогтмол шинжлэн зохих ангиллыг хянаж байдаг.

#### 3. Санамсаргүй хяналтын хоол хүнс

Эдгээр хүнсний ачааны 5%-д нь шалгалт хийгдэнэ. Идэвхтэй хяналтанд байгаа эсвэл санамсаргүй байдлаар хянагдсан хүнсний бүтээгдэхүүн нь Хүнсний стандартын дүрэмд нийцэхгүй бол саатуулах тушаал гаргаж болно.

<sup>126</sup> Imported Food Control Act 1992 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2021C00497>

<sup>127</sup> Australian Quarantine [https://www.awe.gov.au/sites/default/files/sitecollectiondocuments/aqis/about/corporate-docs/nairn/nairn\\_report.pdf](https://www.awe.gov.au/sites/default/files/sitecollectiondocuments/aqis/about/corporate-docs/nairn/nairn_report.pdf)

FSANZ нь эрсдэлийн үнэлгээнд үндэслэн AQIS-д ямар хоол хүнс ямар ангилалд хамаарахыг зааж өгнө. Эдгээр хүнсний хяналтын ангиллыг FSANZ тогтмол хянаж байдаг.

### **Хүнсний экспорт**

Дэлхий дээр Австрали Улс нь Хөдөө аж ахуй болон хүнсний бүтээгдэхүүний тодорхой хувийг экспортолдог. Экспортлогч Хорио цээрийн хяналтын газарт экспортын зорилгын мэдэгдэл болон ачааны эрсдэлийн удирдлагын төлөвлөгөөг илгээж зөвшөөрлийг авах ба Хорио цээрийн алба мал амьтан дээр заавал үзлэг хийдэг байна.

Австралийн хөдөө аж ахуйн экспортын шинэ хууль 2021 оны 03-р сарын 28-ны өдрөөс мөрдөгдөж эхэлсэн.<sup>128</sup>

Австралийн засгийн газар Австралийн хөдөө аж ахуйн экспорт, зах зээлд нэвтрэх боломжийг бэхжүүлэх өргөн хүрээний санаачилгын нэг хэсэг болгон экспортын шинэ хууль тогтоомжийг баталсан. Энэхүү хуулийн гол зорилго нь:

- Хууль тогтоомж, актуудыг хамааралтай болгох;
- Мэдрэмжтэй, үр дүнтэй байх;
- Зохицуулалтын хяналтыг ижил түвшинд хангах;
- Давхардлыг арилгах;
- Бараа бүтээгдэхүүний тогтвортой байдлыг хангах. Энэ нь төрөл бүрийн түүхий эдийг зохицуулах арга замыг оновчтой болгож, экспортлогчдод илүү хүртээмжтэй байх боломжийг олгоно.

Экспортын шинэ хууль тогтоомж нь хоёр бүрэлдэхүүн хэсэгтэй:

1. Экспортын *хяналтын тухай хууль 2020* нь Австралийн нутаг дэвсгэрээс экспортолж буй бараа бүтээгдэхүүн, тэр дундаа хүнс, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг зохицуулах эрх зүйн ерөнхий зохицуулалтыг тодорхойлсон. Энэ нь Хөдөө аж ахуй, ус, байгаль орчны газрын нарийн бичгийн даргад тодорхой бараа бүтээгдэхүүнийг экспортлохтой холбоотой шаардлагыг нарийвчлан тодорхойлсон дүрэм журам гаргах боломжийг олгодог.
2. Экспортын хяналтын дүрэм 2021 нь Австралийн нутаг дэвсгэрээс эсвэл Австралийн нутаг дэвсгэрийн зарим хэсгээс (жишээ нь мах) тодорхой бараа бүтээгдэхүүн экспортлоход дагаж мөрдөх үйл ажиллагааны шаардлагуудыг тодорхойлдог.

### **5.2. Хүнсний аюулгүй байдлын хяналтын байгууллагууд**

Австралид бүх хүнсний бүтээгдэхүүний хууль дүрмийн хэрэгжилтийг муж, нутаг дэвсгэрийн эрх баригчид хянадаг. Шинэ Зеландад Аж үйлдвэрийн яам, Нийгмийн эрүүл мэндийн нэгжүүд хянадаг.

Австралийн Засгийн газрын Хөдөө аж ахуй, ус, байгаль орчны яам импортын хүнсний бүтээгдэхүүнд хяналт шалгалт хийх, дээж авах ажлыг хариуцдаг.

Хүнсний бүтээгдэхүүний талаарх гомдлыг муж, нутаг дэвсгэр эсвэл Шинэ Зеландын холбогдох агентлагт илгээнэ.

Австрали, Шинэ Зеландын хүнсний зохицуулалтын байгууллагууд хүнсний зохицуулалтыг тууштай хэрэгжүүлэхийн тулд хамтран ажилладаг. Энэхүү ажлыг Хүнсний зохицуулалтын хэрэгжилтийн дэд хороо<sup>129</sup> (ISFR) уулзалт хийх, хуралдаанаас гадуурх бизнес, хамтын ажиллагаа зэргээр дамжуулан гүйцэтгэдэг.

<sup>128</sup> Australia's new legal framework for agricultural exports <https://www.awe.gov.au/biosecurity-trade/policy/legislation#export-legislation>

<sup>129</sup> ISFR <https://foodregulation.gov.au/internet/fr/publishing.nsf/Content/ISFR>

### Хүнсний зохицуулалтын гэрээ

2000 оны 11-р сарын 03-нд Австралийн Засгийн газрын Зөвлөл (COAG) хүнсний зохицуулалтын шинэ тогтолцоог хүлээн зөвшөөрсөн Засгийн газар хоорондын Хүнсний зохицуулалтын хэлэлцээрт (FRA) гарын үсэг зурсан. Австралийн хамтын нөхөрлөл болон Австралийн бүх муж, нутаг дэвсгэрүүд гэрээнд гарын үсэг зурсан. FRA нь 2000 оноос хойш хэд хэдэн удаа шинэчлэгдсэн.

Эдгээр шинэчлэлийг 1998 оны 08-р сард Засгийн газарт танилцуулсан Хүнсний зохицуулалтын тоймыг (Блэйрийн тайлан) авч үзсэний дараа 2000 оны 11-р сард Австралийн Засгийн газрын Зөвлөлийн (COAG) шийдвэрийн үр дүнд хийсэн.

### 5.3 Хүнсний тухай хууль тогтоомж

#### Австралийн хүнсний тухай хууль тогтоомж

- Хүнсний стандарт Австрали - Шинэ Зеландын хууль 1991 он<sup>130</sup> (Food Standarts Australia New Zealand Act 1991)
- Хүнсний стандарт Австрали - Шинэ Зеландын дүрэм 1994 он<sup>131</sup> (Food Standards Australia New Zealand Regulations 1994)
- Импортын хүнсний хяналтын тухай хууль 1992 он<sup>132</sup> (Imported Food Control Act 1992)

Хүнсний тухай хууль нь аюулгүй байдал, шошгололт, найрлага, хүнсний бүтээгдэхүүнтэй харьцах шаардлагууд зэрэг хүнсний тодорхой хүрээг хамардаг.

Австралийн муж, нутаг дэвсгэр, Шинэ Зеландын засгийн газрын агентлагууд Хүнсний тухай хууль болон хүнсний бусад хууль тогтоомжоор дамжуулан хүнсний зохицуулалтыг хэрэгжүүлэх, хяналт тавих үүрэгтэй. Төрийн байгууллагууд аль болох хамтран ажиллаж, хүнсний тухай хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангаж, тууштай хэрэгжүүлдэг. Энэ ажлыг ISFR-ээр<sup>133</sup> дамжуулан, нүүр тулсан уулзалтууд, хуралдаанаас гадуурх бизнес, тусдаа хамтын ажиллагаа зэргээр гүйцэтгэдэг. ISFR-ийн үүрэг нь импортын, экспортын болон дотооддоо үйлдвэрлэсэн хүнсний бүтээгдэхүүнд адил хамаарна. ISFR-ийн гол үүргүүдийн нэг бол хүнсний хангамжийн аюулгүй байдал, хүнсний хууль тогтоомжийн хэрэгжилтэд хяналт тавих явдал юм.

<sup>130</sup> Food Standarts Australia New Zealand Act 1991 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2018C00243>

<sup>131</sup> Food Standards Australia New Zealand Regulations 1994 <https://www.legislation.gov.au/Series/F1996B01999>

<sup>132</sup> Imported Food Control Act 1992 <https://www.legislation.gov.au/Details/C2021C00497>

<sup>133</sup> Implementation Subcommittee for Food Regulation (ISFR)

**АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ****МОНГОЛ УЛС**

- Хүнсний тухай хууль
- Хүнсний бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлыг хангах тухай хууль
- Органик хүнсний тухай хууль, баяжуулсан хүнсний тухай хууль
- Стандартчилал, техникийн зохицуулалт, тохирлын үнэлгээний итгэмжлэлийн тухай хууль
- Хувиргасан амьд организмын тухай хууль
- Зөрчлийн тухай хууль, төрийн хяналт шалгалтын тухай хууль
- Нялх балчир хүүхдийн хүнсний тухай хууль
- Амьтан, ургамал, тэдгээрийн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг улсын хилээр нэвтрүүлэх үеийн хорио цээрийн хяналт, шалгалтын тухай хууль
- Эрүүл ахуйн тухай хууль
- Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хууль
- Мэргэжлийн хяналтын газрын Экспорт, импорт, хилийн хорио цээрийн хяналтын газар
- Стандарт хэмжил зүйн газар
- Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал
- “Алсын хараа 2050” урт хугацааны бодлогын баримт бичиг
- Статистикийн үндэсний хороо

**БНСУ**

- Хүнс, эмийн аюулгүй байдлын яам [https://www.mfds.go.kr/eng/brd/m\\_15/list.do](https://www.mfds.go.kr/eng/brd/m_15/list.do)
- Exporter Guide, Sangyong Oh October 14, 2021
- Korean food export highlights <https://keia.org/the-peninsula/koreas-food-exports-reach-new-highs/>
- <https://www.statista.com/statistics/780427/south-korea-food-export-value/#:~:text=In%202020%2C%20the%20export%20value,value%20increased%20throughout%20the%20years.>
- [https://www.mfds.go.kr/eng/brd/m\\_15/list.do](https://www.mfds.go.kr/eng/brd/m_15/list.do)
- <https://www.foodsafetykorea.go.kr>
- [https://www.mfds.go.kr/eng/wpge/m\\_9/denofile.do](https://www.mfds.go.kr/eng/wpge/m_9/denofile.do)

**ЯПОН УЛС**

- Food Sanitation Act <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3687>
- Food Safety Basic Act <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3757>
- Basic Act on Food, Agriculture and Rulas Area <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3994>
- Food Safety Commission of Japan <https://www.fsc.go.jp/english/aboutus/>
- Strategy for Sustainable Food Systems [https://www.maff.go.jp/e/policies/env/env\\_policy/meadri.html](https://www.maff.go.jp/e/policies/env/env_policy/meadri.html)

**АНУ**

- Code of Federal Regulations <https://www.ecfr.gov/current/title-21>
- Food sufficiency rate <https://min.news/en/world/fe3d6927bec31d558381ffe3adb27ee1.html>
- Food and Drug Administration <https://www.fda.gov/about-fda>
- FSIS Programs and Offices <https://www.fsis.usda.gov/contact-us/fsis-offices>
- Centers for Disease Control and Prevention <https://www.cdc.gov/foodsafety/outbreaks/investigating-outbreaks/index.html>



- Center for Health law and policy innovation <https://chlpi.org/project/national-food-strategy/#:~:text=In%202020%2C%20The%20Urgent%20Call,food%20strategies%20developed%20since%202017>
- Federal anti-tampering act <https://www.congress.gov/bill/97th-congress/senate-bill/3048>
- US Government global food security strategy [https://cg-281711fb-71ea-422c-b02c-ef79f539e9d2.s3.us-gov-west-1.amazonaws.com/uploads/2021/10/Global-Food-Security-Strategy-FY22-26\\_508C.pdf](https://cg-281711fb-71ea-422c-b02c-ef79f539e9d2.s3.us-gov-west-1.amazonaws.com/uploads/2021/10/Global-Food-Security-Strategy-FY22-26_508C.pdf)
- FNS Nutrition programs <https://www.fns.usda.gov/programs>
- [https://foodstrategyblueprint.org/wp-content/uploads/2020/12/FSR\\_Congress\\_Summary\\_120420.pdf](https://foodstrategyblueprint.org/wp-content/uploads/2020/12/FSR_Congress_Summary_120420.pdf)

#### ИБУИНХУ

- General Food Law Uk. (n.d.). From [www.food.gov.uk](http://www.food.gov.uk): <https://www.food.gov.uk/print/pdf/node/355>
- lebensmittelrecht: Ein kurzer Überblick. (n.d.). From <https://www.ihk.de/blueprint/servlet/wiikh24/recht/rechtsberatung/produkte/lebensmittelrecht-1255656?print=true&printsrc=button>
- From The General Food Regulations 2004: <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2004/3279/made>
- From The General Food Law (Amendment etc.): <https://www.legislation.gov.uk/uksi/2019/641/made>
- From Regulation (EC) No 178/2002: <https://www.legislation.gov.uk/eur/2002/178/contents>
- From Understanding food safety: <https://www.bmel.de/SharedDocs/Downloads/DE/Broschueren/Lebensmittelsicherheit-verstehen.html>
- From Lebensmittel- und Futtermittelgesetzbuch: [http://www.gesetze-im-internet.de/lfgb/inhalts\\_bersicht.html](http://www.gesetze-im-internet.de/lfgb/inhalts_bersicht.html)
- From Lebensmittel- Futtermittelgesetzbuch: <http://www.gesetze-im-internet.de/lfgb/LFGB.pdf>
- From Federal Ministry of Food and Agriculture: [https://en.wikipedia.org/wiki/Federal\\_Ministry\\_of\\_Food\\_and\\_Agriculture\\_\(Germany\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Federal_Ministry_of_Food_and_Agriculture_(Germany))
- From Developing National Food Strategy: <https://www.gov.uk/government/statistics/food-statistics-pocketbook/food-statistics-in-your-pocket>
- From Food Security Report: <https://www.gov.uk/government/publications/developing-a-national-food-strategy-independent-review-2019/developing-a-national-food-strategy-independent-review-2019-terms-of-reference>
- From Food law and enforcement: <https://www.nibusinessinfo.co.uk/content/overview-food-regulation-and-legislation>
- From Food statistics: <https://www.gov.uk/government/statistics/food-statistics-pocketbook/food-statistics-in-your-pocket>

#### АВСТРАЛИ, ШИНЭ ЗЕЛАНД

- ANZFRMC <https://www.madge.org.au/australia-and-new-zealand-food-regulation-ministerial-council-anzfrmc>
- FSANZ <https://www.foodstandards.gov.au/Pages/default.aspx>
- Food standarts code <https://www.foodstandards.gov.au/code/pages/default.aspx>
- Food act 2003 <https://legislation.nsw.gov.au/view/html/inforce/current/act-2003-043>
- Food act 2003-NSW <https://www.foodstandards.gov.au/consumer/labelling/truth/Pages/default.aspx>
- National Measurement institute <https://www.industry.gov.au/policies-and-initiatives/national-measurement-institute>

**ХӨГЖИНГҮЙ ОРНУУДЫН ХҮНС, ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН БҮТЭЭГДЭХҮҮНИЙ ҮНИЙГ  
ЗОХИЦУУЛАХ БОДЛОГО, ХУУЛЬ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН**

(Харьцуулсан судалгаа)

*Ц.Норовдондог (Ph.D), Р.Нургүл,  
И.Жаргалзаяабямба, О.Билгүүтэй, Б.Туул*

**АГУУЛГА**

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ

НЭГ. УЛС ОРНУУДЫН ХӨДӨӨ АЖ АХУЙГ ДЭМЖИХ БОДЛОГО

ХОЁР. ГАДААД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА

1.КАНАД УЛС

2.БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

3.ЯПОН УЛС

4.НИДЕРЛАНДЫН ХААНТ УЛС

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

## УДИРТГАЛ

Судалгааны захиалгын дагуу “Хөгжингүй орнуудын хүнс, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үнийг зохицуулах бодлого, хууль эрх зүйн орчин” сэдэвт судалгааны ажлыг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

**Судалгааны зорилго:** Өндөр хөгжилтэй орнуудын хүнс, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үнэ зохицуулах чиглэлээр хэрэгжүүлдэг бодлого, арга хэмжээ болон хууль эрх зүйн орчны талаар судлах.

**Судалгааны хамрах хүрээ:** Энэ судалгаанд Канад, БНСУ, Япон, Нидерланд зэрэг хөгжингүй орнуудын туршлагыг авч үзлээ.

Судалгаа 2 бүлэгтэй бөгөөд нэгдүгээр бүлэгт, Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллагаас (OECD) гаргасан “Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021” судалгааны хүрээнд дэлхийн улс орнуудын хөдөө аж ахуйн салбарыг дэмжих бодлого, арга хэмжээний талаар товч тоймлон оруулав. Хоёрдугаар бүлэгт, судалгаанд авагдсан орнуудын хүнс, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үнэ зохицуулах чиглэлээр хэрэгжүүлдэг бодлого, арга хэмжээ болон хууль эрх зүйн орчны талаарх туршлагыг авч үзлээ.

**Судалгааны арга зүй:** Энэхүү судалгааг гүйцэтгэхдээ холбогдох мэдээллийг гадаад хэлнээс хөрвүүлэх, судалгааны захиалгад өгсөн асуултуудын хүрээнд мэдээллийг судлах, нэгтгэн дүгнэх, харьцуулах зэрэг арга зүйг ашиглав.

**Түлхүүр үг:** зах зээлийн үнийг зохицуулах, хөдөө аж ахуйн салбарын бодлого

**Keyword:** market price support policy, agricultural policy

## СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Улс орнуудын хүнс, хөдөө аж ахуйн (ХАА) бүтээгдэхүүний үнийн зохицуулалтын бодлого нь харилцан адилгүй байдаг бөгөөд хөгжингүй болон хөгжиж буй орнуудын хувьд ялгаатай байна.

Хөгжингүй орнуудын хувьд дотоодын үнийг дэлхийн зах зээлийн үнээс дээгүүр барих бодлого баримтлан дотоодын ХАА-н үйлдвэрлэлийг дэмжиж байдаг бол хөгжиж буй орнуудын хувьд дотоодын хүнсний бүтээгдэхүүний хүртээмжийг дээшлүүлэх зорилгоор дотоодын үнийг экспортын үнээс бага байлгах бодлого баримтлах нь түгээмэл байдаг.

Гэхдээ үнийн зохицуулалтын бодлого нь дотоодын хүнсний хүртээмжийг нэмэгдүүлэх боловч дэлхийн хэмжээний хүнсний хомстолд хүргэх сөрөг нөлөөтэй ба үнийг өндөр түвшинд барьснаар дотоодын үйлвэрлэгчдийн өрсөлдөх чадварыг бууруулж, хэрэглэгчдэд нэмэлт дарамт болно гэж үздэг. Тиймээс энэхүү бодлогод шүүмжлэлтэй хандах болсон.

Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллагаас (OECD) гаргасан “Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021” судалгааны тайланд тэмдэглэснээр тус байгууллагын гишүүн орнууд үнийн зохицуулалтын арга хэмжээгээ багасгах болсон. 2015 онд батлагдсан Дэлхийн Худалдааны Байгууллагын дүрмээр экспортыг дэмжсэн татаасыг хориглосноор ихэнх улс орнууд үнийн зохицуулалтын бодлогоосоо татгалзах болсон ба түүний оронд орлого дэмжих төсвийн татаасын бодлогыг хэрэгжүүлж эхэлсэн байна.

**Судалгаанд авагдсан орнуудын хүнс, ХАА-н бүтээгдэхүүний үнийг зохицуулах чиглэлээр хэрэгжүүлж буй бодлого, арга хэмжээ болон хууль эрх зүйн орчны талаар тоймлон авч үзвэл:**

Судалгаанд авагдсан БНСУ, Канад, Япон, Нидерланд зэрэг орнуудын туршлагаас харахад орон болгоны хувьд төрөөс дэмжлэг үзүүлдэг хүнсний бүтээгдэхүүний төрөл болон тэдгээрт үзүүлэх дэмжлэгийн хэлбэр өөр өөр байна. Эдгээр орнуудад (бүгд хөгжингүй орнууд) татаас олгох, бага хүүтэй зээл олгох болон бусад хэлбэрээр дэмжих бодлого хэрэгжүүлж байна.

- БНСУ-ын хувьд дэмжлэг олгодог хүнсний гол бүтээгдэхүүн цагаан будаа бөгөөд Засгийн газар нь нийт үйлдвэрлэсэн будааны тодорхой хувийг (23-30%) худалдаж авдаг. Түүнээс гадна цагаан будааны тариалан эрхлэгчдэд талбайн төлбөр болон ургацын хомстлын төлбөрийг олгох, бага хүүтэй тусгай зээл олгох зэрэг дэмжлэгийг үзүүлж байна.
- Канадад Нийлүүлэлтийн зохицуулалтын бодлогыг хэрэгжүүлдэг бөгөөд 5 төрлийн бүтээгдэхүүнд (сүү, сүүн бүтээгдэхүүн; тахианы мах, махан бүтээгдэхүүн; цацагт хяруулын мах, махан бүтээгдэхүүн; өндөг; үржүүлгийн өндөг) төрөөс дэмжлэг үзүүлж байна. Эдгээр бүтээгдэхүүний борлуулалтын орлогын тодорхой хувьтай тэнцэх хэмжээний татаасыг фермерүүдэд олгодог. Энэхүү дэмжлэгийн хүрээнд сүү, сүүн бүтээгдэхүүнд олгох дэмжлэг хамгийн өндөр (борлуулалтын орлогын 34%) байна, түүний дараа шувууны мах, махан бүтээгдэхүүн (борлуулалтын орлогын ойролцоогоор 16%), өндөг (борлуулалтын орлогын ойролцоогоор 10%) ордог. Нийлүүлэлтийн зохицуулалтын бодлогыг тухайн бүтээгдэхүүний Маркетингийн зөвлөлөөр дамжуулан хэрэгжүүлдэг.
- Японд цагаан будаанд дэмжлэг үзүүлдэг бөгөөд орлогын даатгалын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж байна.
- Нидерландын Засгийн газрын хүнсний бодлого байгаль орчин болон амьтанд хор хөнөөлгүй, хүнсний аюулгүй байдал, эрүүл ахуйн шаардлага хангасан, тогтвортой үйлдвэрлэлийг дэмжихэд чиглэгдэнэ. Засгийн газар нь хөдөө аж ахуйг олон талаас хөгжүүлэх, тогтвортой газар тариалан, байгалийн бүс нутгийг нөхөн сэргээх, арчлах чиглэлээр бизнес эрхлэгчидтэй хамтран ажиллаж, санхүүжүүлдэг байна.

Хүснэгт 1. Судалгаанд авагдсан орнуудын тусгай дэмжлэг үзүүлдэг хүнс, ХАА-н бүтээгдэхүүний төрлүүд, дэмжлэгийн хэлбэр болон хууль эрх зүйн орчны талаарх тойм

	<b>Дэмжлэгт хамрагдах бүтээгдэхүүн</b>	<b>Дэмжлэгийн хэлбэр</b>	<b>Хууль эрх зүйн орчин, хэрэгжүүлж буй стратеги, хөтөлбөрүүд</b>
БНСУ	Цагаан будаа	Засгийн газар нөөц бүрдүүлэх, үнийн тогтвортой байдлыг хангах зорилгоор нийт үйлдвэрлэсэн будааны 23-30%-ийг худалдаж авдаг. Цагаан будааны тариалан эрхлэгчдэд талбайн төлбөр болон ургацын хомстлын төлбөрийг олгодог. Тусгай хөтөлбөрийн хүрээнд бага хүүтэй зээл олгож байна.	<b>Хууль</b> <b>Цагаан будааны орлогын нөхөн олговрын тухай хууль</b> (Rice Income Compensation Act) <b>Хөдөө аж ахуй, загасны гаралтай бүтээгдэхүүнийг тогтворжуулах тухай хуулийг хэрэгжүүлэх журам</b> (Enforcement Rules of the Act on the Distribution and Price Stabilization of Agricultural and Fishery Products) <b>Хөтөлбөр</b> <b>Нийтийн хүнсний үр тарианы нөөцийг хангах хөтөлбөрийн хүрээн дэх Засгийн газрын будаа худалдан авах хөтөлбөр</b> (Government Rice Purchase Program under the Public Food Grain Stockholding Program) <b>Засгийн газар болон Үндэсний хөдөө аж ахуйн хоршоологчдын холбооны (NACF) цагаан будааны бизнес эрхлэгчдэд олгох зээлийн хөтөлбөрүүд</b> (Government and National Agricultural Cooperative Federation's (NACF's) Loan Programs to Rice Millers)
Канад	1.сүү, сүүн бүтээгдэхүүн; 2.тахианы мах, махан бүтээгдэхүүн; 3.цацагт хяруулын мах, махан бүтээгдэхүүн; 4.өндөг; 5.үржүүлгийн өндөг.	Төрөөс фермерүүдэд сүү, сүүн бүтээгдэхүүнд борлуулалтын орлогын 34%, шувууны мах, махан бүтээгдэхүүнд ойролцоогоор 16%, өндөгний хувьд ойролцоогоор 10%-тай тэнцэх татаас олгож байна.	<b>Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний агентлагийн тухай хууль</b> (Farm Products Agencies Act) <b>Канадын Сүүн бүтээгдэхүүний Комиссын тухай хууль</b> (Canadian Dairy Commission Act)
Нидерланд	Тогтвортой үйлдвэрлэл 1.ХАА бүтээгдэхүүн (сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, мах, амьтны гаралтай бүтээгдэхүүн) 2.Газар тариалан, ургамлын гаралтай бүтээгдэхүүн 3.уураг 4.загасны аж ахуй, загас агнуур	Засгийн газар сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, мах зэрэг амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэх, ХАА эко системийг бүрэлдүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор 60 сая евро 65,4 сая ам.доллар 2022 онд төсөвлөсөн байна. Энэ санхүүжилт нь инновацын салбарыг дэмжих, эдийн засгийн өсөлтийг нэмэгдүүлэх зорилготой байна. Үндэсний өсөлтийн сан	<b>Хууль</b> <b>ЕХ-ны Хүнсний Ерөнхий хууль</b> (EU General Food Law) <b>Барааны тухай хууль</b> (Commodities Act) <b>Барааны тухай хуульд хүнсний аюулгүй байдлын тухай зохицуулалт</b> (Food safety regulations in the Commodities Act) <b>ЕХ-ны олон улсын хүнсний стандарт, дүрэм журам</b> (Codex Alimentarius) <b>Амьтан үржүүлгийн журам</b>

		(National Growth Fund) -г байгуулж, 2021-2025 онуудад эдийн засгийн тогтвортой өсөлтийг хангах хамгийн өндөр чадамжтай хоёр салбарт 20 тэрбум еврогийн хөрөнгө оруулалтыг зарцуулна.	(Animal Breeding Regulation) <b><u>Бодлого, хөтөлбөрүүд</u></b> <b>ЕХ-ны ХАА-н нэгдсэн бодлого</b> (EU Common Agricultural Policy (CAP)) <b>Баруун хойд Европ дахь амьтны гаралтай бүтээгдэхүүнийг тогтвортой хөгжүүлэх хөтөлбөр</b> (Advancing sustainable animal products in Northwest Europa. 2020) <b>Загасны аж ахуйн нийтлэг бодлого</b> (Common Fisheries Policy) <b>ХАА, байгаль, хүнсний чанарын яамны 2030 он хүртэлх үйл ажиллагааны төлөвлөгөө</b> (Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality of The Netherlands, Plan of action 2030)
Япон	Цагаан будаа	Цагаан будааны тариалангийн салбарын өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэх зорилготой орлогын даатгалын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлсэн. Даатгалын хугацаанд орлого нь жишиг үзүүлэлтийнхээ 90 хувиас доогуур байвал тариаланчдад орлогын алдагдлын 90 хүртэлх хувийг нөхөн олгох боломжтой.	<b><u>Хууль</u></b> <b>Хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүний эрэлт нийлүүлэлт, үнийг тогтворжуулах тухай хууль</b> (Law for Stabilization of Supply Demand and Price of Staple Food) <b>Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуйн болон загас, загасан бүтээгдэхүүний экспортыг дэмжих тухай хууль</b> (Act on Facilitating the Export of Agricultural, Forestry, and Fishery Products and Food). <b>Японы хөдөө аж ахуйн экспортыг хөнгөвчлөх тухай хууль</b> (Japan Revises Agricultural Export Facilitation Act) <b><u>Стратеги төлөвлөгөө</u></b> <b>Япон Улсын хөдөө аж ахуйн экспортыг өргөжүүлэх стратеги төлөвлөгөө.</b>

### СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

#### НЭГ. УЛС ОРНУУДЫН ХӨДӨӨ АЖ АХУЙГ ДЭМЖИХ БОДЛОГО

Аливаа улсын эдийн засаг нь анхдагч буюу хөдөө аж ахуйн салбар, хоёрдогч буюу аж үйлдвэрийн салбар, гуравдагч буюу үйлчилгээний салбар гэсэн уламжлалт 3 хэсгээс бүрддэг. Хөдөө аж ахуйн (ХАА) салбар нь нөгөө 2 салбараа бодвол бүтээмж бага байдаг тул энэ салбарын ажил эрхлэлт, орлогыг дэмжих зорилгоор улс орнууд ХАА-г дэмжих бодлого авч хэрэгжүүлдэг. Улс орнуудын ХАА-г дэмжих бодлого нь үндсэн 3 зорилтыг хангахад чиглэж байна.

- Дотоодын хүнсний хүртээмж, аюулгүй байдлыг хангах;
- Фермерүүд, аж ахуйн нэгжүүдийн орлогыг дэмжих;

- Байгаль орчинд эерэг нөлөө үзүүлэх.

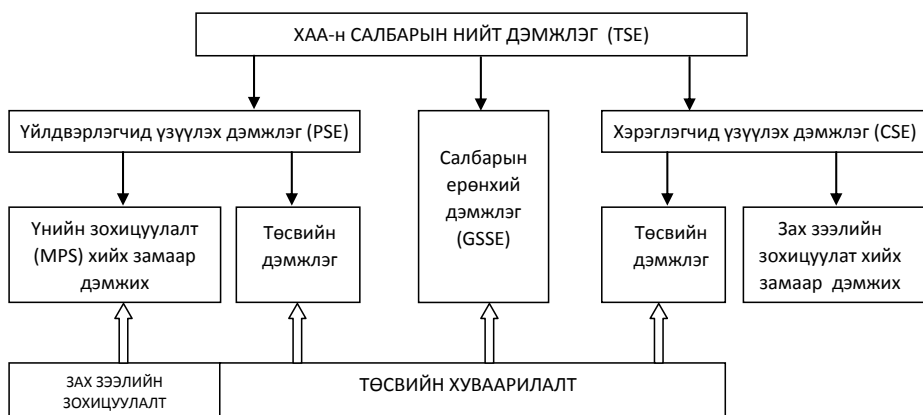
Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллагын (OECD-ЭЗХАХБ) 2022 оны 6-р сард гаргасан судалгааны тайланд тэмдэглэсэнээр<sup>134</sup> улс орнууд ХАА-н салбарыг дэмжихэд чиглэсэн ямар бодлого, арга хэмжээнүүдийг хэрэгжүүлдэг талаар тоймлон авч үзье. ЭЗХАХБ нь улс орнуудын ХАА-г дэмжих бодлогыг хэмжихдээ TSE (Total Support Estimate) буюу Нийт дэмжлэгийн хэмжээ гэсэн үзүүлэлтийг тооцон гаргадаг. Энэ нь ХАА-г дэмжих бодлогын хүрээнд шууд болон шууд бусаар хуваарилагдаж буй хөрөнгийн тооцоолсон үзүүлэлт юм. TSE буюу Нийт дэмжлэгийн хэмжээ нь дор дурдсан 3 хэсгээс бүрдэнэ.

1. Үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэг буюу Producer Support Estimate (PSE)
2. Салбарын ерөнхий дэмжлэг буюу General Services Support Estimate (GSSE)
3. Хэрэглэгчид үзүүлэх дэмжлэг буюу Consumer Support Estimate (CSE)

ХАА-н салбарыг дэмжихэд зарцуулж буй хөрөнгө нь дараах 2 аргаар хуваарилагдаж байна.

- Зах зээлийн зохицуулалт;
- Төсвийн хуваарилалт.

Зураг 1. ХАА-н салбарт үзүүлдэг дэмжлэгүүд



ХАА-н салбарыг дэмжих бодлогын хүрээнд хуваарилагдаж буй хөрөнгийн дийлэнх нь үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэг байдаг. Үйлдвэрлэгчид үзүүлж буй дэмжлэг нь үнийн зохицуулалтын бодлогоор дамжуулан дотоодын үнийг өндөр түвшинд тогтоох, эсхүл төсвөөр дамжуулан үйлдвэрлэгч, фермерүүдэд олгож буй татаасаас бүрдэнэ.

ХАА-н салбарын дэд бүтцийн хөрөнгө оруулалт, судалгаа шинжилгээнд зарцуулж буй хөрөнгө, улсын нөөц бүрдүүлэх, маркетингийн гэх мэт үйл ажиллагаанд зарцуулагдаж буй хөрөнгө нь Салбарын ерөнхий дэмжлэг болно. Энэ нь төсвийн санхүүжилтээс бүрдэнэ.

Хэрэглэгчид үзүүлж буй дэмжлэг нь хүнсний талон олгох, үнийн хяналт тогтоох гэх мэт хэрэглэгчийн ХАА, хүнсний бүтээгдэхүүний хэрэглээний зардалд хөнгөлөлт үзүүлж буй арга хэмжээ юм.

<sup>134</sup> “Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021” судалгаа нь ЭЗХАХБ-аас гаргадаг судалгаа бөгөөд өндөр хөгжилтэй 42 улс болон хөгжиж буй 12 улсыг хамарч хийгдсэн судалгаа юм. Эдгээр 54 улсын хөдөө аж ахуйн салбар нь дэлхийн хөдөө аж ахуйн салбарын нэмэгдсэн өртгийн 3/4-ийг бүрдүүлдэг. <https://www.oecd.org/publications/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-22217371.htm>

ЭЗХАХБ-ын судалгаагаар 2018-2020 оны хооронд улс орнууд жилд дунджаар 720 тэрбум ам.долларын дэмжлэгийг ХАА-н салбарт хуваарилжээ. Үүнээс үйлдвэрлэгчид олгох дэмжлэг нь жилд дунджаар 540 тэрбум ам.доллар буюу нийт ХАА-н салбарын дэмжлэгийн 75%-ийг бүрдүүлж байгаа бол Салбарын ерөнхий дэмжлэг нь 102 тэрбум ам.доллар буюу 14%-ийг, Хэрэглэгчид үзүүлж буй дэмжлэг нь 78 тэрбум ам.доллар буюу 11%-ийг бүрдүүлж байна.

### **Үнийн зохицуулалтын бодлого буюу Market Price Support Policy**

Үйлдвэрлэгчид дэмжлэг үзүүлэх бодлогыг голчлон үнийн зохицуулалт хийх замаар хэрэгжүүлж ирсэн бөгөөд энэ нь үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэгийн талаас илүү хувийг бүрдүүлдэг.

Үнэ зохицуулах буюу Market Price Support бодлого нь хилийн үнэ болон дотоодын үнийн зөрүүг бий болгох замаар үйлдвэрлэгчид дэмжлэг үзүүлэхэд чиглэдэг бодлого юм. Ихэвчлэн өргөн хэрэглээний голлох хүнсний бүтээгдэхүүнд энэхүү бодлогыг хэрэгжүүлдэг.

Үнэ зохицуулах буюу Market Price Support бодлогын зорилго нь:

- Дотоодод хүнсний хүртээмжийг сайжруулах;
- Хүнс, ХАА-н компаниуд, фермерүүдийн орлогыг дэмжих;
- Хүнс, ХАА-н компаниуд, фермерүүдийг дампуурлаас сэргийлэх;
- Хүнс, ХАА-н салбарын ажил эрхлэлтийг дэмжихэд оршино.

Энэ бодлогын хүрээнд дор дурдсан арга хэмжээг авч хэрэгжүүлдэг:

- Тарифын зохицуулалтын хүрээнд гаалийн татвар ногдуулах;
- Импорт, экспортын хэмжээ (квот) тогтоох;
- Үнийн доод (дээд) хэмжээг тогтоох;
- Татаас хэлбэрээр үнийн зөрүүг олгох замаар ХАА-н компани, фермерүүдийн алдагдлыг бууруулах, орлогыг дэмжих;
- Төр дэлхийн зах зээлийнхээс өндөр үнээр худалдан авалт хийх.

ЭЗХАХБ-ын судалгаагаар 2018-2020 онуудад улс орнуудын үнийн зохицуулалтын бодлогын хүрээнд үйлдвэрлэгчид үзүүлж буй дэмжлэг нь жилд дунджаар 272 тэрбум ам.доллар буюу ХАА-н салбарын дэмжлэгийн 38%-ийг, үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэгийн 60%-ийг бүрдүүлж байна.

Үнэ зохицуулах бодлогын хүрээнд авч хэрэгжүүлдэг хамгийн түгээмэл арга хэмжээ нь тарифын буюу импортын татвар ногдуулах, квот тогтоох арга байдаг. Жишээ нь, дэлхийн дунджаар ХАА-н бүтээгдэхүүний импортын татварын дундаж хэмжээ нь 7.8% (аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний татвар 4.6%) байна. Дэлхийн худалдааны байгууллагын журмаар улс орнууд ХАА-н бүтээгдэхүүнд ногдох импортын татварын дундаж хэмжээг дунджаар 48.9% хүртэл нэмэгдүүлж (харин аж үйлдвэрийн бүтээгдэхүүний татварыг 27.1% хүртэл нэмэгдүүлж болно) болдог.

ЭЗХАХБ-ын судалгааны тайланд тэмдэглэснээр үнийн зохицуулалтын нөлөө хамгийн өндөр байгаа улс нь Өмнөд Солонгос, Япон, Исланд, Норвег, Швейцар улсууд бөгөөд эдгээр улсын үнийн зохицуулалтын бодлогын нөлөө нь дунджаар ХАА-н нийт орлогын 20%-ийг бүрдүүлж байна.

### **Хөгжингүй болон хөгжиж буй улсуудын үнийн зохицуулалтын бодлого**

Улс орнуудын үнэ зохицуулах бодлого нь харилцан адилгүй байдаг бөгөөд хөгжингүй болон хөгжиж буй орнуудын хувьд ялгаатай байдал ажиглагддаг.

Хөгжингүй орнуудын хувьд дотоодын үнийг дэлхийн зах зээлийн үнээс дээгүүр барих бодлого баримтлан дотоодын ХАА-н үйлдвэрлэлийг дэмжиж байдаг. Өөрөөр хэлбэл, хэрэглэгчид



нэмэлт зардал ноогдуулах замаар үйлдвэрлэгчдийг дэмждэг. ЭЗХАХБ-ын гишүүн улс орнуудын хэрэглэгчид ногдох нэмэлт зардал нь үнийн дүнгийн 10%-аас илүү байгаа бол Исланд, Өмнөд Солонгос, Япон, Норвег улсуудад хэрэглэгчид ногдох нэмэлт зардал үнийн дүнгийн 35%-аас их байна. ЭЗХАХБ-ын судалгааны тайланд тэмдэглэснээр дэлхийн зах зээлийн үнэ болон үйлдвэрлэгчийн борлуулалтын бодит үнийн зөрүү нь Исландад 94%, Норвегт 75%, Өмнөд Солонгост 68%, Японд 61% байна.

Харин хөгжиж буй орнуудын хувьд дотоодын хүнсний бүтээгдэхүүний хүртээмжийг дээшлүүлэх зорилгоор дотоодын үнийг экспортын үнээс бага байлгах бодлого баримтлах нь түгээмэл байдаг. ЭЗХАХБ-ын судалгааны тайланд тэмдэглэснээр 2018-2020 оны хооронд жилд дунджаар 104 тэрбум ам.долларын сөрөг Market Price Support буюу дотоодын үнийг бууруулах нөлөө бий болгосон байна. Бразил, Аргентин, Казахстан, Вьетнам, Энэтхэгт хэрэглэгчид ХАА-н бүтээгдэхүүнийг дэлхийн зах зээлийн үнээс бага үнээр хэрэглэж байна. Дэлхийн зах зээлийн үнэ болон үйлдвэрлэгчийн борлуулалтын бодит үнийн зөрүү нь Энэтхэгт 14%, Аргентинд 20%, Вьетнамд 10%, Казахстанд 3% орчим байна.

### **ХАА-г дэмжих бодлогын чиг хандлага**

Зах зээлийн зохицуулалт, үнийн зохицуулалтын арга хэмжээ авах бодлого нь дотоодын хүнсний хүртээмжийг нэмэгдүүлэх боловч дэлхийн хэмжээний хүнсний хомстолд хүргэх сөрөг нөлөөтэй. Үнийг өндөр түвшинд барьснаар дотоодын үйлвэрлэгчдийн өрсөлдөх чадварыг бууруулж, хэрэглэгчдэд нэмэлт дарамт болдог гэж үздэг. Тиймээс зах зээлийн зохицуулалт, үнийн зохицуулалтын арга хэмжээнд шүүмжлэлтэй хандаж байна.

ЭЗХАХБ-ын гишүүн орнууд зах зээлд нөлөөлөх, үнийн зохицуулалтын дэмжлэгийн бодлогын арга хэмжээгээ багасгах болсон. 2015 онд батлагдсан Дэлхийн Худалдааны Байгууллагын дүрмээр экспортыг дэмжсэн татаасыг хориглосноор ихэнх улсууд үнийн зохицуулалтын бодлогоосоо татгалзах болсон байна. Оронд нь орлого дэмжих төсвийн татаасын бодлогыг хэрэгжүүлж эхэлсэн. Жишээ нь: Швейцар үнийн зохицуулалтын дэмжлэгээ бууруулж фермерүүдэд олгодог шууд татаасын хэмжээг нэмэгдүүлсэн. Гэхдээ энэхүү татаас нь байгальд ээлтэй үйл ажиллагааг дэмжих нөхцөлд олгогддог. Швейцарын төсвийн татаас нь 1980 онд үйлдвэрлэгчид олгодог дэмжлэгийн 20% байсан бол 2020 оны байдлаар 50%-д хүрээд байна. Хөгжингүй орнуудын ХАА-г дэмжих бодлогын чиг хандлага нь дараах хэлбэртэй байна.

- Үнийн зохицуулалт гэх мэт зах зээлд нөлөөлөх бодлогоос татгалзах;
- Чөлөөт худалдааг дэмжих;
- Дэд бүтэц, судалгаа шинжилгээнд хөрөнгө оруулах;
- Шинэ технологи нэвтрүүлэн ХАА-н салбарын өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэх;
- Байгаль орчинд ээлтэй ХАА-г дэмжих, ногоон технологи нэвтрүүлэх.

## **ХОЁР. ГАДААД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА**

### **1.КАНАД УЛС**

Канад Улсад 1951 онд Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний Зөвлөлийн тухай хууль (Agriculture Product Board Act) батлагдсанаар ХАА-н бүтээгдэхүүний үнийг зохицуулж эхэлсэн түүхтэй. (Энэ хууль 1997 онд Agricultural Marketing Programs Act батлагдсанаар хүчингүй болсон) Анхандаа Canada Wheat Board буюу Канадын Улаан буудайн зөвлөлөөр дамжуулан үр тарианы зах зээлд зохицуулалт хийж эхэлсэн байна. 1958 онд Хөдөө аж ахуйн тогтвортой байдлыг хангах тухай хуулийг (Agriculture Stabilization Act) баталснаар 9 төрлийн бүтээгдэхүүнд зах зээлийн зохицуулалт (үнийн зохицуулалт) хийж байсан.

Түүнчлэн Канадын Сүүн бүтээгдэхүүний Комиссын тухай хууль (Canadian Dairy Commission Act) батлагдснаар сүү, сүүн бүтээгдэхүүнд үнийн зохицуулалт, нийлүүлэлтийн хязгаарлалтын арга хэмжээг авах талаарх зах зээлийн зохицуулалтыг хуульчилсан байна. Канадын ХАА-г дэмжих бодлогыг 3 үед хувааж үздэг. (Хүснэгт 2)

Хүснэгт 2. Канадын ХАА-г дэмжих бодлогын чиг хандлага

Үе	Бодлогын чиг хандлага	Бодлогын арга хэмжээнүүд
1985 оноос өмнөх	Импортын протекционизм, экспортын дэмжлэг, дотоод зах зээлийн зохицуулалт	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Импортын ижил төрлийн бүтээгдэхүүнд өндөр татвар ногдуулах</li> <li>• Импортын квот тогтоох, импортын тарифын квотыг тогтоох</li> <li>• Экспортын бүтээгдэхүүнд татаас олгох</li> <li>• ХАА-н бүтээгдэхүүний тээврийн зардалд татаас олгох</li> <li>• Үр тариа, сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, шувууны мах, махан бүтээгдэхүүнд нийлүүлэлтийн зохицуулалт (үнийн зохицуулалт) хийх</li> <li>• Marketing Board буюу Маркетингийн зөвлөлөөр дамжуулан үнийн хяналт тогтоох (Канадын Улаан Буудайн зөвлөл гэх мэт)</li> </ul>
1985-2000 он	Бодлогын шинэчлэлийг аажмаар тууштай хэрэгжүүлэн чөлөөт худалдааг дэмжиж эхэлсэн. Орлого болон борлуулалтыг дэмжихэд илүү чиглэгдэх болсон.	<ul style="list-style-type: none"> <li>• ХАА-н бүтээгдэхүүний импортын татварыг бууруулж квотын арга хэмжээг багасгах</li> <li>• Нийлүүлэлтийн зохицуулалт болон үнийн хяналтыг багасгах (Маркетингийн зөвлөлийн үр нөлөө буурсан)</li> <li>• Хойд Америкийн Чөлөөт худалдааны хэлэлцээр байгуулсан</li> <li>• Баруун бүсийн үр тарианы тогтворжуулалтын хөтөлбөрийг зогсоох</li> <li>• Фермерүүдэд татаас (орлогын тогтвортой байдлыг хангах) олгох</li> <li>• Даатгалын татаасыг нэвтрүүлэх</li> </ul>
2000 оноос хойш	Орлогын тогтвортой байдлыг хангахад чиглэгдсэн Холбооны Засгийн газар болон муж улсуудын хамтын ажиллагааг дэмжсэн бодлогыг хэрэгжүүлэх болсон.	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, шувууны мах, махан бүтээгдэхүүн болон өндөг зэрэг бүтээгдэхүүнд үнэ тогтоох, импортын тариф, үйлдвэрлэлийн хэмжээний хяналт тогтоох зэрэг арга хэмжээг хэрэгжүүлэн нийлүүлэлтийн зохицуулалтыг үргэлжлүүлж байна.</li> <li>• ХАА-н бодлогыг Холбооны Засгийн газар болон муж улсууд хамтран боловсруулах болсон.</li> <li>• Фермерүүдийн орлогын тогтвортой байдлыг хангахад зориулсан татаасын бодлого хэрэгжүүлдэг.</li> <li>• Фермерүүдийг хуримтлал үүсгэхийг дэмжсэн татаасын бодлогыг хэрэгжүүлдэг.</li> <li>• Даатгалын татаасын бодлого хэрэгжүүлдэг.</li> </ul>

Канадын ХАА-н бодлогын түүхээс харахад үйлдвэрлэгчдэд давуу байдал олгосон зах зээлийн зохицуулалтын арга хэмжээгээ багасгаж оронд нь ХАА-н өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэх, фермерүүдийн орлогын тогтвортой байдлыг хангахад чиглэгдсэн бодлого хэрэгжүүлэх болсон байна. ХАА-н салбарт үзүүлэх дэмжлэгийн хэмжээ нь 1980-аад оны дунд үед ДНБ-ний 1.6%-ийг эзэлж байсан бол 2020 оны байдлаар 0.3% болж буурсан байна. Үйлдвэрлэгчдэд үзүүлэх дэмжлэг нь мөн буурсаар ирсэн бөгөөд 1985 онд фермерүүдийн орлогын 35%-ийг үйлдвэрлэгчид үзүүлэх дэмжлэг бүрдүүлж байсан бол одоогийн байдлаар 9% болж буурсан байна. Энэ нь ЭЗХАХБ-ын дунджаас 2 дахин бага үзүүлэлт юм.

**Үнэ зохицуулах бодлого**

Канадын үнэ зохицуулах бодлогыг Supply management буюу Нийлүүлэлтийн зохицуулалт гэж нэрлэдэг. 1960-аад онд технологийн дэвшлийн үр дүнд Канадад ХАА-н үйлдвэрлэлийн илүүдэл бий болж эхэлсэн. Энэ үед фермерүүд, Холбооны засгийн газар, муж улсын засгийн газарт шаардлага тавин Маркетингийн зөвлөл (Marketing board) байгуулан зах зээл дэх

нийлүүлэлт, үнэд нөлөөлөх зорилгоор Нийлүүлэлтийн зохицуулалтын арга хэмжээг хэрэгжүүлэх болсон.

Одоогийн байдлаар нийлүүлэлтийн зохицуулалтад 5 төрлийн бүтээгдэхүүнийг хамруулж байна.

- Сүү, сүүн бүтээгдэхүүн;
- Тахианы мах, махан бүтээгдэхүүн;
- Цацагт хяруулын мах, махан бүтээгдэхүүн;
- Өндөг;
- Үржүүлгийн өндөг.

Нийлүүлэлтийн зохицуулалтын бодлогоор 3 арга хэмжээг авч хэрэгжүүлдэг.

1. Үйлдвэрлэлийн хэмжээний хяналт;
2. Үнэ тогтоох механизм;
3. Импортын хяналт.

Үйлдвэрлэлийн хэмжээний хяналт. Энэ нь тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүний нийлүүлэлтийн илүүдлээс шалтгаалан үнийн бууралт бий болохоос сэргийлж улсын хэмжээнд үйлдвэрлэлийн хэмжээг тогтоон, муж бүрт хуваарилах арга хэмжээ юм.

Үнэ тогтоох механизм. Энэ нь тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүний хамгийн бага баталгаат үнийг фермерүүдэд зориулж тогтоох арга хэмжээ юм. Өөрөөр хэлбэл, фермерүүд Мужийн Маркетингийн зөвлөлөөр дамжуулан худалдан авагчтай зөвшилцөн тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүний өртөгт суурилсан худалдах үнийг тогтоодог.

Импортын хяналт. Дотоодын үйлдвэрлэлд хэмжээ, үнийн зохицуулалт хийхээс гадна дотоодын зах зээлийг хамгаалах зорилгоор тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүний импортод татварын болон квотын хязгаарлалт тогтоох арга хэмжээг авч хэрэгжүүлдэг.

1966 онд Канадын Сүү, сүүн бүтээгдэхүүний Комисс, 1972 онд өндөгний Маркетингийн Зөвлөл, 1974 цацагт хяруулын мах, махан бүтээгдэхүүний Маркетингийн Зөвлөл, 1978 онд тахианы мах, махан бүтээгдэхүүний Маркетингийн Зөвлөл тус тус байгуулагдаж Нийлүүлэлтийн зохицуулалтыг хийх болсон.

2020 оны байдлаар дотоодын үйлдвэрлэгчдэд 4.8 тэрбум долларын дэмжлэг үзүүлсний 2.7 тэрбум буюу 60% нь үнийн зохицуулалтын дэмжлэг (нийлүүлэлтийн зохицуулалтын арга хэмжээ) байна. Дэмжлэгийн нөлөө хамгийн өндөр бүтээгдэхүүн сүү, сүүн бүтээгдэхүүн бөгөөд фермерүүдийн тухайн бүтээгдэхүүнээс олох нийт борлуулалтын орлогын 34%-ийг бүрдүүлж байна. Шувууны мах, махан бүтээгдэхүүний дэмжлэг нь фермерүүдийн тухайн бүтээгдэхүүнээс олох нийт борлуулалтын орлогын ойролцоогоор 16%-ийг, өндөг ойролцоогоор 10%-ийг тус тус бүрдүүлж байна.

### **Нийлүүлэлтийн зохицуулалтын бодлогын (Supply management) эрх зүйн орчин**

Канадын Үндсэн хуулиар ХАА-н салбарт бодлого хэрэгжүүлэх эрх мэдлийг Холбооны Засгийн газар болон мужийн Засгийн газрын аль аль нь эдлэх эрхтэй байхаар заажээ. Иймээс ХАА-н салбарын бодлогыг боловсруулахдаа Холбооны Засгийн газар болон Мужийн Засгийн газрын хооронд байгуулсан хэлэлцээрийг баримталдаг. Холбооны улсын түвшний үйл ажиллагаа нь нийт улс даяар хэрэгжих бодлогыг боловсруулахад чиглэгддэг бол мужийн түвшинд тухайн бодлогыг хэрэгжүүлэх ажлыг зохион байгуулдаг.

Канадын ХАА-н салбарт хэрэгжүүлж буй Нийлүүлэлтийн зохицуулалтын арга хэмжээг дараах эрх зүйн актуудаар зохицуулж байна.

- Холбооны улсын хууль, эрх зүйн акт;

- Мужийн хууль, эрх зүйн акт;
- Холбооны улсын Засгийн газрын шийдвэр;
- Мужийн Засгийн газрын шийдвэр;
- Үндэсний ХАА-н бүтээгдэхүүний зөвлөлийн шийдвэр;
- Холбооны улсын түвшний Маркетингийн зөвлөлийн шийдвэр;
- Мужийн Маркетингийн Зөвлөлийн шийдвэр.

1967 онд батлагдсан Канадын Сүүн бүтээгдэхүүний Комиссын тухай хууль (Canadian Dairy Commission Act)<sup>135</sup> нь тухайн бүтээгдэхүүнтэй холбогдох харилцааг зохицуулдаг бол 1972 онд батлагдсан Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний агентлагийн тухай хууль (Farm Products Agencies Act) болон түүнд нийцүүлэн гаргасан мужийн хуулиуд Нийлүүлэлтийн зохицуулалтын арга хэмжээг зохицуулдаг гол эрх зүйн акт болно.

Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний агентлагийн тухай хуульд (Farm Products Agencies Act)<sup>136</sup> нийлүүлэлтийн зохицуулалтын арга хэмжээг боловсруулах, хэрэгжүүлэх, хяналт тавих эрх, үүрэг бүхий Холбооны улсын түвшний агентлаг (ерөнхийд нь Маркетингийн зөвлөл гэж нэрлэдэг) байгуулах, түүний бүтэц, эрх мэдэл, үүргийн талаар зохицуулсан байна.

Мужууд Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний агентлагийн тухай хуульд (Farm Products Agencies Act) нийцүүлэн өөрсдийн мужийн хүрээнд мөрдөгдөх хуулийг батлан Мужийн Маркетингийн Зөвлөл (Provincial Marketing Board) байгуулж, эрх үүргийг нь зохицуулдаг байна.

Канадад Нийлүүлэлтийн бодлогыг боловсруулж, хэрэгжүүлдэг эрх бүхий 3 бүтэц байдаг.

1. National Farm Products Council буюу Үндэсний хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний зөвлөл;
2. Farm Product Marketing Agency буюу Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний Маркетингийн хороо;
3. Provincial Marketing Board буюу Мужийн Маркетингийн зөвлөл.

#### National Farm Products Council буюу Үндэсний хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний зөвлөл

Зөвлөл нь Нийлүүлэлтийн зохицуулалтын бодлого, арга хэмжээнд хяналт тавих хяналтын функц бүхий бүтэц бөгөөд дараах үндсэн чиг үүрэгтэй байна.

- ХАА-н бүтээгдэхүүний Маркетингийн хороог байгуулах үйл явцад хяналт тавих;
- ХАА-н бүтээгдэхүүний Маркетингийн хорооны үйл ажиллагаанд хяналт тавих.

Энэхүү Зөвлөлийг байгуулах, гишүүдийг томилох эрхийг Канадын Амбан захирагч эдэлнэ.

Зөвлөл нь 3-7 хүний бүрэлдэхүүнтэй байх бөгөөд дор хаяж 50% нь үйлдвэрлэгчдийн төлөөлөл байна. Бүрэлдэхүүнийг сонгохдоо Канадын Баруун бүс, Төвийн бүс, Атлантын бүсийн төлөөллийг тэнцүү хэмжээтэй байлгах зарчмыг баримтална.

#### Farm Product Marketing Agency буюу Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний Маркетингийн хороо

Хороо нь тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүний Нийлүүлэлтийн зохицуулалтын бодлогыг боловсруулж, арга хэмжээг тодорхойлдог үндсэн бүтэц юм.

Тухайн бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэгч-фермерүүдийн гаргасан хүсэлт болон тэдгээрийн дунд явуулсан санал асуулгыг үндэслэн Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний Маркетингийн хороог байгуулах тухай шийдвэрийг Канадын Амбан захирагч гаргана.

<sup>135</sup> Canadian Dairy Commission Act, [https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-15/page-1.html?fbclid=IwAR0ZFGX6Vo5u\\_3ilbnioCM4H4s-2OVmwyEuaP54L-YH\\_Wx9zeSr4Lm19dfw](https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-15/page-1.html?fbclid=IwAR0ZFGX6Vo5u_3ilbnioCM4H4s-2OVmwyEuaP54L-YH_Wx9zeSr4Lm19dfw)

<sup>136</sup> Farm Products Agencies Act, <https://lois-laws.justice.gc.ca/eng/acts/F-4/page-1.html?fbclid=IwAR2WSFISST71MGlU3PULkaj5qzmSK691vwOjvz8WAnQgXEIRtD2aVMm8FUqj#docCont>

Энэхүү Хороог шаардлагатай гэж үзсэн ХАА-н аль ч бүтээгдэхүүний хувьд байгуулж болдог. Гэхдээ одоогоор тамхи, өндөг, шувууны махнаас бусад бүтээгдэхүүний хувьд үйлдвэрлэлийн хэмжээний хязгаарлалт тогтоодоггүй байна.

Хорооны үндсэн чиг үүрэг:

- Нийлүүлэлтийн зохицуулалт бүхий ХАА-н бүтээгдэхүүний салбарын бодлогыг тодорхойлох;
- Муж хоорондын ХАА-н бүтээгдэхүүний худалдааг зохицуулах;
- Тухайн бүтээгдэхүүний экспортын бодлогыг тодорхойлох;
- Тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хэмжээг муж бүрээр тогтоох;
- Тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүнийг худалдан авах, худалдах, хадгалах, тээвэрлэх, даатгах, экспортлох;
- Үйлдвэрлэгчдийн эрх ашгийг хамгаалсан бодлого боловсруулж хэрэгжүүлэх.

Provincial Marketing Board буюу Мужийн Маркетингийн зөвлөл

Мужийн Маркетингийн зөвлөл нь Нийлүүлэлтийн бодлогыг хэрэгжүүлдэг гол бүтэц бөгөөд түүний үйл ажиллагаа тухайн муж улсын хуулиар зохицуулагдана. Энэхүү Зөвлөлийн бүрэлдэхүүнийг гишүүн фермерүүдийн сонгуулиар бүрдүүлдэг.

Мужийн Маркетингийн зөвлөлийн үндсэн чиг үүрэг:

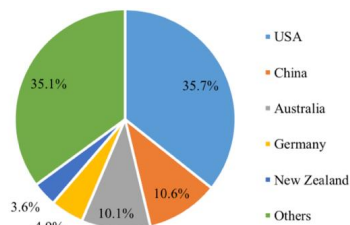
- Мужийн түвшинд тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүний талаарх бодлогыг Холбооны улсын түвшний бодлоготой уялдуулан тодорхойлох;
- Тухайн мужид ноогдсон үйлдвэрлэлийн квотыг гишүүн фермерүүдэд хуваарилах;
- Тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүний худалдах үнийг тогтоох;
- Мужийн түвшинд тухайн ХАА-н бүтээгдэхүүнийг худалдан авах, худалдах, хадгалах, тээвэрлэх, даатгах, экспортлох;
- Үйлдвэрлэгч, фермерүүдийн эрх ашгийг хамгаалсан бодлого хэрэгжүүлэх.

**2.БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС**

БНСУ нь 2020 оны байдлаар дэлхийд 10-т орох том эдийн засагтай улс бөгөөд ДНБ нь 1.6 их наяд ам.доллар-т хүрч, нэг хүнд ногдох Үндэсний нийт орлого 31,755 ам.доллартай тэнцэж байна. БНСУ-ын иргэдийн 90 гаруй хувь нь томоохон хотуудад амьдардаг ба хүнсний хэрэгцээний 45 хувийг дотоодын үйлдвэрлэл нь хангадаг. АНУ 2020 оны байдлаар тус улсад 8.8 тэрбум ам.долларын ХАА-н бүтээгдэхүүн экспортолсон нь АНУ-ын экспортын тав дахь том зах зээл юм.<sup>137</sup>

**БНСУ-ын хэрэглэгчдэд чиглэсэн импортын бүтээгдэхүүн:** БНСУ 2020 онд 14.8 тэрбум ам.долларын хэрэглэгчдэд чиглэсэн бүтээгдэхүүн импортолсон нь ХАА-н импортын 41 хувийг эзэлж байна. Хэрэглэгчдэд чиглэсэн ХАА-н хүнсний гол бүтээгдэхүүнд үхрийн мах, гахайн мах, жимс жимсгэнэ, модны самар, сүүн бүтээгдэхүүн, чихэр, ундаа, цаашлаад бэлтгэсэн хүнсний бүтээгдэхүүнүүд багтдаг байна.

*Зураг 2. БНСУ-д хэрэглэгчдэд чиглэсэн ХАА-н хүнсний бүтээгдэхүүн импортолж буй голлох улсууд*



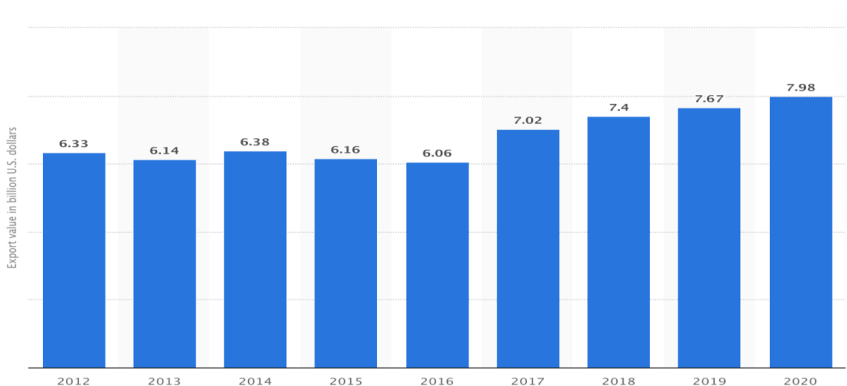
<sup>137</sup> Exporter Guide, Sanqovna OhOctober 14, 2021

**Хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж буй үйлдвэрүүд:** Тус улс 2020 оны байдлаар 30,000 гаруй хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг компанитай болж, 56 тэрбум ам.долларын борлуулалт хийсэн байна. БНСУ-ын хүнсний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг компаниуд нь импортын бүтээгдэхүүн, орц найрлага түүхий эдээс ихээхэн хамаардаг байна. ХАА-н үндсэн болон завсрын бүтээгдэхүүний импорт 2020 онд 13.4 тэрбум ам.долларт хүрсэн байна. Эдгээр импортын бүтээгдэхүүний 23% буюу 3.1 тэрбум ам.долларыг АНУ-аас импортолсон байна.

**Хүнсний жижиглэнгийн худалдаа:** БНСУ-ын хүнсний жижиглэнгийн борлуулалт 2020 онд нийт 103 тэрбум ам.долларт хүрсэн нь нийт жижиглэнгийн худалдааны 29%-ийг эзэлж байна. Хүнсний супермаркетууд нь хүнсний жижиглэнгийн худалдааны тэргүүлэгч борлуулагчид бөгөөд дараа нь онлайн жижиглэн худалдаачид, том хэмжээний хайпармаркетууд, энгийн дэлгүүрүүд, их дэлгүүрүүд ордог байна. Ирэх 5-10 жилийн хугацаанд онлайн жижиглэнгийн худалдаачид болон дэлгүүрүүд бусад сувгуудаас илүү хурдан өсөх төлөвтэй байна. Онлайн худалдаачдын хурдацтай өргөжиж байгаа нь ердийн жижиглэнгийн худалдааны сувгуудын орон зайн бүтцийг өөрчлөх, хэрэглэгчдийн урсгалыг татах шинэ стратеги боловсруулахад хүргэж байна.

**Экспортын хүнсний бүтээгдэхүүн:** БНСУ-ын Гаалийн албаны статистик мэдээгээр, тус улсын хүнсний бүтээгдэхүүний экспорт 2020 онд 4.3 тэрбум ам.долларын тээвэрлэлт хийсэн байна. БНСУ-ын нийт экспортын барааны хэмжээ буурсан хэдий ч хүнсний экспортын хэмжээ (14.6%) түүхэндээ байгаагүй хамгийн өндөр өсөлтөд хүрсэн байна. Тодруулбал, цагаан будааны бүтээгдэхүүн 53.3%-аар өсч 37 сая ам.доллар, рамен (бэлэн хоол) 29.9%-аар өсч 604 сая ам.долларт хүрчээ. БНСУ 1960-аад оноос далайн гаралтай бүтээгдэхүүн, будаа зэрэг хүнсний бүтээгдэхүүн экспортолж эхэлсэн байна. 1988 оны Сөүлийн олимп, 2002 оны хөл бөмбөгийн дэлхийн аварга шалгаруулах тэмцээний дараа БНСУ-ын хүнсний бүтээгдэхүүнүүд бусад улс руу экспортлох хэмжээ, чанарыг нэмэгдүүлсэн ба дэлхий даяар кимчи, рамен, архины эрэлтийг бий болгосон. 2019 онд хүнсний бүтээгдэхүүний экспорт БНСУ-ын нийт экспортын ердөө 1.2%-ийг л эзэлж байгаа нь дунджаар 7.7%-ийн хүнсний бүтээгдэхүүн экспортолдог бусад орнуудтай харьцуулахад харьцангуй бага үзүүлэлт юм. Гэсэн хэдий ч БНСУ-ын хүнсний бүтээгдэхүүний экспорт тогтмол нэмэгдсээр байна.<sup>138</sup>

Зураг 3. 2012-2020 оны хооронд БНСУ-аас экспортолсон хүнсний үнэ (тэрбум доллараар)<sup>139</sup>



<sup>138</sup> Korean food export highlights <https://keia.org/the-peninsula/koreas-food-exports-reach-new-highs/>

<sup>139</sup> <https://www.statista.com/statistics/780427/south-korea-food-export-value/#:~:text=In%202020%2C%20the%20export%20value,value%20increased%20throughout%20the%20years.>

2020 онд хүнсний экспортын үнэ 7,98 тэрбум ам.доллар болж, өмнөх оны үзүүлэлтээс ойролцоогоор 0.31 тэрбум ам.доллараар өссөн байна. Экспортын хэмжээ 2012 оноос жил бүр тогтвортой өссөөр байна.

Ковид-19 Цар тахлын үед БНСУ-ын хүнсний экспорт тасралтгүй өссөн ба тэр дундаа кимчи, рамен (бэлэн хоол)-ы экспортын хэмжээ онцгой өссөн байна. Солонгос Улсын Хүнс, хөдөө аж ахуйн яамнаас 2020 онд 01 дүгээр сараас 8 дугаар сарын хооронд ХАА хүнсний бүтээгдэхүүний экспортын хэмжээ 4.9%-аар өссөн (4.9 сая ам доллар) хэмээн зарласан ба тэр дундаа кимчиний экспортын хэмжээ хамгийн их буюу 40.3% (97.9 сая ам доллар) ба түүний дараа рамен 36.7% (89.1 сая ам доллар) тус тус өссөн байна.

Олон улсын худалдааны нэгдсэн сан бүхий ОЕС-д тавигдсан мэдээллээр 2020 оны байдлаар БНСУ-ын ургамлын гаралтай, амьтны гаралтай хүнсний 189 нэр төрлийн экспортын бүтээгдэхүүн байна. Үүнээс 10 топ бүтээгдэхүүний төрөл нь дараах байдлаар бүртгэгдсэн байна.<sup>140</sup>

*Хүснэгт 3.БНСУ-ын ургамлын болон амьтны гаралтай хүнсний топ 10 бүтээгдэхүүн*

Төрөл	Бүтээгдэхүүн	Худалдааны үнэ
Хүнс	Ороосон тамхи /Rolled Tobacco/	893.820.950\$
Хүнс	Боловсруулсан жимс болон самар /Other Processed Fruits and Nuts/	814.955.669\$
Хүнс	Паста /Pasta/	784.298.722\$
Амьтны гаралтай бүтээгдэхүүн	Хөлдөөсөн загас /Non-fillet Frozen Fish/	607.331.873\$
Хүнс	Бусад хүнсний бэлдмэл /Other Edible Preparations/	604.196.706\$
Хүнс	Амттай ус /Flavored Water/	498.684.457\$
Хүнс	Соус ба амтлагч /Sauces and Seasonings/	309.068.965\$
Хүнс	Гурилан бүтээгдэхүүн /Baked Goods/	281.399.472\$
Амьтны гаралтай бүтээгдэхүүн	Загасны мах /Fish Fillets/	26.307.8471\$
Хүнс	Боловсруулсан хавч /Processed Crustaceans/	25.789.7192\$

### Төрөөс баримталж буй бодлого, хууль эрх зүйн орчин

Цагаан будааны тариалан эрхлэгчид цагаан будааны орлогын нөхөн олговрын тухай хуулийн (Rice Income Compensation Act<sup>141</sup>) дагуу төрөөс дэмжлэг авдаг байна. Үүнд,

**Талбайн төлбөр:** Энэхүү төлбөрийг “га тутамд” тооцож, 1998-2000 оны суурь үеийн цагаан будааны үйлдвэрлэлийн дундаж талбайг ашиглан тооцдог. 2018 оны талбайн дундаж төлбөр нэг га талбайд дунджаар 909 ам. доллар байна.

Энэхүү дэмжлэгийн хөтөлбөрт хамрагдсан талбай 2018 онд 818,000 га талбайд хүрсэн бөгөөд газар ашигласны төлбөр 817.1 тэрбум солонгос вон (743 сая доллар) болсон байна.

**Ургацын хомстлын төлбөр** (Deficiency Payment): 2018 оны ургац хураалтын үеийн улсын дундаж зах зээлийн үнэ болон Засгийн газраас тогтоосон 2018 оны зорилтот үнийн зөрүүнээс талбайн төлбөрийг хасч тооцсон үнийн дүнгийн 85 хувиар хомстлын төлбөр төлнө.

Дээрх хоёр төрлийн төлбөрөөс цагаан будааны тариалан эрхлэгчдийг төрөөс дэмжин хөнгөлөлт үзүүлдэг байна.

<sup>140</sup> [https://oec.world/en/visualize/tree\\_map/hs92/export/kor/all/show/2020/](https://oec.world/en/visualize/tree_map/hs92/export/kor/all/show/2020/)

<sup>141</sup> <https://law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2&section=lawNm&query=Rice+Income+Compensation+Act+&x=0&y=0#iBgcolor0>



Нийтийн хүнсний үр тарианы нөөцийг хангах Засгийн газрын будаа худалдан авах хөтөлбөр (Government Rice Purchase Program under the Public Food Grain Stockholding Program): Засгийн газар хүнсний аюулгүй байдал, үнийн тогтвортой байдлыг хангах үүднээс нийгэмд шаардлагатай будааны нөөцийг бүрдүүлэх зорилгоор будааг худалдаж авдаг. Уг хөтөлбөрийн дагуу БНСУ-ын засгийн газар ургац хураалтын үеэр дотоодын цагаан будааг зах зээлийн дундаж үнээр худалдаж аван дараа нь ургац хураалтын бус үед дотоодын зах зээлийн үнээр борлуулдаг. 2018 оны 10-р сараас 12-р сарын хооронд БНСУ-ын засгийн газар 340,000 тонн энгийн будаа 350,000 МТ (тээрэмдсэн) цагаан будаа, нөөцөд зориулан нэмэлтээр 10,000 тонн будаа худалдаж авсан байна.

Засгийн газар болон Үндэсний Хөдөө Аж Ахуйн Хоршоодын Холбооны (NACF) цагаан будааны бизнес эрхлэгчдэд олгох зээлийн хөтөлбөрүүд (Government and National Agricultural Cooperative Federation's (NACF's) Loan Programs to Rice Millers): Засгийн газар 2018 онд дээрх холбооны дэмжлэгтэйгээр дотоодын будаа үйлдвэрлэгчдэд 1.28 их наяд солонгос вон (1.16 тэрбум ам.доллар) жилийн 0-2 хувийн хүүтэй тусгай зээл олгосон байна. Мөн цаашлаад үндэсний тариаланчдын холбоо мөн цагаан будааны тариаланч тээрэмчдэд тэг хүүтэй 1.9 их наяд солонгос воны (1.7 тэрбум ам.доллар) зээлийг үргэлжлүүлэн олгосон. Уг зээлийн хөтөлбөрүүдийн гол зорилго нь дотоодын будаа үйлдвэрлэлтийг дэмжиж зах зээл дээрх үнийн дарамтыг бууруулах ажлын байрыг нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн байдаг байна.

Хөдөө аж ахуй, загасны гаралтай бүтээгдэхүүний үнийг тогтворжуулах тухай хууль<sup>142</sup> (Enforcement Rules of the Act on the Distribution and Price Stabilization of Agricultural and Fishery Products): Уг хууль нь 5 бүлэг 57 зүйлтэй ба үүнд Ерөнхий заалтууд, Хөдөө аж ахуй, загасны гаралтай бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, тээвэрлэлтийн хяналт, Хөдөө аж ахуй, загасны гаралтай бүтээгдэхүүний зах зээл, Хөдөө аж ахуй, загасны гаралтай бүтээгдэхүүн нийлүүлэх байгууллагуудын зохицуулалт, нэмэлт зохицуулалтууд зэрэг агуулгууд багтсан байна. Хүнс, хөдөө аж ахуйн яамны 2021 оны 511 дүгээр тушаалаар нэмэлт, өөрчлөлт орсон байна.

ХАА-н бүтээгдэхүүн, түүний дотор мал аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн, ойн гаралтай бүтээгдэхүүний эрэлт, нийлүүлэлтийг сайжруулах зорилгоор Засгийн газраас Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үнэ тогтворжуулах санг (Price Stabilization Fund) байгуулсан байна. Тус сан нь дараах санхүүгийн эх үүсвэрээс бүрдэнэ.

- Засгийн газрын хөрөнгө оруулалт;
- Сангийн үйл ажиллагаанаас олсон орлого;
- Бусад сангаас оруулсан хөрөнгө оруулалт.

Уг сан ХАА-н бүтээгдэхүүний үнэ тогтворжуулах зорилгоор дараах төслүүдийг санхүүжүүлж, зээл олгодог байна.

- ХАА-н бүтээгдэхүүний үнийг тогтворжуулах, үйлдвэрлэх, зах зээлд гаргахыг дэмжих төслүүд;
- ХАА-н бүтээгдэхүүний экспортыг дэмжих төслүүд;
- ХАА-н бүтээгдэхүүнийг хадгалах, боловсруулах төслүүд;
- ХАА-н бүтээгдэхүүний борлуулалтыг сайжруулах төслүүд.

Уг хуулийн хүрээнд ХАА-н үйлдвэрлэл, дотоодын хэрэгцээг урт хугацаандаа тогтвортой хангах, хүнсний бүтээгдэхүүнийг боловсруулах, хадгалах зэрэг холбогдох төслүүдэд зээл олгож санхүүжүүлэх хэлбэрээр дэмжлэг үзүүлдэг байна.

<sup>142</sup> Enforcement Rules of the Act on the Distribution and Price Stabilization of Agricultural and Fishery Products <https://www.law.go.kr/%EB%B2%95%EB%A0%B9/%EB%86%8D%EC%88%98%EC%82%B0%EB%AC%BC%EC%9C%A0%ED%86%B5%EB%B0%8F%EA%B0%80%EA%B2%A9%EC%95%88%EC%A0%95%EC%97%90%EA%B4%80%ED%95%9C%EB%B2%95%EB%A5%A0%EC%8B%9C%ED%96%89%EA%B7%9C%EC%B9%99>



### БНСУ-ын үнэ зохицуулах бодлого

Зах зээлийн үнийг дэмжих тал дээр БНСУ дотоодын үнэ тогтворжуулах арга хэмжээнүүд, тухайлбал, Засгийн газрын хамтарсан худалдан авалт, квот, импортын хяналт зэрэг арга хэмжээнүүд багтдаг. 1994 оноос эхлэн цагаан будааны импортыг тусгай зөвшөөрлийн системээр хянадаг байсан нь үр дүнтэй арга хэмжээ болж байсан байна.

1993 он хүртэл Засгийн газар цагаан будааны нөөцийг бүрдүүлж худалдан авалт хийн жижиглэнгийн тогтмол үнээр зарж байсан ба одоо хувийн хэвшлийн сувгууд зах зээлд цагаан будаа нийлүүлж байна. Одоогоор импортын бүтээгдэхүүнд зөвхөн тариф ногдуулдаг болсон.

Цагаан будаа: ХАА-н үйлдвэрлэлийн нийт үнийн дүнгийн 30 гаруй хувийг цагаан будаа дангаараа эзэлдэг ба ХАА-н голлох чухал бүтээгдэхүүн юм. Цагаан будааны салбарын бодлого нь дотоодын үнийг дэмжих зорилготой хэд хэдэн оролцогч талуудаас бүрддэг бөгөөд үүнд Засгийн газар дотоодын үйлдвэрлэлийг зохицуулалттай үнээр худалдан авах, импортыг хязгаарлах зэрэг арга хэмжээнүүд орно. 1970-аад оноос хойш Засгийн газар цагаан будааны үйлдвэрлэлийн тодорхой хувийг худалдан авч, зах зээл дээр борлуулагдах үнэ болон худалдан авах хэмжээг урьдчилан тогтоодог байсан байна. 1980-аад оны үед Засгийн газрын худалдан авсан цагаан будааны зах зээлд эзлэх хувь 14-23%-д хэлбэлзэж байв. Энэ нь 1990 онд 29%-д хүрч, 1990-ээд оны эхээр бага зэрэг буурч, 1994-1996 онд 30% орчим болсон байна.

### 3.ЯПОН УЛС

Япон Улс 2020 оны байдлаар нийт экспортын хэмжээгээр дэлхийд 4-т, импортын хэмжээгээр 5-д, нэг хүнд ногдох ДНБ-ээр (одоогийн ам.доллар) 25-т жагссан үзүүлэлттэй байна.<sup>143</sup>

ОЕС-ийн тайланд<sup>144</sup> дурдсанаар, 2022 оны 3 дугаар сарын байдлаар тус улс нь 8.46 иений экспорт, 8.87 иений импорт хийж, худалдааны тэнцэл 414 тэрбум иен болжээ. 2021 оны 3 дугаар сараас 2022 оны 3 дугаар сарын хооронд экспорт 7.38 иенээс 8.46 иен хүрч 1.08 иенээр (14.7%), импорт 6.72 иенээс 8.87 иен хүрч 2.15 иенээр (32%) тус тус өссөн байна.

2020 онд Япон 64.7 сая долларын цагаан будаа экспортолж, дэлхийд 29-р байрт бичигдсэн байна. Японы цагаан будааны гол экспортлогч орнууд:

- Хонконг 28% (16.8 сая ам.доллар)
- Сингапур 12.4% (7.35 сая ам.доллар)
- Бусад Азийн орнууд 9.89% (5.83 сая ам.доллар)
- АНУ 8.98% (5.29 сая доллар)
- Мавритани 6.71% (3.95 сая доллар)
- Австрали 5.31% (3.13 сая доллар)
- Хятад 5.1% (3 сая ам.доллар)
- Тайланд 2.3% (1.36 сая ам.доллар)
- Их Британи 2.08% (1.23 сая ам.доллар)
- Сенегал 2.03% (1.2 сая ам.доллар)

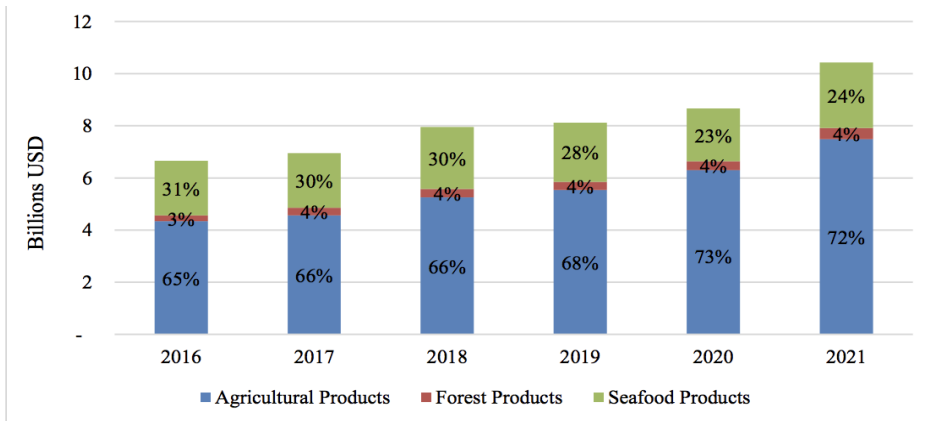
**Экспортод гаргадаг хүнсний бүтээгдэхүүн.** Японы хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуйн болон загасны гаралтай хүнс, бүтээгдэхүүний экспорт сүүлийн 6 жилийн хугацаанд тогтмол өссөн байна.<sup>145</sup> (Зураг 3)

<sup>143</sup> <https://oec.world/en/profile/country/jpn>

<sup>144</sup> <https://oec.world/en/profile/country/jpn>

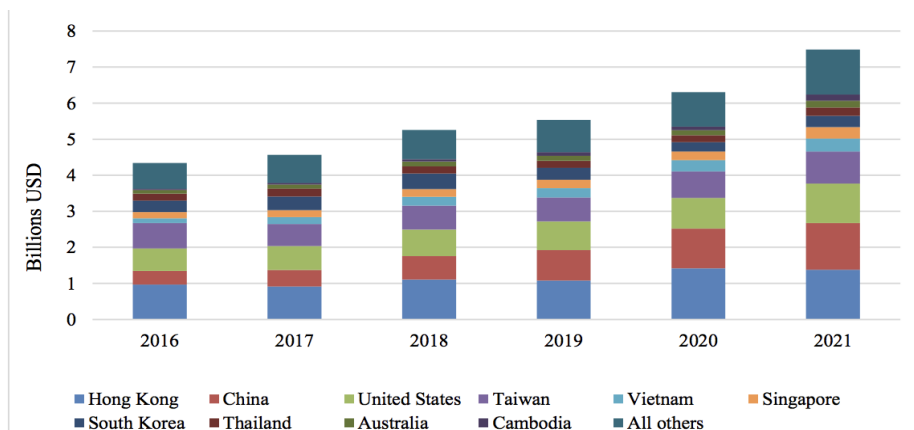
<sup>145</sup> [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act\\_Tokyo\\_Japan\\_JA2022-0030.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act_Tokyo_Japan_JA2022-0030.pdf)

Зураг 4. Японы хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуйн болон далайн гаралтай бүтээгдэхүүний экспортын хувь хэмжээ (тэрбум доллар), 2016-2021<sup>146</sup>



Source: Trade Data Monitor

Зураг 5. Японы хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний экспорт, орноор (тэрбум доллар), 2016-2021<sup>147</sup>



Source: Trade Data Monitor

[https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act\\_Tokyo\\_Japan\\_JA2022-0030.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act_Tokyo_Japan_JA2022-0030.pdf)  
[https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act\\_Tokyo\\_Japan\\_JA2022-0030.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act_Tokyo_Japan_JA2022-0030.pdf)

Хүснэгт 4. Японы экспортод гаргадаг топ 20-н хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн (сая иен), 2016-2021<sup>148</sup>

Rank	Product	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021/16
1	Alcohol beverages	42,996	54,503	61,827	66,083	71,030	114,668	167%
2	Scallops	54,834	46,254	47,675	44,672	31,446	63,943	17%
3	Beef	13,552	19,156	24,731	29,675	28,874	53,679	296%
4	Sauces	27,372	29,590	32,539	33,657	36,542	43,533	59%
5	Soft drinks	19,431	24,505	28,167	30,391	34,164	40,570	109%
6	Yellow tail	13,473	15,380	15,765	22,920	17,262	24,620	83%
7	Confectionary/snacks	18,162	18,222	20,364	20,156	18,809	24,422	34%
8	Mackerel	17,986	21,885	26,690	20,612	20,444	22,025	22%
9	Logs	8,466	13,683	14,800	14,714	16,339	21,070	149%
10	Green tea	11,551	14,357	15,333	14,642	16,188	20,418	77%
11	Tuna and bonito	9,794	14,262	17,943	15,261	20,388	20,413	108%
12	Apples	13,299	10,948	13,970	14,492	10,702	16,212	22%
13	Sea cucumber	18,175	20,740	21,070	20,775	18,117	15,515	-15%
14	Tobacco	21,873	13,820	18,513	16,375	14,203	14,553	-33%
15	Infant formula	7,728	8,398	8,827	11,263	13,714	13,918	80%
16	Seeds for sowing	14,623	15,166	12,751	13,108	12,516	12,422	-15%
17	Soup broth	8,334	9,498	11,510	10,982	10,673	11,827	42%
18	Fish paste	9,272	9,520	10,667	11,168	10,382	11,258	21%
19	Instant coffee	2,419	2,363	2,792	3,493	9,231	8,822	265%
20	Bonsai trees	8,033	12,632	11,962	9,288	10,552	6,931	-14%

Source: MAFF

#### ТӨРӨЭС БАРИМТАЛЖ БУЙ БОДЛОГО, ХУУЛЬ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

Японы хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүн экспортлохтой холбогдох харилцааг бие даасан хууль болон бусад эрх зүйн баримт бичгээр зохицуулдаг. Үүнд:

- Хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүний эрэлт нийлүүлэлт, үнийг тогтворжуулах тухай хууль;
- Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуйн болон загасны гаралтай хүнс, бүтээгдэхүүний экспортыг дэмжих тухай хууль;
- Хөдөө аж ахуйн экспортыг хөнгөвчлөх тухай хууль.

**Хүнсний бүтээгдэхүүний эрэлт, нийлүүлэлтийн үнийг тогтворжуулах тухай хууль** (Law for Stabilization of Supply Demand and Price of Staple Food)<sup>149</sup> –ийг баталж, 2004 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан.

Японы хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүн болох цагаан будаа, улаан буудай, арвай нь ХАА-н салбарт чухал байр суурь эзэлдэг тул үйлдвэрлэгчдээс хэрэглэгчдэд цагаан будааг түгээх цогц арга хэмжээг авахаар тус хуульд тусгасан байна. Мөн Засгийн газраас хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүнийг худалдан авах, импортлох, борлуулах зэрэг арга хэмжээг энэхүү хуулиар зохицуулж байна.

<sup>148</sup>[https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act\\_Tokyo\\_Japan\\_JA2022-0030.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act_Tokyo_Japan_JA2022-0030.pdf)

<sup>149</sup> Law For Stabilization Of Supply Demand And Price Of Staple Food, [https://www8.cao.go.jp/kisei-kaikaku/oto/otodb/english/houseido/hou/lh\\_9999-11.html](https://www8.cao.go.jp/kisei-kaikaku/oto/otodb/english/houseido/hou/lh_9999-11.html)

Хуулийн зорилго нь хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүний эрэлт, нийлүүлэлт, үнийг тогтворжуулах, улмаар иргэдийн амьдрал, үндэсний эдийн засгийг тогтвортой байлгахад хувь нэмэр оруулахад оршино.

Цагаан будааны эрэлт нийлүүлэлт, үнийг тогтворжуулах үндсэн чиглэлийг батлан эрэлт нийлүүлэлт, үнийг тогтворжуулахын тулд Засгийн газар цагаан будааны эрэлт, нийлүүлэлтийн урьдчилсан тооцоог гаргадаг. Үүнд үндэслэн Засгийн газар цагаан будааны үйлдвэрлэлийн зохицуулалтыг жигдрүүлэх, нөөцийн урт, дунд хугацаанд үр ашигтай бодлого, дэмжлэг үзүүлэн ажилладаг.

**Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуйн болон загасны гаралтай хүнс, бүтээгдэхүүний экспортыг дэмжих тухай хууль** (Act on Facilitating the Export of Agricultural, Forestry, and Fishery Products and Food) –ийг 2019 онд баталсан.<sup>150</sup>

Хуулийн зорилго нь хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуйн болон загасны гаралтай хүнс, бүтээгдэхүүн экспортлох төвийг байгуулах, дүрэм журмыг ханган ажиллах, хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загас агнуур, хүнсний үйлдвэрлэлийн тогтвортой хөгжилд хувь нэмэр оруулахад оршино.

Энэхүү хуулиар “Японы хүнсний бүтээгдэхүүнийг гадаадад сурталчилах төв”-ийн чиг үүргийг заасан байна. Японд үйлдвэрлэсэн хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуйн болон загасны гаралтай хүнс, бүтээгдэхүүнийг экспортлоход дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор үндсэн бодлого, үйл ажиллагааны төлөвлөгөө гаргах, экспортын гэрчилгээ олгох зэрэг арга хэмжээг хэрэгжүүлэх юм. Японы Засгийн газар хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуйн болон загасны гаралтай хүнс, бүтээгдэхүүний экспортыг нэмэгдүүлэхэд ихээхэн хүчин чармайлт гаргаж япон үндэсний хоол хүнсийг гадаадад сурталчлах болон бусад арга хэмжээг авч ажилласаар байна.

2017 онд Засгийн газрын харьяа Японы гадаад худалдааны байгууллагын дэргэд **Японы хүнсний бүтээгдэхүүнийг гадаадад сурталчлах төв**<sup>151</sup> (The Japan Food Product Overseas Promotion Center - JFOODO) байгуулагдаж Японы хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуйн болон загасны гаралтай хүнс, бүтээгдэхүүний брэндийг сурталчлан ажиллаж байна. Иймд бүтээгдэхүүний экспортыг цаашид нэмэгдүүлэхийн тулд энэхүү хууль нь импортлогч орнуудтай Засгийн газрын хэлэлцээр хийх, экспортын гэрчилгээ олгох зэрэг экспорттой холбоотой тогтолцоог оновчтой болгох замаар экспортыг хөнгөвчлөх зорилготой юм.

**Японы хөдөө аж ахуйн экспортыг хөнгөвчлөх тухай хууль**<sup>152</sup> (Agricultural Export Facilitation Act)-ийг 2022 онд шинэчлэн баталжээ.

Хуулийн зорилго нь хүнсний бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, түгээлтэд инновац хийхээр төлөвлөж буй хүнсний экспортын бизнес эрхлэгчид, үйлдвэрлэгч, борлуулагчдад зээл авах эрх зүйн орчинг бүрдүүлжээ. Ингэснээр тухайн бүтээгдэхүүнд хамаарах үйлдвэрлэлийг дэмжих зорилгоор бага хүүтэй, урт хугацаатай зээлийн сан байгуулжээ. Тус хуулиар MFF-аас зөвшөөрөгдсөн хувийн хэвшлийн байгууллагуудад экспортын гэрчилгээ олгох тогтолцоог бий болгосон.

Мөн тус хуулиар дараах асуудлыг шийдвэрлэсэн байна. Үүнд:

- Онцлогтой бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүнд зөвшөөрөл олгох тогтолцоог бий болгох;
- Зөвшөөрөгдсөн экспортлогчдод үзүүлэх дэмжлэгийг өргөжүүлэх;
- Хяналтын байгууллагаас экспортын гэрчилгээ олгох.

<sup>150</sup> Act on Facilitating the Export of Agricultural, Forestry and Fishery Products and Food, <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3583/en>

<sup>151</sup> <https://www.jetro.go.jp/en/jfoodo/>

<sup>152</sup> [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act\\_Tokyo\\_Japan\\_JA2022-0030.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act_Tokyo_Japan_JA2022-0030.pdf)

Дээрх хууль эрх зүйн орчноос гадна дараах стратеги төлөвлөгөөг хэрэгжүүлж байна.

**Япон Улсын хөдөө аж ахуйн экспортыг өргөжүүлэх стратеги төлөвлөгөө**<sup>153</sup> Японы Засгийн газар Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй болон загасны гаралтай хүнс, бүтээгдэхүүн тэдгээрийн экспортыг тэлэх үйл ажиллагааны стратеги төлөвлөгөөг 2020 онд баталсан.

Зорилго нь хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй болон загас, загасан бүтээгдэхүүний экспортыг нэмэгдүүлэх бөгөөд эдгээр салбарын бизнес эрхлэгчдийн ашгийг нэмэгдүүлэх юм. Мөн хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүний нөөцийг төвлөрүүлэх, бүс нутгуудыг тодорхойлж экспортод чиглэсэн бизнесийг дэмжих үйл ажиллагааны төлөвлөгөөг гаргаж Засгийн газрын үйл ажиллагааг оновчтой болгох алхмуудыг хийх юм.

Экспортыг өргөжүүлэх стратеги төлөвлөгөө нь гурван үндсэн зарчим дээр суурилдаг.

- Японы давуу талыг нэмэгдүүлэх бүтээгдэхүүнүүдийг тодорхойлох;
- Бүтээгдэхүүн экспортлох сорилтыг даван туулж буй бизнесүүдийг дэмжих;
- Экспортын саад бэрхшээлийг шийдвэрлэх засгийн газрын хандлагыг нэгтгэх.

Энэхүү стратеги төлөвлөгөөнд бүтээгдэхүүний экспортын зорилтыг 2025 онд хоёр их наяд иен (19 тэрбум ам.доллар), 2030 онд таван их наяд иен (48 тэрбум ам. доллар) болгох зорилттой экспортын өсөлтийг хангах боломжтой 27 бүтээгдэхүүнийг тодорхойлж, экспортыг нэмэгдүүлэх үйл ажиллагааны чиглэлийг тодорхойлсон. Үүнд:

1. Үхрийн мах
2. Гахайн мах
3. Тахианы мах
4. Өндөг
5. Хүүхдийн хуурай сүү
6. Алим
7. Усан үзэм
8. Тоор
9. Цитрус
10. Гүзээлзгэнэ
11. Амтат төмс
12. Цэцэг
13. Ногоон цай
14. Будаа (бэлэн бүтээгдэхүүн, нэг удаагийн хэрэглээний цагаан будааны гурил, цагаан будааны гурилан бүтээгдэхүүн)
15. Мод
16. Фанер
17. Бүри (шар сүүлт загас)
18. Тай (далайн боргоцой)
19. Хулуу
20. Судв
21. Ундаа
22. Чихэр
23. Соус, амтлагч
24. Мисо (шар буурцагны соус, нухаш)
25. Nihonshu (будааны дарс)
26. Виски
27. Шочу, Авамори (нэрмэл архи)

<sup>153</sup>[https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Establishes%20Agricultural%20Export%20Expansion%20Strategy\\_Tokyo\\_Japan\\_12-10-2020](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Establishes%20Agricultural%20Export%20Expansion%20Strategy_Tokyo_Japan_12-10-2020)

Хүснэгт 5. Хөдөө аж ахуйн бодлогын чиг хандлага<sup>154</sup>

Хугацаа	Хэрэгжүүлсэн бодлого	Хөдөө аж ахуйн бодлогод гарсан өөрчлөлт
1960 оноос өмнө	Хөдөө орон нутгийн ядуурлыг арилгах, хүнсний хангамжийг нэмэгдүүлж	<ul style="list-style-type: none"> <li>Тариаланчдад тариалангийн талбай эзэмшихэд нь туслах зорилгоор газрын шинэчлэлийг хэрэгжүүлсэн;</li> <li>Хүнсний үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх бодлого (Хөдөө аж ахуйн хоршооллын тухай хууль 1947, Хөдөө аж ахуйн гамшгийн нөхөн төлбөрийн тухай хууль 1947, Хөдөө аж ахуйн газрын тухай хууль 1952);</li> <li>Хүнсний хомстлыг шийдвэрлэхийн тулд будааны үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн бодлого (Хүнсний менежментийн тухай хууль 1942, Хүнсний үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх 5 жилийн төлөвлөгөө 1952);</li> </ul>
1960-1980	Хөдөө аж ахуйн болон бусад салбаруудын орлогын ялгааг бууруулах	<ul style="list-style-type: none"> <li>Хөдөө аж ахуйн хуулийн зорилго нь фермийн хэмжээг нэмэгдүүлэх, тариалангийн талбайг сайжруулах, хөдөө аж ахуйн техник технологийг нэвтрүүлэх, будаа улаан буудайн үйлдвэрлэлээс мал аж ахуй, хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ рүү шилжих замаар тариаланчдын орлогыг нэмэгдүүлэх 1961 он;</li> <li>Цагаан будааны бодлогыг хэрэгжүүлсэн 1967 он;</li> <li>Цагаан будааны үйлдвэрлэлийн тохируулгын хяналтыг нэвтрүүлсэн 1971 он;</li> </ul>
1980-2010	Олон улсын түвшинд нийцүүлэх, хөдөө аж ахуйн салбарт зах зээлийн зарчмуудыг нэвтрүүлэх, хөдөө аж ахуйн бодлогод “хөдөө орон нутаг”, “хүнс” гэсэн ойлголтуудыг нэгтгэх	<ul style="list-style-type: none"> <li>Хөдөө аж ахуйн удирдлагын тогтолцоог бэхжүүлэх тухай хуулиар мэргэшсэн тариаланчдад үзүүлэх дэмжлэгийг системчилсэн 1993 он;</li> <li>Үндсэн хүнсний бүтээгдэхүүний нийлүүлэлт, эрэлт, үнийг тогтворжуулах тухай хууль цагаан будааны улсын худалдаанд Засгийн газрын үүргийг өөрчилсөн 1994 он;</li> <li>Засгийн газар зөвхөн нөөцлөх зорилгоор худалдан авах;</li> <li>Цагаан будааны тоон квотыг тарифын квотоор сольсон 1999 он;</li> <li>Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөдөөгийн байдлын тухай хуулиар эдийн засаг, нийгмийн шинэ нөхцөлд хөдөө аж ахуйн тогтвортой бүтцийг бий болгох 1999 он;</li> <li>Алслагдсан газар тариалан эрхлэгчид хоол хүнсээр өөрийгөө хангах зорилт, шууд төлбөрийг нэвтрүүлсэн 1999 он;</li> </ul>
2010-одоог хүртэл	Өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэхийн тулд хөдөө аж ахуйн шинэ шинэчлэл	<ul style="list-style-type: none"> <li>Тариалангийн газрын шинэчлэл (Хөдөө аж ахуйн газрыг нэгтгэх ажлыг хөнгөвчлөх зорилгоор 2009 оны Хөдөө аж ахуйн газрын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулга, 2013 оны Хөдөө аж ахуйн газрын зуучлалын менежментийг дэмжих тухай хууль);</li> <li>Хөдөө аж ахуйн хоршоодын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай 2015 он;</li> <li>Цагаан будааны үйлдвэрлэлийн квотын тогтолцоог халах 2018 он;</li> <li>Орлогын даатгалын хөтөлбөрийн танилцуулга 2019 он;</li> <li>Томоохон худалдааны хэлэлцээрүүд (Номхон далай дамнансан түншлэлийн иж бүрэн ба дэвшилтэт хэлэлцээр 2018 он, Япон-ЕХ-ны эдийн засгийн түншлэлийн хэлэлцээр 2019, Япон-АНУ-ын худалдааны хэлэлцээр 2019, Хөдөө аж ахуй, хүнсний бүтээгдэхүүний экспортыг дэмжих хөтөлбөр.)</li> </ul>

**4.НИДЕРЛАНДЫН ХААНТ УЛС**

Нидерланд нь 2020 оны байдлаар ДНБ-ээр дэлхийн хэмжээнд 17-р, эдийн засаг, нийт бүтээгдэхүүн экспортоор (511 тэрбум ам.доллар) 6-р, импортоор (524 тэрбум ам.доллар) 8-р, нэг хүнд ногдох ДНБ (экспорт 29.3 мянган ам.доллар, импорт 30.1 мянган ам.доллар)-

<sup>154</sup> <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/e4c38702-en/index.html?itemId=/content/component/e4c38702-en>

ээр 12-р байранд тус тус жагссан. Эдийн засгийн хүндрэлийн индексээр дэлхийн 127 улсаас 22-р байрыг эзэлсэн байна.<sup>155</sup>

*Хүснэгт 6. Нидерланд Улсын 2020 оны байдлаар экспорт, импортын үзүүлэлт (ам.доллараар)*

2020 оны нийт бүтээгдэхүүн		2020 оны нэг хүнд ногдох ДНБ		2018 оны худалдаа үйлчилгээ	
экспорт	импорт	экспорт	импорт	экспорт	импорт
511 тэрбум	524 тэрбум	29.3 мянга	30.1 мянга	253 тэрбум	239 тэрбум

Эх сурвалж: <https://oec.world/en/profile/country/nld>

*Хүснэгт 7. Нидерландын 2020 оны байдлаар экспорт, импортын бараа, бүтээгдэхүүн, (тэрбум ам.доллараар)*

Экспорт		Импорт	
Бусад амьд ургамал	4.4	Үйлдвэрлэлийн тосны хүчил, тос, спиртний төрөл	5.73
Тайрсан цэцэг	4.01	Какао, шошны төрөл	1.78
Соёолжны ханд	3.4	Тээврийн хэрэгсэл	1.55
Завь	2.81	Спиртний төрөл	1.25
Нүүрсний давирхайн тос	2.52	Хүнсний биш тос	1.14

Эх сурвалж: <https://oec.world/en/profile/country/nld>

**2021 оны байдлаар:**

2021 оны 10 дугаар сарын байдлаар Нидерланд Улс нь 45.1 тэрбум еврогийн бараа, бүтээгдэхүүнийг экспортолж, 43.1 тэрбум еврогийн бараа, бүтээгдэхүүнийг импортолсны үр дүнд 2.01 тэрбум еврогийн худалдааны тэнцэл эерэг гарсан байна.<sup>156</sup>

**2020-2021 оны 10 дугаар сарын байдлаар:**

- экспорт 41.5 тэрбум еврогоос 3.64 тэрбум еврогоор нэмэгдэж, 45.1 тэрбум евро буюу 8.76% -аар өссөн;
- импорт 35.3 тэрбум еврогоос 43.1 тэрбум евро хүрч, 7.8 тэрбум евро буюу 22%-аар тус тус өссөн үзүүлэлтэй байна.<sup>157</sup>

**Экспортод гаргадаг хүнсний гол нэрийн бараа бүтээгдэхүүний жагсаалт, товч мэдээлэл**

АНУ-ын Хөдөө аж ахуйн яамны Хөдөө аж ахуйн гадаад харилцааны алба (*United States Department of Agriculture, Foreign Agricultural service (USDA)*) болон Дэлхийн хөдөө аж ахуйн мэдээллийн сүлжээний газар (*Global Agricultural Information Network (GAIN)*)-ын хамтарсан “Хүнсний технологийн бүрэлдэхүүн” тайланг<sup>158</sup> 2022 оны 4 дүгээр сарын 04-ний байдлаар гаргажээ.

<sup>155</sup> <https://oec.world/en/profile/country/nld>

<sup>156</sup> <https://oec.world/en/profile/country/nld>

<sup>157</sup> <https://oec.world/en/profile/country/nld>

<sup>158</sup> Food Processing Ingredients, NL2022-001, 9April 04, 2022, [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients\\_The%20Hague\\_Netherlands\\_NL2022-0019.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients_The%20Hague_Netherlands_NL2022-0019.pdf)



Source: Trade Data Monitor

2021 онд дараах 10 улс Нидерландад 1.5 тэрбум ам.долларын бараа, бүтээгдэхүүн нийлүүлэгч болсон байна. Үүнд, Герман, Испани, Итали, АНУ, Бельги, Англи, Бразил, Франц, Польш, Өмнөд Африк орно.

Уг тайланд дурдсанаар, Нидерландад 7340 гаруй хүнсний бүтээгдэхүүнийг компаниуд үйлдвэрлэсэн бөгөөд борлуулалтын цэвэр орлого нь 2021 онд 88 тэрбум ам.долларт хүрчээ. Энэ нь хүнсний жижиглэнгийн худалдаа эрхэлдэг 300,000 гаруй хүнийг

ажлын байраар тогтвортой хангасан, 4,300 гаруй хүнсний дэлгүүр үйл ажиллагаа эрхэлсэнтэй холбоотой аж. Мөн хүнсний бүтээгдэхүүний эргэлтийг хурдасгаж, онлайнаар бараа, бүтээгдэхүүнийг худалдаж авснаар 2020 онд 6.7%-аар өссөн үзүүлэлттэй байна.

Дээрх тайланд дурдсанаар, 2021 оны байдлаар хүнсний үйлдвэрлэл нь:

- хэрэглэгчдэд чиглэсэн бүтээгдэхүүний импорт 50.6 тэрбум ам.доллар;
- хэрэглэгчдэд чиглэсэн бүтээгдэхүүний экспорт 94.6 тэрбум ам.доллар;
- хөдөө аж ахуйн болон холбогдох бүтээгдэхүүний импорт 103.3 тэрбум ам.доллар;
- хөдөө аж ахуйн болон холбогдох бүтээгдэхүүний экспорт 140.9 тэрбум ам.доллар;
- хүнсний үйлдвэрлэл 88.0 тэрбум ам.доллар;
- хүнсний жижиглэнгийн үйлдвэрлэл 53.1 тэрбум ам.доллар;
- хүнсний үйлчилгээ 13.9 тэрбум ам.долларт хүрчээ.

Европын Холбоо (ЕХ)-ны хамгийн том импортлогч орон Нидерланд байдаг бөгөөд ХАА-н бүтээгдэхүүнээр АНУ болон Германы дараа ордог, экспортлогчоор дэлхийд хоёрдугаар байр эзэлдэг байна.<sup>159</sup>

### Ковид-19 цар тахлын үед

Сүүлийн хоёр жилийн хугацаанд Нидерландын хүнсний үйлдвэрлэгчдийн хувьд хүнд хэцүү үе байсан. Жил бүр гаргадаг “Хүнсний үйлдвэрлэлийн хяналт (Food Industry Monitor), Голландын Хүнс болон хүнсний аж үйлдвэрийн холбоо (Federation of Dutch Food and -FNLI)-той хамтарсан тайланд хүнсний үйлдвэрлэгчид ковидын үе ихээр нөлөөлсөн гэж мэдээлсэн. Ковид-19 цар тахлын дэгдэлтийн үед Засгийн газар “Нийгмээс тусгаарлах арга хэмжээ” авсан нь хүнсний үйлдвэрлэлийн борлуулалт ойролцоогоор гуравны нэгээр буурсан гэж үзжээ. Энэ салбар хаагдсанаас болоод ундааны төрлийн үйлдвэрлэл, биеийн тамирын заал, усан бассейн болон бусад спорт, чөлөөт цагийг өнгөрөөх газар, хүнсний компаниудын бизнес зэрэг ихээхэн хохирол амссан байна. Хүнсний жижиглэнгийн худалдаачдын борлуулдаг хүнсний үйлдвэрлэгчид хэрэглэгчдийн хувьд борлуулалт нэмэгдэж, супермаркетуудад илүү мөнгө зарцуулсан гэх мэдээлэл байна.

### Үнийн өсөлт

2021 оны сүүлийн хагас жилд хүнсний салбарынхан шинэ сорилт тулгарсан. ХАА-н түүхий эд, сав баглаа боодлын материал, ачаа тээвэр, эрчим хүч гээд янз бүрийн зардлуудад мэдэгдэхүйц өсөлт ажиглагдсан. Зарим түүхий эдийн үнэ 40 хүртэлх хувиар нэмэгдсэн, харин эрчим хүчний салбарын зардал 85%-аар өссөн үзүүлэлттэй байна. Сав, баглаа боодлын материал, тухайлбал цаас болон хуванцар зүйл нь ковидын өмнөх үеэс 6 болон 12 %-аар илүү үнэтэй болсон бөгөөд хүнсний түүхий эд худалдан авагч, далайн тээврийн үнийн өсөлттэй тулгарч байсан.

<sup>159</sup>[https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients\\_The%20Hague\\_Netherlands\\_NL2022-0019.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients_The%20Hague_Netherlands_NL2022-0019.pdf)



Украины дайнтай холбоотойгоор сүлжээг тасалдах, зарим түүхий эдийн үнийн өсөлтөд нөлөөлсөн гэж үздэг. Шаардлагатай тохиолдолд бүтээгдэхүүнийг солих, дахин боловсруулах, туршилт хийх, бүтээгдэхүүний шошгыг өөрчлөх шаардлагатай болсон байна.

### **Хууль, эрх зүйн орчин**

Европын Парламент болон Зөвлөл 2019 оны 1381 тоот дүрэм (*Regulation 2019/1381 of the European Parliament and of the Council*) Хүнсний тухай хууль (Food law)-ийн ерөнхий зарчим, шаардлагыг тодорхойлсон.<sup>160</sup>

Европын Хүнсний аюулгүй байдлын агентлаг (European Food Safety Authority)-ыг байгуулж, хүнсний аюулгүй байдлын талаарх журмыг тогтоосон.

- Төрийн санхүүгийн тогтвортой байдлын тухай хууль (Sustainable Public Finances Act)
- Хууль тогтоомжид гарсан өөрчлөлтүүд [Changes in law and regulations 1st Quarter 2022](#)
- Хөдөө аж ахуй, хүнсний бүтээгдэхүүний импортын дүрэм болон стандарт (Food and Agricultural Import Regulations and Standards)
- Нидерландын Хүнсний Ерөнхий хуулийн зохицуулалт Regulation (EC) 178/2002 (General Food Law) ЕХ-ны Хүнсний хуулийн ерөнхий зарчим, шаардлагад нийцүүлсэн, уялдаа холбоотой зохицуулалт юм.

### **Төрийн байгууллага**

- Хүнсний аюулгүй байдал, эрүүл хүнсийг Эрүүл мэнд, халамж спортын яам (The Ministry of Health Welfare and Sport) хариуцдаг.
- Эрүүл мэнд, халамж, спортын яамны Хоол тэжээл, эрүүл мэндийг хамгаалах, урьдчилан сэргийлэх баг- Хүнсний аюулгүй байдал (Ministry of Health, Welfare and Sport Department for Nutrition, Health Protection and Prevention Team Food Safety)
- Хөдөө аж ахуй, байгаль, хүнсний чанарын яам (Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality)
- Сангийн яам (Ministry of Finance)
- Нидерландын Хүнс, хэрэглээ, бүтээгдэхүүний аюулгүй байдлын газар (The Netherlands Food and Consumer Product Safety Authority - NVWA)

<sup>160</sup> <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019R1381>

**АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ****КАНАД**

- Canada’s Supply Management System, Economics, Resources and International Affairs Division,  
[https://lop.parl.ca/sites/PublicWebsite/default/en\\_CA/ResearchPublications/201842E?fbclid=IwAR1TybruF30jD4I7PsbC\\_dfbqqMxxnSLhwZKrW0pr3X-T-DOG1HYIxxTERY#a3](https://lop.parl.ca/sites/PublicWebsite/default/en_CA/ResearchPublications/201842E?fbclid=IwAR1TybruF30jD4I7PsbC_dfbqqMxxnSLhwZKrW0pr3X-T-DOG1HYIxxTERY#a3)
- Agricultural Marketing Board,  
[https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/agricultural-marketing-board?fbclid=IwAR1VDbeic\\_\\_cOQ0uonRKbZENmaPIbJJSAT1TnhXW8X0cuDI-ggKnyrpfWI](https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/agricultural-marketing-board?fbclid=IwAR1VDbeic__cOQ0uonRKbZENmaPIbJJSAT1TnhXW8X0cuDI-ggKnyrpfWI)
- Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021, OECD, 23 Jun 2022, <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/1174c7b1-en/index.html?itemId=/content/component/1174c7b1-en>
- Canadian Dairy Commission Act, [https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-15/page-1.html?fbclid=IwAR0ZFGX6Vo5u\\_3ilbnioCM4H4s-2OVMwyEuaP54L-YH\\_Wx9zeSr4Lm19dfw](https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-15/page-1.html?fbclid=IwAR0ZFGX6Vo5u_3ilbnioCM4H4s-2OVMwyEuaP54L-YH_Wx9zeSr4Lm19dfw)
- Farm Products Agencies Act, <https://lois-laws.justice.gc.ca/eng/acts/F-4/page-1.html?fbclid=IwAR2WSFISS71MGlu3PULkaj5qzmSK691vwOjvz8WAnQgXEIRtD2aVMM8FUqI#docCont>

**БНСУ**

- The food and beverage Market entry handbook: South Korea
- Review of Agriculture policies in Korea
- Review of Rice: Production, Trade, Consumption, and Future Demand in Korea and Worldwide
- Rice Production Stays Steady Despite Government’s Rice Reduction Program
- Exporter Guide, Sangyong Oh October 14, 2021
- Korean food export highlights <https://keia.org/the-peninsula/koreas-food-exports-reach-new-highs/>
- <https://www.statista.com/statistics/780427/south-korea-food-export-value/#:~:text=In%202020%2C%20the%20export%20value,value%20increased%20through%20the%20years.>
- [https://oec.world/en/visualize/tree\\_map/hs92/export/kor/all/show/2020/](https://oec.world/en/visualize/tree_map/hs92/export/kor/all/show/2020/)
- <https://law.go.kr/LSW/eng/engLsSc.do?menuId=2&section=lawNm&query=Rice+Income+Compensation+Act+&x=0&y=0#liBgcolor0>

**ЯПОН**

- <https://oec.world/en/profile/country/jpn>
- [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act\\_Tokyo\\_Japan\\_JA2022-0030.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act_Tokyo_Japan_JA2022-0030.pdf)
- Law For Stabilization Of Supply Demand And Price Of Staple Food-  
[https://www8.cao.go.jp/kisei-kaikaku/oto/otodb/english/houseido/hou/hh\\_9999-11.html](https://www8.cao.go.jp/kisei-kaikaku/oto/otodb/english/houseido/hou/hh_9999-11.html)
- Act on Facilitating the Export of Agricultural, Forestry and Fishery Products and Food-  
<https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/3583/en>
- <https://www.jetro.go.jp/en/jfoodo/>
- [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act\\_Tokyo\\_Japan\\_JA2022-0030.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Revises%20Agricultural%20Export%20Facilitation%20Act_Tokyo_Japan_JA2022-0030.pdf)

- [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Establishes%20Agricultural%20Export%20Expansion%20Strategy\\_Tokyo\\_Japan\\_12-10-2020](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Japan%20Establishes%20Agricultural%20Export%20Expansion%20Strategy_Tokyo_Japan_12-10-2020)
- <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/e4c38702-en/index.html?itemId=content/component/e4c38702-en>

#### НИДЕРЛАНД

- <https://oec.world/en/profile/country/nld>
- [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients\\_The%20Hague\\_Netherlands\\_NL2022-0019.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients_The%20Hague_Netherlands_NL2022-0019.pdf)
- <https://www.government.nl/topics/food/food-safety-requirements>
- [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/stabiliteitsprogramma\\_2022\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/stabiliteitsprogramma_2022_en.pdf)
- <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2022/04/global-economic-outlook.pdf>
- [https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP2022\\_CH2.pdf](https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP2022_CH2.pdf)
- [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/short-term-outlook-spring-2022\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/short-term-outlook-spring-2022_en.pdf)
- [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/commodity-price-dashboard\\_2022-04\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/commodity-price-dashboard_2022-04_en.pdf)
- [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients\\_The%20Hague\\_Netherlands\\_NL2022-0019.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients_The%20Hague_Netherlands_NL2022-0019.pdf)
- <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02002R0178-20210526#M9-12>
- [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2021-netherlands-stability-programme\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2021-netherlands-stability-programme_en.pdf)
- [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/stabiliteitsprogramma\\_2022\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/stabiliteitsprogramma_2022_en.pdf)
- [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients\\_The%20Hague\\_Netherlands\\_NL2022-0019.pdf](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20Processing%20Ingredients_The%20Hague_Netherlands_NL2022-0019.pdf)
- [https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20and%20Agricultural%20Import%20Regulations%20and%20Standards%20Country%20Report\\_The%20Hague\\_Netherlands\\_12-31-2021](https://apps.fas.usda.gov/newgainapi/api/Report/DownloadReportByFileName?fileName=Food%20and%20Agricultural%20Import%20Regulations%20and%20Standards%20Country%20Report_The%20Hague_Netherlands_12-31-2021)
- [https://atradiuscollections.com/documents/industry\\_trends\\_food\\_beverages\\_-\\_january\\_2022.pdf](https://atradiuscollections.com/documents/industry_trends_food_beverages_-_january_2022.pdf)
- [https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/stabiliteitsprogramma\\_2022\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/stabiliteitsprogramma_2022_en.pdf)
- <https://atradiuscollections.com/global/reports/food-industry-trends-netherlands-2022.html>
- [https://atradiuscollections.com/documents/industry\\_trends\\_food\\_beverages\\_-\\_january\\_2022.pdf](https://atradiuscollections.com/documents/industry_trends_food_beverages_-_january_2022.pdf)
- [government-supported funding for agricultural products in the netherlands,2022 - Search \(bing.com\)](https://www.bing.com/search?q=government-supported+funding+for+agricultural+products+in+the+netherlands,2022)
- [English | Nationaal Groeifonds  
https://wetten.overheid.nl/BWBR0001969/2018-11-17](https://www.nationaleenheid.nl/BWBR0001969/2018-11-17)
- [Food safety requirements | Food | Government.nl  
https://www.government.nl/binaries/government/documenten/policy-notes/2019/11/30/plan-of-action---supporting-transition-to-circular-agriculture/Plan+of+action+-+supporting+transition+to+circular+agriculture.pdf](https://www.government.nl/binaries/government/documenten/policy-notes/2019/11/30/plan-of-action---supporting-transition-to-circular-agriculture/Plan+of+action+-+supporting+transition+to+circular+agriculture.pdf)

#### БУСАД

- [Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2021,  
https://www.oecd.org/publications/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-22217371.htm](https://www.oecd.org/publications/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-22217371.htm)

**ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ  
ХУУЛИЙН ХЭРЭГЖИЛТИЙН ЗАРИМ АСУУДАЛ**

(Тойм мэдээлэл)

*О.Билгүүтэй, Б.Буянзаяа*

**АГУУЛГА**

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮНГИЙН ТОЙМ

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

1. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ ХУУЛИЙН ҮЗЭЛ БАРИМТЛАЛЫН ТАЛААР
2. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ
3. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ ХУУЛИЙН 3.3 ДАХЬ ЗААЛТЫГ ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ ХҮРЭЭНД ЗАСГИЙН ГАЗРААС БАТАЛСАН ЖУРАМ
4. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛТАЙ ХОЛБООТОЙ БУСАД ХУУЛЬ ТОГТООМЖИЙН ЛАВЛАГАА
5. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН НӨӨЦ АШИГЛАСНЫ ТӨЛБӨР

ХАВСРАЛТ

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

## УДИРТГАЛ

Судалгааны захиалгын дагуу “Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн хэрэгжилтийн зарим асуудал” сэдэвт судалгааны ажлыг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

**Судалгааны зорилго:** Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хууль, түүнийг хэрэгжүүлэх хүрээнд Засгийн газраас баталсан журам болон холбогдох бусад хууль тогтоомж, тэдгээрийн хэрэгжилттэй холбоотой судалгааны мэдээлэлд үндэслэн 1) түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг орон нутагт ашиглахад хүндрэл бэрхшээл үүсч буй эсэх, 2) хуулийн 3 дугаар зүйлийн 3.3 дахь заалтыг хэрэгжүүлэх хүрээнд Засгийн газраас баталсан “Авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай журам” нь орон нутагт бусад хөрөнгө оруулалтын төсөл, арга хэмжээнүүдийг хэрэгжүүлэхэд хүндрэл учруулж, хязгаарлалт үүсгэж буй эсэхийг тодорхойлох.

## СУДАЛГААНЫ ҮР ДҮНГИЙН ТОЙМ

Төрөөс эрдэс баялгийн салбарт баримтлах бодлогын баримт бичигт тусгагдсан зорилт, Засгийн газрын саналыг үндэслэн Улсын Их хурлаас 2014 оны 01 дүгээр сарын 09-ний өдөр “Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай” хуулийг баталж тус хуулиар Монгол Улсын нутаг дэвсгэрт түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбоотой харилцааг зохицуулж байна. Эрх зүйн орчны хүрээгээр авч үзвэл уг асуудлыг Монгол Улсын Үндсэн хууль, Ашигт малтмалын тухай хууль, Газрын тухай, Газрын хэвлийн тухай, Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль, энэ хууль болон холбогдох бусад хууль тогтоомжийн хүрээнд зохицуулж байна.

Үзэл баримтлалын хувьд уг хуулиар түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл олгох үйл ажиллагааг аймаг, нийслэлийн Засаг даргад олгосон бөгөөд ингэснээр тусгай зөвшөөрөл олгох эрх мэдлийн төвлөрлийг сааруулах бодлого баримталсан. Ингэхдээ “Улсын Их Хурал, Засгийн газрын шийдвэрээр авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбогдсон харилцааг Засгийн газраас баталсан тусгай журмаар зохицуулж болно” хэмээн хуулийн 3.3-т заасан.

Сэдвийн хүрээнд уг хууль болон хуулийн 3.3 дахь заалтыг хэрэгжүүлэх хүрээнд Засгийн газрын 2014 оны 222 дугаар тогтоолоор баталсан “Авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай журам” нь орон нутагт бусад хөрөнгө оруулалтын төсөл, хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэхэд хязгаарлалт үүсгэж, хүндрэл учруулж байгаа эсэхийг судлах зорилго тавьсан тул нөхцөл байдлыг олдсон мэдээллүүдийн хүрээнд дараах байдлаар тоймлон танилцуулж байна.

**Нэг.** Уг хуулиар орон нутагт эрх мэдлийг бодитоор шилжүүлж, түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл олгох, тусгай зөвшөөрлөөр олгогдсон талбайг зориулалтын дагуу ашиглуулах, зөрчил гаргасан тохиолдол уг зөрчлийг таслан зогсоох, байгаль орчин нөхөн сэргээлтэд хяналт тавих боломжийг бүрдүүлснээрээ давуу талтай байна. Мөн орон нутагт ажлын байр нэмэгдүүлэх, зам барилга, бүтээн байгуулалтын ажил гүйцэтгэж байгаа хуулийн этгээдүүд дур мэдэн дуртай газраа ухаж сэндийлэн элс, хайрга олборлох явдлыг таслан зогсоох, орон нутгийн төсвийн орлогыг нэмэгдүүлэхэд тодорхой хувь нэмэр оруулах асуудлыг шийдвэрлэхийг зорьсон. Судалгаанаас үзэхэд, улсын дүнгээр 2016 оноос хойш орон нутгийн төсөвт төвлөрүүлсэн түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийн орлого жил бүр өссөн

дүнтэй байх ба 2016 онд 1,7 тэрбум төгрөг төвлөрүүлж байсан бол 2021 онд 5,4 тэрбум төгрөг төвлөрүүлж, жил тутам өссөн дүнтэй байна. (Хавсралт: Сангийн яамны мэдээлэл)

Хоёр. Засгийн газраас баталсан тусгай журам нь зөвхөн улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжилд онцгой ач холбогдолтой дэд бүтцийн бүтээн байгуулалтын ажлыг саадгүй, шуурхай хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилготой бөгөөд журмын Дөрөвдүгээр бүлэгт “зарим төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлж байгаа эрх эзэмшигч нь ажил гүйцэтгэх гэрээний дагуу төслийн ерөнхий гүйцэтгэгчид ашиглалтын талбайг ашиглуулах (журмын 4.1)-аас бусад тохиолдолд ордыг зөвхөн журмын 1.3-т заасан авто зам, төмөр замын бүтээн байгуулалт буюу 1) төмөр замын суурь бүтэц барих, засварлах, 2) олон улс болон улсын чанартай, түүнчлэн Засгийн газрын зээл, бондын хөрөнгөөр, эсхүл ЗГ-аас баталгаа гарган хэрэгжүүлэх том бүтээн байгуулалт, тухайлбал авто зам, замын байгууламж барих, засварлахад ашиглана (журмын 4.2) хэмээн заасан.

Өнөөгийн байдлаар улсын чанартай зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах орон нутгийн мэдлийн түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах ажиллагааг Засгийн газраас **эрх олгох** журмаар (журмын 1.3-д заасан) шийдвэрлэж байгаа бөгөөд төсөл хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж байгаа хуулийн этгээдэд зам тээвэр болон геологи, уул уурхайн асуудал хариуцсан төрийн захиргааны төв байгууллагын саналыг үндэслэн Засгийн газрын шийдвэрээр эрх олгож байна. Уг шийдвэрт тухайн төсөл хөтөлбөр хэрэгжиж дууссаны дараа ашигласан талбайг холбогдох стандарт, нормын дагуу нөхөн сэргээлт хийж орон нутгийн эрх бүхий байгууллагад хүлээлгэн өгөхийг төсөл хөтөлбөрийн ажлыг гүйцэтгэж байгаа хуулийн этгээдэд тогтоолоор үүрэг болгодог бөгөөд ийнхүү ашигласан талбайг орон нутагт буцаан шилжүүлснээр тухайн төсөл, хөтөлбөртэй холбоотой Засгийн газраас олгосон түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах эрх дуусгавар болсонд тооцох журамтай. Гэвч төсөл хэрэгжүүлэгчээс хайгуулын болон ашиглалтын талбайд нөхөн сэргээлт явуулж орон нутагт хүлээлгэн өгөх ажиллагаа хэрхэн явагдаж байгаа, цаашид ордын ашиглалтыг орон нутагт хэрхэн зохион байгуулж байгаа талаарх мэдээлэл хомс байна. (Холбогдох төрийн захиргааны төв байгууллагуудаас тодруулах шаардлагатай).

Эрх зүйн орчны хүрээнд авч үзвэл, Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн 11.2.5-д зааснаар аймаг, нийслэлийн Засаг дарга харьяалах нутаг дэвсгэрт нь хамаарах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл олгох эрхтэй. Гэвч Засгийн газраас баталсан журмын 1.4-т заасны дагуу улсын чанартай томоохон төсөл хэрэгжүүлэгч орон нутагт байгаа түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ордыг Засгийн газрын эрх олгох шийдвэрээр олгож байна. Төсөл хэрэгжиж дууссанаар орд ашиглах тусгай эрх дуусгавар болох бөгөөд төсөл хэрэгжүүлэгч нь дуусгавар болсон ашиглалтын талбайд нөхөн сэргээлт хийж орон нутгийн мэдэлд буцаан өгснөөр ордыг орон нутаг хяналтандаа авах боломжтой боловч практикт олон зөрчилтэй асуудал, хүндрэл бэрхшээл тулгарч байна гэж орон нутгийн удирдлага, ААН, иргэдээс гомдол санал гардаг тул Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн хэрэгжилтийг хангах, хууль болон журам хоорондын уялдаа холбоо, зөрчил хийдлийг арилгах асуудлыг холбогдох мэргэжлийн байгууллагуудын оролцоотойгоор судлан шийдвэрлэх нь зүйтэй болов уу.

Өөрөөр хэлбэл, Хууль тогтоомжоор орон нутгийн чанартай хөрөнгө оруулалт, бүтээн байгуулалтад тухайн нутаг дэвсгэрт байгаа түгээмэл тархацтай ашигт малтмал ашиглах, хайх, олборлох эрхийг хязгаарласан заалт байхгүй боловч хууль хэрэгжүүлэх шатанд Засгийн газраас “эрх” олгох замаар энэхүү асуудлыг шийдвэрлэж байгаа нь “Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай” хуулийн 11.2.5-д заасан нутгийн удирдах байгууллагын эрхийг шууд бусаар хязгаарлаж, улмаар эдгээр ордыг орон нутгийн түвшинд ашиглах дараа дараагийн ажиллагаанд хүндрэл учруулж байж болзошгүй хэмээн дүгнэж байна. Тухайлбал, захиалагчаас иовчлсэн албан бичигт энэ талаар двордсанаас гадна зарим аймгийн ИТХ-аас

ийнхүү ашиглаад орхисон элс, хайрга, хүрмэн чулууны орд эзэнгүйдэж сум орон нутгийн байгаль орчин ихээр сүйдэж байгаа талаар мэдээлсэн байна. Орон нутгийн төрийн захиргааны төв байгууллага, барилга үйлдвэр эрхлэгчид болон иргэдээс ч мөн тодорхой санал гомдол гарч байгаа учраас “Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай” хуулийн хэрэгжилтэд хяналт шинжилгээ, үнэлгээ хийх, хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн явцад гарч буй гажуудал, үр нөлөөг мэргэжлийн байгууллагуудын хүрээнд судлан шинжилж, шаардлагатай гэж үзвэл хууль тогтоомжид нэмэлт өөрчлөлт оруулах боломжтой хэмээн үзэж байна.

Судалгааны явцад уг асуудлаар хийгдсэн хяналт шинжилгээ, үнэлгээний тайлан болон холбогдох бусад мэдээллийн хайлт хийж, холбогдох төрийн захиргааны төв байгууллагуудад хандсан боловч судалгаанд шаардагдах иж бүрэн мэдээлэл, дүгнэлтийг олж авч чадаагүй болно. Иймд холбогдох байгууллага, нэгжүүдээс авсан мэдээлэл, эрх зүйн орчны харьцуулалтад үндэслэн дараах асуудлуудыг онцгойлон танилцуулж байна.

- Холбогдох хууль, журмаар орон нутгийн чанартай хөрөнгө оруулалт бүтээн байгуулалтын ажилд шаардлагатай түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай зөвшөөрлийг олгох, цуцлахтай холбоотой асуудлыг тус журмын<sup>161</sup> 1 дүгээр зүйлийн 1.3, 1.4 дэх хэсэгт зааснаас бусад зорилгоор ашиглахтай холбоотой харилцааг эрх зүйн орчны хүрээнд хориглоогүй боловч тодорхой зохицуулаагүй байна.
- Орон нутгийн чанартай хөрөнгө оруулалт, бүтээн байгуулалтын бусад ажилд шаардлагатай түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай зөвшөөрлийг олгохтой холбоотой аймаг, нийслэлийн Засаг даргын хуулиар олгосон эрх хүчин төгөлдөр хэвээр байна.
- Засгийн газраас баталсан журамд түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг ашигласны төлбөр тооцох, төлөхтэй холбоотой харилцааг тодорхой зохицуулсан.<sup>162</sup> Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал ашиглах эрх авсан хуулийн этгээд нь холбогдох хууль, журмын дагуу ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрөөс чөлөөлөгдөхгүй.
- Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хууль болон Засгийн газрын тусгай журмын нийцэл, уялдаа холбоог хянах, хууль тогтоомжийн хэрэгжилтэд хяналт шинжилгээ үнэлгээ хийж, зөрчлийг шийдвэрлэх арга хэмжээ авах.

Жич: Одоогоор Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Хяналт шинжилгээ, үнэлгээний газраас зөвхөн Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн 3.3 “Улсын Их Хурал, Засгийн газрын шийдвэрээр авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбогдсон харилцааг Засгийн газраас баталсан тусгай журмаар зохицуулж болно” хэмээх заалтыг 100% хэрэгжсэн хэмээн үзэж хяналтаас хассан байдалтай байна. Засгийн газрын түвшинд хяналт шинжилгээ, үнэлгээ хийсэн тухай тайлан, мэдээлэл олдоогүй болно.

**Түлхүүр үг:** *Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал, Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хууль, Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн журам*

**Key Words:** *Common minerals, Legislation of common minerals, Amendment of common minarls law, Government rules of common minarels law*

<sup>161</sup> Авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай журам

<sup>162</sup> Ibid Тав.Төлбөр тооцох. төлөх

## СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

### 1. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ ХУУЛИЙН ҮЗЭЛ БАРИМТЛАЛЫН ТАЛААР

Хуулийн төсөл боловсруулах болсон үндэслэл, шаардлага: УИХ 2010 оны 6 дугаар сарын 17-ны өдөр Ашигт малтмал тусгай зөвшөөрөл шинээр олгохыг хориглох тухай хуулийг баталж 2010 оноос хойш 3 жилийн хугацаанд ашигт малтмалын хайгуулын тусгай зөвшөөрөл олгогдоогүй байна.

Хуулиар тусгай зөвшөөрөл олгохыг хориглосноор хайгуулын тусгай зөвшөөрлийн тоо буурч, ашиглалтын тусгал зөвшөөрлийн тоо өссөн нь зарим талдаа сайн боловч зам, барилга, дэд бүтцийн бүтээн байгуулалтын ажил эрчимжиж буй үед тэдгээрийн бүтээн байгуулалтад шаардлагатай элс, хайрга зэрэг түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын ажил зогсонги байдалд орсон нь сөрөг үр дагавартай байсан байна. Барилга бүтээн байгуулалтад шаардлагатай түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын олборлолт Улаанбаатар хотын ойролцоо Туул голын дагуу төвлөрч байсан нь хотын хүн амын унд, ахуйн хэрэгцээний усан хангамж болон Туул голын экологийн орчинд тодорхой хэмжээний сөрөг нөлөө үзүүлж байсан хэмээн үзэж байжээ. Иймд түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын ажлыг эрчимжүүлэн нөөцийг тогтоон ашиглалтад оруулж Засгийн газрын үйл ажиллагааны 2012-2016 оны мөрийн хөтөлбөрт тусгагдсан дэд бүтцийн болон бүтээн байгуулалтын арга хэмжээнүүдэд шаардлагатай түүхий эдээр хангах шаардлага үүссэн байна.

#### ***Нийгэм, эдийн засгийн ач холбогдол***

Нийгмийн үр дагавар:

- Улаанбаатар хотын ойр орчим, Туул голын хөндий дагасан элс, хайрганы тусгай зөвшөөрөлд зохицуулалт хийх;
- Зам барилга бүтээн байгуулалтын ажил гүйцэтгэж байгаа хуулийн этгээдүүд дур мэдэн дуртай газраа ухаж сэндийчэн элс, хайрга олборлох үйл ажиллагаа зогсоох;
- Орон нутагт ажлын байр нэмэгдэх;
- Аймаг, нийслэлийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурал, Засаг даргад газар нутгийнхаа хаана нь түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тусгай зөвшөөрөл олгох боломжийг бүрдүүлэх;
- Орон нутгийн зүгээс ашигт малтмалын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулахад дэмждэг болох.

Эдийн засгийн үр дагавар:

- Засгийн газрын үйл ажиллагааны 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт тусгагдсан зам, барилгын бүтээн байгуулалтын зорилгууд хэрэгжих;
- Орон нутгийн төсвийн орлого нэмэгдэх;
- Ажлын байр нэмэгдэж, ард иргэдийн амьдралын чанар дээшилнэ.

### 2. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

Монгол Улсын Их хурлаас 2014 оны 01 дүгээр сарын 09-ний өдөр “Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай” хуулийг баталжээ. Энэ хууль нь 10 бүлэг 44 зүйлтэй байна.

Тус хуулиар түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбогдсон харилцааг зохицуулна. Хуульд тодорхойлсноор “түгээмэл тархацтай ашигт малтмал” гэдэгт зам, барилгын материалын зориулалтаар ашиглах боломжтой, элбэг тархалт бүхий элс, хайрга,



тоосгоны шавар, хүрмэн, боржин, дайрганы зориулалттай барилгын чулууны хуримтлалыг хамааруулсан байна.

Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрлийг Монгол Улсын хууль тогтоомжийн дагуу байгуулагдан үйл ажиллагаа явуулж байгаа, Монгол Улсад бүртгэлтэй хуулийн этгээдэд олгоно. Ингэхдээ нэг тусгай зөвшөөрлийг зөвхөн нэг хуулийн этгээдийн нэр дээр олгохоор тус хуульд заасан. Өөрөөр хэлбэл, тусгай зөвшөөрөл авахыг хүссэн хуулийн этгээдийн үйл ажиллагааны чиглэлд хязгаарлалт тогтоогоогүй бөгөөд харин нэг тусгай зөвшөөрлийг хоёр болон түүнээс дээш хуулийн этгээд хамтран эзэмшихийг хязгаарласан байна.

Орон нутагт эрх мэдлийг бодитоор тусгаж өгсөн нь хуулийн гол онцлог болсон байна. Тухайлбал, хуульд аймаг нийслэлийн Засаг дарга түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл олгох, тусгай зөвшөөрлөөр олгогдсон талбайг зориулалтаар ашиглуулах, зөрчил гаргасан тохиолдолд уг зөрчлийг таслан зогсоох, байгаль орчин нөхөн сэргээлтэд хяналт тавих зэрэг бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ. Аймаг нийслэл нь түгээмэл тархацтай хайгуулын тусгай зөвшөөрөл хүссэн өргөдөл хүлээн авагч ашигт малтмал хайх, ашиглахыг хязгаарласан буюу хориглосон тусгай хэрэгцээ нөөцөд авсан, түүнчлэн хайгуулын тусгай зөвшөөрлөөр олгогдсон, түрүүлж ирсэн өргөдөлд дурдсан хайгуулын талбайтай давхцаж байгаа эсэхийг тогтоолгох өргөдлийг холбогдох материалын хамт төрийн захиргааны байгууллагад цахим хэлбэрээр хүргүүлнэ. Төрийн захиргааны байгууллага аймаг нийслэлийн засаг даргын хүсэлтийг хүлээн авснаас хойш ажлын 5 өдөрт багтаан хайгуулын тусгай зөвшөөрөл олгох боломжтой эсхүл боломжгүй талаар мэдэгдэнэ. Ингэхдээ хайгуулын тусгай зөвшөөрлийг 3 жилийн хугацаагаар олгож 2 жилийн хугацаатайгаар нэг удаа сунгах ба нийтдээ 5 жил байна. Харин ашиглалтын тусгай зөвшөөрлийг 15 жилийн хугацаатайгаар олгож нөөцийн хэмжээнээс хамаарч арав, арван жилээр нийтдээ 35 жилээр сунгана гэж заасан байна.

### ***Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын тусгай зөвшөөрөл авахад тавих шаардлагын талаар***

Хуульд зааснаар нэг тусгай зөвшөөрлөөр олгох түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын талбайн хэмжээ 25 гектараас багагүй, 400 гектараас ихгүй байна.

Өргөдөлд дурдсан хайгуулын талбай нь дараах шаардлагыг хангасан байна:

- Дөрвөн өнцөгт хэлбэртэй байх бөгөөд түүний хил нь уртраг, өргөргийн дагуух чиглэлтэй давхацсан шулуун шугамаар хүрээлэгдсэн;
- Тусгай хэрэгцээний газар, ашигт малтмал хайх, ашиглахыг хориглосон газар, нөөцөд авсан талбайтай ямар нэг байдлаар давхцаагүй;
- Хүчин төгөлдөр тусгай зөвшөөрлөөр олгогдсон болон түрүүлж өгсөн тусгай зөвшөөрөл хүссэн өргөдөлд дурдсан талбайтай ямар нэг байдлаар давхцаагүй.

Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын тусгай зөвшөөрөл хүссэн өргөдлийг аймаг, нийслэлийн Засаг даргын баталсан маягтын дагуу аймаг, нийслэлийн Засаг даргад гаргах бөгөөд өргөдөлд хуульд заасан баримт бичгийг хавсаргана.

Аймаг, нийслэлийн Засаг дарга энэ хуульд заасны дагуу Төрийн захиргааны байгууллагаас ирүүлсэн мэдэгдлийг хүлээн авмагц тухайн талбай байрших сум, дүүргийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын болон аймаг, нийслэлийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Тэргүүлэгчдийн саналыг авч ажлын 10 өдрийн дотор түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын тусгай зөвшөөрлийг олгох, эсэх асуудлыг шийдвэрлэнэ.

**Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл авахад тавих шаардлага:**

Хуульд зааснаар түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын тусгай зөвшөөрөлтэй талбайд зөвхөн тухайн тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч нь ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл хүсч өргөдөл гаргах эрхтэй байна.

Уурхайн талбай нь дараах шаардлагыг хангасан байна:

- Тал бүр тийш 500 метрээс багагүй урттай, уртраг, өргөргийн дагуух чиглэлтэй давхацсан шулуун шугамаар хүрээлэгдсэн тэгш олон өнцөгт хэлбэртэй;
- Тусгай хэрэгцээ, нөөцөд авсан, ашигт малтмал хайх, ашиглахыг хориглосон, түүнчлэн хүчин төгөлдөр тусгай зөвшөөрлөөр нэгэнт олгогдсон талбайтай давхцаагүй;
- Давс болон түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ордын тухайд талбайн хэмжээ нь тал бүр тийш 100 метрээс багагүй урттай.<sup>163</sup>

**Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал ашигласны төлбөр**

Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал ашигласны тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч нь олборлож, худалдсан эсвэл худалдахаар ачуулсан болон ашигласан бүх төрлийн түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын бүтээгдэхүүний борлуулалтын үнэлгээнээс тооцож нөөц ашигласны төлбөрийг орон нутгийн төсөвт төлнө. Энэ нь борлуулалтын үнэлгээний 2.4 хувьтай тэнцүү байна. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл хүссэн өргөдлийг баталсан маягтын дагуу аймаг, нийслэлийн Засаг даргад гаргах бөгөөд түүнд хуульд заасан баримт бичгийг хавсаргана.

Өргөдөл гаргасан этгээд нь хуульд заасны дагуу ашиглалтын тусгай зөвшөөрлийн эхний жилийн төлбөрийг төлснөөс хойш ажлын 5 өдөрт багтаан аймаг, нийслэлийн Засаг дарга ашиглалтын тусгай зөвшөөрлийг 15 жилийн хугацаагаар олгохоор заажээ. Тусгай зөвшөөрлийг бусдад шилжүүлэх талаар хуульд тусгайлан зохицуулаагүй байна.

**3. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ ХУУЛИЙН 3.3 ДАХЬ  
ЗААЛТЫГ ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ ХҮРЭЭНД ЗАСГИЙН ГАЗРААС БАТАЛСАН ЖУРАМ****Авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай журам**

Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн журмыг 2014 оны 222 дугаар тогтоолоор засгийн газар баталсан байна.

Уг журмын зорилго нь улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжилд онцгой ач холбогдолтой дэд бүтцийн бүтээн байгуулалтын ажлыг саадгүй, шуурхай хэрэгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэхэд чиглэсэн байна. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн 3.3-т заасан Улсын Их Хурал, Засгийн газрын шийдвэрээр авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбоотой харилцааг энэхүү журмаар зохицуулна.

Зарим төсөл, хөтөлбөр гэдэгт дараах төсөл, хөтөлбөрүүдийг хамааруулна:

- Улсын эдийн засаг, нийгэмд онцгой ач холбогдолтой төмөр замын суурь бүтэц барих, засварлах;
- Олон улс болон улсын чанартай, түүнчлэн Засгийн газрын зээл, бондын хөрөнгөөр, эсхүл Засгийн газраас баталгаа гарган хэрэгжүүлэх том бүтээн байгуулалтын

<sup>163</sup> <https://legalinfo.mn/mn/detail/9750>  
<https://advocate.mn/news/73/single/122>

төслийн авто зам, замын байгууламж барих, засварлах зэрэг төсөл хөтөлбөрүүд багтдаг.

Дээрх түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн журамд ЗГ-ын 2015 оны 11-р сарын 09-ний өдрийн 440-р тогтоолоор нэмэлт, өөрчлөлт орсон байна.

Энэ нь Засгийн газрын 2014 оны 222 дугаар тогтоолын хавсралтаар баталсан "Авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай журам"-ын 1.3.2 дахь заалтын "авто зам, замын байгууламж" гэсний өмнө, түүнчлэн "Засгийн газрын зээл, бондын хөрөнгөөр, эсхүл Засгийн газраас баталгаа гарган хэрэгжүүлэх том бүтээн байгуулалтын төслийн" гэж нэмэх тухай өөрчлөлт оруулсан байна.

Мөн зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах эрхийг Монгол Улсын хууль тогтоомжийн дагуу байгуулагдан үйл ажиллагаа явуулж байгаа, Монгол Улсад бүртгэлтэй төсөл, хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэгч хуулийн этгээдэд зам, тээврийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага болон геологи, уул уурхайн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын саналыг үндэслэн Засгийн газраас олгоно хэмээн заасан байдаг.

***Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах талбайд тавигдах шаардлага:***

- Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын хайгуулын болон ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл нь хүчинтэй байгаа болон эсхүл уг зориулалтаар тусгай зөвшөөрөл хүссэн өргөдлийг эхэлж гаргасан этгээдийн талбайтай давхцаагүй байх;
- Газрын тухай хуулийн 16.1.1, 16.1.3, 16.1.4-т зааснаас бусад улсын тусгай хэрэгцээний газар, ердийн ба стратегийн ач холбогдол бүхий ашигт малтмалын орд хайх, ашиглах тусгай зөвшөөрөл олгосон газар, нөөцөд авсан талбайтай давхцсан байж болно. Энэ тохиолдолд тусгай зөвшөөрөл эзэмшигчтэй зөвшилцсөн байх;
- Талбайн хэмжээ 1 гектараас багагүй, 5 гектараас ихгүй байх;
- Тухайн бүсэд шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын төрөл, хэмжээ төслийн техник эдийн засгийн үндэслэлд нийцсэн, ашиглалтын талбайн тоо, талбай хоорондын зай байгаль орчинд сөрөг нөлөө үзүүлэхгүй байх.

***Эрх эзэмшигчийн эрх, үүрэг***

Уг журмын 4.2-т ашиглалтын талбайгаас олборлосон түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг зөвхөн авто зам, төмөр замын бүтээн байгуулалтад ашиглана хэмээн заасан байдаг. Мөн ашиглалтын болон нөхөн сэргээлтийн ажлын тайланг нутгийн захиргааны байгууллага, геологи, уул уурхайн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны байгууллагад тухайн жилийн 12 дугаар сарын 01-ний дотор ирүүлнэ гэсэн заалтуудыг оруулсан нь түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг ашиглах эрх эзэмшигчийг хариуцлагажуулсан голлох заалтууд болсон байна.

***Төлбөр тооцох, төлөх***

Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ашигласан хэмжээг ажлын гүйцэтгэлд үндэслэн тогтооно. Нутгийн захиргааны байгууллага болон эрх эзэмшигч хамтран сар бүр гүйцэтгэлийг баталгаажуулна. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ашигласны төлбөр тооцох борлуулалтын үнэлгээ нь түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын төрлөөс хамаарч нэг шоо метр нь 5000 төгрөгөөс хэтрэхгүй байна. Талбай ашиглагч нь түгээмэл тархацтай ашигт малтмал ашигласны төлбөрийг дараа сарын 25-ны дотор орон нутгийн төсөвт төлнө.

**4. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛТАЙ ХОЛБООТОЙ БУСАД ХУУЛЬ  
ТОГТООМЖИЙН ЛАВЛАГАА**

Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хууль тогтоомж нь Монгол Улсын Үндсэн хууль, Ашигт малтмалын тухай, Газрын тухай, Газрын хэвлийн тухай, Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль, энэ хууль болон эдгээр хуультай нийцүүлэн гаргасан хууль тогтоомжийн бусад актаас бүрдэнэ.

Д/д	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалтай холбоотой хууль	Хуулийн зүйл, заалт
1	Монгол Улсын Үндсэн хууль	<b>Зургадугаар зүйл.</b> 6.2 Стратегийн ач холбогдол бүхий ашигт малтмалын ордыг ашиглахдаа байгалийн баялаг ард түмний мэдэлд байх зарчимд нийцүүлэн түүний үр өгөөжийн дийлэнх нь ард түмэнд ногдож байх эрх зүйн үндсийг хуулиар тогтооно.
2	Ашигт малтмалын тухай хууль	<b>3 дугаар зүйл. Хуулийн үйлчлэх хүрээ</b> 3.3.Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбогдсон харилцааг тусгай хуулиар зохицуулна. <b>6 дугаар зүйл. Ашигт малтмалын ордын ангилал</b> 6.3.Барилгын материалын зориулалтаар ашиглах боломжтой, элбэг тархалт бүхий хурдас, чулуулгийн хуримтлалыг түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ордод хамааруулна. <b>11 дүгээр зүйл. Төрийн захиргааны байгууллагын чиг үүрэг</b> 11.1.13. тусгай зөвшөөрөл олгох сонгон шалгаруулалт зохион явуулах, бичил уурхайн болон түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын зориулалтаар талбай олгох дүгнэлт гаргах; <b>24 дүгээр зүйл. Ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл авахад тавигдах шаардлага</b> 24.4.3.давс болон түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ордын тухайд талбайн хэмжээ нь тал бүр тийш 100 метрээс багагүй урттай.
3	Газрын тухай хууль	<b>ЗУРГАДУГААР БҮЛЭГ</b> <b>50 дугаар зүйл. Газрыг үр ашигтай, зохистой ашиглах, хамгаалах нийтлэг шаардлага</b> 50.1.3.газар, түүний баялаг, түгээмэл тархацтай ашигт малтмал ашиглахдаа байгаль орчинд сөрөг нөлөө үзүүлэхгүй байх;
4	Газрын хэвлийн тухай хууль	<b>16 дугаар зүйл. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын жагсаалт</b> <i>/Энэ зүйлийг 1994 оны 12 дугаар сарын 05-ны өдрийн хуулиар хүчингүй болсонд тооцсон/</i> <b>17 дугаар зүйл. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ордыг ашиглахад зориулан уурхайн эдэлбэр олгох нөхцөл</b> <i>/Энэ зүйлийг 1994 оны 12 дугаар сарын 05-ны өдрийн хуулиар хүчингүй болсонд тооцсон/</i>
5	Байгаль орчныг хамгаалах тухай хууль	<b>ЗУРГАДУГААР БҮЛЭГ</b> 30.11.Ой, амьтан, ус, ашигт малтмал зэрэг байгалийн баялаг хамгаалах, зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх асуудлыг хуулиар болон төрийн захиргааны төв байгууллагаас олгосон эрхийн дагуу эрхлэн зохицуулж байгаа аж ахуйн нэгж, байгууллагыг мэргэжлийн байгууллага гэнэ.

Эх сурвалж: УИХ-ын Тамгын газрын Хяналт шалгалт, үнэлгээний газар

**МОНГОЛ УЛСЫН ХУУЛЬ, УЛСЫН ИХ ХУРАЛ, УИХ-ЫН БАЙНГЫН ХОРООНЬ ТОГТООЛЫН ХЭРЭГЖИЛТ (2016 оны жилийн эцсийн тайлан)**

Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хууль 2014 оноос хэрэгжиж эхэлсэн ба Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Хяналт шинжилгээ, үнэлгээний газраас гаргасан 2014 онь үнэлгээгээр Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн 3.3-т заасан Улсын Их Хурал, Засгийн газрын шийдвэрээр авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбогдсон харилцааг Засгийн газраас баталсан тусгай журмаар зохицуулах заалтыг 100% хэмээн үзэн хяналтаас хасах санал гаргасан байна.

Шийдвэрийн нэр, огноо, дугаар, заалт	Хэрэгжилтийн явц	Үнэлгээ, хяналтаас хасах санал
<b>Нэг. Монгол Улсын хууль</b>		
<b>Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай</b> 2014-01-09 № 01 3.2 эмчилгээний зориулалтаар шавар, элсийг ашиглахтай холбогдсон харилцааг байгаль орчны асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас баталсан журмаар зохицуулна.	Энэхүү харилцааг байгаль орчны асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас баталсан журмаар зохицуулах тул хяналтаас хасуулах саналтай байна.	Үнэлгээгүй ажил
3.3 Улсын Их Хурал, Засгийн газрын шийдвэрээр авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбогдсон харилцааг Засгийн газраас баталсан тусгай журмаар зохицуулж болно.	Гацууртын ордын төрийн эзэмшлийн 34 хувийг АМНАТ тусгай төлбөрийн хувийн 3 хувиар орлуулахаар Засгийн газрын тогтоолын төслийг боловсруулж, Засгийн газрын хуралдаанд хэлэлцүүлэхээр бэлтгэсэн.	10%

*Эх сурвалж: УИХ-ын Тамгын газрын Хяналт шалгалт, үнэлгээний газар*

**ХУУЛЬ ТОГТООМЖ, ТОГТООЛ ШИЙДВЭРИЙН ХЭРЭГЖИЛТ МОНГОЛ УЛСЫН ХУУЛЬ (2017 оны жилийн эцэс)**

Шийдвэрийн нэр, огноо, дугаар, заалт	Хэрэгжилтийн явц	Үнэлгээ
<b>ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ</b> 2014-01-09 №: 2014_01 3.3 Улсын Их Хурал, Засгийн газрын шийдвэрээр авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбогдсон харилцааг Засгийн газраас баталсан тусгай журмаар зохицуулж болно.	Уул уурхай, хүнд үйлдвэрийн яам Монгол Улсын Засгийн газрын 2014 оны 7 дугаар сарын 09-ний өдөр 222 дугаар тогтоолоор Авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай журмыг хавсралт ёсоор баталсан.	100% Хяналтаас хасах саналтай

**ХУУЛЬ ТОГТООМЖ, ТОГТООЛ ШИЙДВЭРИЙН ХЭРЭГЖИЛТ МОНГОЛ УЛСЫН ХУУЛЬ (2017 оны хагас жилийн байдлаар)**

Шийдвэрийн нэр, огноо, дугаар, заалт	Хэрэгжилтийн явц	Хувь
<b>ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН ТУХАЙ</b> 2014-01-09 3.3 Улсын Их Хурал, Засгийн газрын шийдвэрээр авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглахтай холбогдсон харилцааг Засгийн газраас баталсан тусгай журмаар зохицуулж болно.	Монгол Улсын Засгийн газрын 2014 оны 7 дугаар сарын 9-ний өдрийн 222 дугаар тогтоолоор Авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай журмыг баталсан.	100%

## **ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛ ХАЙХ, АШИГЛАХ ТӨСӨЛ ХӨТӨЛБӨР ДУУСГАВАР БОЛОХ**

Монгол Улсын Засгийн газрын хуралдаанаар Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 3.3 дахь хэсэгт заасан зарим төсөл хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэхдээ төсөл хөтөлбөрийн ажилд шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах талбайн солбицлыг баталдаг.<sup>164</sup>

Батлагдсан солбицол бүхий тайлбайд төсөл хөтөлбөрийн ажлыг гүйцэтгэж байгаа хуулийн этгээдэд түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах эрх олгохыг тухайн аймаг, нийслэлийн Засаг даргад, төсөл хөтөлбөрийн ажил гүйцэтгэж байгаа хуулийн этгээдэд холбогдох хууль тогтоомжийн хүрээнд зохих дэмжлэг үзүүлж ажиллахыг холбогдох төрийн захиргааны төв байгууллагуудад тус тус даалгадаг байна.

Харин эрх олгох тухай Монгол Улсын Засгийн газраас баталсан тогтоолд тухайн төсөл хөтөлбөр хэрэгжиж дууссаны дараа түгээмэл тархацтай ашигт малтмал ашигласан талбайг холбогдох стандарт, нормын дагуу нөхөн сэргээж тухайн орон нутгийн эрх бүхий байгууллагад зохих ёсоор хүлээлгэн өгөх үүргийг төсөл хөтөлбөрийн ажлыг гүйцэтгэж байгаа хуулийн этгээдэд үүрэгжүүлэн өгдөг байна. Үүгээр тухайн төсөл хөтөлбөртэй холбоотой Монгол Улсын Засгийн газраас олгосон түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах эрх дуусгавар болж байна гэж үзэж болно.<sup>165</sup>

### **5. ТҮГЭЭМЭЛ ТАРХАЦТАЙ АШИГТ МАЛТМАЛЫН НӨӨЦ АШИГЛАСНЫ ТӨЛБӨР**

Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн 33 дугаар зүйлийн 33.1-д түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч нь олборлож худалдсан, эсхүл худалдахаар ачуулсан болон ашигласан бүх төрлийн түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын бүтээгдэхүүний борлуулалтын үнэлгээнээс тооцож түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийг орон нутгийн төсөвт төлнө гэж заасан байдаг.

Түүнчлэн төсвийн тухай хуулийн 59 дүгээр зүйлийн 59.1-д заасны дагуу Орон нутгийн хөгжлийн нэгдсэн сангийн эх үүсвэрт түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөр хамаардаггүй болно.

Ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийн хувийг тооцох, төлбөр ногдуулах, тайлагнах, төлөх журмыг Ашигт малтмалын тухай хуулийн<sup>166</sup> хүрээнд Монгол Улсын Сангийн сайдын 2016 оны 01 дүгээр сарын 14-ний өдрийн 17 дугаартай Аргачлал батлах тухай тушаалын дагуу Санхүү, төсвийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага нь АМНАТ-ийн орлогыг аймаг, нийслэлийн ОНХС-д шилжүүлэхдээ Төсвийн тогтвортой байдлын тухай хуулийн дагуу ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрөөс Тогтворжуулалтын санд холбогдох орлогыг шилжүүлсний дараа үлдсэн ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийн орлогоос Мега төслүүдээс төвлөрсөн орлогыг хассан зөрүүний 30 хувийг холбогдох аймаг, нийслэлийн Орон нутгийг хөгжүүлэх санд хуваарилнагэж заасан.<sup>167</sup>

Орон нутгийг хөгжүүлэх сан нь нутгийн иргэдийн оролцоотойгоор тухайн аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн хөрөнгө оруулалтын санхүүжилтийг шийдвэрлэх арга хэрэгсэл бөгөөд 2013 оноос хэрэгжиж эхэлсэн Төсвийн тухай хуульд тусгалаа олсон. Тухайн орон нутгийн иргэд нь өөрсдөө тус сангийн хөрөнгөөр хэрэгжих хөрөнгө оруулалтын төсөл, хөтөлбөрүүдийн

<sup>164</sup> “Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах талбайн солбицлыг батлах тухай” тогтоолын хавсралт: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16231083764351>

<sup>165</sup> Жишээ болгон: Монгол Улсын Засгийн газрын 2021 оны 9 дүгээр сарын 08-ны өдрийн “Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах талбайн солбицлыг батлах тухай” 281 дугаартай Тогтоолыг үзэж болно.

<sup>166</sup> Ашигт малтмалын тухай хуулийн 47 дугаар зүйлийн 47.6 дахь хэсэг <https://legalinfo.mn/mn/detail/63>

<sup>167</sup> Монгол Улсын Сангийн сайдын 2016 оны 01 дүгээр сарын 14-ний өдрийн Аргачлал батлах тухай 17 тоот тушаал <https://legalinfo.mn/mn/detail/11911>

санаачлан шийдвэр гаргах үйл явцад оролцох боломжийг олгосон шийдэл бөгөөд зорилго нь орон нутгийн хөгжлийг дэмжих, бүс нутгийн хөгжлийн тэнцвэртэй байдлыг хангах, иргэд тогтвор суурьшилтай амьдрах орчин, нөхцөлийг бүрдүүлэхэд чиглэгддэг.<sup>168</sup>

*Хүснэгт. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийн орон нутгийн төсөвт төвлөрүүлсэн нийт дүн /сая төг/*

Үзүүлэлт	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Архангай	24.5	34.0	31.2	57.7	58.2	112.9
Баян-Өлгий	19.2	31.3	21.5	26.2	14.7	38.6
Баянхонгор	9.5	8.5	12.0	25.4	40.3	36.5
Булган	69.4	74.4	70.7	91.8	41.8	121.3
Говь-Алтай	120.1	14.9	15.3	24.0	19.3	89.6
Дорноговь	149.5	124.7	689.6	276.9	1,549.2	1,109.7
Дорнод	139.1	153.7	100.2	53.2	10.6	12.9
Дундговь	30.6	22.8	55.2	32.1	20.5	6.9
Завхан	10.2	9.5	43.4	29.1	27.7	12.9
Өвөрхангай	19.5	34.2	63.5	62.6	63.9	43.8
Өмнөговь	452.0	1,271.6	1,947.9	2,001.2	1,239.5	2,572.2
Сүхбаатар	43.7	49.7	7.2	55.3	30.0	10.4
Сэлэнгэ	181.5	81.9	114.6	74.6	319.6	286.7
Төв	185.6	108.4	91.1	168.1	173.5	221.6
Увс	42.1	38.0	36.1	67.8	82.7	70.5
Ховд	56.0	74.3	41.0	57.2	44.8	50.4
Хөвсгөл	29.7	27.1	26.5	36.6	52.4	49.0
Хэнтий	35.8	37.8	37.8	86.0	89.3	67.9
Дархан-Уул	14.0	38.8	34.2	109.1	74.5	104.3
Улаанбаатар	105.7	141.4	107.1	260.7	210.6	313.0
Орхон	19.0	31.6	19.8	32.6	44.1	40.8
Говьсүмбэр	1.5	1.5	64.4	20.7	15.1	27.9
Нийт	1,758.4	2,410.3	3,360.4	3,648.7	4,222.3	5,401.1

*Эх сурвалж Монгол Улсын сангийн яам*

Түгээмэл тархацтай ашигт малтын тухай хуулийн 33 дугаар зүйлийн 33.1 дэх хэсэгт Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч нь олборлож худалдсан, эсхүл худалдахаар ачуулсан болон ашигласан бүх төрлийн түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын бүтээгдэхүүний борлуулалтын үнэлгээнээс тооцож түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийг орон нутгийн төсөвт төлнө гэж заасан байдаг.

<sup>168</sup> Орон нутгийн хөгжлийн сан <https://tusuv-oronnutag.mof.gov.mn/?p=117>



Хэнтий аймгийн хэмжээнд Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал ашигласны төлбөрийг 2016 онд 35.8 сая төгрөг, 2017 онд 37.8 сая төгрөг, 2018 онд 37.8 сая төгрөг, 2019 онд 86.0 сая төгрөг, 2020 онд 89.3 сая төгрөг, 2021 онд 67.9 сая төгрөгийг тус тус орон нутгийн төсөвт төвлөрүүлсэн байна. Хэнтий аймаг нь 2021 онд түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийг орон нутгийн төсөвт төвлөрүүлсэн үзүүлэлтээрээ нийслэл Улаанбаатар хот, 21 аймгийн хэмжээнд 10 дугаарт эрэмбэлэгдэж байна. Зарим аймгуудын хувьд жишээлбэл, Өмнөговь аймаг 2021 онд 2,572.2 сая төгрөгийг төсөвт төвлөрүүлсэнтэй харьцуулахад бага хэдий ч зарим аймаг тухайлбал, Дундговь аймаг 2021 онд 6.9 сая төгрөгийг орон нутгийн санд төвлөрүүлснээс их байна.



## ХАВСРАЛТ

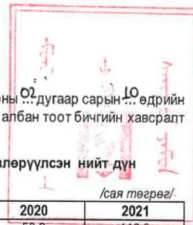
“ПАРЛАМЕНТ” СУДАЛГААНЫ ЭМХЭТГЭЛ

**Хүснэгт 1. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийн**

БОТЬ-41

**орон нутгийн төсөвт төвлөрүүлсэн нийт дүн**

Сангийн яамны 2022 оны 07 дугаар сарын 10 өдрийн  
4-2/622 албан тоот бичгийн хавсралт



Хүснэгт 1. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын нөөц ашигласны төлбөрийн орон нутгийн төсөвт төвлөрүүлсэн нийт дүн

ҮЗҮҮЛЭЛТ	2016	2017	2018	2019	/сая төгрөг/	
					2020	2021
Архангай	24.5	34.0	31.2	57.7	58.2	112.9
Баян-Өлгий	19.2	31.3	21.5	26.2	14.7	38.6
Баянхонгор	9.5	8.5	12.0	25.4	40.3	36.5
Булган	69.4	74.4	70.7	91.8	41.8	121.3
Говь-Алтай	120.1	14.9	15.3	24.0	19.3	89.6
Дорноговь	149.5	124.7	689.6	276.9	1,549.2	1,109.7
Дорнод	139.1	153.7	100.2	53.2	10.6	12.9
Дундговь	30.6	22.8	55.2	32.1	20.5	6.9
Завхан	10.2	9.5	43.4	29.1	27.7	12.9
Өвөрхангай	19.5	34.2	63.5	62.6	63.9	43.8
Өмнөговь	452.0	1,271.6	1,947.9	2,001.2	1,239.5	2,572.2
Сүхбаатар	43.7	49.7	7.2	55.3	30.0	10.4
Сэлэнгэ	181.5	81.9	114.6	74.6	319.6	286.7
Төв	185.6	108.4	91.1	168.1	173.5	221.6
Увс	42.1	38.0	36.1	67.8	82.7	70.5
Ховд	56.0	74.3	41.0	57.2	44.8	50.4
Хөвсгөл	29.7	27.1	26.5	36.6	52.4	49.0
Хэнтий	35.8	37.8	37.8	86.0	89.3	67.9
Дархан-Уул	14.0	38.8	34.2	109.1	74.5	104.3
Улаанбаатар	105.7	141.4	107.1	260.7	210.6	313.0
Орхон	19.0	31.6	19.8	32.6	44.1	40.8
Говьсүмбэр	1.5	1.5	64.4	20.7	15.1	27.9
<b>НИЙТ</b>	<b>1,758.4</b>	<b>2,410.3</b>	<b>3,630.4</b>	<b>3,648.7</b>	<b>4,222.3</b>	<b>5,401.1</b>

**Хүснэгт 2. Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын төрөлд хамаарах  
гэрээнүүдийн жагсаалт**

Гэрээ	Он	Эрдэсийн Төрөл	Гэрээний Төрөл
Хөвсгөл аймаг болон Далай гоулд ХХК-ийн хооронд байгуулсан хамтран ажиллах гэрээ	2017	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	Орон нутагтай хамтран ажиллах гэрээ
Төв аймгийн Лүн сум болон Авдархайрхан ТӨҮГ-ийн хооронд байгуулсан хамтран ажиллах гэрээ	2017	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	Орон нутагтай хамтран ажиллах гэрээ
Орхон аймаг болон Чингэл бөөнцагаан ХХК-ийн хооронд байгуулсан газар ашиглах гэрээ	2015	Барилгын Материал Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	Газар ашиглах тухай гэрээ
БОАЖЯ, АМГТГ, МХЕГ, Сэлэнгэ аймаг болон Даланбулаг трейд ХХК-ийн хооронд байгуулсан нөхөн сэргээх үйл ажиллагааны гэрээ	2017	Барилгын Материал Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	Гол мөрний урсац бүрэлдэх эх, усны сан бүхий газрын хамгаалалтын бүс, ойн сан бүхий газарт ашигт малтмал хайх, ашиглахыг хориглох тухай хуулийн дагуу хийгдэх гэрээ
Орхон аймаг болон Эрдэнэт үйлдвэр ХХК-ийн хооронд байгуулсан газар ашиглах гэрээ	2010	Барилгын Материал Шавар Зэс Молибден Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	Газар ашиглах тухай гэрээ

127

Төв аймгийн Баянцагаан сум болон Э-транс ХХК-ийн хооронд байгуулсан газар ашиглах гэрээ	2016	Барилгын Материал Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	Газар ашиглах тухай гэрээ
Дорноговь аймгийн Улаанбадрах сум болон Эрэл ХХК-ийн хооронд байгуулсан газар ашиглах гэрээ	2016	Барилгын Материал Алт Гөлтгөнө Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал Битум	Газар ашиглах тухай гэрээ
Хөвсгөл аймаг болон Хөвсгөл геологи ХК-ийн хооронд байгуулсан хамтран ажиллах гэрээ	2017	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	Орон нутагтай хамтран ажиллах гэрээ
Өвөрхангай аймаг Ундарга капитал ХХК	2019	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	Аймгийн засаг даргын 2019 оны 5 дугаар сарын 21-ний өдрийн А/340 дугаар захирамж
Өвөрхангай аймаг Эрдэнэтүшиг ХХК	2019	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	Аймгийн Засаг даргын 2019 оны 5 дугаар сарын 21-ний өдрийн А/340 дугаар захирамж

Эх сурвалж: Эрдэс баялагийн гэрээний мэдээллийн сан-<https://www.iltodqeree.mn/resource/111>

\*\*\*

### АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хуулийн хувийн хэрэг (Архив 2014)
- Түгээмэл тархацтай ашигт малтмалын тухай хууль <https://legalinfo.mn/mn/detail/9750>
- Авто зам, төмөр замын салбарт хэрэгжүүлэх зарим төсөл, хөтөлбөрт шаардагдах түгээмэл тархацтай ашигт малтмалыг хайх, ашиглах тусгай журам
- Эрдэс баялагийн гэрээний мэдээллийн сан
- “Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах талбайн солбицлыг батлах тухай” тогтоолын хавсралт: <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16231083764351>
- Монгол Улсын Засгийн газрын 2021 оны 9 дүгээр сарын 08-ны өдрийн “Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал хайх, ашиглах талбайн солбицлыг батлах тухай” 281 дугаартай Тогтоол
- Ашигт малтмалын тухай хуулийн 47 дугаар зүйлийн 47.6 дахь хэсэг <https://legalinfo.mn/mn/detail/63>
- Монгол Улсын Сангийн сайдын 2016 оны 01 дүгээр сарын 14-ний өдрийн Аргачлал батлах тухай 17 тоот тушаал <https://legalinfo.mn/mn/detail/11911>
- Орон нутгийн хөгжлийн сан <https://tusuv-oronnutag.mof.gov.mn/?p=117>

**МАЛ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН ЗАРИМ МЭДЭЭЛЭЛ, ЛАВЛАГАА**

**(Хонин сүрэг, үхэр сүрэг, малын тэжээл бэлтгэл)**

*Г.Алтан-Оч (Ph.D), О.Билгүүтэй,  
С.Дөлгөөнномун, С.Золжаргал*

**АГУУЛГА**

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

УДИРТГАЛ

МАЛ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН БОДЛОГО, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

БҮЛЭГ 1. ХОНИН СҮРГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ

- 1.1 Хонин сүргийн тоо, толгой (бүсээр, аймаг)
- 1.2 Эрчимжсэн хонины аж ахуй
- 1.3 Хонин сүргийн омог, үүлдэр
- 1.4 Хонины омог
- 1.5 Хонины үүлдэр
- 1.6 Хонины цөм сүргийн байршил, ашиг шим
- 1.7 Хээлтэгч, хээлтүүлэгч хонь
- 1.8 Хонины махны экспортын тойм

БҮЛЭГ 2. ҮХЭР СҮРГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ

- 2.1 Үхэр сүргийн тоо толгой (бүсээр, аймгаар)
- 2.2 Эрчимжсэн үхрийн аж ахуй
- 2.3 Үхэр сүргийн омог, үүлдэр
- 2.4 Мах, сүүний чиглэлийн үхэр, сарлагийн цөм сүргийн байршил, үхэр сүргийн ашиг шимийн чиглэл
- 2.5 Үхрийн махны экспортын тойм

БҮЛЭГ 3. МОНГОЛ ОРНЫ МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ БЭЛТГЭЛИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

- 3.1 Монгол орны хөрсний бүрхэвч
- 3.2 Монгол орны ургамлын бүрхэвч
- 3.3 Бэлчээрийн хүрэлцээ, тэжээлийн хангамж
- 3.4 Малын тэжээл үйлдвэрлэл, хангамж
- 3.5 Гурил, тэжээлийн үйлдвэрүүдийн хүчин чадал
- 3.6 Тэжээлээр дагнасан үйлдвэр
- 3.7 Бэлтгэсэн өвс хадлан (бүсээр)
- 3.8 Тэжээл импорт

ХАВСРАЛТ МЭДЭЭЛЭЛ

1. Малын тэжээл
2. Бэлчээрийн хүрэлцээ- 2019 он

ХОЛБОГДОХ СУДАЛГАА, ЭХ СУРВАЛЖИЙН ТОЙМ

1. Хонины махны чиглэлээр үржүүлэн өсгөх, маллах, тэжээх, бордох чиглэлээр хийгдсэн судалгааны тойм
2. Үхрийн махны чиглэлээр үржүүлэн өсгөх, маллах, тэжээх, бордох чиглэлээр хийгдсэн судалгааны тойм.
3. Монгол орны бэлчээр, тэжээлийн ургамлын химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг судалсан тойм
4. Монгол орны бэлчээрийн ургамлан нөмрөгийн судлагдсан байдал
5. Багсармал тэжээл үйлдвэрлэлийн чиглэлээр хийгдсэн судалгааны тойм
6. Даршны судлагдсан байдал

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

**ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ**

ААНБ	Аж ахуйн нэгж, байгууллага
ГЕГ	Гаалийн ерөнхий газар
ДНБ	Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн
МАО	Мал аж ахуй
МИД	Малын индексжүүлсэн даатгал
ТЕГ	Татварын ерөнхий газар
УЦУОСМХ	Ус цаг уур, орчны судалгаа, мэдээллийн хүрээлэн
ҮСХ	Үндэсний статистикийн хороо
ХАА	Хөдөө аж ахуй
ХХААХҮЯ	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам

## УДИРТГАЛ

Судалгааны захиалгын дагуу Монгол Улсын үхэр сүрэг, хонин сүрэг, малын тэжээлийн өнөөгийн байдлын талаарх лавлагаа, мэдээллийг Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

**Судалгааны зорилго:** Үхэр болон хонин сүргийн бүтэц, тоо толгой, тархалт, омог, үүлдэр, эрчимжсэн аж ахуй, махны экспорт, ашиг шим болон Монгол Улсын бэлчээр ургамлын байдал, малын тэжээл үйлдвэрлэл, хадлан тэжээл бэлтгэлтэй холбоотой статистик мэдээлэл, холбогдох судалгааны тайлангуудад тулгуурлан лавлагаа, мэдээлэл бэлтгэх.

**Судалгааны тайлангийн бүтэц:** Судалгааны мэдээллийг дараах 3 бүлэг асуудлын хүрээнд боловсруулсан:

- 1-р бүлэг. Үхэр сүргийн талаарх тойм мэдээлэл
- 2-р бүлэг. Хонин сүргийн талаарх тойм мэдээлэл
- 3-р бүлэг. Малын тэжээл бэлтгэлийн өнөөгийн байдал

Судалгаанд ашигласан мэдээллийг Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрлэлийн яам болон Үндэсний статистикийн хорооны мэдээллийн нэгдсэн сангаас цуглуулсан. Мөн судалгаанд сэдвийн хүрээнд хийгдсэн судалгааны тайлан болон холбогдох мэдээллийг ашигласан болно.

## СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

### МАЛ АЖ АХУЙН САЛБАРЫН БОДЛОГО, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

Монголын мал сүрэг нь эрт цагаас өдгөө хүртэлх хугацаанд эх газрын эрс тэс, экологийн нөхцөлд байгалийн урт хугацааны шалгарал, мал маллагааны олон зууныг дамжиж ирсэн ардын сонгон үржүүлгийн үр дүнд байгаль-цаг уурын хатуу ширүүн нөхцөлд дасан зохицож, биологийн онцгой шинжийг хадгалсан Монгол нутгийн мал бий болсон юм.<sup>169</sup>

Мал сүргийн тоон хувьслын хөдлөл зүйд суурилан тэдгээрийн газар зүйн тархалт, нягтшил, төлөрхөг байдал, үр өгөөж зэргийг тодорхойлох, өөрчлөлтийг үнэлэхэд малын тооллого чухал үүрэг гүйцэтгэж байна. 2021 оны жилийн эцэст малын тоо толгой 67.3 саяд хүрч, өмнөх оныхоос 0.2 сая (0.3%) үүнээс тэмээ 18.9 мянган толгойгоор (4.0%), ямаа 1.3 сая (4.5%)-аар тус тус буурч, үхэр 290.2 мянга (6.1%), адуу 230.5 мянга (5.6%), хонь 1.0 сая (3.5%) толгойгоор өссөн байна. 2021 оны дүнгээр нийт 305.4 мянган малчид, малтай 246.2 мянган өрх байгаагийн 188.6 мянга нь малчин өрх байна.

Хөдөө аж ахуй, түүний дотор мал аж ахуйн үйлдвэрлэл нь хүн амыг гол нэрийн хүнсээр, үндэсний боловсруулах үйлдвэрүүдийг түүхий эдээр хангах, улмаар экспортын болон гадаад валютын орлогыг нэмэгдүүлэх, худалдаа, үйлчилгээний салбарын ажиллагсдын ажлын байранд шууд болон шууд бус хэлбэрээр онцгой үүрэг гүйцэтгэж, эдийн засгийн өсөлтөд дэмжлэг үзүүлдэг үйлдвэрлэлийн анхдагч салбар билээ. Өнөөдөр дэлхийн аль ч улс орны төр засгийн тэргүүлэх чиг үүргийн нэг нь хүн амаа тэжээллэг, аюулгүй хүнсээр хүртээмжтэй хангах асуудал байдаг.

Хөдөө аж ахуйн салбар нь 2020 оны байдлаар дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 12.9 хувийг, үүний дотор мал аж ахуйн салбар нь 80 гаруй хувийг үйлдвэрлэж, нийт ажиллах хүчний гуравны нэг нь уг салбарт ажиллаж байна.

<sup>169</sup> <https://mofa.gov.mn/exp/blog/7/1>

Мал аж ахуйн салбар нь Монгол Улсын эдийн засгийн өсөлтөд дэмжлэг үзүүлэх гол салбар бөгөөд бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл нь жилээс жилд тогтвортой нэмэгдэж, сүүлийн 10 жилд 4.0 дахин, 2020 онд өмнөх оноос 18.1 хувиар өсөж, дотоодын нийт бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлд мал аж ахуйгаас жилд 6.3 их наяд төгрөгийн нэмэгдэл өртгийг бүрдүүлж байна.

**МАН-н салбарын 2020-2025 оны хөгжлийн хандлага, стратегийн зорилт:**

Бодлого нь мэдлэгт суурилсан бэлчээрийн болон эрчимжсэн мал аж ахуйг тогтвортой хөгжүүлэх, шинэ технологи, инновацыг нэвтрүүлэх, мэргэжлийн үйлчилгээг төгөлдөржүүлэх, үйлдвэрлэлийн бүтээмжээс хүртэх үр ашгийг нэмэгдүүлэхэд чиглэгдэнэ;

Хөгжлийн загвар нь уламжлалт өв соёлыг хадгалсан бэлчээрийн аж ахуйг зонхилон, дэвшилтэт технологи, техник бүхий эрчимжсэн мал аж ахуйг хот суурингийн орчимд бүсчлэн хөгжүүлэх, нөөцийг тогтвортой, зохистой ашиглах, ногоон эдийн засгийн чиг баримжааг дэмжихэд суурилна.

Хэрэгжүүлэх шаардлагатай арга хэмжээ:

- Малын төрөл бүрийн тэжээлийн хангамж, хүртээмжийг нэмэгдүүлж, түүний шимт чанарыг сайжруулах үйл ажиллагааг тогтворжуулах;
- Мал, амьтны халдварт өвчинтэй тэмцэх, эрүүл тайван байдлыг баталгаажуулах арга хэмжээг бүс нутгийн онцлогтой уялдуулан ялгавартайгаар хэрэгжүүлж, баруун болон төвийн бүс нутаг дахь вакцинжуулалтыг эрс багасгаж, эрүүлжүүлэх шинжилгээ хийх стратегид шилжих ба малын эмийн үлдэгдлийг бууруулах арга хэмжээг хэрэгжүүлэх.
- Бүс нутгийн онцлог, ашиг шимийн чиглэлээс хамаарч малын төрөл хоорондын харьцаа, сүргийн зохист бүтцийг бүрдүүлэх эдийн засгийн хөшүүргийг бий болгох;
- Малын үржил селекцийн ажлыг мэргэжлийн байгууллагын удирдлага, хяналтын дор малын ашиг шимийн чиглэлд нийцүүлэн үржлийн ажлын стратеги төлөвлөгөөний дагуу явуулах;
- Шинээр болон дахин сэргэж байгаа малын гоц халдварт өвчнөөс сэргийлэх вакцин, оношлуурыг дотооддоо үйлдвэрлэн хэрэгцээг бүрэн хангах;
- Гоц халдварт зарим өвчнөөр тайван бүсийн статусыг хангах, мал эмнэлгийн ажил, үйлчилгээ, тогтолцоог олон улсын жишигт хүргэх;
- Малын эм, эмнэлгийн хэрэгслийн үйлдвэрлэлд үйлдвэрлэлийн зохистой дадлыг нэвтрүүлж, малын эм, био бэлдмэлийн бүтээгдэхүүний чанарыг олон улсын стандартын түвшинд хүргэх;
- Мал, малын гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүний чанар, аюулгүй байдалд бүртгэлээр дамжуулан хяналт тавьж гарал үүсэл, эрүүл мэндийг баталгаажуулан нийгмийн эрүүл мэндийг хамгаалах;
- Бэлчээр, тэжээл, усан хангамжийг зохистой ашиглах, хамгаалах менежментийн нэгдсэн системийг бий болгож, мал аж ахуйг уур амьсгал, байгаль, экологийн өөрчлөлтөд дасан зохицсон, эрсдэл даах чадавхтай болгох;
- Малаас гаралтай органик түүхий эд бэлтгэлийн хэмжээ, өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлж экспортын чиг баримжаатай дотоодын үйлдвэрлэлийг дэмжих.

**Мал аж ахуйн салбарт хэрэгжиж буй эрх зүйн баримт бичиг:**

**Монгол Улсын хууль**

1. Хоршооны тухай /шинэчилсэн найруулга/ хууль
2. Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай /шинэчилсэн найруулга/ хууль
3. Малын тоо толгойн албан татварын тухай хууль
4. Малын генетик нөөцийн тухай хууль

5. Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хууль
6. Хөдөө аж ахуйн гаралтай бараа, түүхий эдийн биржийн тухай хууль
7. Мал хулгайлах гэмт хэрэгтэй тэмцэх, урьдчилан сэргийлэх тухай хууль
8. Амьтан, ургамал, тэдгээрийн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнийг улсын хилээр нэвтрүүлэх үеийн хорио цээрийн хяналт, шалгалтын тухай хууль
9. Эм, эмнэлгийн хэрэгслийн тухай хууль
10. Гамшгаас хамгаалах тухай хууль /шинэчилсэн найруулга/
11. Захиргааны ерөнхий хууль
12. Зөрчлийн тухай хууль
13. Зөрчил шалган шийдвэрлэх тухай хууль
14. Улсын тэмдэгтийн хураамжийн тухай хууль
15. Аж ахуйн үйл ажиллагааны тусгай зөвшөөрлийн тухай хууль

#### **Улсын Их Хурлын тогтоол**

1. “Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого
2. Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр
3. Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл
4. Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030
5. Төрөөс хүнс, хөдөө аж ахуйн талаар баримтлах бодлого
6. Ногоон хөгжлийн бодлого батлах тухай
7. Эмийн талаар төрөөс баримтлах бодлого батлах тухай
8. Малчид, үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих зарим арга хэмжээний тухай
9. Гамшгаас хамгаалах талаар төрөөс баримтлах бодлого, хөтөлбөр батлах тухай
10. "Ус" үндэсний хөтөлбөр батлах тухай
11. "Монгол мал" үндэсний хөтөлбөр
12. Мах, ноолуурын үнийн талаар авах зарим арга хэмжээний тухай
13. Хууль хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /Малын генетик нөөцийн тухай хууль/
14. Хууль хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /Мал, амьтны эрүүл мэндийн тухай хууль/
15. Тогтоолын хавсралтад өөрчлөлт оруулах тухай /2018 оны 41 дүгээр тогтоол/

#### **Засгийн газрын тогтоол**

1. “Монгол малчин” үндэсний хөтөлбөр батлах тухай /2020 оны 34 дүгээр тогтоол/
2. “Эрчимжсэн мал аж ахуйн хөгжлийг дэмжих” үндэсний хөтөлбөр батлах тухай /2018 оны 400 дугаар тогтоол/
3. Хууль хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /2018 оны 267 дугаар тогтоол/
4. Жагсаалт, журам батлах тухай /Хорио цээрийн дэглэм тогтоох өвчний жагсаалт/ /2018 оны 266 дугаар тогтоол/
5. Мал, амьтны гоц халдварт, халдварт өвчний жагсаалт батлах тухай /2018 оны 225 дугаар тогтоол/
6. Хууль хэрэгжүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /2018 оны 188 дугаар тогтоол/
7. Тогтоол, тогтоолын хавсралтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай /2018 оны 187 дугаар тогтоол/
8. Засгийн газрын агентлагийн талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2018 оны 186 дугаар тогтоол/
9. Улсын аварга малчин, улсын хошой аварга малчин, улсын аварга саальчин, улсын аварга фермер, улсын аварга тариаланч хамт олон, улсын аварга тариаланч шалгаруулах тухай /2019 оны 15 дугаар тогтоол/

10. Малын гоц халдварт шүлхий өвчний нөхцөл байдалтай холбогдуулан авах зарим арга хэмжээний тухай /2018 оны 29/
11. “Малын эрүүл мэнд” үндэсний хөтөлбөр батлах тухай /2018 оны 12/
12. Мал, махны экспортыг нэмэгдүүлэх талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 318/
13. Малын гоц халдварт өвчингүй, хорио цээрийн тусгаарлагдсан бүс байгуулахтай холбогдуулан зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 284/
14. Малын гоц халдварт өвчний нөхцөл байдалтай холбогдуулан зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 257/
15. Хөдөө аж ахуйн салбарын 2017 оны өвөлжилтийн бэлтгэл хангах зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 186/
16. Жагсаалт шинэчлэн батлах тухай /Гаалийн албан татвараас чөлөөлөх ЖДҮ тоног төхөөрөмж, сэлбэг хэрэгсэл/ /2017 оны 168/
17. Мал, мах бэлтгэлийг нэмэгдүүлэх зарим арга хэмжээний тухай /2017 оны 14/
18. Журам батлах, мал эмнэлгийн хяналтын цэгийн байршил тогтоох тухай /2016 оны 240/
19. “Мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийг дэмжих” дэд хөтөлбөр батлах тухай /2016 оны 114/
20. Малчдыг дэмжих зарим арга хэмжээний тухай /2016 оны 90/
21. “Мах хөтөлбөр” батлах тухай /2015 оны 492/
22. Журам шинэчлэн батлах тухай /“Хонь, тэмээний ноос бэлтгэж, үндэсний үйлдвэрт тушаасан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох журам”/ /2015 оны 122/
23. Газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах тухай /2014 оны 299/
24. Жагсаалтад нэмэлт оруулах тухай /Ургамлын үр, үрслэг, суулгац, амьтан, түүний үр, хөврөл үр, түүхий мах, дайвар бүтээгдэхүүн болон бичил биетний өсгөвөр, эмгэгт материалын дээжийг улсын хилээр нэвтрүүлэх боомтуудын/ /2014 оны 190/
25. Цөм сүргийн үржлийн аж ахуйн талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2013 оны 420/
26. Журам шинэчлэн батлах тухай /“Үндэсний боловсруулах үйлдвэрт арьс, шир бэлтгэн тушаасан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох журам”/ /2013 оны 394/
27. Малчдын хоршоог хөгжүүлэх талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2013 оны 08/
28. Аймаг дундын отрын бэлчээрийн зориулалтаар газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах тухай /2012 оны 158/
29. Газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах тухай /2010 оны 64/
30. Хөтөлбөр батлах тухай /Хоршоог хөгжүүлэх/ /2009 оны 173/
31. Газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд авах тухай /2009 оны 100/
32. Журам батлах тухай /Малын гоц халдварт өвчний онош/ /2008 оны 305/
33. Журам батлах тухай /Малчдаас ноолуур худалдан авах.../ /2008 оны 260/
34. Отрын бэлчээрийн ашиглалтыг сайжруулах зарим арга хэмжээний тухай /2007 оны 187/
35. Мал хулгайлах гэмт хэрэгтэй тэмцэх, урьдчилан сэргийлэх сангийн үлгэрчилсэн дүрмийг батлах тухай /2005 оны 02/
36. Жагсаалт, журам батлах тухай /Ургамлын үр, үрслэг, суулгац, амьтан, түүний үр, хөврөл үр, түүхий мах, дайвар бүтээгдэхүүн болон бичил биетний өсгөвөр, эмгэгт материалын дээжийг улсын хилээр нэвтрүүлэх боомтуудын жагсаалт/ /2003 оны 173/
37. Мал өвөлжилтийн бэлтгэл ажлыг эрчимжүүлэх талаар авах зарим арга хэмжээний тухай /2002 оны 181/



**Бусад**

1. “Эрчимжсэн мал аж ахуйн хөгжлийг дэмжих” үндэсний хөтөлбөр
2. Төрөөс малчдын талаар баримтлах бодлогын хэрэгжилтийн тайлан
3. Малын эрүүл мэнд үндэсний хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн тайлан
4. Малын эмийн үлдэгдлийн хяналтын үндэсний хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн тайлан
5. Монгол мал үндэсний хөтөлбөрийн 2 дахь үе шатны буюу 2016-2021 онд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны төлөвлөгөө
6. Монгол мал үндэсний хөтөлбөрийн хэрэгжилтийн тайлан
7. Малын эмийн улсын бүртгэлийн жагсаалт
8. Малын эм үйлдвэрлэх үйл ажиллагаатай 11, малын эм, эмнэлгийн хэрэгсэл импортлох үйл ажиллагаатай 111 аж ахуйн нэгжүүдийн жагсаалт
9. Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн салбарын танилцуулга

**2021 онд МАА-н салбарт шинээр боловсруулах эрх зүйн баримт бичгүүд:**

- Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогод тусгагдсан тодорхой зорилт, арга хэмжээг улсын хэмжээнд хэрэгжүүлэхээр салбар, салбар хоорондын болон бүс, орон нутгийн онцлогт нийцсэн, нөөцөд суурилсан, санхүүгийн эх үүсвэрээр баталгаажсан үйл ажиллагаа, тоон болон чанарын шалгуур үзүүлэлтийг тусгасан дунд хугацааны бодлогын баримт бичиг
- Эм эмнэлгийн хэрэгслийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/
- Малын эрүүл мэндийн даатгалын тухай хууль
- “Мал аж ахуйн хөгжлийг дэмжих тухай” хуулийн төслийн үзэл баримтлал, хуулийн төсөл, холбогдох судалгаа
- Малын эмийн үлдэгдлийг хянах үндэсний хөтөлбөрийн төсөл

**БҮЛЭГ 1. ХОНИН СҮРГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ**

Өнгөрсөн 75 жилийн хугацаанд Монгол Улсын хонин сүрэг 2.4 дахин өссөн ба тэдгээрийн тоон хөдлөл зүйг нарийвчлахад 1944-1945 оны зуданд 625.5 мянга, 2009-2010 оны зуданд 4.4 сая хонь хорогдсон ч түүнээс хойших сүүлийн 10 жилийн хугацаанд нийт дүнгээр 2.2 дахин өсөж, өсөлт эдийн засгийн бүх бүс нутагт бий болжээ.<sup>170</sup>

**1.1 ХОНИН СҮРГИЙН ТОО ТОЛГОЙ (бүсээр, аймгаар)**

Мал тооллогын 2021 оны жилийн эцсийн дүнгээр хонины тоо толгой 31086.9 мян.тол болж, өмнөх оноос 1037.5 мян.тол буюу 3.5 хувиар өссөн байна.

**Монгол Улсын хонин сүргийн газар зүйн байршлын өөрчлөлт, бүс нутгаар**

Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	27856.6	30109.9	30554.8	32267.265	30049.43	31086.9
Баруун бүс	6417.5	6903.2	6606.9	6729.714	6431.828	6885.68
Хангайн бүс	10694.3	11329	11459.3	12243.5	10553.5	10749.5
Төвийн бүс	6256.3	6678.1	6898.9	7428.866	7247.47	7087.03
Зүүн бүс	4311.7	5029.3	5423.3	5688.452	5641.71	6195.72
Улаанбаатар	176.813	170.2	166.4	176.709	174.9	169.01

*Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян.тол)*

<sup>170</sup> Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээ.

2021 оны байдлаар хонин сүргийн зонхилох хэсэг буюу 34,6 хувь Хангайн, 22,1 хувь Баруун, 22,8 хувь Зүүн, 22,8 хувь Төвийн, 0,5 хувь Улаанбаатарын бүсэд тус тус байршиж байна. Нийт хонин сүргийн хувийн жин төвийн бүсэд 2 хувь, Улаанбаатарын бүсэд 3 хувиар тус тус буурч, баруун бүсэд 7,1 хувь, хангайн бүсэд 1,9 хувиар, зүүн бүсэд 9,8 хувиар нэмэгдсэн хөдлөл зүйтэй байна. Цаашид газар зүйн байршлаар баруун болон зүүн бүсэд хонин сүрэг түлхүү байрших, өсөх хандлагатай байна.

**Монгол Улсын хонин сүргийн газар зүйн байршлын өөрчлөлт, аймгаар**

Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	27856.6	30109.9	30554.804	32267.26	30049.4	31086.9
Завхан	1730.2	1837.731	1827.5	1950.9	1799.8	1919.5
Говь-Алтай	1107.1	1194.602	1057.8	1066.7	945.7	885.9
Баян-Өлгий	937.71	995.222	979.6	995.9	937.4	1013.9
Ховд	1266.04	1323.579	1174.2	1111.3	1126.29	1267.8
Увс	1376.4	1552.09	1567.9	1604.8	1622.6	1798.4
Орхон	52.6	47.656	47.5	50.562	51.2	59.6
Өвөрхангай	2378.4	2663.296	2588.13	2606.9	2114.9	2000.9
Булган	1861.2	1794.4	1778.2	1923.9	1765.7	1918.9
Баянхонгор	1244.6	1381.1	1297.5	1405.9	1156.2	951.8
Архангай	2668.04	2845.05	2981.8	3321.2	2842.6	2935.05
Хөвсгөл	2489.3	2597.457	2766.18	2935.06	2622.8	2883.2
Төв	2442.4	2461.124	2449.2	2619.8	2540.33	2535.5
Говьсүмбэр	185.9	205.229	208.08	219.5	218.4	219.4
Сэлэнгэ	749.3	699.295	705.9	744.8	783.4	849.7
Дорноговь	758.4	861.478	926.18	1021.6	1069.7	1158.5
Дархан-Уул	162.2	150.838	147.063	162.3	161.8	163.8
Өмнөговь	520.9	613.98	631.4	718.2	682.6	626.7
Дундговь	1437.14	1686.203	1831.05	1942.7	1791.2	1533.4
Дорнод	831.36	1001.567	1147.9	1262.4	1303.06	1470.2
Сүхбаатар	1542.2	1815.324	1922.12	1971.2	1993.9	2179.012
Хэнтий	1938.13	2212.453	2353.5	2454.9	2344.7	2546.5
Улаанбаатар	176.8	170.173	166.33	176.7	174.9	169.006

*Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян.тол)*

Оросын судлаачдын 1950-аад онд хийсэн судалгаанд “Монголын говийн ба баруун аймгуудад хонь, ямаа их хувь эзэлж, хойд ба дорнод хэсгийн аймгуудад бог мал бага тархсан. Ямаа зүүн тийшлэх тутам бүр цөөрч байна.” гэж тэмдэглэж байжээ. Судлаач Б.Өүлэн-Эрдэнэ “Өвөг монголчууд хонийг бие дааж гэршүүлсэн соёлын үүслийн газар зүйн төв буюу Монгол нутаг дахь хонины унаган тархалтын хамгийн өндөр нягтралын газар зүйн голомт нь одоогийн Говь-Алтай аймгийн Жаргалан, Шарга, Баян-Уул, Хөхморьт, Дарви, Тонхил сум, Ховд аймгийн Дарви, Чандмань, Зэрэг, Мөст, Цэцэг, Алтай, Үенч, Булган, Мөнххайрхан, Манхан, Дуут, Жаргалант, Ховд сум, Баян-Өлгий аймгийн Булган, Дэлүүн, Алтай сум зэрэг нийт 3 аймгийн 22 сумдын газар нутгийг хамарч, тэндээс тал тал тийш шингэрсэн байх таамаглалыг дэвшүүлж, энэхүү голомт төвийн тодорхой хэсэг нь БНХАУ-ын Шинжаан Уйгурын Өөртөө Засах орны буюу эрт үеийн монголчуудын уугуул нутагт байршиж байсныг холбогдох зургуудын тархалтын зүй тогтлоос харж болно.” гэжээ.<sup>171</sup>

<sup>171</sup> Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээлэл

**1.2 ЭРЧИМЖСЭН ХОНИНЫ АЖ АХУЙ**

Улсын хэмжээнд 2021 оны жилийн эцсийн байдлаар 3035 өрх, аж ахуйд сүүний үхрийн 98025 үнээ, 341 аж ахуйд 34963 махны үхэр, 28 аж ахуйн нэгж, 1190 өрхөд 1 сая 60 мянган шулуу, 15 аж ахуйн нэгж, 446 өрхөд 21652 гахай, 36 аж ахуйн нэгж, 680 өрхөд 13708 бүл зөгий үржүүлж байна. Үүнээс мах, ноосны хонины 90 аж ахуй, 34523 хонь бүртгэлтэй байна.<sup>172</sup>

**Хонин сүргийн эрчимжсэн аж ахуйн тоо, хонины тоо толгой (аймгаар<sup>173</sup>)**

	Аймаг	Хонь					
		Нарийн нарийвтар		Бүдүүн бүдүүвтэр		Бордож байгаа хонь	
		Аж ахуйн тоо	Толгойн тоо	Аж ахуйн тоо	Толгойн тоо	Аж ахуйн тоо	Толгойн тоо
1	Архангай	3	108	0	0	2	963
2	Баян-Өлгий	0	0	0	0	0	0
3	Баянхонгор	0	0	0	0	0	0
4	Булган	1	515	1	200	0	0
5	Говь-Алтай	0	0	0	0	0	0
6	Говьсүмбэр	0	0	0	0	0	0
7	Дархан-Уул	3	988	2	3620	0	0
8	Дорноговь	0	0	0	0	0	0
9	Дорнод	0	0	0	0	0	0
10	Дундговь	0	0	0	0	0	0
11	Завхан	0	0	2	2500	0	0
12	Орхон	1	85	0	0	0	0
13	Өвөрхангай	2	163	0	0	0	0
14	Өмнөговь	0	0	0	0	0	0
15	Сүхбаатар	0	0	0	0	2	280
16	Сэлэнгэ	58	17874	0	0	0	0
17	Төв	2	951	0	0	0	0
18	Увс	0	0	2	3437	0	0
19	Ховд	1	1960	0	0	0	0
20	Хөвсгөл	1	250	0	0	0	0
21	Хэнтий	0	0	0	0	0	0
22	Улаанбаатар	6	629	0	0	0	0
Бүгд		79	23523	7	9757	4	1243

2021 эрчимжсэн мал аж ахуйн судалгаа (2022.01.13-ны байдлаар)

**1.3 ХОНИН СҮРГИЙН ОМОГ, ҮҮЛДЭР**

2021 оны байдлаар эрх бүхий байгууллагаас хянан баталгаажуулсан үндэсний 24 үүлдэр (15 үүлдэр, 3 үүлдрийн хэсэг, 3 үржлийн хэсэг 3 омог), гадаад улсаас авчирсан нийт 26 үүлдрээс 2021 оны түвшинд үржүүлж буй нутагшуулсан болон нутагшуулж байгаа 15 үүлдрийн хонь байна.

<sup>172</sup> <https://mofa.gov.mn/exp/blog/7/4>

<sup>173</sup> <http://203.26.189.154/files/pdf-files/pdf/6255232d5b58af779a8603ef.pdf>

**Хонин сүргийн үүлдэрлэг байдлын бүрэлдэхүүн, газар зүйн байршлын нягтшил, цөм сүргийн байршил<sup>174</sup>**

д/д	Үүлдрийн гарал	№	Үүлдэр, омгийн нэр	Сүрэгт эзэлж буй хувь	Тухайн үүлдэр, омгийн хонины газар зүйн байршлын нягтшил	Цөм сүргийн байршил
1	Монголын уугуул үүлдрүүд	1	Монгол хонь	99,94	21 аймаг, нийслэлийн 179 сум, дүүрэгт тархсан	Төв аймгийн Баянцагаан, Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай
		2	Байдраг		Баянхонгор, Өвөрхангай аймагт	Баянхонгор аймгийн Жаргалант сум
		3	Барга		Зүүн бүсийн бүх аймаг, Төв, Дорноговь, Дундговь, Говьсүмбэр, Архангай, Өвөрхангай, Орхон аймагт	Дорнод аймгийн Хөлөнбуйр сум
		4	Баяд		Увс, Ховд, Баян-Өлгий, Архангай, Өвөрхангай, Орхон, Булган, Төв, Сэлэнгэ Дархан-Уул, Дундговь аймагт	Увс аймгийн Малчин, Зүүнговь, Хяргас сум
		5	Говь-Алтай		Говь-Алтай, Орхон аймаг	Говь-Алтай аймгийн Бугат, Цээл, Тонхил
		6	Дархад		Хөвсгөл, Булган, Архангай Дархан-Уул	Хөвсгөл аймгийн Улаан-Уул, Баянзүрх Ринчинлхүмбэ
		7	Керей		Баян-Өлгий, Ховд, Увс Дархан-Уул, Сэлэнгэ, Төв	Баян-Өлгий аймгийн Дэлүүн сум
		8	Орхон		Сэлэнгэ, Дархан-Уул Булган, Өвөрхангай	Сэлэнгэ аймгийн Орхон сум
		9	Сартуул		Завхан, Орхон	Завхан аймгийн Эрдэнэхайрхан, Алдархаан сумд
		10	Сутай		Ховд	Ховдын Дарви
		11	Сүмбэр		Говьсүмбэр	Говьсүмбэр аймаг, Сүмбэр сум
		12	Тал нутгийн цагаан		Хэнтий	Хэнтий аймаг
		13	Үзэмчин		Зүүн бүсийн бүх аймаг, Төв, Дорноговь, Дундговь, Говьсүмбэр, Архангай, Өвөрхангай	Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан, Дорнод аймгийн Сэргэлэн сум
		14	Хангай		Булган, Сэлэнгэ	Сэлэнгэ аймгийн Цагааннуур сум
		15	Цагаан-Уул		Хөвсгөл аймаг	Хөвсгөл аймгийн Цагаан -Уул
		16	Ерөө үүлдрийн хэсэг		Сэлэнгэ аймаг	Сэлэнгэ аймгийн Ерөө сум
		17	Тамир үүлдрийн хэсэг		Архангай аймаг	Архангай аймгийн Ихтамир сум
		18	Торгууд үүлдрийн хэсэг		Ховд, Баян-Өлгий, Улаанбаатарын бүс	Ховд аймгийн Булган сум
		19	Баянгол омог		Өвөрхангай, Дундговь аймагт	Өвөрхангай аймгийн Баянгол сум
		20	Буриад омог		Дорнод, Хэнтий, Дундговь	Дорнод аймгийн Дашбалбар сум
		21	Сайнцагаан омог		Дундговь амйаг	Дундговь аймгийн Сайнцагаан сум
		22	Алтанбулаг үржлийн хэсэг		Төв, Дундговь	Төв аймгийн Алтанбулаг сум
		23	Жаргалант үржлийн хэсэг		Төв, Жаргалант сум	
		24	Хотонт үржлийн хэсэг		Архангай	Архангай аймгийн Хотонт сум

<sup>174</sup> Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээ.

2	Гадаад улсаас нутагшуулсан, нутагшуулж буй хонины үүлдэрүүд	1	Меринос	Импортын хонины 67,3 хувь Улаанбаатар орчимд, 32,4 хувь төвийн бүсэд, 0,31 хувь Хангайн бүсэд байна.
		2	Дорсет	
		3	Эдильбаев	
		4	Каракуль	
		5	Сараджин	
		6	Романов	
		7	Тушин	
		8	Грузин	
		9	Суффольк	
		10	Дорпер	
		11	Ромни-Марш	
		12	Дегерес	
		13	Берришон дюшер	
		14	Грознен	
		15	Гиссар	
Бүгд			100,0	

**1.4 ХОНИНЫ ОМОГ**

Монгол Улсад нийт 3 хонины омог байдаг. Хонины омгийн тархалт, бий болсон үржил селекцийн арга, ашиг шимийн үндсэн чиглэл, онцлог, тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт, омгийн баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар, цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэлийг Монгол Улсын генетик нөөцийн төлөвийн газраас гаргаж байна.

**БАЯНГОЛ ОМОГ<sup>175</sup>**



**Тархалт:**

Өвөрхангай, Булган, Хөвсгөл аймгуудын зарим сумдад хонин сүргийнхээ махан ашиг шимийг дээшлүүлэх зорилгоор Баянгол омгийн хонийг сайжруулагчаар ашиглаж байна. Баянгол омгийн хонины цөм сүргийг Өвөрхангай аймгийн Баянгол суманд үржүүлдэг.

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Өвөрхангай аймгийн Баянгол суманд ардын селекцийн үр дүнд бий болсон цөлөрхөг хээрийн бүс нутагт зохицсон махны хэвшлийн хонин сүрэгт түшиглэн Үзэмчин, Барга, Баяд үүлдрийн хуц ашиглан цус шингээх аргаар үржил селекцийн ажлыг явуулж, тохиромжтой хэвшлийн хонийг өөр дотор нь сонгон үржүүлж, мах – өөх – бүдүүн ноосны чиглэлийн өөхөн сүүлт “Баянгол омог”-ийн хонийг бий болгожээ.

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

<sup>175</sup> <https://www.muz.gov.mn/strains/view/4>

**Баянгол омгийн хонины онцлог:**

Цөлөрхөг хээрийн бүс нутгийн экологийн эрс тэс нөхцөлд эрсдэл даах чадвар сайтай, бэлчээрээр таргалах чадвар өндөртэй, өвөл, хавар тарга хүчээ сайтар хадгалж онд ордог, махны хэв шинж илүүтэй хөгжсөн зэрэг биологийн онцлог давуу шинжүүдтэй юм. Сүргийн дотор хар, бор, шар нүдэн, халзан, шар бор, бараан толгойтой цагаан зүсмийн хонь 80 шахам хувийг эзэлнэ.

**Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:**

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	54.0	65.0	1600
Төлгөн хуц	37.0	45.0	1400
Эм хонь	38.0	52.0	1300
Охин төлөг	31.0	42.0	1100

**Омгоор баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

ХХАА-н сайдын 2015 оны А/60 дугаар тушаал.

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Цөлөрхөг хуурай хээрийн бүсэд цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай шинж чанаруудыг улам бататган сайжруулж, тохиромжтой хэвшлийн хонины тоог олшруулж, тархалтын хүрээг өргөтгөж, тухайн бүс нутагтаа мах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх, хонин сүргийн онд оролт, тэсвэрт чанарыг дээшлүүлэхэд Баянгол омгийн хонийг сайжруулагчаар ашиглахад чиглүүлэх.

**БУРИАД ОМОГ<sup>176</sup>**



**Тархалт:**

Дорнод аймгийн Баян-Уул, Баяндун, Цагаан – Овоо, Дашбалбар сумдад зонхилон үржүүлж байна. Буриад омгийн хонины цөм сүргийг Дорнод аймгийн Дашбалбар суманд үржүүлдэг.

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Ардын уламжлалт селекцийн арга

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

**Буриад омгийн хонины онцлог:**

Улз голын сав дагуух дорнод тал хээрийн бүс нутгийн байгаль цаг уурын нөхцөл дахь бэлчээрийн маллагаанд сайтар дасан зохицсон, ууц ялимгүй өргөдсөн, цээж өргөн, гүн,

<sup>176</sup> <https://www.muz.gov.mn/strains/view/5>

харьцангуй богино зузаан өөхөн сүүлтэй, өвөл – хаврын улиралд тарга хүчээ сайн хадгалдаг онцлогтой, ихэвчлэн улаан, шар, бор толгойтой, халзан, их бие нь хундан цагаан зүстэй байдаг.

**Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:**

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	60.0	70.0	1800
Төлгөн хуц	35.0	52.0	1200
Эм хонь	40.0	55.0	1300
Охин төлөг	32.0	48.0	1100

**Омгоор баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

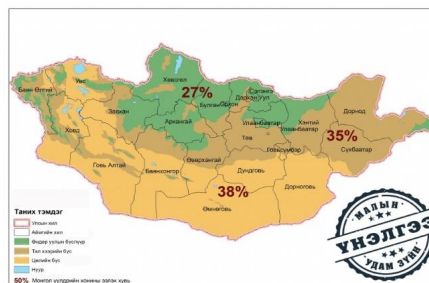
ХХАА-н сайдын 2015 оны А/94 дүгээр тушаал.

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Улз голын сав дагуух дорнод тал хээрийн бүсэд цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай шинж чанаруудыг улам бататган сайжруулж, тохиромжтой хэвшлийн хонины тоог олшруулах, тархалтын хүрээг өргөтгөх замаар үүлдрийн хэмжээнд хүргэж, улмаар тухайн бүс нутагтаа хонины мах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэхэд Буриад хонийг сайжруулагчаар ашиглах хэмжээнд хүргэх.

**1.5 ХОНИНЫ ҮҮЛДЭР**

**МОНГОЛ ҮҮЛДЭР<sup>177</sup>**



**Тархалт:**

Монгол Улсын нийт хонин сүргийн 90 гаруй хувийг “Монгол” үүлдрийн хонь эзлэх бөгөөд бүх бүс нутагт жигд тархсан. Төв аймгийн Баянцагаан, Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай, Архангай аймгийн Хотонт сумдын Монгол үүлдрийн хонины улсын үржлийн фермүүдээс өсвөр хээлтэгч, хээлтүүлэгч бойжуулан улсын хэмжээнд нийт 70 гаруй сумдын хонин сүрэгт сайжруулагчаар ашиглаж, цэврээр нь үржүүлж ирсэн уламжлалтай.

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Ардын уламжлалт селекцийн арга

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

<sup>177</sup> <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/5>



**Монгол үүлдрийн хонины онцлог:**

Монгол үүлдрийн хонины гол онцлог нь байгаль, цаг уурын эрс тэс нөхцөлд байгалийн бэлчээрийг жилийн турш ашиглан хямд өртөгтэй, чанар сайтай бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг, амьдрах чадвар онцгой сайтайд оршино. Зун-намрын улиралд хаврын жингээ 13.1-19.6 кг буюу 23.2- 62.4 хувиар нэмэгдүүлж, өвөл-хаврын улиралд намрын жингээс 25-30 хувийг алдаж, онд мэнд ороод үр төл, ашиг шимээ өгч чадах гайхамшигт чадавхтай. Мах, өөхөн ашиг шим нь давуу хөгжсөн, махны амт, чанараар тэргүүн зэрэгт үнэлэгдэж, сувилгаа хүндэтгэлийн идээ зууш болгон эрхэмлэдэг уламжлалтай. Сүргийн дотор халзан, хар бор шар нүдэн, хар бор улаан толгойтой, цагаан зүсмийн хонь 65.7 хувийг эзэлнэ.

**Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:**

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	45.0	60.0	1400
Төлгөн хуц	32.0	45.0	1100
Эм хонь	35.0	48.0	1200
Охин төлөг	28.0	36.0	1000

**Үүлдэрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

Хөдөө аж ахуй, хөнгөн, хүнсний үйлдвэрийн сайдын 1990 оны А/69 дүгээр тушаал

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

“Шилж өсгөн-ширвэж хэрэгцээлэх” ардын селекцийн уламжлалт арга ажиллагааг, шинжлэх ухааны үндэслэлтэй үржил- селекцийн ажилтай зохистой хослон зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцсэн өөхгүй, уургаар баялаг, хүнсний аюулгүй байдлыг хангасан мах, махан бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэхийн тулд махны чиглэлийн өсвөр хонины мах үйлдвэрлэхэд чиглэсэн үржлийн ажлын стратегийг хэрэгжүүлэхэд чиглэгдэнэ.

**ҮЗЭМЧИН ҮҮЛДЭР<sup>178</sup>**



**Тархалт:**

Үзэмчин омгийн хонь үржүүлэх улсын үржлийн фермийг 1972 онд байгуулж, улмаар Сүхбаатар, Хэнтий, Дорнод, Дорноговь, Дундговь, Төв, Булган, Сэлэнгэ, Өвөрхангай аймгийн ихэнх сумдад үржлийн хуц бойжуулан худалдаж, сайжруулагчаар ашиглаж ирсэн байна. Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан, Дорнод аймгийн Сэргэлэн сумдад Үзэмчин үүлдрийн хонины цөм сүргийг үржүүлдэг.

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

<sup>178</sup> <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/22>



**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Сүхбаатар аймгийн Эрдэнэцагаан, Дорнод аймгийн Сэргэлэн сумдад ардын уламжлалт селекцийн аргаар бий болсон махны хэвшлийн хонийг түшиглэн 1972 оноос доцент З.Гончигжавын удирдлагаар шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эрдэм-шинжилгээ үйлдвэрлэлийн ажил явуулж, шилмэл хонийг “өөр дотор” нь сонгон үржүүлэх аргаар 20 гаруй жил явуулсан үржил-селекцийн ажлын үр дүнд тал хээрийн бүсэд зохицсон мах-өөх-бүдүүн ноосны чиглэлийн өөхөн сүүлт “Үзэмчин үүлдэр”-ийн хонь бий болжээ.

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

**Үзэмчин үүлдрийн хонины онцлог:**

Үзэмчин үүлдрийн хонины биологийн гол онцлог нь дорнод тал нутгийн экологийн нөхцөлд гойд зохицсон, бэлчээрээр таргалах чадварын хувьд бусад үүлдрийн хониноос илт давуутай, нядлагын жингээр халх болон ашиг шимийн ижил чиглэлийн бусад хонины үзүүлэлтээс 4-8 хувиар илүү байдаг оршино. Сүргийн дотор халзан, шар бор нүдэн, шар бор улаан толгойтой цагаан зүсмийн хонь 87.8 хувийг эзэлнэ.

**Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:**

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард /	
Бүдүүн хуц	52.0	65.0	1200
Төлгөн хуц	33.0	50.0	1000
Эм хонь	40.0	55.0	1100
Охин төлөг	30.0	45.0	800

**Үүлдэрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

ХАА-н сайдын 1991 оны А/65 дугаар тушаал

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай шинж чанаруудыг бататган сайжруулахын зэрэгцээ тал хээрийн бүс нутгийн хонины мах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлж, хэрэгцээний эрлийзжүүлгийг эрчимтэй хэрэгжүүлэхэд чиглэгдэнэ.

**БАРГА ҮҮЛДЭР<sup>179</sup>**



**Тархалт:**

Хэнтий, Дорноговь, Дундговь, Төв, Булган, Өвөрхангай, Дархан-Уул, Сэлэнгэ аймгуудын зарим сумдад хонин сүргийнхээ махан ашиг шимийг дээшлүүлэх зорилгоор сайжруулагчаар ашиглаж иржээ. Дорнод аймгийн Хөлөнбуйр суманд Барга үүлдрийн хонины цөм сүргийг үржүүлдэг.

<sup>179</sup> <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/23>

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Дорнод аймгийн Хөлөнбуйр суманд ардын уламжлалт селекцийн аргаар бий болсон махны хэвшлийн хонийг түшиглэн 1972 оноос улсын үржлийн ферм байгуулагдсанаар шинжлэх ухааны үндэслэлтэй эрдэм-шинжилгээ үйлдвэрлэлийн ажил явуулж, шилмэл хонийг “өөр дотор” нь сонгон үржүүлэх аргаар мах - өөх - бүдүүн ноосны чиглэлийн өөхөн сүүлт “Барга үүлдэр”-ийн хонийг бий болгожээ.

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

**Барга үүлдрийн хонины онцлог:**

Барга үүлдрийн хонины биологийн гол онцлог нь дорнод монголын тал, хуурай хээрийн экологийн өвөрмөц нөхцөлд сайтар зохицсон, сүүл, ууц нуруундаа харьцангуй их хэмжээний өөх хуримтлуулдаг, бага зэрэг өргөгдсөн богино зузаан отоггүй мухар сүүлтэйгээрээ бусад хониноос ялгагдана. Хуримтлагдсан өөх нь шим тэжээлийн нөөц болдог тул онд мэнд орох, харьцангуй бага турах, тэжээл, усны дутагдлыг илүүтэй даван туулах, өвчин эмгэгт тэсвэртэй зэрэг аж ахуй - биологийн үнэт гойд чадвартайгаараа онцлог хонь юм. Сүргийн дотор улаан толгойтой, шар халзан зүсмийн хонь 83.7 хувийг эзэлнэ.

**Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:**

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	50.0	63.0	1200
Төлгөн хуц	32.0	46.0	1000
Эм хонь	39.0	52.0	1100
Охин төлөг	30.0	42.0	900

**Үүлдэрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

ХХААХҮ-ийн сайдын 2012 оны А/126 дугаар тушаал.

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Дорнод Монголын тал, хээрийн бүсэд цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай шинж чанаруудыг зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн бататган сайжруулж, хонины мах үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх, хонин сүргийн онд оролт, тэсвэрт чанарыг дээшлүүлэхэд Барга үүлдрийн хонийг сайжруулагчаар ашиглахад чиглүүлэх.

**БАЯД ҮҮЛДЭР<sup>180</sup>**



<sup>180</sup> <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/24>

**Тархалт:**

Увс, Завхан, Хөвсгөл, Архангай, Баянхонгор, Төв, Сэлэнгэ, Орхон, Булган аймгуудын зарим сумдад хонин сүргийнхээ бэлчээр ашиглах, тэсвэрт чадавх болон махан ашиг шимийг дээшлүүлэх зорилгоор сайжруулагчаар ашиглаж иржээ. Увс аймгийн Малчин, Зүүнговь, Хяргас сумдад Баяд үүлдрийн хонины цөм сүргийг үржүүлж байна.

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Увс аймгийн Малчин, Зүүнговь, Хяргас, Тэс сумдад ардын селекцийн үр дүнд бий болсон хонин сүрэгт түшиглэн шинжлэх ухааны үндэслэлтэй үржил селекцийн ажлыг явуулж, тохиромжтой хэвшлийн хонийг өөр дотор нь сонгон үржүүлэх аргаар мах – өөх - бүдүүн ноосны чиглэлийн өөхөн сүүлт “Баяд үүлдэр”-ийн хонийг бий болгожээ.

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Мах-өөх-бүдүүн ноосны

**Баяд үүлдрийн хонины онцлог:**

Баяд үүлдрийн хонины биологийн гол онцлог нь Их нууруудын хотгор, Ханхөхийн нурууны байгаль экологийн эрс тэс, хатуу ширүүн уур амьсгалын нөхцөлд цас тээж бэлчээр ашиглах, хүйтнийг даах өлчир зэрэг амьдрах чадвар сайтай, бэлчээрээр тарга хүчээ хурдан авч, түүнийгээ сайн хадгалдаг, борвио хүрэхгүй ууцандаа өргөгдсөн богино дугараг хэлбэрийн отоггүй, мухар огтор өөхөн сүүлтэй, богинохон дөрвөлжин биетэй, махан ашиг шим харьцангуй өндөртэйгээрээ бусад үүлдэр, омгийн хониноос ялгагдана. Сүргийн дотор хар бараан толгойтой цагаан зүсмийн хонь 30 гаруй хувийг эзэлнэ.

**Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:**

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард/	
Бүдүүн хуц	43.0	65.0	2000
Төлгөн хуц	33.0	47.0	1700
Эм хонь	38.0	54.0	1600
Охин төлөг	31.0	40.0	1400

**Үүлдэрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

ХАА-н сайдын 1991 оны А/65 дугаар тушаал.

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Баяд үүлдрийн хонийг өөр дотор нь цэврээр үржүүлж, үнэт шинж чанаруудыг батжуулан бэхжүүлж, байгаль цаг уурын эрс тэс уур амьсгал бүхий бүс нутгийн хонин сүргийн тэсвэрт чанар, онд орох чадамжийг дээшлүүлэх, мах-ноосон ашиг шимийг нэмэгдүүлэх чиглэлээр ашиглах.

**БАЙДРАГ ҮҮЛДЭР<sup>181</sup>**



**Тархалт:**

Баянхонгор, Говь-Алтай, Завхан, Өвөрхангай, Дундговь, Архангай, Төв, Хэнтий зэрэг аймгийн 50 шахам сумын 1.7 сая хонинд үндсэн сайжруулагчаар ашиглаж байжээ. Баянхонгор аймгийн Жаргалант суманд Байдраг үүлдрийн хонины цөм сүргийг үржүүлж байна.

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Говь-Алтай, Баянхонгор аймгийн баруун урьд талын сумдын хониноос “Чамар хонь” гэж нэрлэгдэх урт ноостой хуц 15, эм хонь 444, хурга 125, нийт 584 хонийг 1953 онд худалдан авч, урт бүдүүвтэр ноост хонь бий болгох эрдэм шинжилгээ, үйлдвэрлэлийн ажлыг дэд доктор Ц.Арвийн удирдлагаар 1983 оныг хүртэл “өөр дотор нь” сонгон үржүүлэх аргаар мах-өөх-бүдүүвтэр ноосны чиглэлийн “Байдраг үүлдрийн хонь”-ийг бий болгожээ.

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Мах-өөх-бүдүүвтэр ноосны

**Байдраг үүлдрийн хонины онцлог:**

Энэ хонийг “Чамар” гэж нэрлэдэг байсан бөгөөд гол онцлог нь торгомсог, урт бүдүүвтэр ноостой, борвио хүрсэн уртавтар өөхөн сүүлтэй, цөлөрхөг хээрийн байгаль цаг уурын нөхцөлд илүүтэй зохицсон бэлчээр ашиглалт, онд оролтоор бусад үүлдрийн хониноос ялгарах зүйлгүй ижил, төсөөтэй хонь юм. Харин шинжлэх ухааны үндэслэлтэй зориудын шилэн сонголтын үр дүнд бий болсон тул халзан, хар бор нүдэн, хар бараан толгойтой их бие нь хундан цагаан зүстэй хонь зонхилно.

**Тохиромжтой хэвшлийн хонины үндсэн ашиг шимийн доод үзүүлэлт:**

Хонины нас, хүйс	Амьдын жин /кг/		Ноосны гарц /гр/
	Хавар /V сард/	Намар /X сард /	
Бүдүүн хуц	48.0	60.0	2000
Төлгөн хуц	30.0	42.0	1800
Эм хонь	37.0	50.0	1700
Охин төлөг	28.0	40.0	1500

**Үүлдрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

ХАА-н сайдын 1983 оны А/81 дүгээр тушаал.

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Байдраг үүлдрийн хонийг цэврээр нь үржүүлж, аж ахуй-биологийн ашигтай үндсэн шинж чанаруудыг алдагдуулахгүй бататган сайжруулахын зэрэгцээ ноос, махан ашиг шимийн

<sup>181</sup> <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/25>

зохистой хослолыг зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн амьдын жинг нэмэгдүүлэх, тэсвэрт чадварыг сайжруулахад чиглүүлж, үнэт генофондыг хамгаалан арвижуулах.

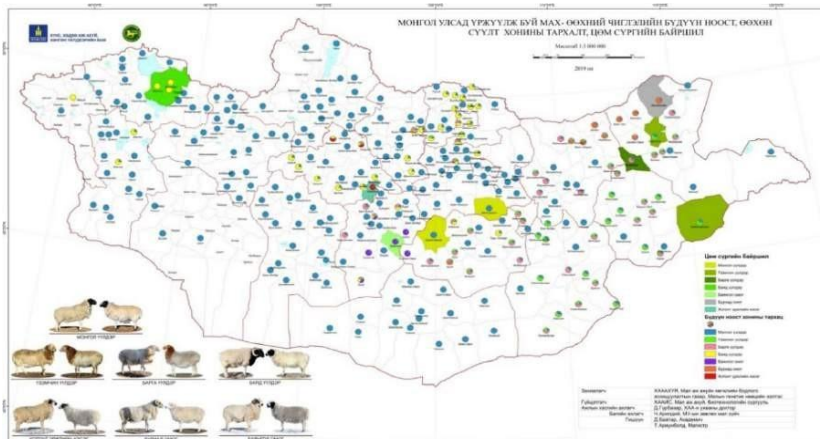
Монгол Улсын хонин сүргийн 99.94 хувийг уугуул үүлдрийн хонь, 0.06 хувийг гадаад улсаас нутагшуулсан болон нутагшуулж байгаа хонь, тэдгээрийн эрлийз тус тус бүрдүүлж байна. Монгол Улсад байгаа бусад хонины үүлдэр, хэсэг, омгийн дэлгэрэнгүй мэдээллийг Монгол Улсын малын генетик нөөцийн төлөвийн цахим хуудаснаас үзэх боломжтой. (<https://www.muz.gov.mn>)

**1.6 МАХНЫ ҮҮЛДРИЙН ХОНИНЫ ЦӨМ СҮРГИЙН БАЙРШИЛ, АШИГ ШИМ**

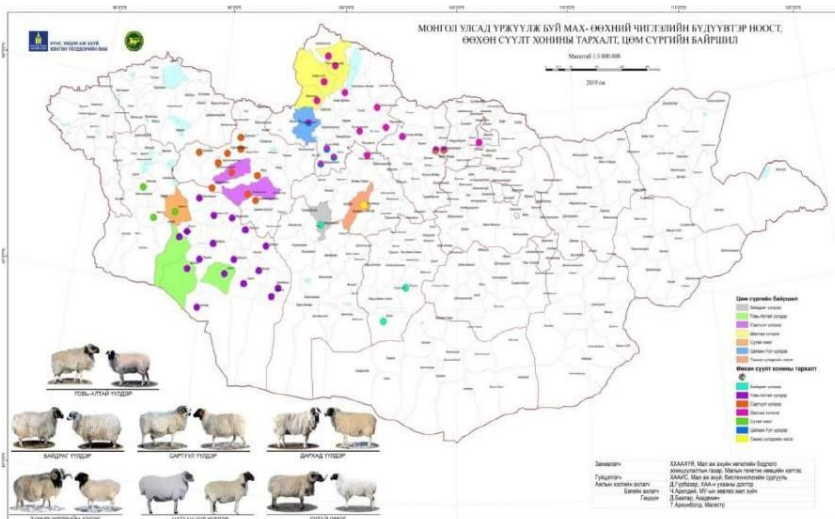
Уугуул болон нутагшуулсан, нутагшуулж буй үүлдрийн хонийг ашиг шимийн чиглэлээр нь ангилж, тархалт, нягтаршилт, цөм сүргийн байршлыг тодорхойлоход 2021 оны байдлаар дараах төлөв байдалтай байна.

**Махны чиглэлийн үүлдрийн хонины цөм сүргийн байршил**

*Бүдүүн ноос-махны чиглэлийн хонин сүргийн тархалт, цөм сүргийн байршил*

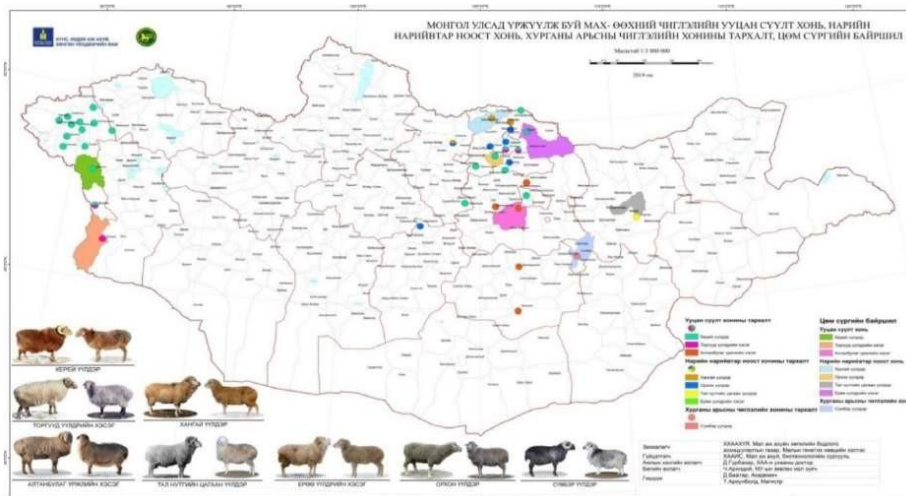


*Бүдүүвтэр ноос-махны чиглэлийн хонин сүргийн тархалт, цөм сүргийн байршил*

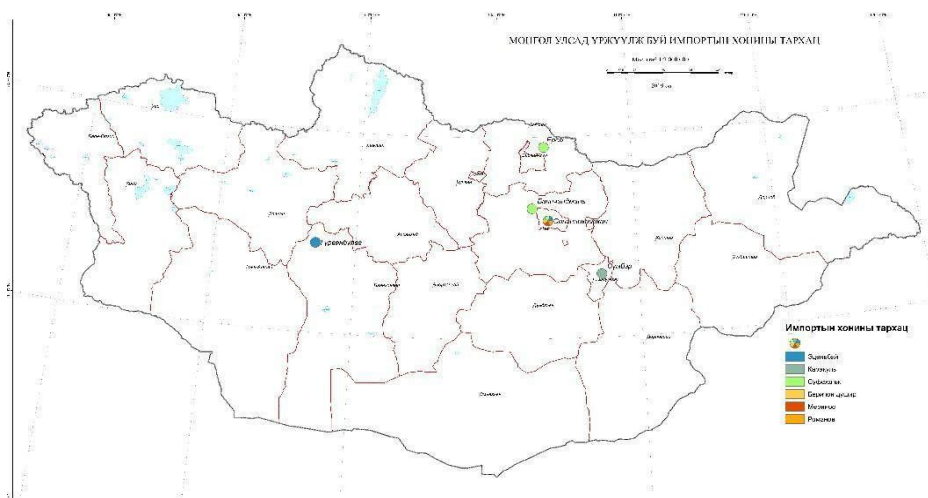




**Нарийн, нарийвтар ноосны болон бусад ашиг шимийн чиглэлийн ууцан суут хонь, нарийн нарийвтар ноос т хонь, хурааны арьсны чиглэлийн хоньны тархалт, цөм сүргийн байршил**



**Гадаад орноос авчран нутагшуулсан, нутагшуулж буй хонины тархалт, байршил**



Гадаад улс орноос авчирч нутагшуулж байгаа хонины зонхилох хэсэг Улаанбаатарын орчимд болон Төвийн бүсэд, эрлийз хонины 81.3 хувь Төвийн бүсэд тус тус байршиж байна. Сүүлийн жилүүдэд гадаад улсаас авчирсан хонь, тэдгээрийн эрлийзийг Төв, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Дорнод аймгийн зарим сумд, Улаанбаатар хотын мал бүхий дүүргүүдэд голчлон үржүүлж байна.

**Хонин сүргийн ашиг шимийн чиглэл**

Монгол Улсад хонин сүргийг ашиг шимийн дараах 5 үндсэн чиглэлээр үржүүлж, ашиглаж байна. Үүнд:

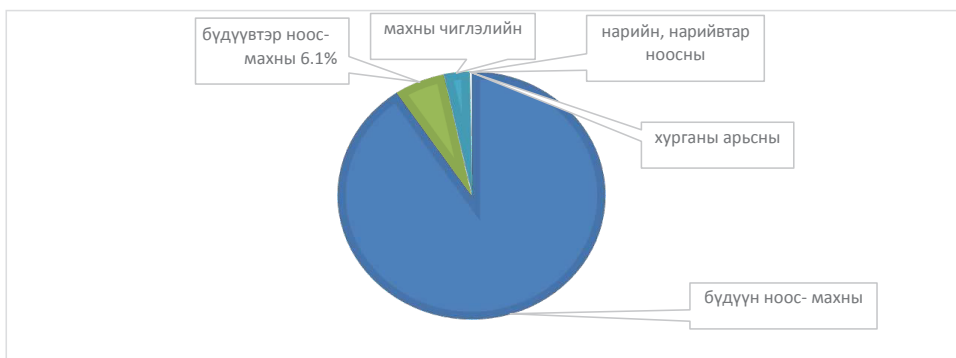
- Бүдүүн ноос-махны чиглэлийн өөхөн сүүлт хонин сүрэг;
- Бүдүүвтэр ноос-махны чиглэлийн өөхөн сүүлт хонин сүрэг;
- Махны чиглэлийн ууцан сүүлт хонин сүрэг;
- Нарийн, нарийвтар ноосны чиглэлийн хонин сүрэг;
- Хурганы арьсны чиглэлийн хонин сүрэг.

**Хонин сүргийн бүс нутаг дахь тархалт: ашиг шим ашиглалтын чиглэлээр**

Эдийн засгийн бүс	Ашиг шимийн чиглэл				
	Бүдүүн ноост, махны чиглэлийн өөхөн сүүлт	Бүдүүвтэр ноост, махны чиглэлийн өөхөн сүүлт	Ноос, махны чиглэлийн ууцан сүүлт	Нарийн, нарийвтар ноосны чиглэлийн	Хурганы арьсны
Баруун	16.7	59.5	94.1	-	-
Хангай	38.6	40.5	-	2.7	-
Төвийн	24.6	-	5.91	93.3	100
Зүүн	19.6	-	-	4.0	-
Улаанбаатар	0.6	-	0.03	-	-
Нийт дүн	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Бүдүүн ноост, махны чиглэлийн өөхөн сүүлт хонийг Хангайн бүсэд, бүдүүвтэр ноост, махны чиглэлийн өөхөн сүүлт хонийг Баруун болон Хангайн бүсэд, ноос, махны чиглэлийн ууцан сүүлт хонийг Баруун бүсэд, нарийн, нарийвтар ноост хонийг Төвийн бүсэд, хурганы арьсны чиглэлийн хонийг Төвийн бүсэд тус тус зонхилон үржүүлж байна.

**Хонин сүргийн ашиг шимийн чиглэлийн бүтэц, хувиар**



Нийт хонин сүргийн зонхилох буюу 90,6 хувийг бүдүүн ноос-махны чиглэлийн хонь эзэлж байна.

**1.7 ХЭЭЛТЭГЧ, ХЭЭЛТҮҮЛЭГЧ ХОНЬ**

Мал үржүүлгийн ажлыг зохион байгуулахдаа хээлтүүлгийн аргуудыг сонгон хэрэглэдэг. Мал хээлтүүлгийн ажлыг зохион байгуулахад нэг талаас хээлтэгч, хээлтүүлэгч малын ороо эрчимтэй явагдах үе, нөгөө талаас гарах төл нь өсч бойжиход хамгийн тохиромжтой улирлыг сонгоход анхаарна. Бэлчээрийн маллагаатай монгол малаас ингэ өвлийн, гүү, үнээ хавар,

зуны, хонь, ямаа намрын улиралд нийлүүлэгт орж 3 болон 4 сард төллөхөөр тааруулах нь зүйтэй. Харин эрчимжсэн мал аж ахуй эрхэлж байгаа нөхцөлд малыг жилийн турш жигд, ээлжээр төллүүлж байхаар хээлтүүлгийн ажлыг зохион байгуулна. Хээлтүүлгийн аргыг дараах байдлаар ангилна.

1. *Ердийн хээлтүүлэг*: Малчид олон зуун жилийн турш мал маллагаандаа ердийн болон гардан хээлтүүлгийн аргыг өргөн ашиглаж ирсэн юм. Ердийн хээлтүүлгийн үед сүргийн дотор хээлтүүлэгч малыг байнга хамт байлгана.
2. *Гардан хээлтүүлэг*: Гардан хээлтүүлгийн үед ороо нь орсон хээлтэгчийг зогсоолд оруулж бэхлээд юм уу ороотой эх малыг тусгай хашаанд хээлтүүлэгчтэй хамт оруулан тус тус хээлтүүлэгчийг харайлгах аргаар нийлүүлэг явуулна. Энэ аргын давуу тал нь хээлтэгч, хээлтүүлэгчийн тохироог оновчтой хийх, хээлтүүлэгчийг үр бүтээлтэй ашиглах, үржлийн бүртгэл тооцоо хөтлөх, гарсан төлийг гарал, үүслээр нь үнэлэх, мал эмнэлгийн үзлэг шинжилгээ хийх боломжтой болно. Гардан хээлтүүлгийн үед хээлтүүлэгчийг тусад нь малладаг учир туршигч хээлтүүлэгч ашиглан хээлтэгчийн ороог илрүүлэх нь илүү үр дүнтэй байдаг. Хээлтэгч, хээлтүүлэгч малын тохироог дараах хүснэгтийн дагуу баримжаалан тогтооно.
3. *Зохиомол хээлтүүлэг*: Малыг зохиомлоор хээлтүүлэх нь хээлтүүлгийн бусад аргуудаас хамгийн дэвшилттэй арга юм. Зохиомол хээлтүүлгийн арга нь арвин ашиг шимтэй хээлтүүлэгчээс олон тооны төл авах, бусад хээлтүүлгийн аргуудаас олон талаар давуутай. Үүнд:
  - Урьдаас төлөвлөн шинжлэх ухааны үндэслэлтэй зохион байгуулагддаг.
  - Арвин ашиг шимт үр төлийн чанараар баталгаажсан хээлтүүлэгч малын үрээр олон тооны эх малыг хээлтүүлэх боломжтой.
  - Бруцеллэз, лейкоз, сүрьеэ, вибриоз зэрэг олон халдварт өвчнөөс урьдчилан сэргийлэх боломжтой.
  - Малыг чанарыг богино хугацаанд сайжруулах боломж бүрдүүлдэг.

**Улсын хэмжээн дэх хээлтэгч эм хонины тоо**

Хээлтэгч эм хонины тоо 2021 оны байдлаар өмнөх оноос 793.5 мянган толгой буюу 5.7 хувь өссөн байна.

Статистик үзүүлэлт	Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Эм хонь	Улсын дүн	12578.62	13519.7	14223.4	14748.3	13958.7	14752.2

*Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян. тол)*

**Хээлтүүлэгч хонины тоо<sup>182</sup>**

Хээлтүүлэгч 195 мянган мал 2021 онд тоологдож өмнөх оноос 43 мянган толгойгоор буюу 28.2 хувиар буурчээ. /Үржлийн нормоор нэг хуцанд 25-30 эм хонь ногдог/.

Статистик үзүүлэлт	Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Хуц	Улсын дүн	139.7	145.0	138.0	154.9	152.0	195.0

*Эх сурвалж: Хөдөө аж ахуйн салбарын танилцуулга (хэмжих нэгж)*

<sup>182</sup> Хөдөө аж ахуйн салбарын танилцуулга. 62 ху



### 1.8 ХОНИНЫ МАХНЫ ЭКСПОРТЫН ТОЙМ

#### ХОНИНЫ МАХНЫ ЭКСПОРТЫН ХЭМЖЭЭ, СҮҮЛИЙН 5 ЖИЛЭЭР

Монгол Улс 2022 оны эхний 4 сард нийт 134 улстай худалдаа хийж, гадаад худалдааны нийт бараа эргэлт 5.1 тэрбум америк доллар, үүнээс экспорт 2.8 тэрбум америк доллар, импорт 2.3 тэрбум америк доллар байна. Нийт бараа эргэлтийн хэмжээ өмнөх оны мөн үеэс 690.8 (15.5%) сая америк доллароор, экспорт 302.7 (12.1%) сая америк доллароор, импорт 388.1 (19.8%) сая америк доллароор тус тус өсжээ. Мөн экспорт өмнөх сараас 138.1 (18.7%) сая америк доллароор, импорт 5.7 (0.9%) сая америк доллароор тус тус өссөн байна.

Монгол Улсын гадаад худалдааны түнш улсуудын тоо жилээс жилд нэмэгдэж 2019 онд нийт 76 улсад бараа бүтээгдэхүүнээ экспортолж байсан бол Ковид-19 цар тахлаас үүдэн 2020 онд экспортын түнш улсуудын тоо буурч 73 болжээ. Манай улсын экспортын бүтцэд 1992 онд БНХАУ 17.8 хувийг, ОХУ 58.5 хувийг эзэлж байжээ. Харин 2020 онд БНХАУ-ын эзлэх хэмжээ 72.5 хувь, харин ОХУ-ынх 0.8 хувь болжээ.<sup>183</sup>

#### Экспортын хэмжээ (мянган америк доллароор)<sup>184</sup>

2016		2017		2018		2019		2020		2021	
Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн
0.2	361.5	2.6	8,267.0	6.2	15,567.7	7	24,164.6	1.8	4,828.3	1.6	4,334.8

Гаалын ерөнхий газрын мэдээлэл (Хэмжих нэгж мян. тон)

#### Хонины махны экспортын мэдээ (улсаар)

он	Хүлээн авагч улс	тоо хэмжээ, тонн	үнийн дүн, мян.\$
2016	БНХАУ	126.0	196.7
	Катар	1.8	5.2
2017	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	2,601.3	8,266.3
	Катар	0.3	0.7
2018	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	2,289.5	9,022.3
	Вьетнам	1,840.0	2,906.7
	Хонконг	403.5	726.3
	Малайз	86.5	178.0
	Казахстан	34.2	62.5
	Киргиз	20.0	26.0
	Катар	0.4	1.3
2019	Арабын Нэгдсэн Эмират Улс	0.3	1.4
	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	5,688.7	21,137.9
	БНАСАУ	120.0	252.0
	Вьетнам	44.4	73.8
	ХБНГУ	19.0	70.7
	Азербайжан	16.7	33.9
2020	Арабын Нэгдсэн Эмират Улс	0.8	2.5
	Катар	0.4	1.1
2020	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	446.3	1,826.3

<sup>183</sup> [https://1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=External\\_trade\\_2020.pdf&ln=Mn](https://1212.mn/BookLibraryDownload.ashx?url=External_trade_2020.pdf&ln=Mn)

<sup>184</sup> [https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST\\_ID=976\\_L14&type=sectorbook](https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST_ID=976_L14&type=sectorbook) /Гадаад худалдаа, 2022-03/

	БНХАУ	76.0	290.4
	Тайвань	19.0	72.6
2021 эхний 10 сар	Иран (Исламын Бүгд Найрамдах)	237.1	779.8
	Бахрейн Улс	0.1	0.2
<b>2016-2021.10 дүн</b>		<b>14,072.3</b>	<b>45,934.7</b>

Эх сурвалж: Гаалын ерөнхий газрын мэдээлэл

## БҮЛЭГ 2. ҮХЭР СҮРГИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ

Манай орны байгаль, газар зүй, экологийн нөхцөлөөс хамааран үхрийн тархалт өндөр уулын бүсэд 27.6, ойт хээрийн бүсэд 25.2, тал хээрийн бүсэд 28.8, их нуурын хотгор, Алтайн бүсэд 12.5, говийн бүсэд 5 хувийг эзлэн үржүүлж байна. Монгол үүлдрийн үхэр нь толгой жижиг, хөнгөн, дух өргөн, хоншоор нарийн, дагз сэртэнгүй байгаа нь хамгийн онцлог шинж юм. Монгол үхэр улаан зүс зонхилж харин хар бидэртэй хүрэн ягаан, ухаа зүсүүд голчлон зонхилно. Манай улсын байгаль цаг, уурын эрс тэс уур амьсгалд дасан зохицсон үхэр болон сарлагийг монголчууд эрт дээр үеэс өсгөн үржүүлж ирсэн бөгөөд уур амьсгалын хувьсал өөрчлөлт, нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн онцлогоос хамаарч үхэр сүргийн тоо, байршил тархалт өөрчлөгдсөөр байна. Үхэр сүргийн тооны хөдлөл зүйг нарийвчлахад 1944-1945 оны зуданд 625.5 мянга, 2009-2010 оны зуданд 423,3 мянган үхэр хорогдож, 2010 онд 2.1 саяд хүрч буурсан ч түүнээс хойших 9 жилийн хугацаанд адуун сүргийн адил 2,2 дахин өсч, 2021 оны жилийн эцэст 5.0 сая үхэртэй болов.

### 2.1 ҮХЭР СҮРГИЙН ТОО ТОЛГОЙ (бүсээр, аймаг)

Мал тооллогын 2021 оны жилийн эцсийн дүнгээр хонины тоо толгой 5022.2 мян.тол болж, өмнөх оноос 290.2 мян.тол буюу 6.1 хувиар өссөн байна.

Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	4080.936	4388.455	4380.879	4753.192	4732.01	5022.225
Баруун бүс	742.22	815.963	822.739	854.555	858.963	949.978
Хангайн бүс	1806.824	1934.447	1888.542	2076.047	1967.727	2033.859
Төвийн бүс	761.004	769.252	740.957	809.743	855.074	885.323
Зүүн бүс	681.088	779.948	847.806	927.195	960.733	1068.537
Улаанбаатар	89.8	88.845	80.835	85.652	89.513	84.528

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо

2021 оны байдлаар манай улсын үхэр сүргийн зонхилох буюу 40,5 хувь Хангайн, 21,3 хувь Зүүн, 18,9 хувь Баруун, 17,6 хувь Төвийн, 1,6 хувь Улаанбаатарын бүсэд тус тус байршиж байна.

### Монгол Улсын үхэр сүргийн газар зүйн байршлын өөрчлөлт (аймгаар)

Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	4080.936	4388.455	4380.879	4753.192	4732.01	5022.225
Завхан	172.359	192.16	204.995	228.7	224.995	245.165
Говь-Алтай	71.058	85.4	85.225	84.475	75.856	69.585
Баян-Өлгий	155.615	161.025	155.914	158.582	159.49	181.947
Ховд	182.142	200.512	193.683	187.087	187.124	207.617
Увс	161.046	176.866	182.922	195.711	211.498	245.664
Орхон	21.603	21.9	17.477	19.041	20.335	24.291
Өвөрхангай	259.939	298.244	272.32	292.412	251.816	239.705

Булган	293.602	283.891	255.264	282.391	269.75	293.665
Баянхонгор	213.809	240.342	239.777	257.616	245.752	197.924
Архангай	581.226	628.783	621.246	710.077	678.994	722.169
Хөвсгөл	436.645	461.287	482.458	514.51	501.08	556.105
Төв	326.23	310.761	282.33	313.843	322.09	319.967
Говьсүмбэр	13.646	14.903	14.004	14.543	16.348	17.81
Сэлэнгэ	224.278	218.403	216.805	232.286	255.976	281.565
Дорноговь	63.003	72.62	80.576	91.891	103.747	118.062
Дархан-Уул	49.003	50.291	44.259	47.357	48.598	50.913
Өмнөговь	22.149	26.997	26.864	31.653	33.192	31.28
Дундговь	62.695	75.277	76.119	78.17	75.123	65.726
Дорнод	175.55	207.861	243.14	277.423	305.105	353.221
Сүхбаатар	209.326	236.792	251.639	268.547	280.91	308.227
Хэнтий	296.212	335.295	353.027	381.225	374.718	407.089
Улаанбаатар	89.8	88.845	80.835	85.652	89.513	84.528

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо

Өнгөрсөн 75 жилийн хугацаанд үхрийн тоо эдийн засгийн бүх бүс нутагт өссөн ч сүрэгт эзлэх хувь нь Хангайн бүсэд 4.6 хувиар нэмэгдэж, бусад бүсэд 1.5 -2.3 хувиар буурсан хөдлөл зүйтэй байна. Цаашид үхрийн тоо болон сүрэгт эзлэх хувь Хангайн бүсэд өсөх хандлагатай байгаа бол Зүүн бүсэд харьцангуй тогтвортой, Төвийн болон Улаанбаатарын бүсэд үхрийн тоо нэмэгдсэн ч сүрэгт эзлэх жин тогтвортой байх хандлагатай байна.

1945-1947 онуудад хийсэн судалгаанд “Монголын дорнод болон хойд талын аймгуудад үхэр олон, баруун ба говийн аймгуудад цөөрдөг” гэж тэмдэглэсэн байдаг. Судлаач Б.Өлэн-Эрдэнэ “Монгол нутаг дахь үхрийн унаган тархалтын хамгийн өндөр нягтралын газар зүйн голомт нь одоогийн Архангай аймгийн Хашаат, Хотонт, Өгийнуур, Өлзийт, Хайрхан, Батцэнгэл, Цэнхэр, Түвшрүүлэх, Булган, Эрдэнэмандал, Их Тамир, Чулуут, Өндөр-Улаан, Жаргалант, Тариат, Хангай сум, Булган аймгийн Рашаант, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Баяннуур, Бүрэгхангай, Хишиг-Өндөр, Могод, Сайхан сум, Өвөрхангай аймгийн Хархорин, Бүрд, Хужирт, Бат-Өлзийт сум, Төв аймгийн Заамар, Баянхангай, Угтаалцайдам, Лүн, Өндөрширээт, Алтанбулаг, Эрдэнэсант сум, Хөвсгөл аймгийн Жаргалант, Галт зэрэг нийт 5 аймгийн 37 сумдын газар нутгийг хамарч тэндээс тал тал тийш шингэрсэн төлөвтэй байгаа бөгөөд энэхүү 37 сумдын нийт нутгийн газар зүйн төвлөрөл нь Архангай аймгийн Батцэнгэл, Өгийнуур, Өлзийт гэсэн 3 сумын нутгийн тодорхой хэсгийг хамарсан газар зүйн байршилд оршиж байна” гэж дүгнээд байна. Үхрийн нэгэн төрөл зүйлд багтдаг сарлагийг монголчууд мөн эрт дээр үеэс үржүүлж ирсэн билээ. Судлаачид сарлагийг Төвдөд анх гэрийн мал болгож тэндээс Монголоор дамжин Тува, Алтайд нэвтэрсэн байх магадлалтай гэж үздэг ба түүхэн эх сурвалж, нотолгоогоор Хүннү аймгийн нүүдэлчид ерийн үхэр, сарлаг хоёрын аль алиныг нь өсгөх болсон.<sup>185</sup> гэж тэмдэглэсэн байна. Сарлагийн 50 гаруй хувь нь далайн түвшнээс 2000 метрээс дээш, 40 орчим хувь нь 1600-2000 метрийн өндөрт байрших ба Гималайн салбар уулс, Тэнгэр уул, манай улсын Алтай, Хангай, Хөвсгөлийн уулархаг нутагт илүү зохицсон юм.

Монголчууд сарлагийг бусад төрлийн мал бэлчихэд тохиромжгүй нутгийн бэлчээр ус ашиглаж, арчилгаа маллагааны ердийн нөхцөлд бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг тул эдийн засгийн үр ашиг сайтай мал гэж үздэг.

<sup>185</sup> Сүхбаатар Г. Монголчуудын эртний өвөг. УБ., 1980.10..27

Өдгөө манай улсын уулархаг, ойт хээрийн бүс нутгийн 13 аймаг 132 суманд монгол сарлаг, хайнаг үржиж байна.<sup>186</sup>

## 2.2 ЭРЧИМЖСЭН ҮХРИЙН АЖ АХУЙ

Улсын хэмжээнд 2021 оны жилийн эцсийн байдлаар 3035 өрх, аж ахуйд сүүний үхрийн 98025 үнээ, 341 аж ахуйд 34963 махны үхэр, 28 аж ахуйн нэгж, 1190 өрхөд 1 сая 60 мянган шувуу, 15 аж ахуйн нэгж, 446 өрхөд 21652 гахай, 36 аж ахуйн нэгж, 680 өрхөд 13708 бүл зөгий үржүүлж байна. Үүнээс сүүний үхрийн аж ахуйн тоо 3035, үхрийн тоо 98025, махны үхрийн аж ахуйн тоо 341, 34963 үхэр бүртгэлтэй байна.<sup>187</sup>

Үхэр сүргийн эрчимжсэн аж ахуйн тоо,  
үхрийн тоо толгой (аймгаар)<sup>188</sup>

	Аймаг	Үхэр							
		Сүүний үхэр		Үүнээс				Махны үхэр	
				Сүүний үхэр		Сүү-мах, мах-сүүний үхэр			
Бүгд тоо толгой	Нийт аж ахуйн тоо	Аж ахуйн тоо	Тологойн тоо	Аж ахуйн тоо	Тологойн тоо	Аж ахуйн тоо	Тологойн тоо		
1	Архангай	1139	59	29	294	30	875	21	363
2	Баян-Өлгий	633	23	5	142	18	491	0	0
3	Баянхонгор	301	18	4	111	14	290	0	0
4	Булган	512	76	1	57	75	455	1	515
5	Говь-Алтай	422	28	4	104	14	318	6	238
6	Говьсүмбэр	61	7	7	61	0	0	12	262
7	Дархан-Уул	2496	35	8	441	27	2055	8	1022
8	Дорноговь	722	26	4	275	22	447	10	195
9	Дорнод	687	30	15	196	15	491	142	13936
10	Дундговь	180	18	15	164	3	16	0	0
11	Завхан	547	35	30	497	5	50	0	0
12	Орхон	294	19	14	157	5	137	7	354
13	Өвөрхангай	1646	82	46	547	36	1099	4	269
14	Өмнөговь	213	22	22	213	0	0	5	65
15	Сүхбаатар	718	30	0	0	30	718	2	494
16	Сэлэнгэ	7886	256	162	3519	94	4367	67	11211
17	Төв	18305	474	203	9070	271	9235	17	2103
18	Увс	913	103	0		103	913	1	30
19	Ховд	1231	24	17	704	7	527	0	0
20	Хөвсгөл	1367	47	0		47	1367	24	2431
21	Хэнтий	5553	2	2	160		5393	0	837
22	Улаанбаатар	52202	1621	301	7452	1320	44750	14	638
	<b>Бүгд</b>	<b>98028</b>	<b>3035</b>	<b>889</b>	<b>24164</b>	<b>2136</b>	<b>73994</b>	<b>341</b>	<b>34963</b>

2021 оны эрчимжсэн мал аж ахуйн судалгаа 2022.01.13-ны байдлаар

<sup>186</sup> Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас авсан мэдээ.

<sup>187</sup> <https://mofa.gov.mn/exp/blog/7/4>

<sup>188</sup> <http://203.26.189.154/files/pdf-files/pdf/6255232d5b58af779a8603ef.pdf>

### 2.3 ҮХЭР СҮРГИЙН ОМОГ, ҮҮЛДЭР

Монгол Улсад нийт үхэр сүргийн 97.8 хувийг уугуул үүлдрийн үхэр, үүний дотор 20.0 хувийг сарлаг, гадаад улсаас нутагшуулсан болон нутагшуулж байгаа үхэр 2.2 хувийг тус тус бүрдүүлж байна. Үхэр сүргийн үүлдэрлэг байдлын бүрэлдэхүүн, тэдгээрийн нягтаршил, цөм сүргийн байршлыг 2021 оны байдлаар тодорхойлоход дараах байдалтай байна. Монгол Улсын үхэр сүрэгт 2021 оны байдлаар эрх бүхий байгууллагаас хянан баталгаажуулсан үндэсний 4 үүлдэр, гадаад улсаас авчирч нутагшуулсан болон нутагшуулж байгаа 14 үүлдрийн үхэр байна.

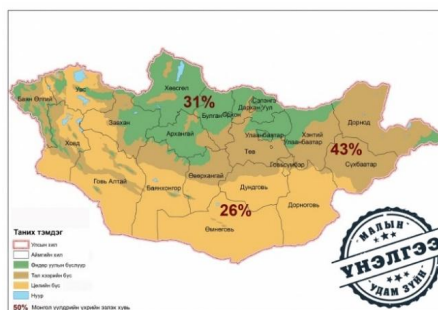
#### Үхэр сүргийн омог, үүлдүүд ба газар зүйн байршлын нягтшил, цөм сүргийн байршил<sup>189</sup>

№	Үүлдрийн гарал	Үүлдэр, омгийн нэр	Үхэр сүрэгт эзэлж буй хувь
1	Монголын уугуул үүлдүүд	Монгол үхэр	77.7
		Монгол сарлаг	20.0
		Сэлэнгэ	2.48
		Дорнод монголын улаан	0.59
2	Гадаад улсаас нутагшуулсан, нутагшуулж буй үхрийн үүлдүүд	Оросын болон Германы хар тарлан***	2.2
		Голштейн**	
		Талын улаан***	
		Симментал***	
		Алатау***	
		Герефорд***	
		Казахын цагаан толгойт***	
		Лимузин***	
		Ангус**	
		Шароле**	
		Монтблярьд**	
		Абонданс	
		Норвегийн улаан	
		Пьемонтес	
Бүгд		100.0	

- \* нутагшаад 5 хүртэлх жилийн дотор байгаа
- \*\* нутагшаад 6-15 жил болж байгаа
- \*\*\* нутагшаад 16 ба түүнээс дээш жил болсон

### ҮХРИЙН ҮҮЛДЭР

#### МОНГОЛ ҮҮЛДЭР<sup>190</sup>



<sup>189</sup> Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээ.

<sup>190</sup> <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/4>

**Тархалт:**

Манай орны байгаль, газар зүй, экологийн нөхцөлөөс хамааран үхрийн тархалт өндөр уулын бүсэд 27.6, ойт хээрийн бүсэд 25.2, тал хээрийн бүсэд 28.8, их нуурын хотгор, Алтайн бүсэд 12.5, говийн бүсэд 5 хувь байна.

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Ардын уламжлалт сонгон үржүүлэг

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Мах, сүүний

**Монгол үүлдрийн үхрийн онцлог:**

Монгол үхэр нь байгаль цаг уурын янз бүрийн бүс нутагт дасан зохицсон тэсвэр хатуужилтай, байгалийн бэлчээрийг чадамгай ашиглан намар нас гүйцсэн үхэр 30-50%, өсвөр үхэр 60-80%-аар хаврын жингээ нэмэгдүүлж, тарга хүч авах чадвартай. Монгол үхэр зун, намрын улиралд өөх ихээр хуримтлуулдаг нь цаг агаарын хүнд нөхцөлийг даван туулах энергийн эх үүсвэр болдог. Хүрэн улаан, бидэртэй хүрэн зүс зонхилох боловч ухаа ягаан, хар, бөөр алаг зүс нэлээд тохиолдоно.

**Ашиг шимийн үзүүлэлт:**

Нас, хүйс	Амьдын жин /кг/	Сүүлэг чанар	
		Саам /л/	Тослог /%/
Бух	325-396	-	-
Үнээ	273-315	315	4,3

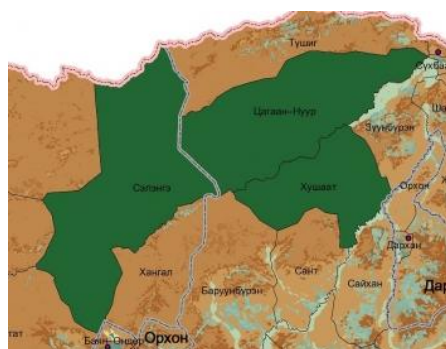
**Үйлдрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

Хөдөө аж ахуй, хөнгөн хүнсний үйлдвэрийн сайдын 1990 оны А/69 дүгээр тушаал

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Өөр дотор нь шилэн сонгож, махны чиглэлээр үржүүлэх

**СЭЛЭНГЭ ҮҮЛДЭР<sup>191</sup>**



**Тархалт:**

Булган аймгийн Сэлэнгэ сум, Сэлэнгэ аймгийн Орхонтуул, Алтанбулаг сумдад Сэлэнгэ үүлдрийн үхрийг цэврээр нь үржүүлж байна.

<sup>191</sup> <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/8>

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Казахын цагаан толгойт үүлдрээр монгол үхрийг 2-3 дахь үе хүртэл эрлийзжүүлж тохиромжтой хэвшлийн үхрийг шилэн сонгож “өөр дотор” нь үржүүлэн махны чиглэлийн “Сэлэнгэ” үүлдрийн үхрийг бий болгожээ.

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Махны

**Сэлэнгэ үүлдрийн үхрийн онцлог:**

Монгол үүлдрийн үхрийн тэсвэрт чанар, бэлчээр ашиглах чадварыг болон Казахын цагаан толгойт үүлдрийн үхрийн биеийн жин, өсөлтийн давуу байдалтай хослуулан удамшуулж чадсан давуу талтай. Сэлэнгэ үүлдрийн үхэр махны хэвшлийг бүрэн хадгалсан, гуя хонгоны махны дүүргэлт сайн, булчин махны хөгжил жигд, цээж бөгс тэнцүү, нядлагын гарц, жингээр махны төрөлжсөн үүлдэртэй ойролцоо, сүүлэг шинжээрээ эхлээр бойжиж байгаа тугалын өсөлтийн эрчмийг бүрэн хангаж чаддаг. Тугал нь 25-30 кг жинтэй төрөх бөгөөд эхлээр бойжуулж, эхээс ялгах үед эр нь 265-330 кг, охин нь 240-280 кг жинтэй байна. Зүсний хувьд их бие нь хүрэн улаан, улаан, ягаан, дух, омруу, хээлүүр, шилбэ, сүүлний үзүүр цагаан, хамрын толио цайвар бор.

**Ашиг шимийн үзүүлэлт:**

Нас, хүйс	Амьдын жин /кг/	Сүүлэг чанар	
		Саам /л/	Тослог /%/
Бух	625-700	-	-
Үнээ	430-480	1200-1800	3.8-4.2

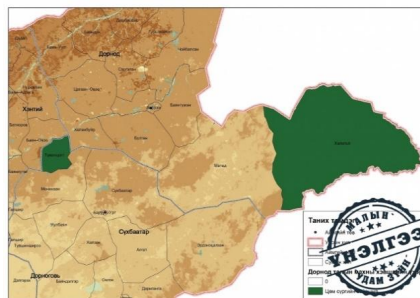
**Үүлдрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

Хөдөө аж ахуйн сайдын 1984 оны 287 дугаар тушаал

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Сэлэнгэ үүлдрийн үхрийн ашиг шимийн үнэт чанарыг бататган сайжруулж, тархалтын хүрээг өргөтгөн цэврээр үржүүлэхийн зэрэгцээ нутгийн Монгол үүлдрийн үхрийн махан ашиг шимийг нэмэгдүүлэхэд сайжруулагчаар ашиглах.

**ДОРНОД МОНГОЛЫН УЛААН ҮҮЛДЭР<sup>192</sup>**



<sup>192</sup> <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/9>



**Тархалт:**

Дорнод Монголын улаан үхрийг Дорнод аймгийн Халх гол, Сүхбаатар аймгийн Түмэнцогт суманд цэврээр үржүүлж байна.

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Дорнод, Сүхбаатар аймгийн үхэр сүргийн дотор ардын уламжлалт селекцийн үр дүнд бий болсон махны хэв шинж хадгалсан үхрийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэй өөр дотор нь сонгон үржүүлж “Дорнод Монголын улаан үүлдэр”-ийн үхрийг бий болгожээ.

**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Махны

**Дорнод талын махны хэвшлийн үхрийн онцлог:**

Дорнод Монголын улаан үхэр нь жилийн турш бэлчээрийн маллагаанд Монгол үүлдрийн үхэртэй ижил нөхцөлд маллагдаж байгаа боловч 18 сартай охин бяруу 263 кг, нэмрийн гунж 307 кг, дөнг 355 кг жин татаж байгаа нь нутгийн үхрийн дундаж үзүүлэлтээс 50-60 кг-аар илүү байна. Зүс нь хар улаан ихэвчлэн мухар байдаг онцлогтой.

**Ашиг шимийн үзүүлэлт:**

Нас, хүйс	Амьдын жин /кг/	Сүүлэг чанар	
		Саам /л/	Тослог /%/
Бух	500-550	-	-
Үнээ	350-380	300-400	3.8-5.2

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Дорнод талын махны хэвшлийн үхрийн ашиг шимийн үнэт чанарыг бататган сайжруулж, тархалтын хүрээг өргөтгөн цэврээр үржүүлэхийн зэрэгцээ нутгийн Монгол үүлдрийн үхрийн махан ашиг шимийг нэмэгдүүлэхэд сайжруулагчаар ашиглах

**МОНГОЛ САРЛАГ <sup>193</sup>**



**Тархалт:**

Архангай, Баянхонгор, Хөвсгөл, Өвөрхангай, Завхан, Говь-Алтай, Ховд, Баян-Өлгий аймгуудын өндөр уулархаг нутагт Монгол үүлдрийн сарлагийг цэврээр үржүүлж байна.

**Бий болгосон үржил селекцийн арга:**

Ардын уламжлалт сонгон үржүүлэг

<sup>193</sup> <https://www.muz.gov.mn/breeds/view/10>



**Ашиг шимийн үндсэн чиглэл:**

Сүү-мах-уналга-эдэлгээ-ноос

**Монгол үүлдрийн сарлагийн онцлог:**

Сарлагийн биологийн онцлог нь өндөр уулын байгаль, цаг уурын эрс тэс, хатуу ширүүн нөхцөлд гайхалтай идээшин зохицсон, байгалийн бартаа, хад асгатай ямар ч нөхцөлд чөлөөтэй хурдан, шалмаг явж сийрэг, тачир өвс ургамлаар хооллох чадвартай.

Сарлагийн бүх бие сахлаг урт үсэн бүрхэвчтэй, ялангуяа хаа, гуя, гэдэс хэвлий дагуу урт сахлаг савгартай, өтгөн урт сүүлтэй, хөлсний булчирхай цөөн бөгөөд нарийхан учир биеийн гадаргуугаас дулаан алдах нь бага, хүйтэн сэрүүн нөхцөлд зохицсон онцлогтой.

**Ашиг шимийн үзүүлэлт:**

Нас, хүйс	Амьдын жин /кг/	Сүүлэг чанар	
		Саам /л/	Тослог /%/
Бух	400-450	-	-
Үнээ	270-280	280-320	7.2-12

**Үүлдрээр баталгаажсан огноо, шийдвэрийн дугаар:**

Хөдөө аж ахуй, хөнгөн хүнсний үйлдвэрийн сайдын 1990 оны А/69 дүгээр тушаал

**Цаашид баримтлах үржил селекцийн ажлын чиглэл:**

Монгол үүлдрийн сарлагийг цэврээр үржүүлэхийн зэрэгцээ сүү, хөөвөр, ноосны гарц чанарыг сайжруулах, хязгаарлагдмал хүрээнд хайнагжуулах чиглэл баримтална.

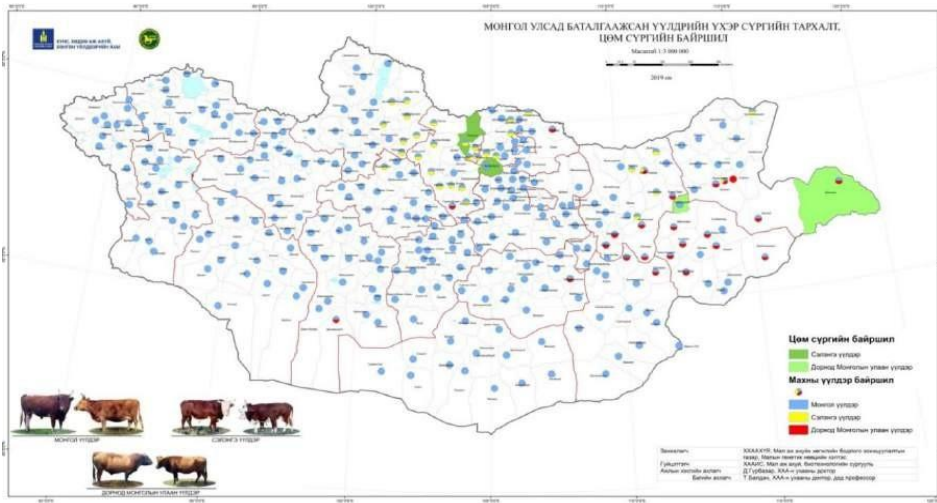
***Сарлагийн тоо, эдийн засгийн бүс ба оноор, толгой***

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Улсын дүн	585,161	690,665	745,656	799,558	875,952	877,670	1,005,976	901,716	901,295
Баруун бүс	119,186	145,271	165,033	173,118	194,461	186,044	189,321	175,596	185,179
Хангайн бүс	463,203	541,200	575,550	622,098	676,201	687,481	813,047	720,612	710,901
Төвийн бүс	1,993	2,995	3,126	2,982	2,546	2,525	2,131	3,441	2,427
Зүүн бүс	356	400	793	302	890	571	536	689	929
Улаанбаатар	423	829	1,154	1,058	1,854	1,049	941	1,378	1,859

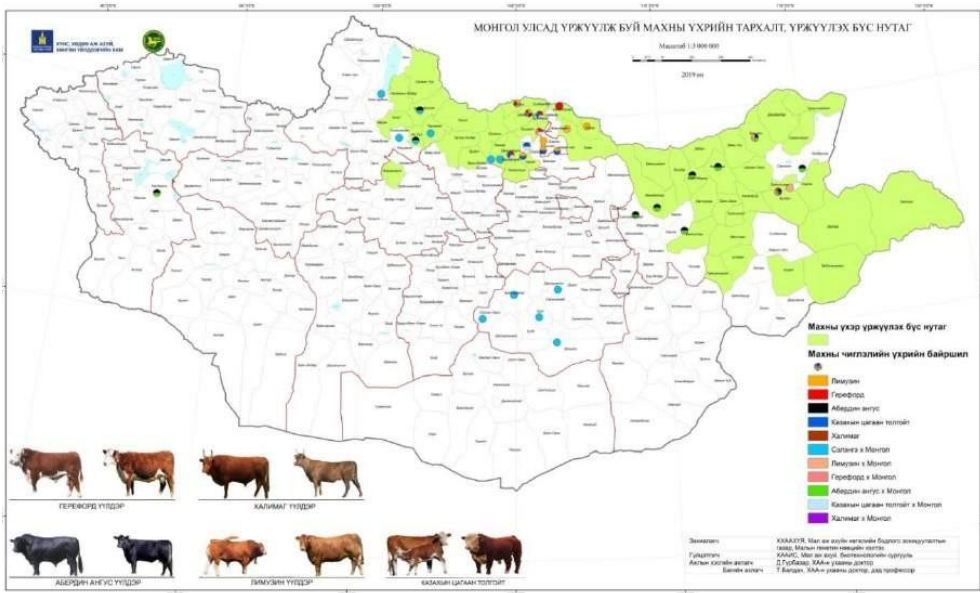
**2.4 МАХ, СҮҮНИЙ ЧИГЛЭЛИЙН ҮХЭР, САРЛАГИЙН ЦӨМ СҮРГИЙН БАЙРШИЛ, ҮХЭР СҮРГИЙН АШИГ ШИМИЙН ЧИГЛЭЛ**

Уугуул болон нутагшуулсан, нутагшуулж буй үүлдрийн хонийг ашиг шимийн чиглэлээр нь ангилж, тархалт, нягтаршилт, цөм сүргийн байршлыг тодорхойлоход 2021 оны байдлаар дараах төлөв байдалтай байна.

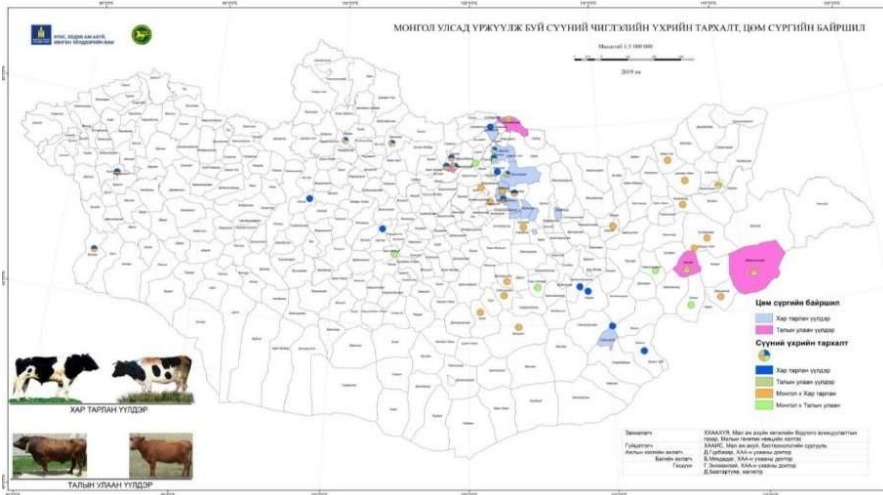
Монгол Улсын үхрийн уугуул үүлдэрүүд, тэдгээрийн цөм сүргийн газар зүйн байршил, тархалт<sup>194</sup>



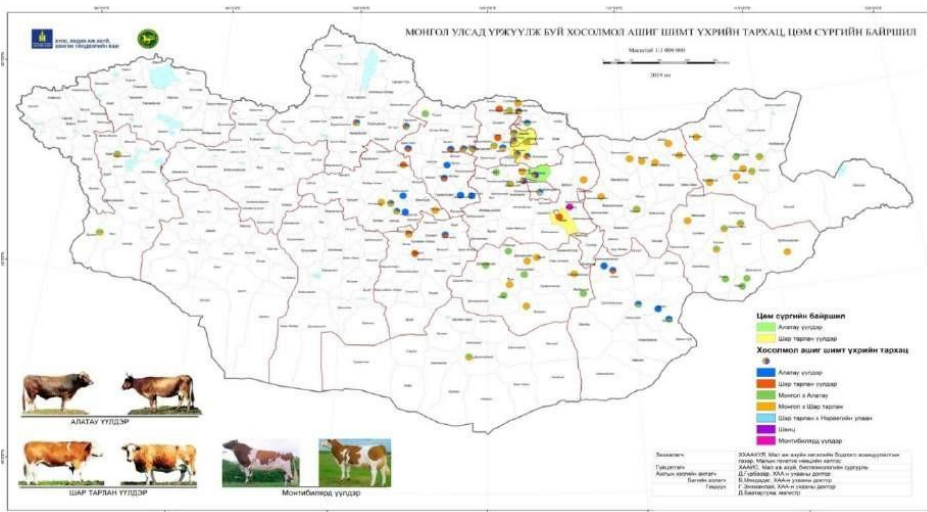
Гадаад орноос авчран нутагшуулсан, нутагшуулж буй махны чиглэлийн үхрийн газар зүйн байршил, тархалт



**Гадаад улсаас авчран нутагшуулсан, нутагшуулж байгаа сүүний чиглэлийн үхрийн газар зүйн байршил, тархалт**

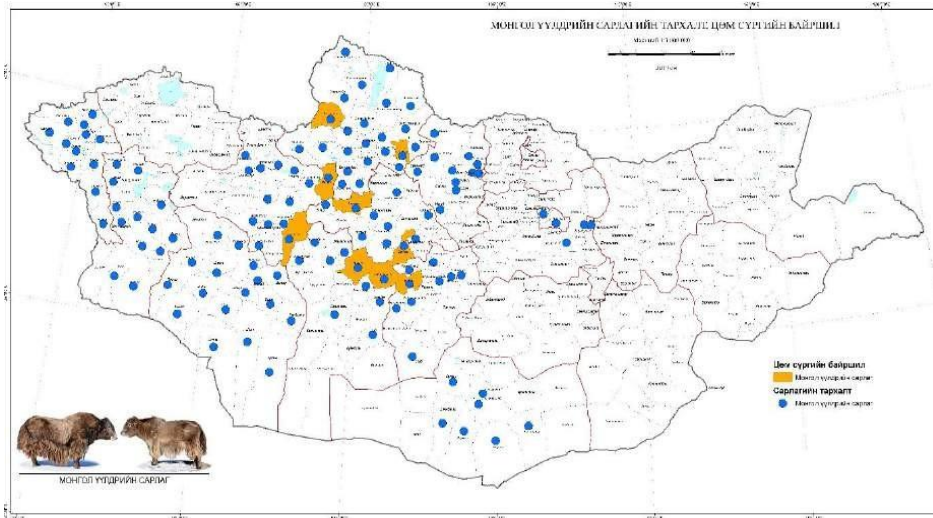


**Гадаад орноос авчран нутагшуулсан, нутагшуулж буй хосолмол ашиг шимт үхрийн газар зүйн байршил, тархалт**



2021 оны байдлаар гадаад улсаас авчирсан махны чиглэлийн 5 үүлдэр, сүүний чиглэлийн 3 үүлдэр, хосолмол ашиг шимт 3 үүлдрийн үхэр, тэдгээрийн эрлийзийг Төв, Сэлэнгэ, Дархан-Уул, Орхон, Дорнод, Дундговь, Сүхбаатар аймгийн зарим сумдууд, Улаанбаатар хотын мал бүхий дүүргүүдэд голчлон үржүүлж байна.

Монгол сарлаг, түүний цөм сүргийн газар зүйн байршил, тархалт



2021 оны байдлаар нийт сарлагийн сүргийн зонхилох буюу 80,0 хувь Хангайн бүсэд, 18.8 хувь Баруун бүсэд, 0.4 хувь бусад бүсэд байршиж байна.

МОНГОЛ УЛСАД ӨСГӨН ҮРЖҮҮЛЖ БАЙГАА ҮХЭР СҮРГИЙН ТАРХАЦ, ЦӨМ СҮРГИЙН БАЙРШИЛ



Үндэсний үүдэр- 4

Гадаадаас авч, нутагшуулан үржүүлсэн үхрийн үүдэрүүд - 9

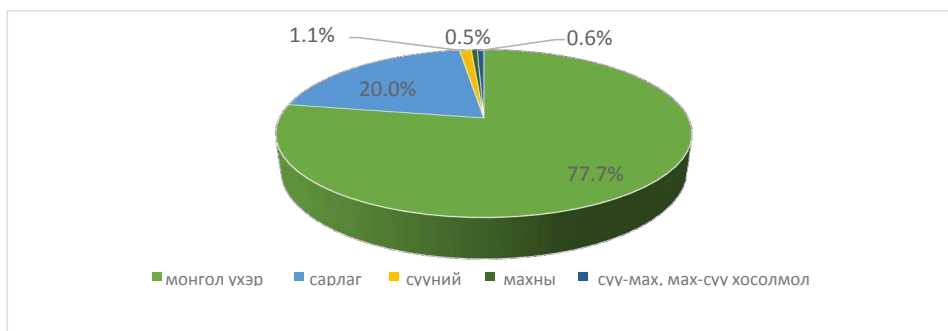
- махны чиглэлийн - 4
- сүүний чиглэлийн - 2
- хосолмол ашиг шимийн - 3



Үхэр сүргийн ашиг шимийн чиглэл

Монгол Улсад үржүүлж буй үхэр сүргийг махны, сүүний, мах-сүүний, сүү-махны хосолсон гэсэн ашиг шимийн үндсэн 4 чиглэлээр ашиглаж байгаа.

Үхэр сүргийн ашиг шим ашиглалтын төлөв



Нийт үхэр сүргийн 77.7 хувийг монгол үхэр, 20 хувийг сарлаг, 1.1 хувийг сүүний чиглэлийн, 0.5 хувийг махны, 0.6 хувийг хосолмол ашиг шимт үхэр эзэлж байна. Үхэр сүргийн ашиглалтын байдлыг сум, дүүрэг, аймаг, нийслэл, бүс нутгийн түвшинд тодорхойлоход дараах байдалтай байна.

Бүс нутагт үхэр сүргийн ашиг шим ашиглалтын байдал (бүс, аймгаар)

Эдийн засгийн бүс	Аймаг, нийслэлийн нэр	Үхэр сүрэт эзэлж байгаа хувь	Ашиг шимийн чиглэл тус бүр дэх үхрийн тоо, мян.толгой				
			Уугуул үүлдүүд		Нутагшуулсан, нутагшуулж байгаа үүлдүүд		
			монгол үхэр	сарлаг	сүүний	махны	сүү-мах, мах-сүү хосолмол
Баруун	Баян-Өлгий	3.3	89.0	66.3	0.1	-	0.5
	Говь-Алтай	1.8	68.6	15.1	0.1	0.2	1.2
	Завхан	4.8	144.7	59.5	0.7	0.1	-
	Увс	4.1	173.4	8.9	-	-	0.6
	Ховд	3.9	156.2	36.2	0.4	0.1	0.8
Хангайн	Бүсийн дүн	18.0	631.9	186.0	1.3	0.4	3.1
	Архангай	14.9	338.6	280.0	1.1	1.0	0.5
	Баянхонгор	5.4	68.2	170.5	0.02	0.2	0.9
	Булган	5.9	251.5	1.0	0.9	0.4	1.5
	Орхон	0.4	16.4	0.1	0.3	0.4	0.3
	Өвөрхангай	6.2	169.6	99.7	1.7	0.5	0.8
	Хөвсгөл	10.8	344.4	136.2	-	0.1	1.8
	Бүсийн дүн	43.7	1188.6	687.5	4.0	2.6	5.8
Төвийн	Говьсүмбэр	0.3	13.9	0	-	-	0.1
	Дархан-Уул	1.0	41.9	0	0.8	0.1	1.5
	Дорноговь	1.9	79.8	0	0.3	0.4	0.1
	Дундговь	1.7	75.5	0	-	-	0.6
	Өмнөговь	0.7	25.5	0.9	0.3	0.1	0.1
	Сэлэнгэ	5.7	187.7	0.1	3.0	18.1	7.9
	Төв	6.6	256.3	1.5	21.6	0.9	2.0
	Бүсийн дүн	17.0	680.6	2.5	26.0	19.6	12.3
Зүүн	Дорнод	5.8	239.0	0.1	0.1	0.4	3.5
	Сүхбаатар	5.7	251.2	0.1	0.2	0.02	0.1
	Хэнтий	8.0	340.3	0.4	11.0	0.9	0.4
	Бүсийн дүн	19.5	830.8	0.6	11.2	1.32	4.0
Улаанбаатар		1.8	72.2	1.0	5.7	-	1.9
Улсын дүн		100.0	3404.1	877.6	48.3	23.9	27.1
Сүрэгт эзэлсэн хувь			77.7	20,0	1,1	0,6	0,6

## 2.5 ХЭЭЛТЭГЧ, ХЭЭЛТҮҮЛЭГЧ ҮХЭР

### Улсын хэмжээний хээлтэгч үнээний тоо

Хээлтэгч үнээний тоо 2021 оны байдлаар 2035.2 мян.тол болж өмнөх оноос 196.3 мян.тол буюу 10.7 хувь өссөн байна. Үржлийн нормоор нэг бухад 35-45 үнээ ногддог/.

Статистик үзүүлэлт	Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Үнээ	Улсын дүн	1587.811	1707.814	1755.287	1900.605	1838.9	2035.247

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян.тол)

Хээлтэгч бухын тоо 2021 оны байдлаар 68.3 мян.тол болж өмнөх оноос 6.5 мян.тол буюу 10.5 хувь өссөн байна.

Статистик үзүүлэлт	Баг, хороо	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Бух	Улсын дүн	53.2	55.0	53.4	59.8	61.8	68.3

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо (хэмжих нэгж мян.тол)

## 2.6 ҮХРИЙН МАХНЫ ЭКСПОРТЫН ТОЙМ

Хөдөө аж ахуйн гаралтай гол нэрийн бүтээгдэхүүн, түүхий эдийн экспорт 2020 онд 421.7 сая ам.доллар болж нийт экспортын орлогын 5.6 хувийг эзэлж байна. ХАА-н гаралтай бүтээгдэхүүний нийт экспорт нь өмнөх оноос 199.7 сая ам.доллар буюу 32.1 хувиар буурсан байна.

### Экспортын хэмжээ (мянган америк доллароор)<sup>195</sup>

2016		2017		2018		2019		2020		2021	
Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн	Тоо хэмжээ	Үнийн дүн
0.7	1592.3	0.6	1643.3	1.1	3306.2	0	0	0	0	0	0

### Үхрийн махны экспортын хэмжээ (сүүлийн 5 жилээр)

он	Хүлээн авагч улс	тоо хэмжээ, тонн	үнийн дүн, мян.\$
2016	ОХУ	560.0	1,376.2
	БНХАУ	135.1	216.1
2017	ОХУ	600.0	1,643.3
	БНХАУ	0.1	0.7
2018	ОХУ	762.6	2,437.6
	Вьетнам	136.0	332.2
	Узбекистан	136.0	326.6
	Казахстан	60.0	161.0
	БНАСАУ	19.5	48.8
2019	0	0	0
2020	0	0	0
2021 эхний 10 сар	0	0	0
<b>2016-2021.10 дүн</b>		<b>2,409.3</b>	<b>6,542.5</b>

Эх сурвалж: Гаалын ерөнхий газрын мэдээлэл

<sup>195</sup> [https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST\\_ID=976\\_L14&type=sectorbook](https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST_ID=976_L14&type=sectorbook) /Гадаад худалдаа, 2022-03/



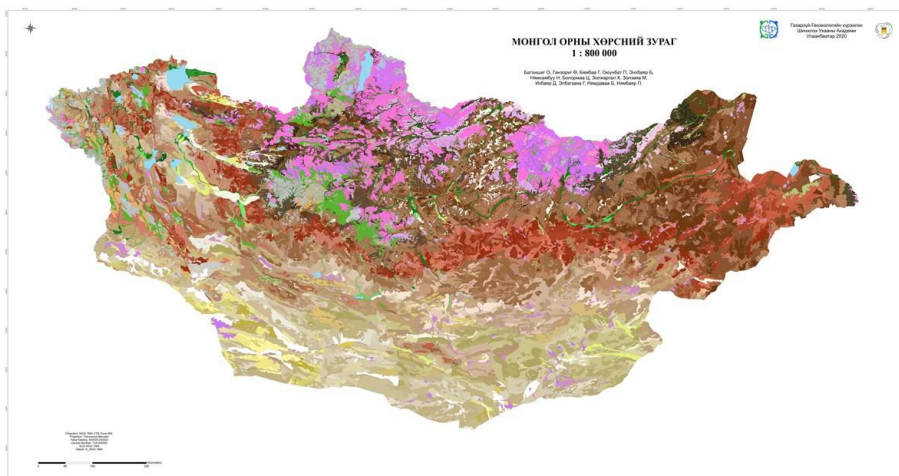
### БҮЛЭГ 3. МОНГОЛ ОРНЫ МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ БЭЛТГЭЛИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

#### 3.1 МОНГОЛ ОРНЫ ХӨРСНИЙ БҮРХЭВЧ

Манай орон өргөн уудам нутагтай учраас хөрсний олон хэв шинж үүсэн бий болжээ. Нутгийн хойд хэсэгт хар шороон маягийн хөрс тархсан бол төв хэсэг говийн саарал хөрстэй. Төвийн нутгийн зүүн хэсгийн тал хээрийн 50 гаруй хувийг хүрэн хөрс эзэлдэг. Харин хойд хэсгийн хар шороон маягийн хөрстэй нутагт газар тариалан эрхлэхэд тохиромжтой аж. Тариаланд зохимжтой хөрс нийт 1.6 сая гаруй гектар талбайг хамардаг байна. Мөн Монгол орны хойд хэсгийн уулархаг нутгаар ой, тайга, ойт хээр, төвийн болон зүүн хэсгээр хээрийн, өмнө хэсгийн нутгаар говийн, хамгийн урд захаар цөлийн байгалийн бүс оршдог. Өндөр уулын хувьд ойн дээд хилээс дээш бол тайгын бүс, түүнээс дээш мөнх цастай байдаг.

#### Монгол орны хөрсний зураг

ШУА-ийн Газарзүй-Геоэкологийн хүрээлэнгийн Хөрс судлалын салбарын судлаачдын хамтын бүтээл Монгол орны хөрсний зураг 1:800 000 масштаб, хөрсний зургийн тойм болон хөрсний хэв шинжүүдийг оруулав. Монгол орны хөрсний шинэчилсэн ангиллын дагуу хөрсний 12 бүлэг 33 хэв шинжид хамрагдах 108 төрлийн хөрсийг зураг дээр ялгасан. Тариалангийн хөрс (Antrosols), техногенийн эвдрэлд орсон хот суурингийн (Urbic Technosols) болон уул уурхайн хөрс (Leptic Technosols) үүдийг шинээр нэмж оруулсан.<sup>196</sup>

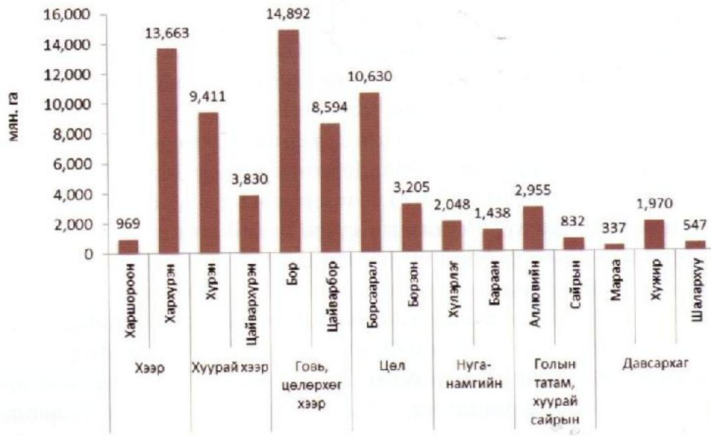


Монгол орны голлох хөрсний хэв шинжүүдийн талбайг тооцож үзэхэд хамгийн их талбайтай хөрс нь дундаж, нам уулсаар тархсан Чулуурхаг хар хүрэн хөрс, 16 008 мян.га буюу 10,24% говийн бор хөрс, 14 892 мян.га буюу 9,53%, хар хүрэн хөрс 13663 мян.га буюу 8,74%-ийг тус тус эзэлж байна.<sup>197</sup>

<sup>196</sup> Газарзүй, Геоэкологийн хүрээлэн <https://igg.ac.mn/c/1003754?content=1401049>  
[http://www.touristinfocenter.mn/news\\_more.aspx?NewsID=1153](http://www.touristinfocenter.mn/news_more.aspx?NewsID=1153)

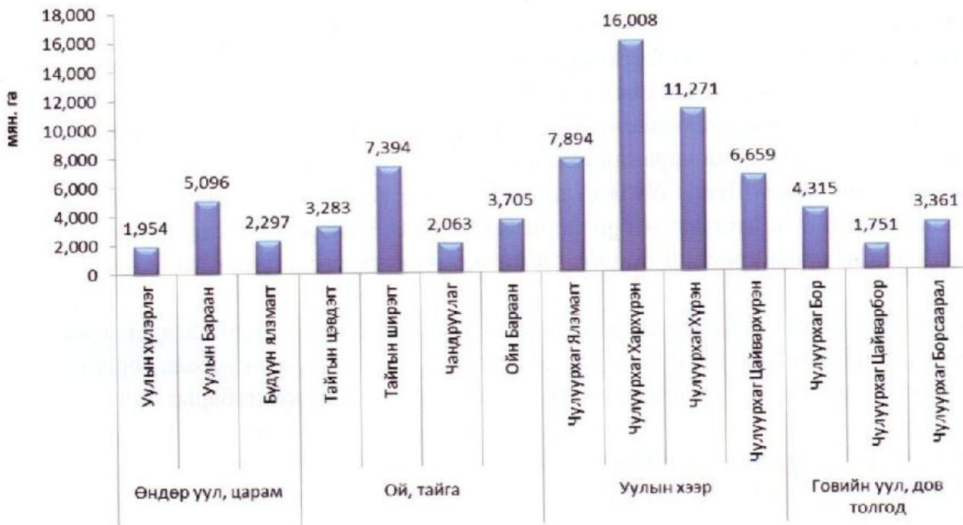
<sup>197</sup> Монгол орны бэлчээр, хөрс, ашиглалт ба хамгаалалт 2017

**Монгол орны хээр, говь, цөл, нуга намаг, голын татам, давсархаг хөрсний талбай**



Эх сурвалж: Монгол орны бэлчээр, хөрс, ашиглалт ба хамгаалалт 2017

**Уулархаг газар ба ойн хөрсний хэв шинжүүдийн талбай**



Эх сурвалж: Монгол орны бэлчээр, хөрс, ашиглалт ба хамгаалалт 2017

**3.2 МОНГОЛ ОРНЫ УРГАМЛЫН БҮРХЭВЧ**

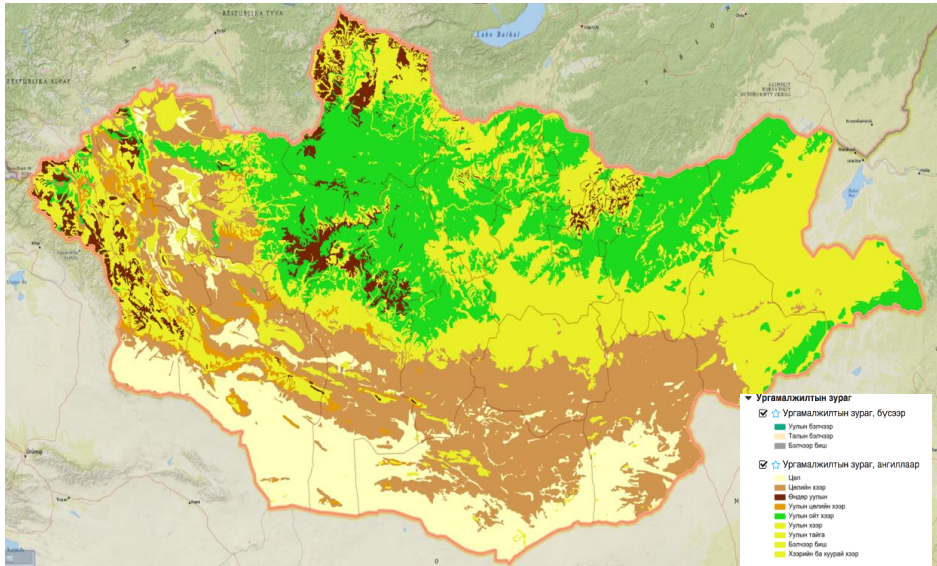
Өдгөө Монгол орны ургамлын аймгийн олон янз байдалд 19 хүрээнд хамаарах 39 ангийн 116 багийн 392 овогт хамаарах 1522 төрөлд багтах 7315 зүйл, дэд зүйл бүртгэгджээ. Үүнд 56 овгийн 156 төрлийн 574 зүйл, дэд зүйл дээд мөөг; 87 овгийн 268 төрлийн 2003 зүйл, дэд зүйл замаг; 63 овгийн 207 төрлийн 1031 зүйл, дэд зүйл хаг; 74 овгийн 208 төрлийн 580 зүйл, дэд зүйл хөвд; 112 овгийн 683 төрлийн 3127 зүйл, дэд зүйл гуурст ургамал тус тус багтана. Монгол орны гуурст ургамлын аймагт унаган ургамал 153 зүйл (4.89%), завсрын унаган 458 зүйл (14.64%), нэн ховор 133 зүйл (4.25%), ховор 356 зүйл (11.38%), харь ургамал 35 зүйл



(1.11%), хөл газрын ургамал 438 зүйл (14.0%), усны ургамал 143 зүйл (4.57%), үлдэц (үлдвэр) ургамал 70 зүйл (0.99%), зэрлэгшиж буй таримал 47 зүйл (1.50%), Улаан номонд (2013) орсон 135 зүйл (4.31%), Улаан дансанд (2011) орсон 148 зүйл (4.73%), CITES-ийн хавсралтад орсон 8 зүйл (0.25%) тус тус ургана.<sup>198</sup>

### 3.3 БЭЛЧЭЭРИЙН ХҮРЭЛЦЭЭ, ТЭЖЭЭЛИЙН ХАНГАМЖ

Манай улс өндөр уул, хангай, хээр, говь бүс хосолсон 110.3 сая га бэлчээр, 1.7 сая га хадлангийн талбай нийт 112.0 сая га бэлчээр, хадлангийн талбайтай. Энэ нь хөдөө аж ахуйн эдэлбэр газрын 97 хувийг эзэлдэг бөгөөд 52.0 сая га-г өвөл, хаврын улиралд 60.0 сая га-г зун намрын улиралд тус тус ашиглаж байна.<sup>199</sup>



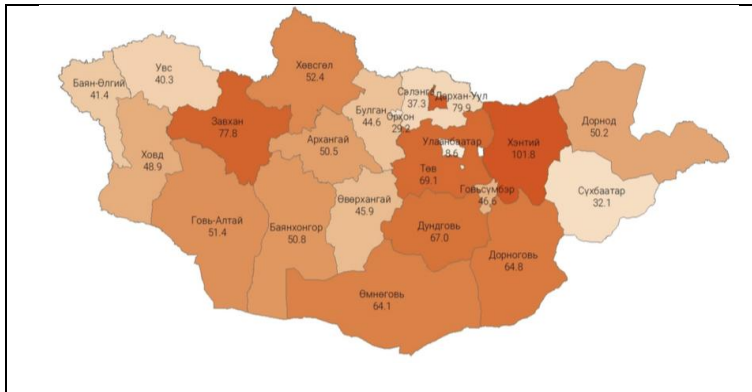
Өнгөрсөн оны жилийн эцсийн мал тооллогын дүнгээр 169.7 мянган малчин өрх 67.3 сая толгой малаар байгалийн нөөц бэлчээрийг ашиглан мал аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхэлж байна. Бэлчээрийн газрын ангиллаас хот суурин газрын дэд бүтэц, уул уурхайн ашигт малтмал, газар тариалан зэрэг өөр ангилалд шилжих, үерийн усны эвдрэлд орох, элсний нүүдэл зэргээс шалтгаалан бэлчээрийн талбайн хэмжээ багассаар байна.

Өнөөдрийн байгаа бэлчээрийн талбайн хэмжээг 1964 оныхтой харьцуулан үзэхэд бэлчээрийн талбай 10.1 сая га-гаар багасаад байна.

<sup>198</sup> Өнөөгийн монгол орны ургамлын аймгийн зүйлийн бүрдэл, олон янз байдал 2016

<sup>199</sup> ХХААХҮЯ <https://mofa.gov.mn/exp/blog/7/6>

**100 га Хадлан, бэлчээрийн талбайд ногдох  
хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо (мянган толгой)**

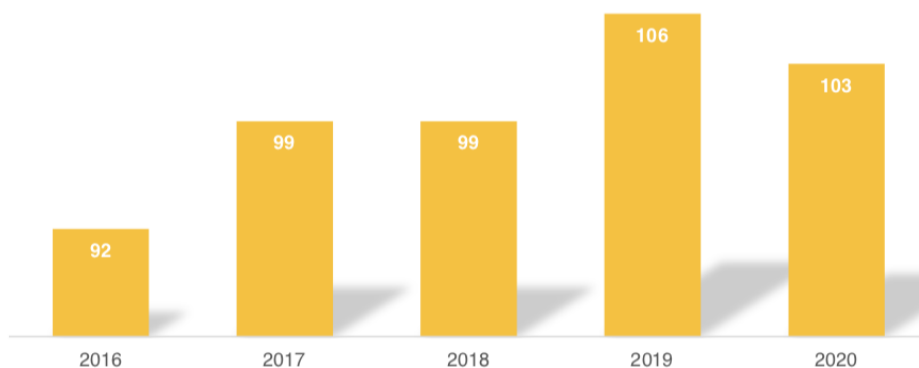


**Бэлчээрийн хангамж**

	2016	2017	2018	2019	2020
Хадлан, бэлчээрийн талбай, сая.га	112.2	112.1	112.1	112.0	111.4
Хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо, сая.тол	102.8	110.8	111.1	119.0	114.4
100 га бэлчээр хадлангийн талбайд ногдох хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо, мянг.тол	92	99	99	106	103

Сүүлийн 5 жилд хадлан бэлчээрийн талбай 2016-2020 онд 0.1-0.7 сая га-гаар багасаж, хонин толгойд шилжүүлсэн нийт малын тоо 2016 оноос 11.6 сая толгойгоор өссөн бол өмнөх оноос 4.6 сая толгойгоор буурсан байна.

**100 га бэлчээрийн талбайд ногдох  
хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо**



Сүүлийн 17 жилд буюу 2003-2020 онд хадлан, бэлчээрийн талбай 113.1-111.4 сая.га болж 1.7 сая га-гаар багасаж, хонин толгойд шилжүүлсэн нийт малын тоо 46.2-114.0 сая толгой болж 67.8 саяар буюу 2.5 дахин өссөн.

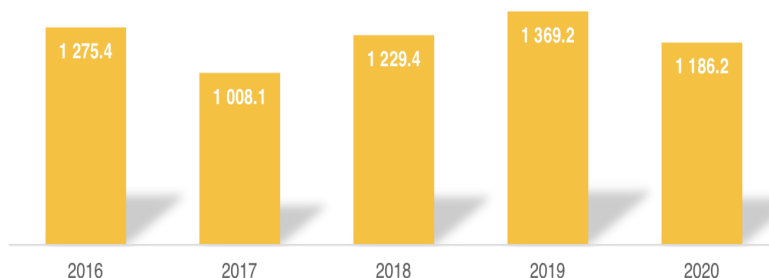
100 га бэлчээрийн талбайд ногдох хонин толгойд шилжүүлсэн малын тоо Увс, Өвөрхангай, Говьсүмбэр, Хэнтий, Төв, Хөвсгөл, Сэлэнгэ, Булган, Архангай, Дархан-Уул, Орхон аймаг болон Улаанбаатар хотод улсын дунджаас 127.4-762.3-аар өндөр байна.

Харин Өмнөговь, Дорноговь, Говь-Алтай, Дорнод, Баянхонгор, Дундговь, Завхан, Сүхбаатар, Ховд, Баян-Өлгийн аймагт улсын дунджаас доогуур байна. Дээрх байдлаас үзэхэд төвлөрсөн хот, суурин газар, мал ихтэй бүс нутаг, аймагт бэлчээрийн даац хэтэрсэн байна.

	2016	2017	2018	2019	2020
Бэлтгэсэн хадлан	1 275.4	1 008.1	1 229.4	1 369.2	1 186.2
Ашигласан сүрэл	9.1	8.5	10.6	9.4	5.2
Гар тэжээл	45.8	52.3	51.7	58.4	42.2
Бэлтгэсэн дарш	3.4	1.5	5.0	23.0	8.0
Бэлтгэсэн эрдэс тэжээл	62.8	77.9	94.5	121.3	90.5
Үйлдвэрлэсэн тэжээл-бүгд, (тэж.нэгж)	710.3	611.5	757.4	849.7	744.4

**БЭЛТГЭСЭН ХАДЛАН** (мянган тонн)

Бэлтгэсэн хадланг аймгаар авч үзвэл, Улаанбаатар хот болон Говьсүмбэр, Өмнөговь, Төв, Сэлэнгэ, Дундговь, Говь-Алтай, Дорноговь, Булган, Баянхонгор аймгуудад өмнөх оноос 0.2-9.8 мянган тонноор өссөн байна. Бусад аймгуудад 0.5-104.7 мянган тонноор буурчээ.



Малчид, аж ахуйн нэгжүүдийн 2020 онд үйлдвэрийн аргаар боловсруулснаас бусад гар аргаар бэлтгэсэн тэжээлийн хэмжээ, тэжээлийн нэгжид шилжүүлснээр 744.4 мянган тонн болж өмнөх оноос 105.3 мянган тонноор буурсан.

**Бэлтгэсэн тэжээл (бүс, нийслэлээр)**

Бүс, аймаг, нийслэл	2016	2017	2018	2019	2020
	Мян.тонн				
БҮГД	710.3	611.5	757.4	849.7	744.4
Баруун бүс	121.0	122.4	134.7	153.9	137.7
Хангайн бүс	241.7	178.4	249.4	297.0	225.5
Төвийн бүс	220.2	183.2	229.2	229.7	237.8
Зүүн бүс	115.1	109.8	124.4	148.5	122.8
Улаанбаатар	12.3	17.5	19.8	20.6	20.6

Тэжээл бэлтгэлийн хэмжээг /тэжээлийн нэгжээр/ аймгаар нь авч үзвэл, Улаанбаатар хот болон Говь-Алтай, Баянхонгор, Дорноговь, Булган, Төв аймгуудад өмнөх оноос 0.04-16.5 мянган тонноор өссөн байна. Бусад аймгуудад 0.1-53.4 мянган тонноор буурчээ.

**Үйлдвэрлэсэн тэжээлийн хангамж**

	2016	2017	2018	2019	2020
Хонин толгойд шилжүүлсэн мал, мян.тол	102 814.8	110 801.8	111 131.5	118 987.5	114 411
Хонин толгойд шилжүүлсэн нэг малд ногдох тэжээл, тэжээлийн нэгж, кг	6.9	5.5	6.8	7.1	6.5

2019 онд хонин толгойд шилжүүлсэн нэг малд 7.1 кг тэжээл ногдож байсан бол 2020 онд 6.5 кг болж өмнөх оноос 0.6 кг-аар буурсан байна.

**3.4 МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭЛ, ХАНГАМЖ**

Монгол Улсад нийт 57 гурил болон тэжээлийн үйлдвэр, цехүүд байгаагаас цагт 2 тн-оос дээш тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай тэжээлийн үйлдвэр 14 (гурилын үйлдвэр ороод), үлдсэн нь жижиг оврын тэжээлийн цех байна.<sup>200</sup>



**Нийт тэжээл үйлдвэрлэгчдийн тоо (аймгаар)**

	Аймаг	Тэжээлийн үйлдвэр, хоршоод		
		Нийт	Ажиллаж байгаа	Үйл ажиллагаа нь зогссон
1	Архангай	1	1	0
2	Баян-Өлгий	1	1	0
3	Булган	7	7	0
4	Говь-Алтай	1	0	1
5	Дархан	4	4	0
6	Дорнод	2	2	0
7	Дундговь	1	1	0
8	Орхон	7	2	5
9	Өвөрхангай	14	9	5
10	Сэлэнгэ	3	3	0
11	Төв	4	4	0
12	Увс	5	5	0
13	Хөвсгөл	7	6	1
14	Хэнтий	3	1	2
15	Улаанбаатар	11	11	0
<b>Нийт</b>		<b>71</b>	<b>57</b>	<b>14</b>

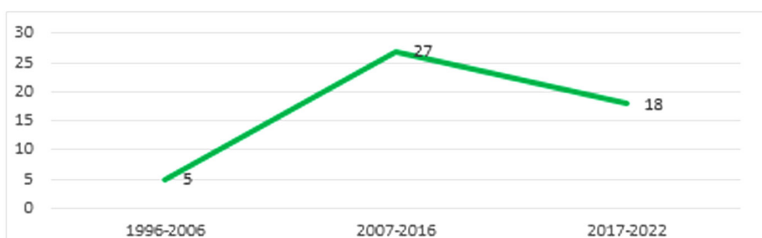
<sup>200</sup> ХХААХҮЯ <https://mofa.gov.mn/exp/ckfinder/userfiles/files/tejeel.pdf>

## Малын тэжээлийн төрөл

Бүс нутгаар	Тэжээлийн төрлүүд
Хангайн бүс	Хивэг, няцалсан будаа, багсармал, овьёос буудай
Зүүн бүс (Дорнод)	Хорголжин
Төвийн бүс	Хивэг, багсармал, уураг тэжээл, холимог тэжээл
Баруун бүс (Баян-Өлгий)	Хорголжин, адууны тэжээл
Улаанбаатар	Тахиа, гахайн тэжээл, бүрэн найрлагат тэжээл, 5 төрлийн малын тэжээл, багсармал тэжээл

1996 оноос эхлэн аж ахуйн нэгж, хоршоод малын тэжээлээр дагнасан тэжээлийн үйлдвэрлэлийг эрхэлж эхэлсэн ба 2011 оноос эхлэн тэжээлийн үйлдвэрлэл эрчимтэйгээр нэмэгдэж аж ахуйн нэгжийн тоо 1996 оныхтой харьцуулбал 5 дахин нэмэгдсэн байна.

## Ашиглалтад орсон тэжээлийн үйлдвэрүүдийн тоо (оноор)



Үйл ажиллагаа явуулж буй тэжээлийн үйлдвэр, хоршоодоос улирлын чанартай 8, байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг 30 байна.

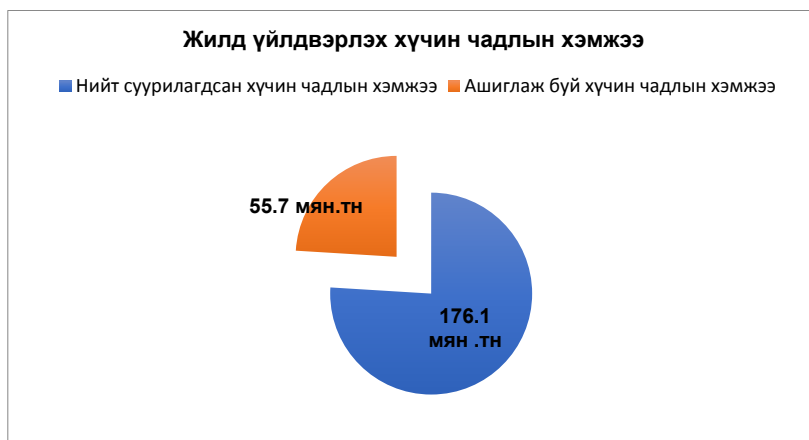
Үйл ажиллагаа явуулж буй нийт тэжээлийн үйлдвэрүүдийг бүс нутгаар нь авч үзвэл Хангайн бүсэд 43.2%, Төвийн бүсэд 35,1% нь голлон байрлаж байна. Харин Зүүн бүсэд одоогоор үйл ажиллагаа явуулж буй тэжээлийн үйлдвэр байхгүй байна.

## Ажиллаж буй тэжээлийн үйлдвэрийн тоо (бүсээр)



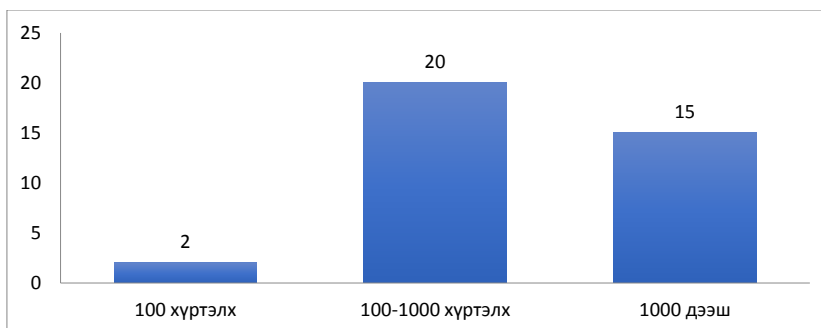
Монгол Улсын хэмжээнд 14 аймаг, Улаанбаатар хотод малын тэжээлээр дагнасан тэжээлийн үйлдвэрийн суурилагдсан нийлбэр хүчин чадал нь жилд 176.1 мянган тонн тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай байна. Үүнээс ашиглаж буй хүчин чадал нь жилдээ 55762.5 тонн байгаа ба нийт суурилагдсан хүчин чадлынхаа 31.6%-д нь тэжээл үйлдвэрлэж байна.

**Үйлдвэр, хоршоодын тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадлын хэмжээ**



Үйл ажиллагаа явуулж буй тэжээлийн үйлдвэр, хоршоод жилдээ нийт 55762.5 тонн тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтайгаар ажиллаж байна. Үүнийг аж ахуйн нэгжтэй нь харьцуулан үзвэл 54.05% нь 100-1000 хүртэлх тонн тэжээл, 40.5% нь 1000-аас дээш тонн тэжээлийг жилд үйлдвэрлэх хүчин чадалтай байна.

**Жилд үйлдвэрлэх тэжээлийн тоо хэмжээ (аж ахуйн нэгжийн тоогоор)**



Үйл ажиллагаа явуулж буй 37 үйлдвэр, хоршоодоос цагт 2 тн-оос дээш тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай тэжээлийн үйлдвэр 7 байна. Үүний 4 нь Улаанбаатарт, Сэлэнгэд 2, Завханд 1 байна.

**Үйлдвэр хоршоодын хүчин чадал (бүсээр)**

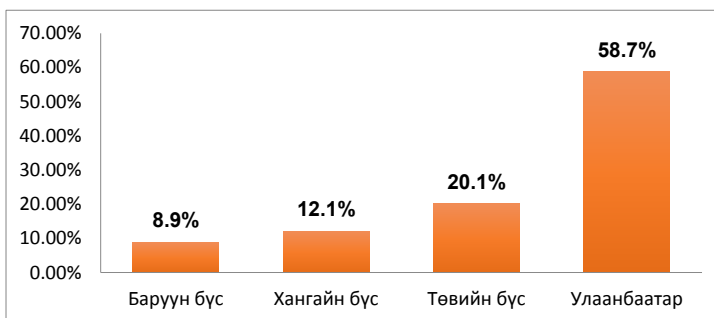
Бүсээр	Ашиглаж буй хүчин чадал			Суурилагдсан хүчин чадал			Хувиар
	Цагт	Хоногт	Жилд	Цагт	Хоногт	Жилд	
Баруун бүс	4 тн	20 тн	5000 тн	8 тн	40 тн	10000 тн	50%
Хангайн бүс	5.41 тн	27.05 тн	6762.5 тн	7.1 тн	35.5 тн	8875 тн	75.3%
Төвийн бүс	9 тн	45 тн	11250 тн	22.98 тн	114.9 тн	28725 тн	39.1%
Улаанбаатар	26.2 тн	131 тн	32750 тн	70.55 тн	352.75 тн	88187.5 тн	37.1%
Үйл ажиллагаа нь зогссон				32.25 тн	161.25 тн	40312.5 тн	
<b>Нийт</b>	<b>44.6 тн</b>	<b>223 тн</b>	<b>55762.5 тн</b>	<b>140.88 тн</b>	<b>704.4 тн</b>	<b>176100 тн</b>	<b>31.6%</b>

**Үйлдвэр, хоршоодын хүчин чадал (аймгаар)**

Аймгаар	Ашиглаж буй хүчин чадал			Суурилагдсан хүчин чадал			Хувиар
	Цагт	Хоногт	Жилд	Цагт	Хоногт	Жилд	
Архангай	0.5 тн	2.5 тн	625 тн	1 тн	5 тн	1250 тн	50%
Баян-Өлгий	1 тн	5 тн	1250 тн	1 тн	5 тн	1250 тн	100%
Булган	0.25 тн	2.25 тн	562.5 тн	0.25 тн	2.25 тн	562.5 тн	100%
Дундговь	0.06 тн	0.3тн	75 тн	0.08 тн	0.4 тн	100 тн	75%
Хөвсгөл	2.06 тн	10.3 тн	2575 тн	3.25 тн	16.25 тн	4062.5 тн	63.3%
Орхон	1.4 тн	7 тн	1750 тн	1.4 тн	7 тн	1750 тн	100%
Сэлэнгэ	6.9 тн	34.5 тн	8625 тн	16.8 тн	84 тн	21000 тн	41.07%
Төв	2.03 тн	10.15 тн	2537.5 тн	6.1 тн	30.5 тн	7625 тн	33.2%
Өвөрхангай	1.2 тн	6 тн	1500 тн	1.2 тн	6 тн	1500 тн	100%
Завхан	3 тн	15 тн	3750 тн	7 тн	35 тн	8750 тн	42.8%
Улаанбаатар	26.2 тн	131 тн	32750 тн	70.55 тн	352.75 тн	88187.5 тн	37.1%
Үйл ажиллагаа нь зогссон				32.25 тн	161.25 тн	40312.5 тн	
<b>Нийт</b>	<b>44.6 тн</b>	<b>223 тн</b>	<b>55762.5 тн</b>	<b>140.88 тн</b>	<b>704.4 тн</b>	<b>176100 тн</b>	<b>31.6%</b>

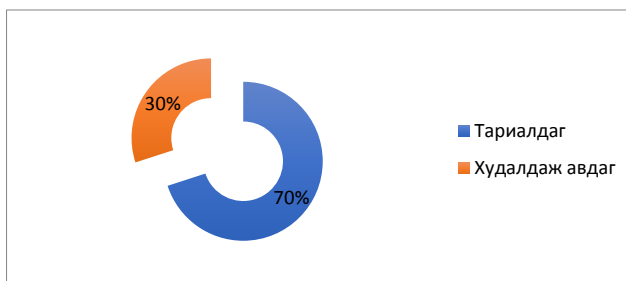
Бүс нутгаар нь авч үзвэл нийт тэжээл үйлдвэрлэлийн 58.7%-ийг Улаанбаатарт, 15.4% нь Сэлэнгэ аймагт байрлах тэжээлийн үйлдвэрүүд үйлдвэрлэж байна.

**Үйл ажиллагаа явуулж буй үйлдвэр, хоршоодын ашиглаж буй хүчин чадлын хувь (бүсээр)**



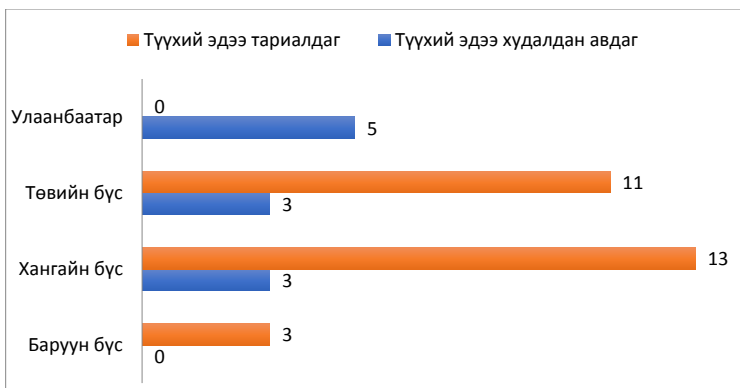
Тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдийнхээ 80 орчим хувийг дотоодоос, 20 хувийг импортоор хангаж байна. Үүнээс аж ахуйн нэгжийн 70 орчим хувь нь өөрсдөө түүхий эдээ тариалдаг бол үлдсэн 30% нь дотоодоос, зарим нь импортоор түүхий эдээ худалдаж авдаг байна.

**Тэжээлийн үйлдвэрүүдийн түүхий эдийн тариалалт (хувиар)**



Газар зүйн бүсийн хувьд авч үзвэл Хангай болон Төвийн бүсийнхэн өөрсдөө түүхий эдээ тариалдаг бол Улаанбаатар хотод байрлах тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдийнхээ 95%-ийг дотоодоос болон импортоор худалдаж авдаг байна.

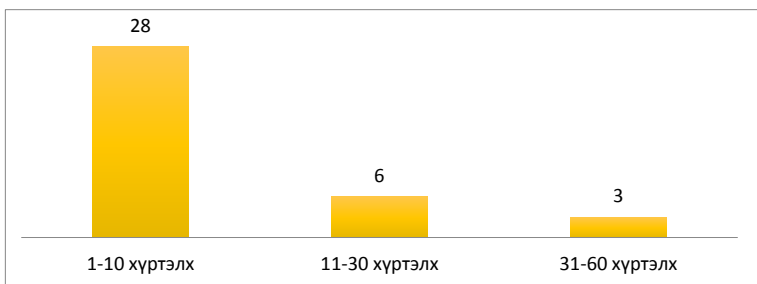
**Тэжээлийн үйлдвэр, хоршоодын түүхий эдийн тариалалтын тоо, бүсээр**



Нийт аж ахуйн нэгжийн 72,9% нь тэжээлээ хадгалах өөрсдийн агуулахтай ба үлдсэн 27.1% нь одоогоор тэжээлээ хадгалах агуулахгүй байна. Үүнээс зарим нь агуулах түрээслэх, мөн тэжээлээ газар дээр нь шууд борлуулдаг байна.

Үйл ажиллагаа явуулж буй тэжээлийн үйлдвэр, хоршоодын 75.6% нь 10 хүртэлх ажилчинтай жижиг тэжээлийн үйлдвэр, цехүүд байна.

**Үйлдвэр, хоршоодын ажилчдын тоо**

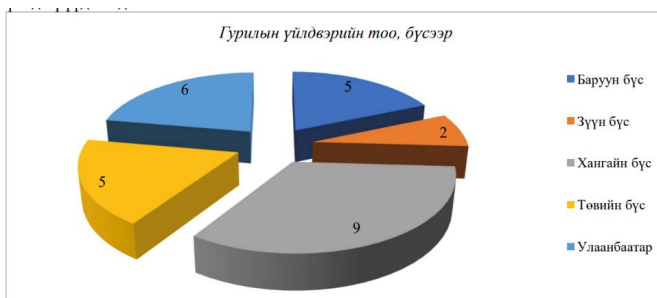


**3.5 ГУРИЛ, ТЭЖЭЭЛИЙН ҮЙЛДВЭРҮҮДИЙН ХҮЧИН ЧАДАЛ**

Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас гаргасан мэдээгээр 2019 оны байдлаар 27 гурилын үйлдвэр үйл ажиллагаа явуулж байна. Нийт ажиллаж буй гурилын үйлдвэрийн 32%-ийн хүчин чадлаар ажиллаж байгаа ба нийт тэжээлийн үйлдвэрийн 26.6%-ийн хүчин чадлаар тус тус ажиллаж байна.

Дээрх үзүүлэлтээс харахад тэжээлийн үйлдвэрүүдийг бүрэн хүчин чадлаар нь ажиллуулах шаардлага байгаа юм. Үйлдвэрлэл эрхэлдэг аж ахуйн нэгжүүдээс авсан судалгаагаар хүчин чадлаа нэмэгдүүлэхийн тулд тоног төхөөрөмжийн шинэчлэл хийх хөрөнгө оруулалт, хөнгөлөлттэй зээл, түүхий эдийн дутагдалтай байдал, мэргэжлийн технологич бэлтгэх зэрэг асуудлыг цогц байдлаар шийдэх шаардлагатай гэсэн дүгнэлт гарсан.



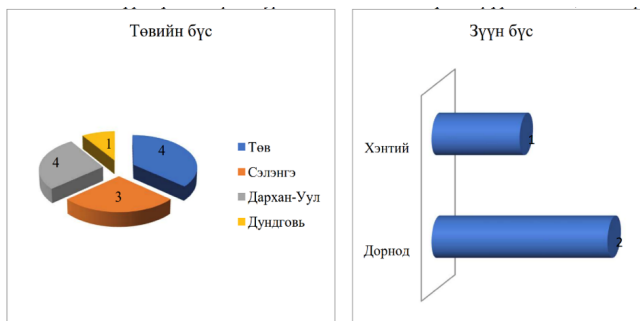


**Үйлдвэрүүдийн нийлбэр хүчин чадал**

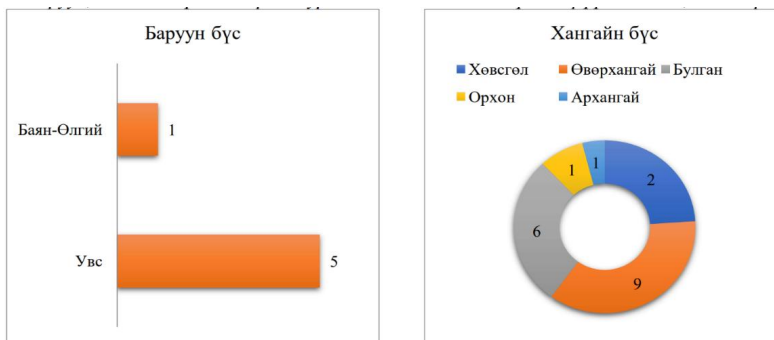
Үйлдвэрлэгчийн төрөл	Бүтээгдэхүүн	Үйлдвэрлэлийн нийлбэр хүчин чадал, тонн/жил	Ашиглаж буй хүчин чадал, хувиар
Гурилын үйлдвэр	Хивэг	195,365 тонн	32,0%
Тэжээлийн үйлдвэр, цехүүд	Багсармал, хивэг, хорголжин, холимог тэжээл, уурагт тэжээл	193,600 тонн	26,6%

Нийт гурил болон тэжээлийн үйлдвэр, цехүүдийг бүсчлэн авч үзвэл Хангайн бүсэд 25, Төвийн бүсэд 12, Баруун бүсэд 6, Зүүн бүсэд 3, Улаанбаатар хотод 11 байна.

**Төвийн болон Зүүн бүсэд байрлах гурил болон тэжээлийн үйлдвэрүүдийн тоо (аймгаар)**

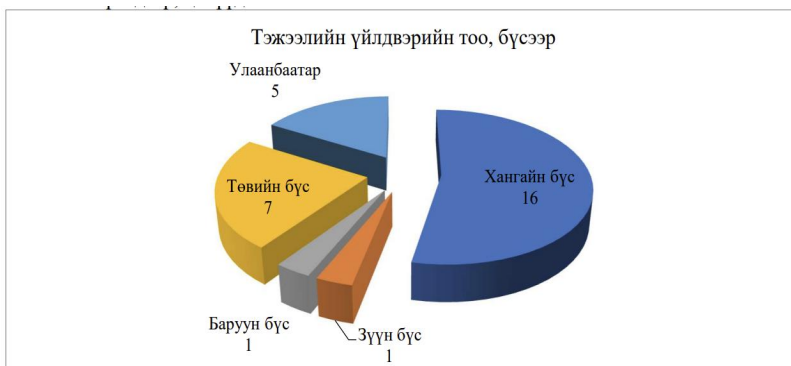


**Баруун, Хангайн бүсэд байрлах гурил болон тэжээлийн үйлдвэрүүдийн тоо (аймгаар)**



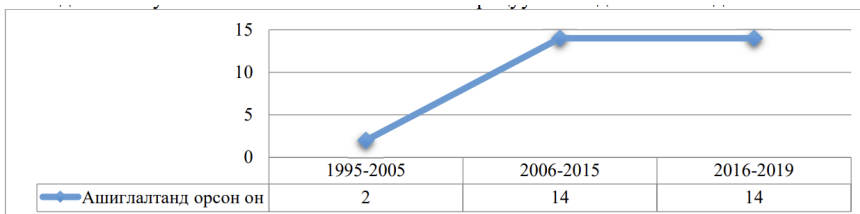
### 3.6 ТЭЖЭЭЛЭЭР ДАГНАСАН ҮЙЛДВЭР

Монгол Улсын хувьд малын тэжээлээр дагнасан тэжээл үйлдвэрлэдэг нийт 30 аж ахуйн нэгж, цехүүд байна. Үүнээс томоохон 6 аж ахуйн нэгж байгаагаас Улаанбаатар хотод 4, Сэлэнгэ аймагт 1, Дорнод аймагт 1 байна. Нийт тэжээлийн үйлдвэр, цехүүдээс улирлын чанартай 8, байнгын үйл ажиллагаа явуулдаг 22 байна. Нийт тэжээлийн үйлдвэрүүдээ бүс нутгаар нь аваад үзвэл Хангайн бүс буюу Орхон, Булган, Өвөрхангай зэрэг аймгуудад нийт тэжээлийн үйлдвэрийн 53.3% буюу нийт 16 тэжээлийн үйлдвэр, цехүүд байна.



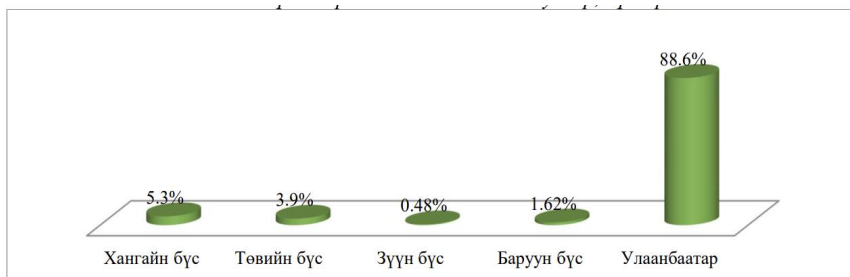
1995 оноос эхлэн аж ахуйн нэгж, цехүүд малын тэжээлээр дагнасан тэжээлийн үйлдвэрлэлийг эрхэлж эхэлсэн ба 2011 оноос эхлэн тэжээлийн үйлдвэрлэл эрчимтэйгээр нэмэгдэж аж ахуйн нэгжийн тоо 1995 оныхтой харьцуулбал 7 дахин нэмэгдсэн байна.

#### Ашиглалтад орсон тэжээлийн үйлдвэрүүдийн тоо (оноор)



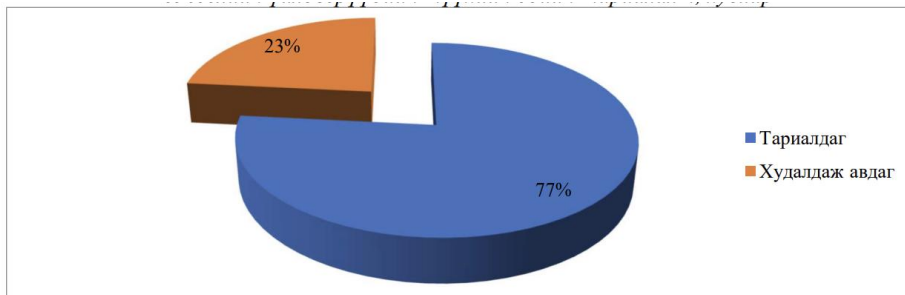
Монгол Улсын хэмжээнд нийт 30 тэжээлийн үйлдвэр байгаа ба нийлбэр хүчин чадал нь жилд 193.6 мянган тонн тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай байна. Нийт хүчин чадлынхаа 26,6%-д тэжээл үйлдвэрлэж байна. Бүс нутгуудаар нь авч үзвэл нийт тэжээл үйлдвэрлэлийн 88.6%-ийг Улаанбаатар хотод байрлах тэжээлийн үйлдвэрүүд үйлдвэрлэдэг байна.

#### 2018 онд үйлдвэрлэсэн нийт тэжээл (хувиар,бүсээр)



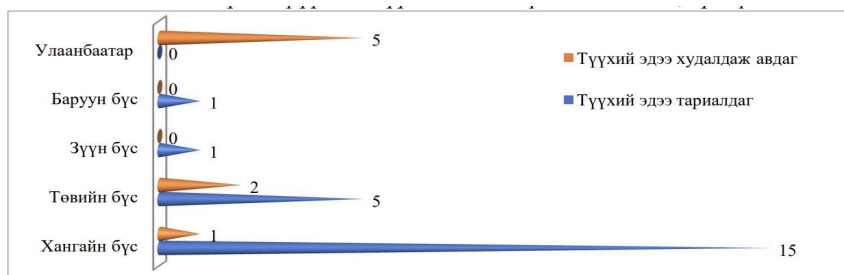
Нийт тэжээл үйлдвэрлэлийн төрлүүдийг аваад үзвэл манай оронд хамгийн их буюу 56.4% нь багсармал тэжээл үйлдвэрлэдэг байна. Тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдийнхээ 80 орчим хувийг дотоодоос, 20 хувийг импортоор хангаж байна. Үүнээс аж ахуйн нэгжийн 76.6 орчим хувь нь өөрсдөө түүхий эдээ тариалдаг бол үлдсэн 23.4 хувь нь дотоодоос, зарим нь импортоор түүхий эдээ худалдаж авдаг байна. Импортоор авдаг гол түүхий эд нь эрдэнэ шиш, шар буурцаг, рапс ба шар буурцгийн шахдас, премикс, амин хүчлүүд байна.

**Тэжээлийн үйлдвэрүүдийн түүхий эдийн тариалалт (хувиар)**



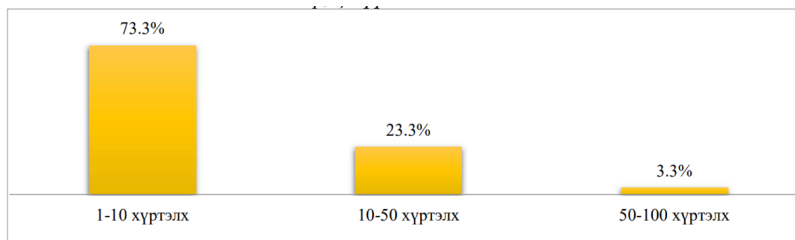
Газар зүйн бүсийн хувьд аваад үзвэл Хангай болон Төвийн бүсийнхэн өөрсдөө түүхий эдээ үйлдвэрлэдэг бол Улаанбаатар хотод байрлах тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдээ худалдаж авдаг байна.

**Тэжээлийн үйлдвэрүүдийн түүхий эдийн тариалалтын тоо (бүсээр)**



Нийт аж ахуйн нэгжийн 83.3% нь тэжээлээ хадгалах өөрсдийн агуулахтай ба үлдсэн 16,7% нь одоогоор өөрсдийн тэжээлээ хадгалах агуулахгүй байна. Тэжээлийн үйлдвэр эрхэлж буй аж ахуйн нэгж, цехүүдийн хувьд 73.3% нь 10 хүртэлх ажилчинтай жижиг тэжээлийн, үйлдвэр, цехүүд байна.

**Үйлдвэр, цехүүдийн ажилчдын тоо**



Манай улсад малын тэжээлээр дагнасан тэжээл үйлдвэрлэдэг нийт 30 аж ахуйн нэгж, цехүүд байгаа ба жилд 193.6 мянган тонн тэжээл үйлдвэрлэх хүчин чадалтай байна. Нийт хүчин чадлынхаа 26,6%-ийг ашиглаж байна.

Бүс нутгуудаар нь авч үзвэл нийт тэжээл үйлдвэрлэлийн 88.6% нь Улаанбаатар хотод байна.



Тэжээл үйлдвэрлэхэд тулгамдаж буй асуудлыг судлан үзэхэд нийт судалгаанд хамрагдсан тэжээлийн үйлдвэр, цехүүдийн 61.9% нь хөрөнгө, санхүүгийн хувьд дутмаг үүнээс үүдээд тоног төхөөрөмжөө шинэчлэх боломжгүй гэсэн байна. Нэн тэргүүнд шаардлагатай зүйлс бол хөрөнгө оруулалт бөгөөд хөнгөлөлттэй зээлд хамрагдаж тоног төхөөрөмжөө шинэчлэх хүсэлтэй байна.

**Дарш бэлтгэх тухай**

Дарш бэлтгэх үйл ажиллагаа нь тэжээлийн ургамлын гадаргуу, сав төхөөрөмж, бусад орчинд агуулагдах бичил биетнүүдийн өсөлт хөгжилтийг саатуулах зорилгоор нягтруулж, сүүн хүчлийн исэлдэлгээ явагдах нөхцөлийг бүрдүүлэн бусад бактерийн үйл ажиллагааг хязгаарлан, физиологийн хуурай орчныг бий болгон биохимийн процессыг идэвхжүүлж тэжээлийг бүрэн хамгаалан шимт бодисын физик, химийн шинж чанарыг алдагдал багатай удаан хадгалах биологийн арга юм.

Тэжээлийн ургамлын даршлагадах чадварыг илтгэх гол үзүүлэлт нь ургамлын чийг болон хялбар шингэх нүүрс усны хэмжээ юм. Нүүрс ус ( $C_m(H_2O)_n$ ) нь амьд организмын гол бүрэлдэхүүн хэсэг бөгөөд амьд бие махбодын хэрэгцээт органик бодисыг биеийн дотоодод синтезлэх, задлах зэрэг урвалуудыг явуулахын зэрэгцээ хурдасгуур болдог. Нүүрс усыг сахар үүсгэх бүтцийн нэгжээр нь ангилах бөгөөд үүнээс олиго буюу дисахаридууд нь даршны исэлдэх үйл ажиллагааг нөхцөлдүүлж сүүн хүчлийн исэлдэлт явагдах орчинг бий болгож өгдөг.

Тэжээлийн түүхий эдийн найрлага дахь хялбар шингэх нүүрс усны эх булаг чихрийн хамгийн бага хэмжээ өвслөг ургамалд 1-1.5 хувь, буурцагт ургамалд 6-8 хувь байхад тухайн исэлдэх процесс зөв явагдах үндэс болно. Судалгаанаас үзэхэд түүхий эдэд агуулагдаж байгаа хялбар уусах нүүрс усны 1 хувь тутам ойролцоогоор 0.3 хувийн сүүний хүчил бий болгодгийг тодорхойлсон байдаг.

Тэжээлийн түүхий эдийг сахарын агууламжаар нь сайн, муу, огт даршлагддаггүй ургамал гэж 3 хуваана. Тиймээс муу даршлагддаг бэлчээрийн ногоо, таримал нэг болон олон наст ургамлууд, огт даршлагддаггүй халгай, лууль, царгас, чихэр өвс, таана, хөмүүл зэрэг ургамлыг даршлах технологийг боловсруулан тэжээлийн нэр төрлийг нэмэгдүүлэх, тэжээлийн баазыг бэхжүүлэх, сайн даршлагддаг болон хялбар шингэх нүүрс усны эх үүсвэрээр баяжуулан хольц байдлаар бэлтгэх явдал чухал юм.

Тэжээлийн ургамалд сахар болон азотлог нэгдлийн хэмжээ харилцан адилгүй учраас даршлагдах чадварыг сахар, протеины харьцаагаар тодорхойлох нь зүйтэй. Энэ харьцаа сайн даршлагддаг ургамалд 0.7-1.0:1, дунд зэргийн даршлагддаг ургамалд 0.5-0.7:1-ээс бага байх нь тохиромжтой юм.

**Дарш бэлтгэлийн талбай (аймаг бүсээр (2017-2021))**

Даршны ургамал	2017	2018	2019	2020	2021
	га				
<b>БҮГД</b>	<b>414.6</b>	<b>1 405.2</b>	<b>1 847.0</b>	<b>1 466.5</b>	<b>1 236.8</b>
<b>Баруун бүс</b>	<b>0.3</b>	<b>3.2</b>	<b>13.0</b>	<b>87.9</b>	<b>3.3</b>
Баян-Өлгий	-	0.2	-	-	-
Говь-Алтай	-	-	-	3.9	3.3
Завхан	-	-	10.0	-	-
Увс	-	-	-	2.0	-
Ховд	0.3	3.0	3.0	82.0	-
<b>Хангайн бүс</b>	<b>6.0</b>	<b>-</b>	<b>15.5</b>	<b>39.0</b>	<b>20.1</b>
Архангай	-	-	-	-	0.1
Баянхонгор	-	-	0.5	-	-
Булган	6.0	-	15.0	32.0	20.0
Орхон	-	-	-	7.0	-
Өвөрхангай	-	-	-	-	-
Хөвсгөл	-	-	-	-	-
<b>Төвийн бүс</b>	<b>293.2</b>	<b>1 332.0</b>	<b>1 818.5</b>	<b>1 289.6</b>	<b>1 163.4</b>
Говьсүмбэр	-	-	-	-	-
Дархан-Уул	-	-	-	-	-
Дорноговь	-	3.0	2.0	0.2	1.0
Дундговь	-	0.0	-	0.0	-
Өмнөговь	8.2	4.7	44.1	18.4	0.5
Сэлэнгэ	255.0	1 229.3	1 732.4	1 211.0	1 159.8
Төв	30.0	95.0	40.0	60.0	2.0
<b>Зүүн бүс</b>	<b>115.0</b>	<b>30.0</b>	<b>0.0</b>	<b>50.0</b>	<b>0.0</b>
Дорнод	5.0	-	-	-	-
Сүхбаатар	40.0	-	-	-	-
Хэнтий	70.0	30.0	0.0	50.0	-
<b>Улаанбаатар</b>	<b>0.1</b>	<b>40.0</b>	<b>0.0</b>	<b>0.0</b>	<b>50.0</b>

**Тэжээлийн үйлдвэрүүдэд тулгамдаж буй асуудлууд**

№	Тулгамдаж буй асуудлууд	Хувь
1	Тоног төхөөрөмж шинэчлэх, техникийн хүчин чадлаа нэмэгдүүлэх	26.6%
2	Хөнгөлөлттэй зээл, хөрөнгө оруулалт шаардлагатай	35.3%
3	Борлуулалт тааруу	11.1%
4	Түүхий эд дутмаг	13.3%
5	Бусад	13.7%

Бусад асуудлыг авч үзвэл зах зээлийн хувьд тогтворгүй, түүхий эдээ тариалах газаргүй, импортын хямд тэжээлүүд ихээр орж ордог зэрэг асуудлууд тулгардаг байна.

Манай улсад 65-70 мянган тонн үйлдвэрийн тэжээл дутагдалтай байдаг бөгөөд үүнийг хангахын тулд түүхий эдийн бэлтгэл, татан авалт зэрэгтэй уялдуулан 6 тэжээлийн үйлдвэр, цех шинээр барьж байгуулахаар төлөвлөж байна.

**Тэжээлийн үйлдвэр байгуулах бүс нутаг**



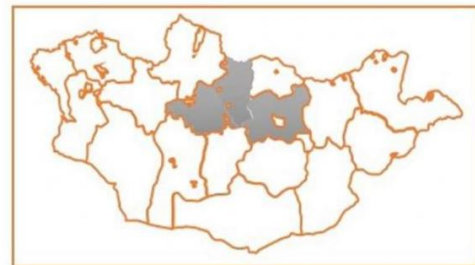
МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭХ БҮС НУТАГ  
(БАРУУН БҮС) /Завхан/



МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭХ БҮС НУТАГ  
(ТӨВИЙН БҮС) /Хөвсгөл/



МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭХ БҮС НУТАГ  
(ЗҮҮН БҮС) /Хэнтий/



ТАРИАЛАНГИЙН БҮС НУТАГ

Дээрх бүс нутгуудад улаанбуудай, хөх тариа, хошуу буудай, арвай, эрдэнэшиш, шар буурцаг зэргийг түлхүү тариалж тэжээлийн үйлдвэр, тэжээлийн ургамал тариалалтыг хослуулан хөгжүүлэх арга хэмжээг хэрэгжүүлэх шаардлагатай байна. Ингэснээр:

1. Бүрэн найрлагат тэжээл үйлдвэрлэл 60 гаруй мянган тонноор нэмэгдэнэ.
2. Тогтворжсон жорын тэжээл үйлдвэрлэж, тэжээлийн хангамж тогтвортой болно.
3. Мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нэмэгдэж, экспортлох нөхцөл бүрдэж, аж ахуй эрхлэгчдийн чадавх сайжирна.
4. Хот суурин газрын хүн амыг эрүүл, чанартай хүнсээр хүртээмжтэй хангах боломж бүрдэнэ. (Мах, сүүний хангамжийн улирлын хамаарал, үнийн хөөрөгдлөөс урьдчилан сэргийлнэ)

**Тэжээл бэлтгэл /мян.тн/**

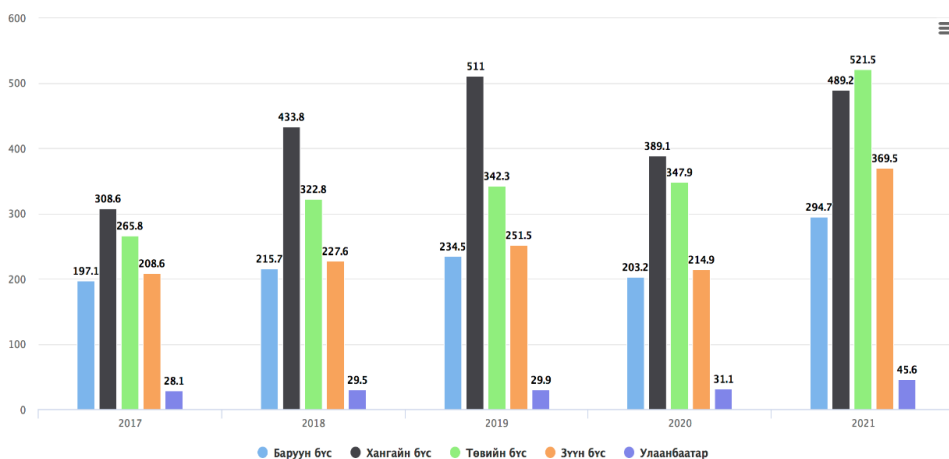
Тэжээлийн нэр төрөл	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<b>Байгалийн хадлан</b>	<b>1030.7</b>	<b>912.3</b>	<b>1137.3</b>	<b>1195.2</b>	<b>1175.1</b>	<b>1169.3</b>	<b>1178.7</b>	<b>1028.7</b>	<b>1275.4</b>	<b>1008.1</b>	<b>1229.4</b>	<b>1369.2</b>	<b>1186.2</b>
Сүрэл	11.1	8.5	8.3	7.9	4.6	3.1	7.9	8.5	35.7	15.2	16.0	10.0	9.8
Гар тэжээл	34.4	25.8	32.7	46.7	39.1	36.6	40.3	39.9	45.8	52.3	51.7	58.4	42.2
Дарш	0.9	0.5	4.0	8.5	2.1	3.9	4.0	1.6	7.9	9.3	10.0	16.1	32.8
Эрдэс тэжээл	53.8	44.4	48.0	40.4	36.6	31.8	29.7	61.3	105.6	105.8	154.7	105.8	69.9
Үйлдвэрийн тэжээл											42.4	49.2	22.3
Ногоон тэжээл											113.4	121.1	95.7

*Эх сурвалж: Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрлэлийн яам*

Тэжээлийн үйлдвэрүүд түүхий эдийнхээ 80 орчим хувийг дотоодоос, 20 хувийг импортоор хангаж байна. Үүнээс аж ахуйн нэгжийн 76.6 орчим хувь нь өөрсдөө түүхий эдээ тариалдаг бол үлдсэн 23.4-н хувь нь дотоодоос, зарим нь импортоор түүхий эдээ худалдаж авдаг байна. Импортоор авдаг гол түүхий эд нь эрдэнэ шиш, шар буурцгийн, рапс ба шар буурцгийн шахдас, премикс, амин хүчлүүд байна.

Нийт тэжээлийн үйлдвэртэй аж ахуйн нэгжийн 83.3% нь тэжээлээ хадгалах өөрсдийн агуулахтай ба үлдсэн 16,7% нь одоогоор өөрсдийн тэжээлээ хадгалах агуулахгүй байна. Тэжээлийн үйлдвэр эрхэлж буй аж ахуйн нэгж, цехүүдийн хувьд 73.3% нь 10 хүртэлх ажилчинтай жижиг тэжээлийн, үйлдвэр, цехүүд байна.

**3.7 БЭЛТГЭСЭН ӨВС ХАДЛАН (БҮСЭЭР)**



*Хэмжээг нэгж: мян.тн*

**Бэлтгэсэн өөс хадлан (аймгаар)**

Аймаг	Аймгийн код	2017	2018	2019	2020	2021
Баян-Өлгий	183	57.1	66.4	81.5	71.2	78.6
Говь-Алтай	182	7.6	7.5	8.7	11.9	8.5
Завхан	181	16.2	15.7	18.2	14.3	20.9
Увс	185	51.1	50.4	64.0	53.7	64.6
Ховд	184	65.2	75.7	82.1	52.2	122.3
Архангай	265	64.4	74.5	81.0	59.6	85.1
Баянхонгор	264	15.8	14.6	7.5	17.2	8.8
Булган	263	58.3	88.3	90.2	96.5	113.7
Орхон	261	7.2	8.2	9.2	8.7	10.8
Өвөрхангай	262	32.6	38.3	52.8	41.6	39.0
Хөвсгөл	267	130.3	209.9	270.2	165.5	231.8
Говьсүмбэр	342	3.0	4.4	2.1	2.3	2.2
Дархан-Уул	345	47.4	49.1	32.8	27.2	56.2
Дорноговь	344	5.4	5.8	7.8	12.3	18.2
Дундговь	348	1.1	1.8	7.3	9.4	4.8
Өмнөговь	346	5.6	7.6	7.2	8.3	7.7
Сэлэнгэ	343	131.5	159.9	199.3	201.3	270.4
Төв	341	71.7	94.4	85.7	87.0	162.1
Дорнод	421	62.6	74.5	106.8	96.9	127.3
Сүхбаатар	422	27.9	15.0	16.5	15.2	22.0
Хэнтий	423	118.2	138.1	128.2	102.8	220.2
Улаанбаатар	5	28.1	29.5	29.9	31.1	45.6

Хэмжээг нэгж: мянган тн

**3.8 ТЭЖЭЭЛ ИМПОРТ**

Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам 83 аж ахуйн нэгжтэй 2020 оны 12 дугаар сарын 18-ны өдрөөс 2021 оны 07 дугаар сарын 01 хүртэлх хугацаанд 133.0 мянган тонн малын тэжээл импортлох “Бодлогын гэрээ” байгуулаад байна. Тухайлбал, хивэг 23.7 мянган тонн, хорголжин 23.5 мянган тонн, овьёос 15.6 мянган тонн, эрдэнэ шиш 5.5 мянган тонн, арвай 2.0 мянган тонн, шар буурцгийн шахдас 5.5 мянган тонн, тэжээлийн улаанбуудай 36.6 мянган тонн, премемикс 0.8 мянган тонн, бусад төрлийн тэжээл 19.9 мянган тонн импортлохоор төлөвлөсөн.

2020 оны 3 дугаар сарын 11-ний өдрийн байдлаар 63 аж ахуйн нэгж нийт 43.7 мянган тонн бүх төрлийн тэжээл импортлоод байна. Энэ нь төлөвлөсөн тэжээлийн 32.9 хувийг эзлэж байна.

д/д	Тэжээлийн төрөл	Импортолсон хэмжээ /тн/
1	Хивэг	13366.2
2	Хорголжин	9495.8
3	Овьёос	3560.9
4	Эрдэнэ шиш	5040.0
5	Шар буурцгийн шахдас	1340.9
6	Улаанбуудай, тэжээлийн	5688.5
7	Арвай	2615.8
8	Премикс, бусад	2603.7
	НИЙТ	43711.8

Яамтай “Бодлогын гэрээ” байгуулсан аж ахуйн нэгжүүд дунджаар нэг тонн хивгийг 640 000 төгрөг буюу 25 кг шуудайтайг 16 000 төгрөгөөр, нэг тонн хорголжин тэжээлийг 660 000 төгрөг буюу 40 кг шуудайтайг 26 400 төгрөгөөр, нэг тонн овьёосыг 743 750 төгрөг буюу 40 кг шуудайтайг 29 750 төгрөгөөр худалдаалж байна.<sup>201</sup>

<sup>201</sup> ХХААХҮЯ <https://mofa.gov.mn/exp/article/entry/2327>



**Тэжээлийн дундаж үнэ (төгрөгөөр)**

Тэжээлийн төрөл	1 тонн	25 кг шуудайтай	40 кг шуудайтай
<b>Хивэг</b>	640 000	16 000	-
<b>Хорголжин тэжээл</b>	670 000	-	26 400
<b>Овьёос</b>	740 000	-	29 600

Өнгөрсөн оны 12 дугаар сарын 04-ний өдөр хийсэн үнийн судалгаагаар 25 кг савлагаатай хивгийн дундаж үнэ 19 465 төгрөг байсан бол тэжээл импортолсноос хойш буюу 2021 оны 01 дүгээр сарын 19-ний өдрийн байдлаар 17 965 төгрөг болсон нь өмнөхөөс 8 орчим хувиар буурсан үзүүлэлт юм. Харин 03 дугаар сарын 11-ний байдлаар 16 000 төгрөг буюу 01 дүгээр сарын үнээс 10.9 хувиар буурсан байна.

Баян-Өлгий аймгийн Цагааннуур, Увс аймгийн Боршоо боомтуудаар тэжээлийг халдвар хамгааллын дэглэмийн дагуу импортлох үйл ажиллагаа эхэлж байна. Тус боомтоор 3000 тонн тэжээл импортлохоор 6 аж ахуйн нэгж яамтай “Бодлогын гэрээ” байгуулсан. Ингэснээр баруун аймгуудын тэжээлийн үнэ буурч, хангамж нэмэгдэх боломж бүрдсэн. Өнөөгийн байдлаар Бодлогын гэрээ байгуулсан аж ахуйн нэгжүүдийн тэжээл импортлох, борлуулах үйл ажиллагаа хэвийн, үнэ буурч, нийлүүлэлт тогтвортой байна. Тэжээл импортолж буй аж ахуйн нэгжүүдэд тэжээлийн нөөц хуримтлагдсан байдалтай байна.

**Малын тэжээлийн экспорт, импорт<sup>202</sup> (2021-2022/1)**

Хүнсний үйлдвэрлэлээс гарсан үлдэгдэл ба хаягдал; малын тэжээлийн бэлдмэл										
			Экспорт				Импорт			
			2021 оны эхний хагас		2022 оны эхний хагас		2021 оны эхний хагас		2022 оны эхний хагас	
Код	Барааны нэр	нэгж	Тоо	Үнэ	Тоо	Үнэ	Тоо	Үнэ	Тоо	Үнэ
2302	Үр тарианы хаягдал	кг	0	0	0	0	4.111.000.0	744.8	1.041.406.0	180.1
2304	Шар буурцгийн бусад хатуу хаягдал	кг	0	0	0	0	506,000.0	311.3	455,000.0	317.0
2306	Бусад хатуу хаягдал	кг	0	0	0	0	0	0	126,720.0	56.6
2309	Мал, амьтны бэлдмэл тэжээл	кг	6,431.2	25.7	4,994.5	52.9	2,754,394.9	718.7	402,026.2	408.5
Дүн				25.7		52.9		1774.8		962.2

Эх сурвалж: Гаалийн цахим үйлчилгээний систем

<sup>202</sup> Гаалийн цахим үйлчилгээний систем <https://gaali.mn/statistic/news/62031aed941b535ef0ad66e3>

**ХАВСРАЛТ МЭДЭЭЛЭЛ**

**1. МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ**

**МАЛЫН ТЭЖЭЭЛ, тэжээлийн нэгжид шилжүүлснээр**

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	мянган тонн				
<b>БҮГД</b>	<b>611.5</b>	<b>757.4</b>	<b>849.7</b>	<b>744.4</b>	<b>1 109.3</b>
<b>Баруун бүс</b>	<b>122.4</b>	<b>134.7</b>	<b>153.9</b>	<b>137.7</b>	<b>229.3</b>
Баян-Өлгий	33.3	38.4	53.8	47.3	52.2
Говь-Алтай	8.2	9.3	9.4	9.9	7.8
Завхан	11.0	10.4	12.7	11.2	16.2
Увс	32.2	33.5	39.8	35.8	42.3
Ховд	37.6	43.1	38.2	33.5	110.9
<b>Хангайн бүс</b>	<b>178.4</b>	<b>249.4</b>	<b>297.0</b>	<b>225.5</b>	<b>299.6</b>
Архангай	32.3	37.0	41.1	32.0	43.7
Баянхонгор	9.9	9.5	7.4	10.4	8.5
Булган	35.9	50.9	53.1	58.6	69.1
Орхон	3.6	4.3	5.0	4.9	6.3
Өвөрхангай	28.3	40.8	49.0	31.7	48.5
Хөвсгөл	68.4	106.8	141.4	88.0	123.6
<b>Төвийн бүс</b>	<b>183.2</b>	<b>229.2</b>	<b>229.7</b>	<b>237.8</b>	<b>349.6</b>
Говьсүмбэр	2.0	2.7	1.7	1.6	1.8
Дархан-Уул	24.5	27.8	18.2	15.8	30.1
Дорноговь	3.9	3.9	4.2	7.4	9.1
Дундговь	9.6	10.0	9.3	6.2	9.3
Өмнөговь	7.6	8.4	6.8	5.4	5.8
Сэлэнгэ	68.7	87.0	111.4	106.8	144.2
Төв	66.9	89.3	78.1	94.6	149.4
<b>Зүүн бүс</b>	<b>109.8</b>	<b>124.4</b>	<b>148.5</b>	<b>122.8</b>	<b>191.4</b>
Дорнод	30.2	39.5	52.1	48.7	59.8
Сүхбаатар	20.7	14.6	30.7	16.4	17.7
Хэнтий	58.9	70.3	65.6	57.7	114.0
<b>Улаанбаатар</b>	<b>17.5</b>	<b>19.8</b>	<b>20.6</b>	<b>20.6</b>	<b>39.3</b>

**Ашигласан сүрэл**

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	тонн				
<b>Баруун бүс</b>	<b>405.2</b>	<b>1 203.8</b>	<b>1 193.8</b>	<b>1 384.0</b>	<b>605.7</b>
Баян-Өлгий	-	13.6	2.0	-	16.0
Говь-Алтай	5.0	13.0	80.5	-	116.0
Завхан	389.9	860.4	624.1	2.0	32.0
Увс	2.2	315.8	439.3	1 382.0	331.2
Ховд	8.1	1.0	47.9	-	110.5
<b>Хангайн бүс</b>	<b>694.5</b>	<b>2 265.2</b>	<b>2 434.0</b>	<b>575.6</b>	<b>1 231.2</b>
Архангай	13.8	22.1	161.7	132.3	28.0
Баянхонгор	-	4.5	53.5	-	92.4
Булган	369.5	1 323.2	721.1	142.5	313.1
Орхон	161.0	257.2	370.2	287.8	300.4
Өвөрхангай	3.5	652.4	854.7	13.0	441.8
Хөвсгөл	146.7	5.8	272.8	-	55.5
<b>Төвийн бүс</b>	<b>7 098.3</b>	<b>6 887.9</b>	<b>5 535.4</b>	<b>3 152.0</b>	<b>2 253.8</b>

Говьсүмбэр	-	2.3	9.0	-	68.5
Дархан-Уул	20.8	343.7	127.8	-	48.1
Дорноговь	-	22.0	34.1	-	64.8
Дундговь	-	-	12.1	-	31.0
Өмнөговь	-	2.0	2.0	-	16.2
Сэлэнгэ	6 907.9	3 910.7	3 692.3	1 648.0	761.2
Төв	169.6	2 607.3	1 658.1	1 504.0	1 264.1
<b>Зүүн бүс</b>	<b>316.0</b>	<b>73.5</b>	<b>63.5</b>	<b>3.0</b>	<b>385.5</b>
Дорнод	0.0	1.0	13.0	-	68.0
Сүхбаатар	-	37.0	9.5	3.0	12.0
Хэнтий	316.0	35.5	41.0	-	305.5
<b>Улаанбаатар</b>	<b>10.5</b>	<b>183.2</b>	<b>207.6</b>	<b>63.1</b>	<b>156.4</b>

**Бэлтгэсэн эрдэс тэжээл**

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	тонн / tonnes				
<b>БҮГД</b>	<b>77 945.0</b>	<b>94 586.9</b>	<b>121 323.6</b>	<b>90 472.0</b>	<b>142 508.5</b>
<b>Баруун бүс</b>	<b>18 665.6</b>	<b>22 012.5</b>	<b>27 697.2</b>	<b>23 886.9</b>	<b>64 095.8</b>
Баян-Өлгий	1 394.7	2 824.0	7 197.5	6 021.6	6 980.8
Говь-Алтай	3 727.4	4 535.6	3 912.6	3 073.3	2 689.6
Завхан	2 852.0	2 110.7	3 226.4	2 691.2	2 134.7
Увс	5 207.3	6 232.5	5 780.2	5 533.0	7 491.0
Ховд	5 484.3	6 309.8	7 580.5	6 567.8	44 799.9
<b>Хангайн бүс</b>	<b>23 476.1</b>	<b>26 565.3</b>	<b>38 838.8</b>	<b>26 478.3</b>	<b>39 730.4</b>
Архангай	280.1	325.8	1 593.2	853.6	289.2
Баянхонгор	2 368.1	2 386.0	3 118.3	2 158.0	3 644.9
Булган	5 858.3	4 823.0	5 889.1	6 575.6	6 474.1
Орхон	255.9	293.1	446.7	268.2	340.1
Өвөрхангай	5 974.1	7 033.7	9 582.8	5 124.5	12 915.7
Хөвсгөл	8 739.5	11 703.8	18 208.7	11 498.5	16 066.5
<b>Төвийн бүс</b>	<b>21 141.6</b>	<b>27 282.6</b>	<b>23 732.7</b>	<b>19 453.7</b>	<b>22 883.3</b>
Говьсүмбэр	528.1	596.0	507.7	456.9	561.9
Дархан-Уул	841.3	1 764.0	792.9	807.6	1 133.1
Дорноговь	943.5	719.8	416.4	906.8	518.9
Дундговь	2 055.5	2 394.6	2 338.5	1 136.1	2 560.6
Өмнөговь	3 888.8	3 931.6	2 213.0	894.8	1 702.5
Сэлэнгэ	1 362.3	4 603.5	4 069.9	2 656.4	6 094.5
Төв	11 522.1	13 273.0	13 394.4	12 594.9	10 311.9
<b>Зүүн бүс</b>	<b>13 868.2</b>	<b>17 261.9</b>	<b>29 423.6</b>	<b>18 959.9</b>	<b>13 850.1</b>
Дорнод	1 485.7	4 342.1	2 287.9	2 652.3	1 419.9
Сүхбаатар	7 919.7	7 196.9	22 140.1	8 596.8	6 151.5
Хэнтий	4 462.8	5 722.9	4 995.6	7 710.9	6 278.8
<b>Улаанбаатар</b>	<b>793.5</b>	<b>1 464.7</b>	<b>1 631.4</b>	<b>1 693.2</b>	<b>1 948.8</b>

**Бэлтгэсэн өвс, хадлан**

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	мянган тонн				
<b>БҮГД</b>	<b>1 008.1</b>	<b>1 229.4</b>	<b>1 369.2</b>	<b>1 186.2</b>	<b>1 720.6</b>
<b>Баруун бүс</b>	<b>197.1</b>	<b>215.7</b>	<b>234.5</b>	<b>203.2</b>	<b>294.7</b>
Баян-Өлгий	57.1	66.4	81.5	71.2	78.6
Говь-Алтай	7.6	7.5	8.7	11.9	8.5
Завхан	16.2	15.7	18.2	14.3	20.8
Увс	51.1	50.4	64.0	53.7	64.6
Ховд	65.2	75.7	62.1	52.2	122.3
<b>Хангайн бүс</b>	<b>308.6</b>	<b>433.8</b>	<b>511.0</b>	<b>389.1</b>	<b>489.2</b>
Архангай	64.4	74.5	81.0	59.6	85.1
Баянхонгор	15.8	14.6	7.5	17.2	8.8
Булган	58.3	88.3	90.2	96.5	113.7
Орхон	7.2	8.2	9.2	8.7	10.8
Өвөрхангай	32.6	38.3	52.8	41.6	39.0
Хөвсгөл	130.3	209.9	270.2	165.5	231.8
<b>Төвийн бүс</b>	<b>265.8</b>	<b>322.8</b>	<b>342.3</b>	<b>347.9</b>	<b>521.5</b>
Говьсүмбэр	3.0	4.4	2.1	2.3	2.2
Дархан-Уул	47.4	49.1	32.8	27.2	56.2
Дорноговь	5.4	5.8	7.8	12.3	18.2
Дундговь	1.1	1.8	7.3	9.4	4.8
Өмнөговь	5.6	7.6	7.2	8.3	7.7
Сэлэнгэ	131.5	159.9	199.3	201.3	270.4
Төв	71.7	94.4	85.7	87.0	162.1
<b>Зүүн бүс</b>	<b>208.6</b>	<b>227.6</b>	<b>251.5</b>	<b>214.9</b>	<b>369.5</b>
Дорнод	62.6	74.5	106.8	96.9	127.3
Сүхбаатар	27.9	15.0	16.5	15.2	22.0
Хэнтий	118.2	138.1	128.2	102.8	220.2
<b>Улаанбаатар</b>	<b>28.1</b>	<b>29.5</b>	<b>29.9</b>	<b>31.1</b>	<b>45.6</b>

**Гар тэжээл**

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	тонн				
<b>БҮГД</b>	<b>52 288.1</b>	<b>51 690.7</b>	<b>58 440.2</b>	<b>42 194.3</b>	<b>63 640.6</b>
<b>Баруун бүс</b>	<b>10 352.6</b>	<b>10 151.1</b>	<b>14 723.9</b>	<b>14 491.5</b>	<b>22 676.8</b>
Баян-Өлгий	5 980.5	5 399.9	9 496.0	8 754.7	9 351.7
Говь-Алтай	533.3	750.3	846.8	691.8	401.3
Завхан	326.3	268.4	280.8	201.2	231.0
Увс	1 388.8	1 614.0	2 018.4	2 758.1	2 389.7
Ховд	2 123.7	2 118.5	2 081.9	2 085.7	10 303.1
<b>Хангайн бүс</b>	<b>11 799.9</b>	<b>20 662.5</b>	<b>21 746.7</b>	<b>12 387.3</b>	<b>19 161.2</b>
Архангай	952.2	1 155.3	1 946.4	1 566.7	1 341.8
Баянхонгор	251.9	419.4	625.2	217.3	479.8
Булган	2 956.4	3 662.2	3 644.3	3 639.9	3 192.9
Орхон	50.9	115.1	130.8	81.6	184.5
Өвөрхангай	7 059.2	15 076.8	14 464.7	5 760.2	12 707.5
Хөвсгөл	529.3	233.8	935.3	1 121.6	1 254.7
<b>Төвийн бүс</b>	<b>26 309.2</b>	<b>17 198.8</b>	<b>16 540.2</b>	<b>10 838.6</b>	<b>17 031.9</b>
Говьсүмбэр	89.2	92.7	139.3	48.6	108.1
Дархан-Уул	914.7	1 199.5	946.7	851.4	817.8

Дорноговь	537.4	586.3	225.0	953.8	321.5
Дундговь	7 070.2	6 826.6	3 624.6	868.7	4 435.1
Өмнөговь	1 010.0	983.7	1 191.7	619.2	514.6
Сэлэнгэ	788.7	1 479.3	3 848.1	1 121.8	1 849.2
Төв	15 899.0	6 030.7	6 564.8	6 375.2	8 985.6
<b>Зүүн бүс</b>	<b>830.9</b>	<b>1 053.8</b>	<b>2 485.5</b>	<b>1 195.4</b>	<b>1 131.6</b>
Дорнод	481.4	27.4	96.2	64.6	228.5
Сүхбаатар	237.1	341.7	252.8	328.4	174.6
Хэнтий	112.4	684.6	2 136.5	802.5	728.6
<b>Улаанбаатар</b>	<b>2 995.5</b>	<b>2 624.5</b>	<b>2 943.9</b>	<b>3 281.5</b>	<b>3 639.1</b>

**Ашигласан үр тарианы хаягдал**

Аймаг, нийслэл	2017	2018	2019	2020	2021
	тонн /tonnes				
<b>БҮГД</b>	<b>8 800.6</b>	<b>12 173.4</b>	<b>11 118.9</b>	<b>11 185.3</b>	<b>24 004.8</b>
<b>Баруун бүс</b>	<b>517.9</b>	<b>581.0</b>	<b>635.8</b>	<b>628.5</b>	<b>369.4</b>
Баян-Өлгий	4.0	-	-	0.5	-
Говь-Алтай	14.3	27.5	62.9	39.1	28.1
Завхан	12.8	3.0	-	2.0	4.3
Увс	486.9	550.5	571.9	551.4	332.2
Ховд	-	-	1.0	35.5	4.8
<b>Хангайн бүс</b>	<b>940.6</b>	<b>1 332.8</b>	<b>1 096.9</b>	<b>1 194.5</b>	<b>1 345.8</b>
Архангай	3.5	-	24.0	-	2.0
Баянхонгор	-	0.5	-	25.5	10.0
Булган	492.4	1 241.6	799.1	853.5	1 194.0
Орхон	16.8	35.8	33.4	1.0	8.6
Өвөрхангай	23.0	19.9	163.2	150.6	2.7
Хөвсгөл	405.0	35.1	77.3	164.0	128.6
<b>Төвийн бүс</b>	<b>6 828.0</b>	<b>9 456.8</b>	<b>8 517.0</b>	<b>6 952.4</b>	<b>8 721.2</b>
Говьсүмбэр	58.7	-	93.3	-	185.6
Дархан-Уул	1 391.1	1 384.9	1 542.0	1 618.9	1 588.5
Дорноговь	0.3	0.1	0.5	4.0	10.0
Дундговь	-	-	1.0	-	2.0
Өмнөговь	25.8	3.4	4.0	11.9	3.3
Сэлэнгэ	2 224.4	3 683.0	3 692.1	2 531.5	3 144.6
Төв	3 127.7	4 385.4	3 184.2	2 786.1	3 787.2
<b>Зүүн бүс</b>	<b>11.1</b>	<b>67.2</b>	<b>75.5</b>	<b>1 811.0</b>	<b>218.5</b>
Дорнод	4.1	60.4	37.5	1 557.9	59.5
Сүхбаатар	-	-	5.0	1.0	-
Хэнтий	-	-	33.0	252.1	159.0
<b>Улаанбаатар</b>	<b>503.0</b>	<b>735.7</b>	<b>793.7</b>	<b>598.9</b>	<b>13 349.9</b>

**2. БЭЛЧЭЭРИЙН ХҮРЭЛЦЭЭ- 2019 ОН**

№	Аймаг	Нийт бэлчээр нутгийн хэмжээ /сая га/	Сум дундын отрын бүс нутгийн хэмжээ /мян га/	Өвөлжөө, хаваржааны эзэмших гэрчилгээтэй малчин өрхийн тоо / мян/	Хадлангийн талбайн хэмжээ /мян.га/
1	Архангай	3.73	121.0	8500	53.9
2	Баянхонгор	3.67	-	8778	11.5
3	Баян-Өлгий	8.73	-	6500	10.4
4	Булган	2.48	133.8	8287	111.9
5	Говь-алтай	7.97	434.3	7251	2.5
6	Говь-сүмбэр	0.47	3.1	441	7.8
7	Дархан-Уул	0.17	-	135	9.0
8	Дорнод	9.24	111.2	3202	0.1
9	Дорноговь	8.96	286.8	2595	811.2
10	Дундговь	7.16	6.4	4134	0
11	Завхан	7.20	2.8	4752	7.7
12	Орхон	0.04	-	120	1.4
13	Өвөрхангай	5.69	90.0	10400	6.6
14	Өмнөговь	10.13	3030.0	6556	0.03
15	Сүхбаатар	7.20	702.0	64	79.1
16	Сэлэнгэ	1.62	-	2953	123.3
17	Төв	5.27	159.4	8504	61.0
18	Увс	4.70	-	3590	16.8
19	Ховд	5.40	4.5	4496	17.7
20	Хөвсгөл	4.50	245.0	9826	48.2
21	Хэнтий	5.50	109.0	3055	326.0
22	Улаанбаатар	0.43	-	-	5.5
	Нийт дүн	110.30	5439.3	104139	1.7 сая.га

100 га хадлан, бэлчээрийн талбайд хонин толгойд шилжүүлснээр 2020 онд 103 толгой мал ногдож байгаа нь өмнөх оноос 3-аар буурсан байна.

**ХОЛБОГДОХ СУДАЛГАА, ЭХ СУРВАЛЖИЙН ТОЙМ****1. ХОНИНЫ МАХНЫ ЧИГЛЭЛЭЭР ҮРЖҮҮЛЭН ӨСГӨХ, МАЛЛАХ, ТЭЖЭЭХ, БОРДОХ ЧИГЛЭЛЭЭР ХИЙГДСЭН СУДАЛГААНЫ ТОЙМ**

- Д.Чойжил Монгол хонины ноосон ашиг шимийг аймгуудаар судалсан байна.
- Т.Аюурзана /1952/ Дорнод аймгийн халх хонийг Увс аймгийн хоньтой харьцуулан судалсан байна.
- Ц.Арвий 1954-1960 онд Говь-Алтай хонийг судалж, ноос нь 18-25 см урт, үсэн бүрхүүлийн бүрэлдэхүүнд ямааны үсний эзлэх хувийн жин бага болохыг тогтоожээ.
- Б.Аюуш 1957 онд Монгол хонины мах, өөхөн ашиг шимийн гарцыг судалсан байна.

- З.Гончигжав /1962/ Дорнод талын бүс нутагт өсгөн үржүүлж буй Цигай, Монгол, Алтай зэрэг үүлдрийн эрлийз хонины ашиг шимийг судалжээ.
- Б.Пүрэв 1968 онд Нутгийн ууцан сүүлт хонийг Сараджин үүлдэртэй эрлийзжүүлэн, ашиг шимийн гарц, чанарыг судалжээ.
- Б.Минжигдорж /1968, 1970, 1973/ Монгол хонины нутагшилт, төл бойжилт, өсөлт хөгжилт, ашиг шим улирал, нас дагаж өөрчлөгдөх байдал, махны гарц, химийн найрлагыг судалжээ.
- М.Төмөржав /1973/ Монгол хонины арьсны бүтцийг аргаль, бусад ширүүн болон нарийн ноост хоньтой харьцуулан судалсан байна.
- Я.Нямаа /1973, 1994/ Монгол хонины хурганы махан ашиг шимийн гарцыг судалжээ.
- Г.Самбуу /1980/ Монгол омгийн хонинуудын удамших байдлыг судалжээ.
- Т.Содной /1981/ Монгол хонины био-экологийн судалгааг хийж, монгол хонь өсгөн үржүүлж буй бүс нутгаасаа хамааран аж ахуй, биологийн онцлогтой болохыг тодорхойлжээ.
- Б.Цэрэнжав, С.Чойжил, Б.Чутнай, Д.Доржсэмбээ нар дархад хонины аж ахуй, биологийн онцлогийг судалжээ. Тэдний судалгааны онцлог нь Хөвсгөл аймгийн Ренчинлхүмбэ, Улаан-Уул, Баянзүрх сумын нутгийн хонийг монгол үүлдэр, омгийн хоньтой харьцуулан судалж, өндөр уулын эрс тэс уур амьсгалтай, хүйтэн цас ихтэй бүс нутагт бэлчээрээр малладаг өвөрмөц онцлогийг судалсан юм.
- Я.Я.Лус /1936/ “Монгол орны мал аж ахуй” бүтээлээ туурвисан байна. Уг бүтээлд монгол хонины аж ахуйн талаар дэлгэрэнгүй оруулжээ. Тухайлбал, монгол оронд ууцан сүүлт ба өөхөн сүүлт хонь үржүүлдэг, жилийн дөрвөн улирлын арчилгаа, маллагааны технологи, тарга хүч авалт, ашиг шимийн чанар, гарцын талаар дурдсан байна.
- Ф.А.Грехов /1934/ Манай орны зүүн бүсийн хоёр аймгийн хонины ашиг шим, өсөлтийг судалсан байна.
- М.Ф.Шульженко /1934, 1954/ Монгол хонины махан ашиг шимийг судалж, гулуузны жин, нядлагын гарцыг тодорхойлжээ.
- И.П.Трошин /1946/ Монгол хонийг туувраар таргалуулах ажилд ажиглалт судалгаа хийж, монгол хонь нь бэлчээрээр түргэн хугацаанд таргалдаг, сайн чанарын махтай гэжээ.
- Г.Р.Литовченко /1945, 1947, 1953/ Манай орны говь, хангайн бүс нутаг болон Увс аймгийн хонины махан ашиг шим, таргалах чадвар, үржүүлгийн ажлын зохион байгуулалтын талаар судалжээ.

### **Хонин сүргийн бэлчээрийн маллагаа, өсөлт хөгжилт**

Амьтны бие махбодын өсөлт хөгжилт гэдэг нь хоорондоо нягт холбоотой нэгдмэл ойлголт бөгөөд өсөлт хөгжилтийн харилцаа холбоо нь амьтны хөгжлийн явцад бие махбодод явагдах тооны ба чанарын өөрчлөлтийн харилцан холбоо юм. Эдгээр нь салгаж болшгүй нягт холбоотой, харилцан уялдсан үйл ажиллагаа юм.

Л.Балданям, Я.Нямаа нарын судалгаагаар ердийн маллагааны нөхцөлд өвөлжсөн эр төлөг, эр хонины жин өвөл, хаврын 180 хоногийн хугацаанд 12-7.1 хувь буюу 4.38- 3.6 кг-аар буурсан байхад хоногт 0.5 тэжээлийн нэгжээр (ногоон өвс 0.5кг + хошуу будаа 0.3кг) нормлон нэмэгдэл тэжээл өгч бэлчээрээр малласан эр төлөгний жин 5.2 кг буюу хоногт 29 граммаар нэмэгдэж 14.2 хувиар өсжээ. Үүнээс үзэхэд хургыг намар оторлож таргалуулаад өвөл, хавар нэмэгдэл тэжээл өгч онд оруулбал түүний өсөлт хөгжилтийн эрчмийг бууруулахгүй байх боломжтойг илрүүлсэн байна.

1977 онд Ж.Тогтох, Ч.Бат-Очир нар Сэлэнгэ аймгийн Найрамдал САА-д нарийн ноост Хангай үүлдрийн хонины бэлчээр болон тэжээл ашиглалтын үр ашгийг дээшлүүлж, нэмэгдэл

тэжээлээр тэжээх ашигтай жор, тэжээх арга боловсруулах судалгааны ажлыг явуулжээ. Туршлагад 40 эм, 40 эр хурга сонгон авч 05-р сарын 15-аас 07 сарын 01-нийг хүртэл 200 гр хивэг, 200 гр багсармал тэжээл, 10 гр давс нэмэгдэл болгон өгч өсөлтөд нь нөлөөлөх нөлөөллийг 15 хоног тутамд жигнэж тодорхойлоход туршлагын эр хурганы жин 06-р сарын 01-нд 8.4 кг, охин хурганых 9 кг байсан бол 08-р сарын 01-ний байдлаар эр хурга 26.9 кг, охин хурга 27.8 кг болж хяналтынхаас эр хурга 6.4, охин хурга 7.7 кг илүү жинтэй болсон байна.

А.В.Заморышев, И.И.Кузнецова нарын судалгаагаар маллагаа тэжээллэгийн сайн нөхцөлд байсан 8-9 сартай хурганы жин 36.8 кг байхад тэжээллэгийн хангалтгүй нөхцөлд байсан 9 сартай хурга 28.5 кг жинтэй байжээ. Тэжээлийн хэмжээ ихсэх, багасах зэргээр өөрчлөгдөх нь хурганы хэвийн өсөлт хөгжилтөд муугаар нөлөөлөөд зогсохгүй мах булчин, өөх, ясны эдийн өсөлтийн харьцаанд нэгэн адил нөлөөлнө. Сүүн болон өвсөн тэжээлийн үед хурганы тэжээл дутагдвал өсөлт хөгжилт нь саатаж, удаашрах бөгөөд цаашдаа тэжээллэгийг хэчнээн сайжруулсан ч өсөлт нь гүйцэд нөхөгддөггүй юм. Малын биеийн өсөлт хөгжилтийн зүй тогтлыг тодорхой танин мэдсэнээрээ мал амьтны амьдралын тодорхой үе шатанд түүнийг жолоодон зохицуулах замаар өсөлт хөгжилтийг түргэсгэх боломжтой.

С.В.Буйлов, В.М.Курганский нарийн ноост хонинд мах-ноосны үүлдрийн хуцаар хэрэгцээний эрлийзжүүлэг явуулах нь нарийн ноост хонины үндсэн чиглэлийг алдагдуулахгүйгээр үржүүлэх, улмаар зохистой тэжээлээр бордож түргэн өсөлттэй хурга бойжуулан маханд бэлтгэх ажлыг хослон явуулах боломжтой болохыг тэмдэглэжээ.

М.М.Санников хонины аж ахуйд хэрэгцээний эрлийзжүүлэг явуулах нь хурганы мах, кроссбред ноос үйлдвэрлэх чухал эх булгийн нэг мөн гэжээ.

Р.Г.Гусев, линколын ширүүн ноост хонины эрлийз хурганы өсөлт эхээс төрсөн үеэсээ 12 сартай болтлоо нарийн ширүүн ноостын эрлийзээс илүү эрчимтэй байдгийг дурдаад эхээс ялгах хүртэл хоногийн дундаж нэмэгдэл 215 гр байдаг гэжээ. Мөн мах-өөх, мах-ноосны чиглэлийн эрлийз хурганд махны хэвшил илүү тод илэрсэн, биеийн өргөний хэмжээнүүд илүү, ялангуяа бие нь урт, лагс зузаан байдаг байна.

С.В.Буйлов, В.М.Курганский бүтээлдээ нарийн ба ширүүн ноост хонинд хэрэгцээний эрлийзжүүлэг явуулж түргэн өсөлттэй хурга бойжуулж маханд бэлтгэхэд юуны өмнө эцэг үүлдрийг зөв сонгоход онцгой анхаарна. Эрлийз хурганы өсөлтийн хурд сайжруулагч үүлдрийн том багаас ихээхэн хамаарч байна. Эрлийзжүүлгэнд мах ноосны үүлдрийн хуцыг ашиглах нь илүү үр дүнтэй байна.

Б. Пүрэвийн тодорхойлсноор баруун монголын мах, өөх, ноосны чиглэлийн ширүүвтэр ноост ууцан сүүлт хонины 7 сартай хурганы нядлагын жин 14.7 кг, 1.5 настай төлөгнийх 24.7 кг эм хониных 27.2 кг, нядлагын гарц нь 45.7, 51.1, 46.6% байдаг. Эм хонины төлөрхөг чанар 100.9-104.6% байдаг.

Д.Эргашов, А.К.Амиров нар хургыг сүүн тэжээлийн үед нь сайн чанарын тэжээлээр хангалттай тэжээвэл махны гарцыг нэмэгдүүлэхээс гадна түүний таваарын болон биологийн үнэт чанарыг улам дээшлүүлдэг болохыг тэмдэглэжээ.

Бэлчээрээр оторлож таргалуулсан 30-аас дээш жинтэй хурганы нядлагын жин 13.9 кг, нядлагын гарц 42,1% оторлосны дараа бордсон 37,3 кг жинтэй хурганы нядлагын жин 18,2 кг, нядлагын гарц 48,8%, орой төрсөн 34,9 кг жинтэй хурганы нядлагын жин 16,5 кг, нядлагын гарц 47,4% хүрдэг.

1972-1974 онуудад Х.Дорж Завхан аймгийн Алдархаан, Ч.Пүрэвсүрэн Хөвсгөл аймгийн Ринчинлхүмбэ, Д.Номин Увс аймгийн бэлчээрийн маллагааны горим, өдөрт бэлчээрээс идэх ногоо хагдны хэмжээ, шингэцийг судалсан юм.



## **2. ҮХРИЙН МАХНЫ ЧИГЛЭЛЭЭР ҮРЖҮҮЛЭН ӨСГӨХ, МАЛЛАХ, ТЭЖЭЭХ, БОРДОХ ЧИГЛЭЛЭЭР ХИЙГДСЭН СУДАЛГААНЫ ТОЙМ**

### **Нутгийн монгол үхэрт:**

Д.Гончиг (1953), М.Наваанчимэд (1955), Д.Цэдэв (1956), Р.Жавзмаа (1962), Б.Баатар (1962), Д.Дагдаа (1972), Д.Большорлоо (1975), Т.Цэдэндамба (1975), Б.Хөхүү (1983), Да.Алтангэрэл (1994), Ц.Булгаа (1996), Н.Бэгзжав (1995), Ё.Доржбат (2005), А.Эрдэнэчимэг (2021) нар

### **Сарлагт:**

Ж.Пүрэвжав (1968), Т.Бат-Эрдэнэ (1988), Ч.Гомбожав (2003), Л.Эрхэмбаяр (2005) нар

### **Сэлэнгэ үүлдрийн үхэрт:**

Р.Жавзмаа, Д.Нэргүй (1988), До. Алтангэрэл (1989), Г.Бадарч (1992), В.Бямбаа (1993), Д.Ринчиндорж (1996), Р.Бүрэнбаяр (1981), Т.Балдан (2006), П.Түмэнбаяр (2008), Б.Нарантуяа (2021) нар

### **Дорнод монголын талын улаан үхэрт:**

Н.Наваанчимэд (1969-1972), С.Дугаржав(1975), Б.Лувсаншарав (1983) нар

### **МУ-ын хэмжээнд үржүүлж буй гадаадын өндөр ашиг шимт болон тэдгээрийн эрлийз үхэрт:**

Монгол казахын цагаан толгойт, лимузингийн эрлийз үхэрт У.Рагчаа (1957), Д.Гончиг (1973), Ж.Гомбодорж (1978), Д.Дашдондог (1980), Д.Буянхишиг (1980), Ж.Нямаа (1981), Ц.Бат-Эрдэнэ (1992), В.Дагвийхорол (1999), Д.Зоригтбаатар (2003), Г.Сувдаа (2002) нар

### **Монгол малын үрийн биологи, биохимийн үзүүлэлт, нөхөн үржихүйн чадавхыг дээшлүүлэх, түүнд биотехнологийн дэвшилтэд аргыг ашиглах чиглэлд:**

Д.Большорлоо (1964), Т.Цэдэндамба (1975), Д.Нина (1975), Ё.Загдсүрэн (1980), Н.Бэгзжав (1995), Б.Эрдэнэбаатар (1998), Д.Бадамдорж П.Галрагчаа (1993), Ц.Булгаа (1996), Д.Буяндалай (2000), М.Даваа, Г.Энхманлай (2017)

**Сүүний чиглэлийн үхэрт:** Алатау үүлдрийн үхэрт Б.Мяхдадаг (1999), М.Цэгмид (1996), Хар тарлан үхэрт Ш.Хашбат (1999)

### **Судлаач М.Наваанчимэд (1965-1977)**

Монгол өсвөр үхрийг эрчимтэй өсгөн бойжуулж, биеийн өсөлт, бэлчээрээр таргалах чадвар, махны чанарыг өвлийн тэжээллэг маллагаатай холбон судалсан цуврал туршлага явуулахад:

- Бэлчээрийн маллагааны нөхцөлд 3-р сард 18.2 кг амьдын жинтэй төрсөн монгол тугал 8 сартайдаа 180 кг, 26 сартайдаа 101.8-104.8 кг-аар амьдын жингээ нэмэгдүүлж байна.
- Анхны жилдээ байран тэжээсэн бярууны амьдын жин дан бэлчээрээр өвөлжсөн бярууныхаас 50.0-60.0 кг, бэлчээрээр нэмэгдэл тэжээлтэй өвөлжүүлэхэд 10-12 кг-аар илүү байна.
- Монгол үхрийн тугалыг эхлээр бойжуулаад бяруунд нь үр тарианы холимог зонхилсон тэжээлээр 210 хоног эрчимтэй бордоход биеийн өсөлт махлаг чанараар зарим махны ба мах, сүүний үхрийн бяруунаас дутахгүй байсан байна.
- Монгол үхрийг бяруунд нь засаатай бордоход хоног тутам 740-750 гр өсөж, 14 сартайдаа 330-350 кг жинтэй, засаж бордоход хоног тутам 700 гр өсөж мөн насанд 320 кг болж байгааг тодорхойлжээ. Харин махны гарц чанараар засаатай бяруунаас засаж бордсон бяруу давуу, 14 сартайд нь нядлахад зассан бяруу 61.3%-ийн махны гарцтай байхад бухан бяруу 58.0-59.3%-ийн махны гарцтай байжээ.

- Тэрээр судалгааныхаа үр дүнд үндэслэн монгол үхрийн тугалыг эрчимтэй бойжуулж 7-8 сартайд нь 180 кг-аас доошгүй жинд хүргээд бордож эхэлбэл биеийн өсөлт, махлаг чанар сайтай, эдийн засгийн үр ашгаар давуу болохыг бүтээлдээ тэмдэглэсэн байна.

#### **Судлаач Р.Цэрэндулам (1980)**

- Хар тарлан үүлдрийн эр бярууг сүрэл 3 кг, хивэг 3 кг, багсармал тэжээл 2 кг орсон жор дээр 60 гр мочевин нэмж өгч 60 хоног тэжээхэд хоногийн нэмэгдэл жин 706.0 гр болж, хяналтын хэсгээс 70 хувиар илүү, нэг кг нэмэгдэл жинд зарцуулсан тэжээлийн өртөг мочевингүй тэжээсэн хэсгийнхээс 52.1 хувь, өвстэй жороор тэжээсэн хэсгийнхээс 84.6 хувиар буурсан байна.
- Эндээс үзэхэд тэжээлийн жорд шингэх протеины хэмжээ нэмэгдэх тусам нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээлийн хэмжээг багасгаж болно гэж дүгнэжээ.

#### **Судлаач Ж.Гомбодорж (1973-1982)**

- Монгол, хасгийн цагаан толгойтын 1,2-р үеийн эрлийз тугалыг эхлээр өсгөн бойжуулж байран тэжээллэгийн нөхцөлд бүдүүн, хүчит тэжээлт жороор өсгөн бойжуулахад 12 сартайдаа 259.3-275.0 кг амьдын жин татаж, 1 кг нэмэгдэл тэжээлд 7.04-8.2 тэжээлийн нэгж хоногт 608.6-779.0 г жин нэмжээ.
- Нэмэгдэл тэжээлтэй өвөлжүүлсэн бярууг 18 сартай болтол бэлчээрээр 150 хоног маллаж таргалуулахад хоногийн нэмэгдэл жин 510-713 гр болж, 264-276 кг жинд хүрч улмаар 24 сартай болтол бүдүүн тэжээл 34.6%, хүчит тэжээл 25.1%, багсармал тэжээл 39.3% орсон тэжээлийн жороор байран тэжээхэд үнэмлэхүй өсөлт нь 93.7- 109.9 кг, 1 кг амьдын жин 7.2-8.0 тэжээлийн нэгж зарцуулжээ.

#### **Судлаач Д.Нэргүй (1988)**

- Сэлэнгэ, хасгийн цагаан толгойт үүлдрийн өсвөр үхэр дээр хийсэн судалгаандаа 7 сарын настай 209.8 кг амьдын жинтэй тугалыг хүчит тэжээл /28.0-30.0%+бүдүүн тэжээл /20.2-25%/+шүүст тэжээл /8-10.0%/-бэлчээрийн ногоо /33.0-47.0% бүхий тэжээлийн жороор тэжээж нэмэлтээр карбоамид, давс, манган, иод, кобальт өгч тэжээн 18-20 сарын настай болтол нь өсгөн бойжуулж, бордоход 378-419 кг амьдын жинд хүрч, 1кг нэмэгдэл жинд 329.73-390.06 төгрөгийн өртөг үйлдвэрлэж, ашигтай ажиллагааны түвшинг 20-28% хүргэж болохыг тогтоожээ.
- Сэлэнгэ үхрийн гулуузны мах үе чацуутан казахын цагаан толгойтоос 3.8-4.6% илүү нядалгын гарц 55.9-58.5% байжээ.

**Судлаач Д.Ринчиндорж (1986-1990)** Заамар сумын наранцэцэг+хошуу будаа+вандуйн холимог дарш бэлтгэн үхэр бордох ажил явуулсан байна:

- Тухайн холимог даршны органик бодис 89.26, нийт протеин 8.24, тослог 4.48, эслэг 20.86, АХБ 55.68, үнс 10.74 хувь, ерөнхий шимт чанар нь 3.08 мДж солбилцлын энергитэй, 21.29 гр шингэх протеинтэй байна.
- Эрлийз тугалыг шүүст-хүчит-бүдүүн хэв шинжит жороор өсгөн бойжуулж бордоход хоногийн нэмэгдэл жин хяналтын (хүчит-бүдүүн тэжээл) хэсэгтэй харьцуулахад 5.8-11.0 хувь, энэ үед 1 кг нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээлийн зардлыг 5.4-10.5 хувь багасгаж болохыг тогтоожээ.
- Махны чиглэлийн эрлийз тугалыг өвөл хаврын улиралд байран маллагаанд 13 сарын настай болтол 180 хоног шүүст болон хүчит тэжээл, өвсний хэв шинжит тэжээлийн жороор тэжээж, байгалийн бэлчээрт 120 хоног, таримал бэлчээрт 30 хоног маллаж, шүүст+хүчит+бүдүүн хэв шинжийн тэжээлээр 45 хоног эрчимтэй бордоход шимт бодисын шингэц дээшлэн, хоногийн нэмэгдэл жин 5.79-11%-аар нэмэгдэж, тэжээл зарцуулалтыг 10-23.2%-аар хямдруулан, хүчит тэжээлийн зарцуулалтыг 48.8%-аар багасгах боломжийг бүрдүүлсэн байна.

- Түүнчлэн байгалийн цеолитыг тэжээлийн жорын хуурай бодисын 3,5,8 хувиар тооцож нэмэгдэл болгон ашиглахад шимт бодисын шингэц 1.27-6.38%, хоногийн нэмэгдэл жин 15.22-23.48%-аар нэмэгдэж, тэжээл зарцуулалт 14.86-19.57%, тэжээлийн зардал 12.29-19.13%-аар тус тус буурсан байна.
- Тэрээр өсгөн бойжуулж, бордох тэжээлийн жорын зохистой хэв шинжийг тогтоож, байгалийн цеолит, уураг эрдсийн нэмэгдлээр баяжуулан, ургамлын гаралтай амьдын жин нэмэгдүүлэгч хэрэглэснээр ашигт ажиллагааны түвшинг 29.4-31.7%-д хүргэх боломжийг илрүүлж, үйлдвэрлэлд өргөн хэрэглэх нөхцөлийг бүрдүүлсэн байна.
  - Монгол орны нөхцөлд мал бордож, мах үйлдвэрлэлийг явуулахад энгийн 3 талт саравч тохиромжтой.
  - Хэлбэр нь: өсгөн бойжуулах+оторлох+бордох
  - Бордооны тэжээлийн хэв шинж: шүүст + өвс + хүчит тэжээл, хүчит тэжээл + өвс
  - Бордооны хэсэгт: Өрхийн аж ахуйд 5 толгой, фермд 20 толгой, мах комбинатад 50 толгойгоор бүлэглэх нь тохиромжтой болохыг зөвлөсөн.

### **3. МОНГОЛ ОРНЫ БЭЛЧЭЭР, ТЭЖЭЭЛИЙН УРГАМЛЫН ХИМИЙН НАЙРЛАГА, ШИНГЭЦ, ШИМТ ЧАНАРЫГ СУДАЛСАН ТОЙМ**

Монгол орны бэлчээрийн ургамлын химийн найрлагыг судлах ажил 1940-өөд оноос эхэлсэн гэж үзэх үндэстэй бөгөөд А.А.Юнатовын бичсэн “БНМАУ-ын хадлан бэлчээр дэх тэжээлийн ургамлууд” гэдэг бүтээлд 400 орчим ургамлын идэмж, 135 зүйл ургамлыг хамарсан агрохимийн 235 задлан шинжилгээний дүн орсон байна.

ЗХУ-ын судлаач А.В.Калинина (1948-1950) Монгол орны байгалийн янз бүрийн бүсийн бэлчээрийг хагас суурин байдлаар судалж ургац, химийн найрлагын зарим үзүүлэлтийг өөрийн бүтээлд оруулжээ. Тухайлбал, түүний судалгаа хийсэн уулын хээрийн алаг өвс-жижиг үетэнт бэлчээрийн ургамалд хавар протеин 10.59, тослог 3.05, эслэг 31.7, үнс 5.18, намар протеин 7.5, тослог 3.3, эслэг 34.8 хувь агуулагдаж байсан тухай тэмдэглэсэн байна.

Л.Дугар (1952-1955) Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн сумын нутаг Бургалтай ба Зүүнхараагийн сангийн аж ахуйн нутгуудад янз бүрийн хугацаанд бэлтгэж байгаа хангайн бүсийн алаг өвс-үетэн, үетэн-алаг өвс, улалж зонхилсон өвсний шингэцийг монгол хонин дээр туршин тодорхойлсон. Судалгааны дүнгээс үзэхэд 8-р сард хадсан улалж-алаг өвст хадлангийн өвсний протеины шингэц нь 7-р сарынхаас 19 хувь доогуур байна.

Ш.Гомбо (1953-1955) Жаргалантын сангийн аж ахуйн нутагт үетэн-янз бүрийн ургамал зонхилсон бэлчээрийн ногооны шингэцийг монгол хонин дээр тодорхойлохын зэрэгцээ уг бэлчээрийн ургац, зонхилгоц ургамлын химийн найрлага, шимт чанар, эрдэс бодис, каротин зэргийг тодорхойлсон. Үүнд: хангайн бүсийн үетэн-янз бүрийн ургамалтай бэлчээрийн ногооны 1 кг нь бутлалт түрүүлэлтийнхээ эхэн үед 0.23 тэжээлийн нэгж, 43 гр шингэх уурагтай, цэцэглэлтийн сүүлч үр боловсролтын үедээ 0.20 тэжээлийн нэгж, 25 гр шингэх протеинтой, тэжээлийн ургамлын 1 кг хуурай бодист 185 мг каротинтой болохыг тодорхойлжээ.

Л.М.Матвеев (1960-1963) Үетэн-агьт, үет ургамалтай бэлчээрийн ногооны шингэцийг 5 удаа янз бүрийн насны үхэр дээр туршихад үхэр бэлчээрээс харилцан адилгүй хэмжээтэй ногоо иддэг болохыг судлан тогтоосон.

1960 оноос эхлэн төрөл бүрийн бэлчээрийн ногоо, хадлангийн өвс бэлтгэж буй тэжээлийн шингэц, шимт чанар тодорхойлох судалгааг бүс нутгийг хамруулан хийж эхэлсэн.

Р.Цэрэндулам (1957, 1962, 1965) Монгол орны байгалийн янз бүрийн бүсийн бэлчээрийн ургамал болон төрөл бүрийн тэжээлийн химийн найрлага, шингэц шимт чанар, үлэмж ба бичил язгуур махбод, лигнин-нүүрс усны бүлгийг тодорхойлох ажил хийсэн юм. Түүний

туурвисан БНМАУ-ын малын тэжээл, Малын тэжээллэгийн дадлага, Төрөл бүрийн тэжээлийн шимт чанар, Тэжээлийн шимт чанарын хүрд, Мал сүргийн бэлчээрийн маллагаа, тэжээллэг, зэрэг бүтээлүүдэд бэлчээрийн ургамлын химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг байгаль газар зүйн бүс, ургамлын бүрэлдэхүүн түүний хөгжлийн үе шат, хадаж бэлтгэх, хурааж хадгалах зэрэг олон хүчин зүйлээс шалтгаалж ихээхэн хэлбэлзэлтэй байдгийг тодорхой дурдсан байдаг.

1961 онд ХААДС-ийн багш Х.Гэндарам, оюутан Нгуен-майг нар Төв аймгийн Эрдэнэ сумын үетэн-янз бүрийн ургамалтай бэлчээрийн ногооны шингэц тодорхойлох туршлагын ажлыг хонин дээр явуулахад уг бэлчээрийн 1 кг ногоо 0.36 тэжээлийн нэгж, 24 гр шингэх протеинтой болохыг нь тодорхойлжээ.

Ж.Очир (1959-1960) Хэнтийн уулархаг бүсийн баруун хэсгийн бэлчээрийн зонхилогч болон дэд зонхилогч 28 зүйл ургамлын тэжээллэг чанар, химийн найрлагыг судалснаас үзэхэд шар царгас 23.37 хувь, шувуун хөл 20.65, тарваган шийр 17.75 хувьтай байгаа нь хамгийн их, саман ерхөг 21.0, хазаар өвс 9.99-10.46 хувь буюу дунд зэрэг, шивээт хялгана, агь зэрэг ургамлын хагд 1.81-5.36 хувь буюу хамгийн бага протеинтэй байжээ.

Ж.Тогтох (1964-1972) уулын, хээрийн бэлчээрийн ногоо зун 0.21-0.37 тэжээлийн нэгж, 24-56 гр шингэх протеин, намар 0.39-0.47 тэжээлийн нэгж, 6-29 гр шингэх протеинтой, өвөл, хавар 0.18-0.37 тэжээлийн нэгж, 6-29 гр шингэх протеинтэй байдаг гэж дүгнэжээ.

Б.Мөнх (1969) Төв аймгийн Заамар сумын нутагт 5 төрлийн бэлчээрийн ургамлын шингэц, шимт чанарыг хөдлөл зүйг судлаад үетэн алаг өвст бэлчээрийн ногоо цэцэглэлтийн үедээ 0.35 тэжээлийн нэгж, 20.2 гр шингэх протеин агуулж байсан бол хагдрах үедээ шимт чанар нь буурч, шингэх протеин багасдаг гэж дүгнэсэн байна.

Б.Хөхүү (1969-1983) тал хээрийн хялгана-жигжиг үетэн-агьт, хялгана-алаг өвс-харганат бэлчээрийн ургамлын химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг судлан уг бэлчээрийн 1кг ургамал зун 0.44, намар 0.27-0.31, өвөл 0.22-0.27 тэжээлийн нэгжтэй, шингэх протеин дээрх дарааллаар 26-51, 26-29, 17-31 гр байгааг тогтоожээ.

Р.Цэрэндулам (1970) Агь ургаж эхлэх үеийн хуурай бодист 16.27 хувь протеин, 26.34 хувь эслэг агуулагдана. Агьны 100 кг үнэмлэхүй хуурай бодис нь зуны улиралд хөгжлийн үе шатны байдлаас шалтгаалж 44.7-90.5 тэжээлийн нэгж, 6.6-9.7 кг шингэх протеин, хагд нь 0.43 тэжээлийн нэгж, 3.2 кг шингэх протеинтой байна.

#### **4.МОНГОЛ ОРНЫ БЭЛЧЭЭРИЙН УРГАМЛАН НӨМРӨГИЙН СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ**

Монгол орны ургамлын нөмрөгийг (1921-1955) Оросын эрдэмтдээс В.И.Лисовский (1921), Н.В.Павлов (1925,1926,1929), Б.Б.Полынов 1925-1929), Я.И.Проханов (1929), В.И.Баранов (1930-1931), Е.Г.Победимова (1933-1955), Н.Л.Десяткин 1936), Д.А.Симуков (1936) онуудад тус тус судалжээ.

1940-өөд оноос Монгол орны бэлчээр хадланг судлах ажил улам эрчимжиж, ЗХУ-тай хамтарч зохион байгуулсан хөдөө аж ахуйн шинжилгээний экспедиц манай орны бүх нутгийг хамруулан явуулын болон суурин судалгаа хийсэн байна.

А.А. Юнатов (1950) тус орны говь ба хойт хэсэгт хийсэн өөрийн судалгаандаа тулгуурлан бичсэн “БНМАУ-ын ургамлан нөмрөгийн үндсэн шинжүүд” номондоо үетэнт, үетэн-алаг өвст, агь бүхий бэлчээрийн нэг га-ийн ургац 6-8 ц/га, агь-алаг өвс бэлчээрийнх 8.0 ц/га орчим байна гэжээ.

А.В.Калинина (1948-1950) ойт хээрийн болон говийн алаг өвс-үетэнт, ерхөг-хазаар өвс- хялганат, царгас-согооворт хиаг-жигжиг үетэнт, таана-хялганат бэлчээрийн ургац хаврын эхэнд 2.3, сүүлээр 3.0, зуны эхэнд 3.6, дунд үед 4.3, сүүлээр 6.6, намар 4.0, өвөл 1.1-2.3 ц/га болдог гэжээ.

Ю.М.Мирошниченко (1958-1960) Ойт хээр (Жаргалант), хээр (Мааньт, Өндөрхаан, Чойр), цөлийн хээр (Дэлгэрхангай), цөл (Номгон)-ийн бүсэд хагас суурин судалгаа хийж 5-р сарын сүүлчээр бэлчээрт байх ногоон ургамлын хэмжээ жилийн дээд ургацын дөнгөж 3-10 хувийг эзэлдэг бөгөөд ургац 8-р сард дээд хэмжээндээ хүрч ойт хээрт 10-14 ц/га, хуурай хээрт 4.8-10.5 ц/га, цөлийн хээрт 2.03-5 ц/га, говьд 0.5-2 ц/га болдог гэжээ.

Ц.Даваажамц (1954-1980) Өвөрхангай аймгийн хойд хэсэгт хадлан бэлчээрийн судалгаа хийж, уулын хээр, хуурай хээр, цөлөрхөг хээрт хамаарах бэлчээрийн ургац, тэнд тохиолдох зарим ургамлын тэжээлийн үнэлгээ, тархац, экологийг тодорхойлж, ашиглах хэлбэрийг тогтоожээ. Энд тохиолдох бүлэг эвслүүдээс хамгийн их нь 53.0-79.0 хувийг ботууль-элдэв өвст уулын хээр эзэлдэг. Ургамалшилтын ерөнхий бүрхэц 35.0-65.0 хувь га-гийн дундаж ургацтай 3.0-6.9 цн байна гэж тодорхойлжээ.

Ш.Гомбо (1955) Төв аймгийн Жаргалантын САА-н орчимд алаг өвс-үетэнт бэлчээрийн ногооны зуны ургац, хадах аргаар 45.7 ц/га, зоотехникийн буюу эргүүлэн тооцох аргаар тодорхойлоход 42.7 ц/га байсан байна.

Р.Цэрэндулам (1955) ойт хээрийн алаг өвс-үетэнт бэлчээр зуны улиралд 10.5 хувь үетэн, 63.6 хувь алаг өвс, 8.8 хувь буурцагтан, 17.4 хувь улалжтайн дээр 1 га-ийн ургац 11 ц/га байсан боловч намар үет ургамал сайн хадгалагддаг учир ургацад эзлэх хувийн жин нь 58.1 хувь болон өсөж, алаг өвс 27.3 хувь болон буурч, ургац 3 ц-ээр хорогдсоныг тогтоосон.

Д.Дашням (1957-1958) Дорнод аймагт хээрийн үндсэн хэв шинжийн бэлчээр болох хялгана-хиагт бэлчээрийн 1 га-ийн ургац 10-16 ц, хялганат бэлчээрийнх 10-13 ц, хазаар өвс- агьт бэлчээрийнх 9-14 ц, хиагт хээржүү нугынх 20-22 ц байгааг илрүүлсэн.

Ж.Очир (1959-1963) Хэнтийн уулархаг орны баруун хэсэгт судалгаа хийж алаг өвс-үетэнт бэлчээрт үетэн 38.1, улалж 8.92, буурцагтан 10.3, алаг өвс 43.4 хувийг эзэлж 1 га-д биологийн 5-7 ц, аж ахуйн 3-4 ц, алаг өвс-үетэн-шарилжит бэлчээрт үетэн 42.6, улалж 52, буурцагтан 11.5, алаг өвс 40.7 хувь оролцсон биологийн 5-6 ц, аж ахуйн 3-4 ц ургац байгааг тодорхойлсон байна.

Д.Банзрагч (1961-1965) Ойт хээрийн агь-жигж үетэн-хялганат эвшлийн бэлчээрийн 1 га-ийн ургац 8-р сарын эхний 10 хоногт 11.2 ц болж дээд хэмжээндээ хүрсэн бөгөөд 5-р сард үүний 11, 6-р сарын эцэст 48, 7-р сарын эцэст 83 хувь нь хуримтлагдаж 9-р сард 70 хувь нь хадгалагддаг.

Ж.Тогтох (1964-1972) Төв аймгийн Жаргалантын САА-н нутгийн алаг өвс-үетэнт бэлчээрт үетэн 39.27, алаг өвс 55.8, буурцагтан 1.83, улалж 3.1 хувийг эзэлдэг бөгөөд ургац нь зуны улиралд 11 ц/га байна.

М.Бадам, Ч.Оюунцэцэг (1969-1971) нар Хэнтийн төв хэсэгт судалгаа хийж ботууль хээр уулын өмнөд энгэрээр зонхилон ургах бөгөөд уулын хормой руу буух тусам алаг өвст ботууль, жигж үртэн ботууль эвсэлд шилжинэ. Ботууль алаг өвст эвшлийн зуны дээд ургац 7-р сарын 3-р хоногт 8.8 ц/га хүрч ургац өгнө. Ургацын 27.2 хувийг нь ботууль дангаараа бүрдүүлнэ. Умард хангайд ботууль хээр 1400 метрээс доош буудаггүй бол Хэнтийд 1200-1300 метрт тохиолдсоныг тэмдэглэсэн байна.

С.Цэрэндаш (1972-1975) Алаг өвс-хялганат бэлчээрийн ургацыг судлахад зуны дээд ургац 8-р сарын хоёрдугаар арав хоногт 19.4 ц/га болж дээд хэмжээндээ хүрч байгаа бөгөөд үүний 72 хувь нь 5-р сард, 50 хувь нь 6 дугаар сард, 82.5 хувь нь 7 дугаар сард хуримтлагдаж намар 41.3 ц/га буюу зуны дээд ургацын 74.6 хувь, хавар 9.5 ц/га буюу 49.0 хувь нь хадгалагдаж байжээ. Уг бэлчээрт хавар үетэн 42.8, улалж 8.9, алаг өвс 44.7, зун үетэн 29.53, улалж 10.06, алаг өвс 43.63, намар үетэн 43.3, улалж 11.33, алаг өвс 36.63, өвөл үетэн 80, алаг өвс 20 орчим хувийг тус тус эзэлж байсан нь ургамлын улирлаар хадгалагдах байдал харилцан адилгүй болохыг харуулна.

Х.Гэндарам (1972-1977) Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутагт хээрийн бүсийн хялгана-хазаар өвст бэлчээрийн ургац, ургамлын бүрэлдэхүүнийг судалжээ. Энэ бэлчээр 8-р сард 16 ц/га ургацтай үетэн 72, алаг өвс 17.5 харгана 9.6 хувийг эзэлж байсан бол 10-р сард 6.4 ц/га ургацтай үетэн 74, алаг өвс 14, харгана 11, өвөл 01-р сард 2.7 ц/га ургацтай үетэн 80.7, алаг өвс 8.3, харгана 11 хувь, хавар 4-р сард 1.7 ц ургацтай үетэн 85.9, алаг өвс 6.8, харгана 7.3 хувь болж өөрчлөгдсөн байна.

Б.Хөххүү (1969-1980) Төв аймгийн Заамар, Хэнтий аймгийн Дархан суманд судалгаа хийж хялгана-жижиг үетэн-шарилжит, хялгана-алаг өвс-харганат бэлчээрийн ургац хадгалагдах байдлыг тодорхойлжээ. Түүний судалснаар зун хялгана-жижиг үетэн-шарилжит бэлчээрийн ургац 13.3 ц/га байснаа намар 61.7, өвөл 42.1, хавар 24.1 хувь нь, харин хялгана-алаг өвс-харганат бэлчээрийн зуны ургац 12.3 ц/га байснаа намар 78.9, өвөл 43.9, хавар 28.5 хувь тус тус хадгалагдан үлдсэн байна.

Н.Лхагважав (1970-1980) Төв аймгийн Заамар сумын нутагт хээрийн бүсийн алаг өвс үетэнт бэлчээрийн ургацыг судалсан дүнгээс үзвэл зун 21.4, намар 16.2, өвөл 12.8, хавар 10.2 ц/га байсан бөгөөд зуны ургацын 75.6 хувь намар, 60 хувь өвөл, 48 хувь хавар хадгалагдаж байна.

С.Тусивахын (1971-1985) Хуурай хээрийн алаг өвс-дааган сүүлт, алаг өвс-жижиг үетэнт, алаг өвс-шарилжит бэлчээрийн ургац хэнзлэх чадвар, хагдны хадгалагдах байдлыг улирлаар судалжээ. Судалгааны дүнгээс үзэхэд алаг өвс дааган сүүлт бэлчээрийн ургац зун 10.4, намар 7.9, өвөл 5.8, хавар 5.0 ц/га, алаг өвс-шарилжит бэлчээрийнх дээрх дараалалаар 5.4, 4.3, 3.9, 2.9 ц/га тус тус байна гэж дүгнэсэн.

Б.Лувсаншарав (1980-1983) Сүхбаатар аймгийн Түмэнцогт сумын нутагт харгана-хиаг-хялганат бэлчээрийн ургац, түүний ургамлын бүрэлдэхүүнийг судалжээ. Энэ бэлчээрийн ургац 7 дугаар сард 6.5 ц/га байснаа намар 45.3, өвөл 55.7, хавар 63.3 хувиар буурч, өвөл хаврын ургацад үетэн 81.5-83.5, алаг өвс 6.3-7.2, буурцагтан 9.2-10.2, улалж 1.0-1.2 хувийг эзэлж байхад зуны ургацад дээрх дарааллаар 68.4, 19.1, 11.8, 0.9 намар 72.5, 16.4, 10.3, 0.8 хувийг тус тус эзэлж байна.

Д.Ринчиндорж (1980-1985) Булган аймгийн Орхон сумын уулын хээрийн үетэн-алаг өвст бэлчээрийн ургац ургамлын бүрэлдэхүүнийг жилийн дөрвөн улирлаар судалжээ. Зуны ургац 15.8 ц/га байхад намар 72.1 хувь, өвөл 64.5 хувь, хавар 49.3 хувиар тус тус хадгалагддаг болохыг тогтоожээ. Тухайн бэлчээр нь зун, намрын улиралд үетэн 47.7-53.2, буурцагтан 3.2-6.8, алаг өвс 29.1-36.1, улалж 2.6-5.8 хувь, өвөл, хаврын улиралд үетэн 50.7-44.7, буурцагтан 0.1-3.6, алаг өвс 38.2-43.0, улалж 0.8-1.8 хувийг тус тус эзэлж байна.

Д.Нэргүй (1985-1990) Булган аймгийн Ингэттолгойн САА-н нутагт алаг өвс-үетэнт бэлчээрийн зуны ургац, ургамлын бүрэлдэхүүнийг тодорхойлоход 8 дугаар сард 14.8 ц/га ургацтай байсан бөгөөд түүнд үетэн 9.0 хувь хагд 6.0 хувь байжээ.

Ш.Хашбат (1986-1990) Улаанбаатар хотын Жаргалант дүүргийн нутаг “Мухрын амны” ойролцоох бэлчээрийн хэв шинж, ургамлын бүрэлдэхүүн, ургацыг тодорхойлоход буурцагтан 1.58, үетэн 19.95, улалж 36.48, алаг өвс 41.73 хувь байсан ба ургац нь зуны улиралд 19.5-35.5 ц/га байжээ.

Д.Ринчиндорж (1986-1990) Төв аймгийн Заамар сумын үетэн-алаг өвст хэв шинжийн бэлчээрт ургамалшилтын судалгаа хийхэд 6-р сарын дунд үед үетэн 42.7, алаг өвс 38, улалж 4.5, буурцагтан 2.8, хагд 12 хувийг эзэлж байсан бол 8-р сард дээрх дарааллаар 45.6, 39.9, 5.9, 3.6, 5.0 хувь тус тус байж ургац нь агаарын хуурайд 6-р сард 7.2 ц/га, 7-р сард 10.37 ц/га, 8-р сард 11.92 ц/га, 9-р сард 9.91 ц/га болж, 9-р сараас эхлэн ургац буурч байна.



Н.Тогтохбаяр (1990-1995) ойт хээр болон хээрийн бүсийн алаг өвс-үетэнт бэлчээрийн ургамлын ургац, ургамлын бүрэлдэхүүнийг тодорхойлжээ. Судалгаанаас үзэхэд ойт хээрийн бүсийн алаг өвс-үетэнт бэлчээрийн ургац зуны улиралд 12.33 ц/га, намар 6.42 ц/га, өвөл 4.35 ц/га, хавар 2.76 ц/га байгаа бол хээрийн бүсийн алаг өвс-үетэнт бэлчээрийнх зун 9.19 ц/га, намар 5.3 ц/га, өвөл 3.85 ц/га, хавар 1.85 ц/га байжээ.

Д.Ринчиндорж (1991-1995) Өвөрхангай аймгийн Хайрхандулаан сумын хээрийн бүсийн зонхилох бэлчээрт хийсэн судалгаагаар зун, намрын улиралд хялгана-ерхөг-шарилжит, хялгана-ерхөг-дааган сүүл-ямаан шарилжит, ботууль-дааган сүүл-ерхөг-алаг өвст хээрийн болон уулын хээрийн үетэн алаг өвст голын ширэгт бэлчээрт 18-23 зүйлийн ургамал ургаж гайн ургац 3.8-8.9 цн, өвөл, хаврын улиралд хялгана-үетэн-алаг өвст, хялгана-ерхөг-алаг өвст, хялгана-жигжиг үетэн, алаг өвст, үетэн-алаг өвс-агьт бэлчээрт 24-28 зүйл ургамал ургаж гайн ургац 1.5-5.1 ц/га байсныг тодорхойлжээ.

Ч.Оюунцэцэг (2000) Өмнөд хангайн өндөр уулын чулуурхаг хээрийн ботууль алаг өвст бэлчээр зун, намар 7.4-3.7 ц/га, өвөл, хавар 1.3-0.6 ц/га алаг өвст уулын нугын бэлчээр зун, намар 9.5-4.4 ц/га, өвөл хавар 2.5-1.4 ц/га ургац өгдөг ажээ. Өндөр уулын бэлчээрийн даац өвөл 100 га эдэлбэр газар, зун-намар 106, өвөл-хавар 35 хонь толгой малын даацтай байдаг болохыг тодорхойлсон байна.

Г.Цэрэнбалжид (2002) Монгол орны хөл газрын ургамлын зүйлийн тархацын байнгашил-тогтворжилтын ангилааны зэрэг нэмэгдэхэд түүнд оролцох ургамлын зүйлийн тоо, тэдгээрийн амьдралын хэлбэр, биологийн бүрэлдэхүүний тоо цөөрөх, ангилааны зэрэг буурахад эдгээр нь нэмэгддэг харилцан хамаарал бүхий тодорхой зүй тоглоор бэлчээрт хөл газрын ургамал, ургамалжилт бүрэлдэн тогтож байна. Монгол орны бэлчээр дэх хөл газрын 440 зүйлийн ургамлыг амьдралын хэлбэр ба биологийн бүлгээр ангилахад нэг наст 150 зүйл буюу 34.1 хувь, өвлийн ба хоёр наст 40 зүйл буюу 9.1 хувь, олон наст өвслөг ургамал 220 зүйл буюу 50.0 хувь, сөөг сөөгөнцөр 18 зүйл буюу 4.1 хувь, шимэгч ургамал 12 зүйл буюу 2.7 хувь тус тус эзэлдэг болохыг тодорхойлжээ.

С.Жигжидсүрэн (2003) Агь нь 8-р сарын дундаас 9-р сарын эхний арав хоногт цэцэглэх ба үр боловсролтын шат нь 10-р сарын эх хүртэл үргэлжилдэг болохыг П.Санжид тэмдэглэсэн байдаг.

Д.Болормаа (2004) Хустайн Байгалийн цогцолборт газрын 4 төрлийн бэлчээрийн ургацыг судалсан дүнгээс үзвэл бэлчээрийн зуны дээд ургацын 73.4-77.1 хувь нь 10-р сард, 53.8-68.4 хувь нь 2-р сард, 42.6-46 хувь нь 4-р сард хагд хэлбэрээр хадгалагдахын зэрэгцээ нийт хагдны 64.2-80.6 хувийг үет ургамал эзэлдэг болохыг тогтоожээ.

А.Отгонжаргал (2005) ойт хээрийн бүсийн хялгана-алаг өвст, ерхөг-алаг өвст, үетэн-алаг өвст бэлчээрийн ургацыг тогтоожээ. Үүнд: Ургамал ургаж эхлэх үед 5.98-7.09 ц/га байснаа цаашид аажмаар нэмэгдэж үр боловсролтын шат буюу 8-р сарын дундуур 26.88-27.23 ц/га болж хамгийн дээд хэмжээндээ хүрч байна. Харин цаашид буурч ургамал хагдарч эхлэх үе буюу 9-р сарын дунд 10 хоногт 12.05-12.72 ц/га болж байгаа нь ургамлын хөгжлийн үе шатны дагуу өөрчлөгддөг байна.

Б.Баасанжалбуу (2006) Хустайн Байгалийн цогцолборт газрын уулын хээрийн үетэн-алаг өвст хэв шинжийн бэлчээрийн ургац, ургамлын бүрэлдэхүүний хөдлөл зүйг сар улирлаар тогтоожээ. Үүнд: Хустайн нурууны уулын хээрийн үетэн-алаг өвст бэлчээрт 30 овог, 67 төрөл, 89 зүйлийн ургамал ургадаг бөгөөд 75 хувь нь хуурайсаг, 25 хувь нь хуурайсуу-чийгсэг бүлгийн ургамалд хамаарах ба зуны улиралд бодит бүрхэц нь 65 хувь байна гээд бэлчээрийн ургамлын бүрэлдэхүүн улирлаар өөрчлөгдөх боловч жилийн турш үетэн давамгайлах бөгөөд намар, өвөл, хаврын хагданд *Agropyron cristatum* (L.) P.B., *Achnatherum splendens* (Trin.)

Nevsk., *Koeleria macrantha* (Ldb.) Schult., *Eragrostis cilianensis* (All.) Vign. -Lut., *Stipa Krylovii* Roshev. зэрэг үетнүүд зонхилж байна гэжээ. Мөн бэлчээрийн ургац зун 14.13 ц/га, намар 8.85 ц/га, өвөл 6.3 ц/га байгаа ба намар зуны ургацын 62.77, өвлийн 44.68, хаврын 35.79 хувь нь бэлчээрт хадгалагдан үлддэг гэжээ.

С.Цэрэндаш (2008) “Нийтийн эзэмшлийн байгалийн нөөцийн тогтвортой менежмент” төсөл хэрэгжиж байгаа Дэлүүн, Хотонт, Лүн сумдын мал аж ахуйн тэжээлийн баазын үндсийг судлан, газар зүйн байршил, бүс бүслүүржилтийн илрэл, хөрс цаг уурын хүчин зүйлсээс хамааран бэлчээрийн экосистемийн төрөл, түүний ургац, даац харилцан адилгүй болохыг илрүүлжээ.

С.Золзаяа (2010) Уулын хээрийн бэлчээрийн ургац 6-р сард хялганат бэлчээрт 6.5, хазаар өвст бэлчээрт 5.9, хиагт бэлчээрт 6.9, өвөлжөө орчмын хиагт бэлчээрт 10.9, уулын хээрийн улалжит бэлчээрт 6.2, нугын улалжит бэлчээрт 13.1, агьт бэлчээрт 10.8, 8-р сард хялганат бэлчээрт 11.8, хазаар өвст бэлчээрт 9.3, хиагт бэлчээрт 13.5, өвөлжөө орчмын хиагт бэлчээрт 21.7, уулын хээрийн улалжит бэлчээрт 11, нугын улалжит бэлчээрт 13.6, агьт бэлчээрт 14.6 ц/га байна гэжээ.

А. Отгонжаргал (2012) Үетэн-алаг өвст бэлчээрийн ургацын судалгаа хийсэн 2 жилийн дунджаар 5-р сард 3.46 ц/га, 8-р сард 8.62 ц/га, 10-р сард 5.9 ц/га, 01-р сард 4.2 ц/га, 4-р сард 3.45 ц/га, хиагт бэлчээрийн ургамлын ургац 5-р сард 3.09 ц/га, 8-р сард 7.63 ц/га, 10-р сард 5.16 ц/га, 01-р сард 3.7 ц/га, 4-р сард 2.4 ц/га болж өөрчлөгдсөнөөр тэдгээрийн зуны дээд ургацыг 100 хувь гэвэл намар 73-75, өвөл 51-52, хавар 42 орчим хувь нь бэлчээрт хадгалагдан үлдэж байна гэжээ.

Д.Гүрбазар (2016) Өвөрхангай аймгийн Өлзийт сумын зонхилох бэлчээр болох уулын хээр, уулс хоорондын хөндийн үетэн-алаг өвст бэлчээрт судалгаа хийсэн уулын хээрийн үетэн-алаг өвст бэлчээр зун наймдугаар сард 45 хувийн ургамлын бүрхэцтэй, уулс хоорондын хөндийн үетэн-алаг өвст бэлчээр 60 хувийн бүрхэцтэй байжээ. Уулын хээрийн бэлчээрт *Stipa Krylovii* Roshev, *Agropyron cristatum* (L.) P.B, *Cleistogenes squarrosa* (Trin.) арвиар зонхилж, *Arenaria cappilaris* Poir, *Artemisia frigida* Willd., *Saussurea salicifolia* (L.) DC, *Sibbaldianthe adpressa* (Vge.) Juz, *Carex duriuscula* C.A. Mey дэд зонхилогчийн үүрэг гүйцэтгэж, уулс хоорондын хөндийн бэлчээрт *Stipa Krylovii* Roshev, *Agropyron cristatum* (L.) P.B., *Cleistogenes squarrosa* (Trin.) *Elymus chinensis* (Trin.) Keng арвиар зонхилж, *Arenaria cappilaris* Poir, *Artemisia Adamsii* Bess, *Potentilla strigosa* Pall.ex Pursh, *Chenopodium album* L, *Carex duriuscula* C.A. Mey, *Allium anisopodium* Ldb дэд зонхилогчийн үүрэг гүйцэтгэж байна. Уулын хээрийн үетэн-алаг өвст бэлчээрийн зуны дээд ургац 867 кг, уулс хоорондын хөндийн үетэн-алаг өвст бэлчээрийнх 743 кг ургацтай байна.

Д.Гүрбазар (2016) хөл газрын зарим зүйл ургамал болох лууль, шарилж, халгай зэргийг хөгжлийн үе шатны дагуу химийн найрлага, шимт чанарыг судлан тодорхойлоход олслиг халгайн нэг бутны ургац дунджаар 4.2-5.6 кг, луулийн нэг ам.метрийн дундаж ургац 6.4-7 кг байв.

## **5.БАГСАРМАЛ ТЭЖЭЭЛ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ЧИГЛЭЛЭЭР ХИЙГДСЭН СУДАЛГААНЫ ТОЙМ**

Д.Цэдэв (1960) багсармал тэжээлийн түүхий эдийн нөөц, төрлийн талаар судалгаа явуулж, эх орны түүхий эдийг ашиглан багсармал, холимог тэжээл бэлтгэх анхны үйлдвэрийг 1968 онд Өвөрхангай аймгийн Хархорины сангийн аж ахуйн гурилын үйлдвэрийг түшиглэн байгуулж шинжлэх ухаан үйлдвэрлэлийн туршилтаар хивэг 25-40, арвай, хошуу будаа 8-30, вандуй 8-10, сүрэл 32-68, цагаан зэгс 50-69, мах, ясны болон шилмүүсний гурил 2-4, таана 4-8, давс, ясны үнс 1-2 хувиар оролцуулсан холимог багсармал тэжээлийн 53 төрлийн жор боловсруулан үйлдвэрлэлд нэвтрүүлсэн. Холимог багсармал тэжээл нь жорын бүтцээс



хамаарч органик бодисын шингэц 54.37-75.97, нийт эслэг 8.3-25.8 хувь, ерөнхий шимт чанар 5.14-10.12 мДж солбилцлын энергитэй, 44-117 г шингэх протеинтой байна.

А.Брост (1970) үр тарианы холимгийг янз бүрийн харьцаатайгаар бэлтгэж, бордооны туршилт хийсэн дүнгээс үзэхэд арвай 50, хошуу будаа 25, буудай 25 хувиар оруулсан жорын протеин 14 хувь, арвай 45, хошуу будаа 35, хивэг 20 хувиар оруулсан жорынх 12.4 хувь, арвай 60, хошуу будаа 35, шар буурцгийн шимэлдэг 5 хувиар оруулсан жорынх 12.7 хувь, арвай 40, хошуу будаа 60 хувиар оруулсан жорынх 12 хувь, хошуу будаа 65 хивэг 25, шар буурцгийн шимэлдэг 10 хувиар оруулсан жорынх 12.5 хувь байсан бөгөөд 30-40 хувийн уурагтай, эслэг багатай тэжээл болсон гэжээ.

Ц.Отгоо (1972) холимог багсармал тэжээлийн бүтцэд өвс 20-40, сүрэл 20-50, таримал өвс 40-50, шимт ургамлын өвс 13-30, харгана 40, модны навч 30-50, үр тариа 23-48, лай 30-48, амьтны гаралтай тэжээл, таанын зоодой, таанын өвс зэргийг тус бүр 10, давс шүү 2 хувиар оролцуулсан холимог багсармал тэжээлийн ерөнхий шимт чанар 5.72-6.93 мДж солбилцлын энергитэй, 55-70 г шингэх протеин агуулж байна гэжээ.

Д.Асүрэн, Ч.Санчир (1980) нар төрөл бүрийн харганатай ногоон өвсийг багсармал тэжээлийн найрлаганд 40-70 хувиар, үр тариа 23-30 хувиар, таана, шаваг бударгана, халтар хомоолыг 5-16 хувиар тус тус оруулахад шимт чанар нь 0.69-0.70 тэжээлийн нэгж, 60-75 г шингэх протеинтэй байжээ.

Д.Асүрэн говийн аймгуудад тэжээл үйлдвэрлэлийг нэмэгдүүлэх зорилгоор эгэл нишингийг холимог багсармал тэжээлийн найрлагад 50-68 хувьд нь оруулан туршихад нийт протеин 6.63- 9.68 хувь, нийт эслэг 14.7-23.43 хувь болсон байна.

Х.Гэндарам, Н.Тогтохбаяр нар улиасны навч 50-60, халгай 10-38.5, буудайн хивэг 10-20, гурил, үр тариа 8-20, сүрэл 30-50, аммонизируулсан сүрэл, хомоол 20, хужир, цемент 2-11.5 хувиар тус тус оруулсан багсармал тэжээлийн жор боловсруулжээ. Холимог багсармал тэжээл нь жорын бүтцээс хамааран 2.84-10.66 мДж солбилцлын энергитэй, 9.46-18.93 хувийн нийт эслэг, 10.38-13.99 хувийн нийт протеин тус тус агуулагдаж байжээ.

Д.Ринчиндорж, Д.Бямбасайхан (2004) нар улсын фондод бэлтгэгдсэн багсармал тэжээлийн химийн найрлагыг тодорхойлоход нийт протеин 10.54-19.24, нийт тослог 1.59-4.54, нийт эслэг 4.85-8.45, АХБ 62.23-73.08, нийт үнс 3.55-8.77 хувь, органик бодисын шингэц 82.66-85.83 хувь, тэжээлийн ерөнхий шимт чанар 11.91-12.84 мДж солбилцлын энергитэй байжээ

Д.Гүрбазар (2016) хөл газрын зарим зүйл ургамал болох лууль, шарилж, халгай зэргийг ургамлын хөгжлийн үе шатны дагуу химийн найрлага шимт чанарыг судлан түүхий эд бэлтгэх зохистой хугацааг тодорхойлон багсармал тэжээлийн жор боловсруулан туршиж, хөл газрын ургамлаар багсармал тэжээл бэлтгэх технологийг боловсруулсан байна. Судалгааны дүнгээс үзэхэд багсармал тэжээлийн ерөнхий шимт чанар 8.81-9.11 мДж солбилцлын энергитэй, нийт протеин 14.6-16.1, нийт эслэг 11.65-12.8 хувь тус тус байжээ. Түүнчлэн орон нутагт олдоц ихтэй хөл газрын зарим зүйл ургамлаар багсармал тэжээл бэлтгэхэд гарах зардлыг тооцож тэжээл бэлтгэлийн зардлыг 20-40 хувиар бууруулах боломжтойг тогтоожээ.

Ж.Рэнцэнханд (2017) өндөглөгч тахианд зориулсан багсармал тэжээлийн жорд улаанбуудай 40, буудайн хивэг 15, царгас 5, арвай 25, вандуй 7.5, мах ясны гурил 7.45, премикс 0.05 хувь оролцуулан туршихад түүний 100 гр-д 1.2 мДж солбилцлын энерги, 15.6 гр нийт протеин, 4.7 гр нийт эслэг, 0.5 гр лизин, 0.4 г метионин+цистин, 4.2 г кальц, 1.1 гр фосфор агуулагдаж байна. Иймээс багсармал тэжээлийг цеолит, глицерин, дрожжоор баяжуулснаар өндөглөгч тахианы тэжээлийн үнийг 1 кг тутамд 34.1-109.2, 10 өндгөнд оногдох тэжээлийн зардлыг 23.32-555.52 төгрөгөөр бууруулах боломжтой бол тэдгээрийг жорын 12 хувьд хослуулан оролцуулахад 1 кг тэжээлийн үнийг 210-219, 10 өндгөнд оногдох тэжээлийн зардлыг 575.96-735.97 төгрөгөөр

бууруулж байгаа тул орон нутгийн олдоц ихтэй түүхий эдийг ашиглан өндөглөгч тахианы тэжээлийн жорыг цеолит, глицерин, дрожжор баяжуулж, чанар сайтай, үнэ хямдтай тэжээлийг эх орондоо үйлдвэрлэх нь зүйтэй байна гэжээ.

А.Эрдэнэчимэг (2021) Монгол үхэрт зориулсан багсармал тэжээлийн жор боловсруулж тэдгээрийг орон нутгийн гаралтай эрдэс түүхий эд болох цеолит болон глицеринээр баяжуулан малын бие махбодод үзүүлэх нөлөө, махан ашиг шимийн зарим үзүүлэлтийг тодорхойлох туршилт явуулжээ. Судалгааны дүнгээс үзэхэд хүчит багсармал тэжээлийг байгалийн цеолит 2%-аар баяжуулахад нийт үнс 4.5%-аар нэмэгдэж, нийт эслэг 1.2%-аар буурч байгаа бол цеолит 2%+глицерин 6%-ийн холимгоор баяжуулахад нийт үнс 2.7%-аар нэмэгдэж, нийт эслэг 1.3%-аар буурч, органик бодисын шингэц 3.7%-аар нэмэгдэж, ерөнхий шимт чанар 1 мДж солбилцлын энергиэр илүү болж байжээ.

Хүчит багсармал тэжээлийг цеолитоор баяжуулахад үндсэн жороос хоногийн нэмэгдэл жин 184 гр-аар нэмэгдэж, 1 кг нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээл 32.2%-аар буурч байгаа бол цеолит, глицеринийг тодорхой хувиар баяжуулахад хоногийн нэмэгдэл жин 59.4 гр-аар нэмэгдэж, 1 кг нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээл 20.9 %-аар буурахын зэрэгцээ үхрийн цусанд агуулагдах хүчилтөрөгчийн хэмжээ нэмэгдэж, бодисын солилцооны хэвийн үйл ажиллагааг бүрдүүлж байна гэжээ.

## **6. ДАРШНЫ СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ**

А.М.Михин (1929-1932) гандуу нөхцөлд тэжээлийн ургамал илүү сайн даршлагдаж байгааг ажиглаад, өвсөн дарш [сено-силос буюу сенаж] бэлтгэх онолын үндсийг анх боловсруулжээ. Өвсөн дарш бэлтгэх онолын үндэслэл нь сүүний хүчлийн хэмжээ ч биш, рН-ийн нөхцөл ч биш харин физиологийн хуурай орчин болохыг тогтоожээ.

А.А.Зубрилин (1934) Тэжээлийн ургамлууд нь харилцан адилгүй хэмжээний сахар агуулдаг болохоор тэдгээрийн даршлагдах чадвар мөн тийм байх ёстой. Даршлагдах чадвар нь рН-ийг 4.0-4.2 хүртэл буурахад зайлшгүй шаардагдах сахарын хамгийн бага хэмжээ “сахарын минимум”-аас хамаардаг болохыг тогтоожээ.

1943-1944 онд Төв аймгийн Сөгнөгөр, Баянголд наранцэцгийн 6 сорт тарьснаас түргэн болцтой Омский, Пионер, Саратов-169 сортууд үрээ, Круглик, Ждановский-8885, Финксинк сортууд 285-320 ц/га ногоон ургац өгч байсныг дурджээ.

С.Дүгэрсүрэн (1976-1980) Төв аймгийн Борнуур суманд байгалийн хадлангийн ногоогоор өвсөн дарш бэлтгэх судалгааг явуулж эдийн засгийн хувьд ач холбогдолгүй гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн байна. Тэрээр наранцэцэг+хошуу будаа+вандуй, наранцэцэг+хошуу будаа+арвай+вандуйн холимгийг даршинд хэрэглэхээр сонгон шалгаруулж, тэдгээрийг даршлах технологийн горимыг тогтоож, химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг үнэлэн, саалийн үнээний сүүн ашиг шимд дарш, өвсөн даршны нөлөөллийг судалсан байна.

Д.Ринчиндорж (1986-1990) Төв аймгийн Заамар, Сэлэнгэ аймгийн Алтанбулаг сумдад наранцэцэг+хошуу будаа+вандуйн холимог дарш бэлтгэн үхэр бордох ажил явуулсан байна. Тухайн холимог даршны органик бодис 89.26, нийт протеин 8.24, тослог 4.48, эслэг 20.86, АХБ 55.68, үнс 10.74 хувь тус тус байсан ба ерөнхий шимт чанар нь 3.08 мДж солбилцлын энергитэй, 21.29 гр шингэх протеинтэй байна. Эрлийз тугалыг шүүст-хүчит-бүдүүн хэв шинжит жороор өсгөн бойжуулж бордоход хоногийн нэмэгдэл жин хяналтын хэсэгтэй (хүчит-бүдүүн тэжээл) харьцуулахад 5.8-11.0 хувь, энэ үед нэг кг нэмэгдэл жинд зарцуулах тэжээлийн зардлыг 5.4-10.5 хувь багасгаж болохыг тогтоожээ.

Ш.Хашбат (1992) Байран маллагааны үед ашиглаж ирсэн дарш-хүчит-бүдүүн тэжээлийн хэв шинжийн жорыг дарш, манжин-хүчит-бүдүүн тэжээлт жор болгон өөрчилж, азот-эрдсийн нэмэгдлээр баяжуулахад 1 литр сүүнд зарцуулагдах хүчит тэжээл 128-148 гр-аар буурч, жорын шүүслэг чанар дээшлэн шингэц нь сайжрав гэжээ.

С.Дүгэрсүрэн (2000) даршинд зориулан тариалсан наранцэцэг+хошуу будаа+вандуй, наранцэцэг+хошуу будаа+арвай+вандуйн хольц дан наранцэцэгээс илүү дунджаар хуурай бодис 19.3, тэжээлийн нэгж 2.0, шингэх протеин 22.5 хувь илүү байна. Хольцоор бэлтгэсэн сайн чанартай даршны 1 кг 0.18-0.23 тэжээлийн нэгж, 21-28 гр шингэх протеинтэй, 1 тэжээлийн нэгждээ 108-137 гр шингэх протеин ногдож, идэмж дээшлэн 71.1-80.7 хувь байна гэжээ.

Н.Тогтохбаяр, Х.Гэндарам, Э.Уянга нар (2009) судан өвс, төмс, хүнсний ногоо ашиглан 4 хувилбараар жор бүрдүүлж, дарш бэлтгэж туршсан байна. Даршны органик бодис 13.1-29 хувь үүнээс нийт протеин 2.7-4.1, нийт тослог 0.4-0.8, нийт эслэг 2.6-7.5, АХБ 6.1-17.6, нийт үнс 2.6-5.4 хувь тус тус байна. Эндээс судан өвс+байцаа+луувангийн холимог дарш бусад хувилбараас эслэг 0.7-4.9 хувиар их байна гэж дүгнэжээ.

Г.Ононтуул, Б.Баасанжалбуу нар (2011) Төв аймгийн Аргалант суманд хийсэн даршны органик бодисын шингэцийн үзүүлэлт хужиртай даршинд 45.9, давстай даршинд 51.26 хувь, нийт протеин дээрх дарааллаар 2.83, 3.2 хувь, мөн эслэг 3.9, 3.61 хувь тус тус байсан бол ерөнхий шимт чанар хужиртай даршинд 1.73, давстай даршных 1.78 мДж солбилцлын энергитэй байгааг тодорхойлжээ.

Ө.Пүрэвсүрэн, Д.Ринчиндорж, Т.Балдан нар (2012) Төв аймгийн Борнуур сумын Нартын аманд үетэн-алаг өвс, холимог дарш (эрдэнэшиш+арвай+хошуу будаа), улаанбуудай арвайн хольц, улаанбуудайн хивэг бүхий тэжээлээр хар тарлан үүлдрийн үнээг байран маллагааны нөхцөлд тэжээхэд амьдын жин 2.4 хувиар, сүүний гарц 1.32 литрээр буюу даршны нөлөөгөөр 24.26 хувиар нэмэгдсэн байна.

М.Энхжаргал, Д.Ринчиндорж нар (2012) Төв аймгийн Алтанбулагт эрдэнэшиш, хошуу будааг даршилж, химийн найрлага, шимт чанарын үнэлгээг судалжээ. Эрдэнэшишийн даршны чийг 73.8 хувь, нийт протеин 3.24, тослог 0.76, эслэг 6.44, АХБ 12.54, үнс 3.5 хувь, кальци 0.12, фосфор 0.74 хувь, харин хошуу будааны даршинд дээрх дарааллаар 64.5, 6.27, 1.37, 10.9, 12.58, 4.35, 0.26, 1.7 хувь тус тус байна. Органик бодисын шингэц эрдэнэшишийн даршинд 84.43 хувь, 3.15 мДж СоЭ-тэй, хошуу будааны дарш 80.58 хувь, 3.89 мДж солбилцлын энергитэй, эрдэнэшишийн даршны сүүний хүчил 83.3, цуу хүчил 16.7, хошуу будааны даршны сүүний хүчил 68.51, цууны хүчил 31.49 хувь тус тус байна гэжээ.

Монгол оронд даршны ургамлыг тариалах арга, технологи болон түүхий эдийн химийн найрлага, шингэц, шимт чанарыг судалсан дүнгээс үзэхэд шимт чанар нь 1.21-3.89 мДж солбилцлын энергитэй, 21-85 г шингэх протеинтой байв. Гэвч хөл газрын ургамлаар дарш бэлтгэсэн судалгаа туршлага ховор байна.

Иймд орон нутагт арвин, олдоц ихтэй халгай, лууль зэрэг хөл газрын ургамлаар дарш бэлтгэн малын тэжээлийн нөөцийг нэмэгдүүлэх, тэжээлийн өөрийн өртгийг бууруулах чиглэлээр туршилт судалгааны ажил хийх асуудал чухлаар тавигдаж байна.

**АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ**

- Хөдөө аж ахуйн салбарын танилцуулга тайлан 2020
- Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамны веб сайтын мэдээ <https://www.mofa.gov.mn/exp/>
- Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас ирүүлсэн мэдээ
- Сүхбаатар Г. Монголчуудын эртний өвөг. УБ., 1980.10.27
- Үндэсний статистикийн хороо <https://www.1212.mn/>
- Монгол Улсын малын генетик нөөцийн төлөв <https://www.muz.gov.mn/news/view/60>
- Гаалийн ерөнхий газрын мэдээ <https://www.customs.gov.mn/>
- Өнөөгийн монгол орны ургамлын аймгийн зүйлийн бүрдэл, олон янз байдал, М.Ургамал, О.Энхтуяа, Н.Хэрлэнчимэг, Э.Энхжаргал Ц.Бөхчулуун, Г.Бүрэнбаатар, С.Жавхлан 2016
- Монгол Улсад махны үхрийн чиглэлээр явуулсан судалгааны тойм, Д.Гүрбазар (Ph.D), 2019

**СУМЫН ТӨВИЙН НЭГДСЭН ХАЛААЛТ, СУРГУУЛЬ,  
ДОТУУР БАЙРНЫ ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ, ХОЛБОГДОХ БОДЛОГЫН БАРИМТ  
БИЧИГ, ОЛОН УЛСЫН ТӨСӨЛ, ХӨТӨЛБӨРҮҮДИЙН ТАЛААРХ  
ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ**

*Г.Билгээ, П.Уранчимэг, Ц.Ариунаа,  
Б.Туул, Б.Мөнгөнсүвд*

**АГУУЛГА**

ХҮСНЭГГИЙН ЖАГСААЛТ

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

СУМЫН ТӨВИЙН НЭГДСЭН ХАЛААЛТ, СУРГУУЛЬ, ДОТУУР БАЙРНЫ ӨНӨӨГИЙН  
БАЙДАЛ, ХОЛБОГДОХ БОДЛОГЫН БАРИМТ БИЧИГ, ОЛОН УЛСЫН ТӨСӨЛ,  
ХӨТӨЛБӨРҮҮДИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ  
НЭГ. ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГЫН БАРИМТ БИЧИГ

1.1.Улсын Их Хурлаас батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн тойм

1.2.Засгийн газраас батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн тойм

ХОЁР. СУМДЫН ИНЖЕНЕРИЙН ХАНГАМЖИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

2.1.Сумдын инженерийн хангамжтай холбоотой хэрэгжсэн төслийн тойм

2.2.Сумдын инженер, шугам сүлжээ, нэгдсэн халаалт

2.3.Сумдын ЕБС-ийн хичээлийн болон дотуур байрны тохижилт

2.4.Улсын тэргүүний сумдад сумын хөгжилтэй холбоотой хэрэгжсэн төсөл

ГУРАВ. ОЛОН УЛСЫН ТӨСӨЛ ХӨТӨЛБӨР

3.1.Засгийн газрын гадаадын зээл, тусламжийн хөрөнгөөр 2019 оны төсвийн жилд  
хэрэгжүүлсэн төсөл

3.2.ТИКА-ийн Улаанбаатар дахь Хөтөлбөр зохицуулалтын газар

3.3.Монгол дахь Канад сан

3.4.Бусад төсөл хөтөлбөрүүдийн товч тойм

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

ХАВСРАЛТУУД

Хавсралт 1. Сумын төвийн нэгдсэн халаалт, сургууль, дотуур байрны асуудлаар УИХ-аас баталсан хөгжлийн бодлогын баримт бичиг

Хавсралт 2. Сумын төвийн нэгдсэн халаалт, сургууль, дотуур байрны асуудлаар Засгийн газраас баталсан хөгжлийн бодлогын баримт бичиг

Хавсралт 3. Сумдын ЕБС-ийн хичээлийн болон дотуур байрны тохижилтын зарим үзүүлэлт (бүсээр, аймгаар, 2022 он)

**ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ**

- Хүснэгт 1. УИХ-аас батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн жагсаалт
- Хүснэгт 2. Засгийн газраас батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн жагсаалт
- Хүснэгт 3. Сумдын хүн амын бүтэц
- Хүснэгт 4. Улсын төсвийн хөрөнгөөр (19 сум)
- Хүснэгт 5. ОУБ-ын төсөл хөтөлбөрөөр (12 сум)
- Хүснэгт 6. Хэрэгжиж буй болон төлөвлөсөн төсөл (16 сум)
- Хүснэгт 7. 2014-2020 онд төсөл хэрэгжсэн 16 сумын ажлын явц
- Хүснэгт 8. 2020-2022 онд төсөл хэрэгжиж буй 5 сумын ажлын явц
- Хүснэгт 9. ЕБС-ийн тоо (бүсээр, нийслэлээр, 2015-2021 он)
- Хүснэгт 10. ЕБС-д өдрөөр суралцагчдын тоо (бүсээр, нийслэлээр, 2015-2021 он)
- Хүснэгт 11. Суралцагчдын дундаж тоо, өссөн хувь (бүсээр, аймгаар, 2015-2021 он)
- Хүснэгт 12. ЕБС-ийн суралцагчдын дундаж тоо бага буюу 600 хүртэл байгаа аймгуудын үзүүлэлт
- Хүснэгт 13. ЕБС-ийн суралцагчдын дундаж тоо их буюу 800-аас дээш байгаа аймгуудын үзүүлэлт
- Хүснэгт 14. Сумдын ЕБС-ийн барилга байгууламжийн насжилт (2022 он)
- Хүснэгт 15. Сумдын ЕБС-ийн хичээлийн байрны тохижилтын зарим үзүүлэлт (бүсээр, аймгаар, 2022 он)
- Хүснэгт 16. Инженерийн шугам сүлжээтэй, халаалттай, эрчим хүчинд болон интернэтэд холбогдсон ЕБС-ийн хичээлийн байрны жагсаалт (бүсээр, аймгаар, 2022 он)
- Хүснэгт 17. Сумдын ЕБС-ийн барилга байгууламжийн насжилт (2022 он)
- Хүснэгт 18. Сумдын ЕБС-ийн дотуур байрны тохижилтын зарим үзүүлэлт (бүсээр, аймгаар, 2022 он)
- Хүснэгт 19. Инженерийн шугам сүлжээтэй, халаалттай, эрчим хүчинд болон интернэтэд холбогдсон ЕБС-ийн дотуур байрны жагсаалт (бүсээр, аймгаар, 2022 он)

**ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ**

- Зураг 1. Инженерийн хангамжтай орон сууцанд амьдардаг өрхийн тоо (аймгийн төвийн сумдаас бусад сумдаар)
- Зураг 2. Сумын төвийн инженерийн дэд бүтцийн хангамж (2020 онд)
- Зураг 3. Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын Цомхон цогц төлөвлөлт-нийгэм-эдийн засаг-экологийн хувьд хож-хож-хож загвар
- Зураг 5. Нэгдсэн халаалтын зуухтай сумын тоо
- Зураг 6. Нэгдсэн халаалтын зуухгүй сумын тоо
- Зураг 7. Суралцагчдын дундаж тоо, өссөн хувь (улсын дундаж, 2015-2021 он)

**ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ**

АХБ	Азийн хөгжлийн банк
БНПУ	Бүгд Найрамдах Польш Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
БСШУЯ	Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны яам
ЕБЛС	Ерөнхий боловсролын лаборатори сургууль
ЕБЛЦС	Ерөнхий боловсролын лаборатори цогцолбор сургууль
ЕБС	Ерөнхий боловсролын сургууль
ЕБЦС	Ерөнхий боловсролын цогцолбор сургууль
ЗДТГ	Засаг даргын тамгын газар
КСОНС	Канад сангийн Орон нутгийн санаачилга
МУЗГ	Монгол Улсын Засгийн газар
НҮБХХ	Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын хөгжлийн хөтөлбөр
ОНӨҮГ	Орон нутгийн өмчит үйлдвэрийн газар
ОНХС	Орон нутгийн хөгжлийн сан
ТЭЗҮ	техник, эдийн засгийн үндэслэл
УИХ	Улсын Их Хурал
ХХК	Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани
ХЦ	Хилийн цэрэг
ЦБСЦ	Цэцэрлэг, бага сургуулийн цогцолбор
ЭЗХЯ	Эдийн засгийн хөгжлийн яам
ИТА	Инженер техникийн ажилтан

## УДИРТГАЛ

Судалгааны захиалгын дагуу “Сумын төвийн нэгдсэн халаалт, сургууль, дотуур байрны өнөөгийн байдал, холбогдох бодлогын баримт бичиг, олон улсын төсөл, хөтөлбөрүүдийн талаарх тойм мэдээлэл”-ийг УИХ-ын Тамгын газрын Парламентын судалгаа, сургалтын хүрээлэнд гүйцэтгэв.

### **Судалгааны зорилго:**

Сумын төвийн нэгдсэн халаалт, ерөнхий боловсролын сургуулийн хичээлийн болон дотуур байрны тохижилттой холбоотой:

- Монгол Улсын хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүд;
- хэрэгжсэн улс, орон нутгийн төсөв болон олон улсын төсөл, хөтөлбөрүүд;
- сумдын нэгдсэн халаалтын талаарх өнөөгийн байдал;
- сумдын ЕБС-ийн хичээлийн болон дотуур байрны өнөөгийн байдлын талаарх мэдээлэл

**Хамрах хүрээ:** Сумын төвийн нэгдсэн халаалт, ЕБС-ийн хичээлийн болон дотуур байрны тохижилтын талаарх Монгол Улсын хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүд, хэрэгжсэн улс, орон нутгийн төсөв болон олон улсын төсөл, хөтөлбөрүүдийн нээлттэй эх сурвалжийн хүрээнд судалсан.

**Судалгааны бүтэц:** Судалгаа нь удиртгал, судалгааны хураангуй болон дэлгэрэнгүй хэсэг, ашигласан эх сурвалжийн жагсаалт, хавсралт гэсэн бүтэцтэй.

Судалгааны дэлгэрэнгүй хэсэг нь дараах гурван дэд хэсэгтэй:

- 1) Хөгжлийн бодлогын баримт бичиг хэсэгт Улсын Их Хурал болон Засгийн газраас батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн тойм мэдээлэл;
- 2) Сумдын инженерийн хангамжийн өнөөгийн байдал хэсэгт сумдын инженерийн хангамжтай холбоотой хэрэгжсэн төслийн тойм, ЕБС-ийн хичээлийн болон дотуур байрны тохижилт, улсын тэргүүний сумдад сумын хөгжилтэй холбоотой хэрэгжсэн төслийн талаарх тойм мэдээлэл;
- 3) Олон улсын төсөл хөтөлбөр хэсэгт ТИКА-ийн Улаанбаатар дахь Хөтөлбөр зохицуулалтын газар, Монгол дахь Канад сан болон бусад төсөл хөтөлбөрүүдийн товч мэдээлэл зэргийг багтаасан.

**Түлхүүр үг:** Сум, орон нутаг, бүс нутаг, сумын төвийн тохижилт, дулаан, халаалт, нэгдсэн халаалт, эрчим хүч, боловсрол, ерөнхий боловсролын сургууль, хичээлийн байр, дотуур байр



**СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ**

Монгол Улс нь засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийн хувьд 21 аймаг, 333 сум, 9 дүүрэг, 1808 баг, хороонд хуваагдах ба 3.2 сая хүн амтай үүнээс орон нутагт хүн амын 50 орчим хувь нь ажиллаж амьдарч байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлд “...эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах, байнга буюу түр оршин суух газраа сонгох, сурч боловсрох...” эрхтэй гэж заасан. Мөн хуулийн 19 дүгээр зүйлд “...төрөөс хүний эрх, эрх чөлөөг хангахуйц эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн болон бусад баталгааг бүрдүүлэх..., үүргийг иргэнийнхээ өмнө хариуцна” гэж заасан. Энэ хүрээнд төр, засгийн байгууллагаас иргэдийнхээ амьдрах, сурч боловсрох орчин нөхцөлийг сайжруулах чиглэлээр хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгүүд боловсруулан батлаж, хэрэгжүүлэн ажиллаж байна.

Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хуулийн 6.2-т “Монгол Улсын урт хугацааны бодлогын баримт бичиг нь 30 хүртэл жилийн хугацаанд хэрэгжүүлэх “Алсын хараа” байна.” гэж, 6.3-т “Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг нь дунд болон богино хугацааны бодлого, төлөвлөлтийн үндэс байна.” гэж тус тус заасан. Иймд дунд хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг нь “Алсын хараа-2050” урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичгийг хэрэгжүүлэхэд чиглэгдсэн байна.

**Монгол Улсын Их Хурлын тогтоолын хувьд**, Монгол Улсын Их Хурлаас гаргасан урт болон дунд хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдэд тусгагдсан сумын төвийн халаалт, сургууль, дотуур байрны тохижилтын асуудлыг судлан үзлээ. Судалгааны эх сурвалжийг эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн системд бүртгэлтэй Монгол Улсын Их Хурлын 2132 тогтоолоос шүүн бэлтгэв. Урт хугацааны 4 хөгжлийн бодлогын баримт бичиг, дунд хугацааны 17 хөгжлийн бодлогын баримт бичигт сумын төвийн халаалт, сургууль, дотуур байрны асуудлыг тусган хэрэгжүүлж байна. Эдгээр баримт бичгүүдийн зарим нь одоо хүчингүй (урт хугацааны 3, дунд хугацааны 6 хөгжлийн бодлогын баримт бичиг хүчингүй) болсон ч судалгаанд хамруулсан шалтгаан нь тухайн бодлогын баримт бичгүүдийг дахин шинэчлэн боловсруулж баталж байсан, мөн тэр цаг үедээ эдгээр асуудлыг хэрхэн тусган хэрэгжүүлж байсан талаарх мэдээллийг авахад чухал ач холбогдолтой гэж үзсэн болно.

УИХ-аас богино хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг болох “Улсын хөгжлийн жилийн төлөвлөгөө”-г (1992-2020 хүртэл Монгол Улсын эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн үндсэн чиглэл, 2021 оноос Монгол Улсын хөгжлийн төлөвлөгөө нэртэй болсон) баталж байна. Тус бодлогын баримт бичиг нь Монгол Улсыг хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэлд тусгагдсан зорилго, зорилтыг тухайн жилд хэрэгжүүлэх төсөв, санхүүгийн эх үүсвэрийг тусгасан төсөл, арга хэмжээ бүхий төлөвлөлтийн баримт бичиг юм.

*Хүснэгт 1. УИХ-аас батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн жагсаалт<sup>203</sup>*

(Хүснэгтэд хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдийг сүүлд батлагдсан он дарааллаар байрлуулав)

Урт хугацааны (30 хүртэл жил)		Дунд хугацааны (10 хүртэл жил)	
Батлагдсан огноо, дугаар	Баримт бичгийн нэр	Батлагдсан огноо, дугаар	Баримт бичгийн нэр
<b>Улсын Их Хурлын тогтоол</b>			
Улсын Их Хурлын 2020 оны 52 дугаар тогтоол	"Алсын хараа-2050" Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн	Улсын Их Хурлын 2021 оны 106 дугаар тогтоол	Шинэ сэргэлтийн бодлого

<sup>203</sup> Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хууль, <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawld=15403>

	бодлого		
Улсын Их Хурлын 2016 оны 19 дүгээр тогтоол	Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030 <b>ХҮЧИНГҮЙ</b>	Улсын Их Хурлын 2020 оны 23 дугаар тогтоол	Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл
Улсын Их Хурлын 2008 оны 12 дугаар тогтоол	Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилгод суурилсан Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого <b>ХҮЧИНГҮЙ</b>	Улсын Их Хурлын 2016 оны 71 дүгээр тогтоол	Эдийн засгийг сэргээх хөтөлбөр
Улсын Их Хурлын 1996 оны 26 дугаар тогтоол	Монгол Улсын хөгжлийн үзэл баримтлал <b>ХҮЧИНГҮЙ</b>	Улсын Их Хурлын 2015 оны 63 дугаар тогтоол	Төрөөс эрчим хүчний талаар баримтлах бодлого /2015-2030/ <b>ХҮЧИНГҮЙ</b>
		Улсын Их Хурлын 2010 оны 36 дугаар тогтоол	"Шинэ бүтээн байгуулалт" дунд хугацааны зорилтот хөтөлбөр
		Улсын Их Хурлын 2007 оны 10 дугаар тогтоол	Монгол Улсын эрчим хүчний нэгдсэн систем хөтөлбөр <b>ХҮЧИНГҮЙ</b>
		Улсын Их Хурлаас 2005 оны 32 дугаар тогтоол	Сэргээгдэх эрчим хүчний үндэсний хөтөлбөр <b>ХҮЧИНГҮЙ</b>
		Улсын Их Хурлаас 2005 оны 25 дугаар тогтоол	Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилт <b>ХҮЧИНГҮЙ</b>
		Улсын Их Хурлаас 2003 оны 24 дүгээр тогтоол	Монгол Улсын бүсүүдийн хөгжлийн дунд хугацааны стратеги
		Улсын Их Хурлын 2001 оны 57 дугаар тогтоол	Монгол Улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал
		1996/61 тогтоол 2000/33 тогтоол 2004/24 тогтоол 2008/35 тогтоол 2012/37 тогтоол 2016/45 тогтоол 2020/45 тогтоол	ЗГҮАХ 1996-2000 ЗГҮАХ 2000-2004 ЗГҮАХ 2004-2008 ЗГҮАХ 2008-2012 ЗГҮАХ 2012-2016 ЗГҮАХ 2016-2020 ЗГҮАХ 2020-2024

**Монгол Улсын Засгийн газрын тогтоолын хувьд**, Эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем цахим хуудсанд байршуулсан 4922 тогтоол<sup>204</sup>-оос шүүлт хийж, Шинэ сум, Сумын төвийн шинэчлэл, сумын төвийн нэгдсэн халаалт, сургууль, дотуур байрны тохижилт зэрэгтэй холбоотой дараах зургаан тогтоолыг сонгон авч харьцуулан үзлээ. Үүнд:

- 1) Удирдлагын шуурхай байдлыг хангах, үйл ажиллагаагаа бие дааж явуулах боломжийг бүрдүүлэх үүднээс аймгийн эрчим хүчний нэгдсэн үйлдвэрийн харьяалалд байсан төрийн болон төрийн өмчийн оролцоотой сумдын дизелийн цахилгаан станц, халаалтын зуухнуудыг 1996 оны 01 дүгээр сарын 01-ээс сумын Засаг даргын Тамгын газрын мэдэлд шилжүүлэх зорилгоор **“Сумдын дизелийн цахилгаан станц, халаалтын зуухнуудын тухай”** Засгийн газрын 1995 оны 236 дугаар тогтоолыг баталсан.
- 2) "Монгол Улсын Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр"-ийг хэрэгжүүлэх зорилгоор Улсын Их Хурлын 2012 оны 9 дүгээр сарын 18-ны өдрийн 37 дугаар тогтоолын 2.1-д заасныг үндэслэн **“Үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх төлөвлөгөө батлах тухай”** Засгийн газрын 2012 оны 120 дугаар

<sup>204</sup> Засгийн газрын тогтоолууд, <https://legalinfo.mn/mn/law?page=law&cate=33&active=1&page=1&sort=enacteddate&page=1>

тогтоолыг баталсан. Энэхүү төлөвлөгөөнд тусгагдсан арга хэмжээг хугацаанд нь шуурхай хэрэгжүүлж, хяналт тавьж ажиллан, хэрэгжилтийн явцад жил бүрийн 6, 12 дугаар сарын байдлаар хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийж, дүнг Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газарт ирүүлж байхыг Засгийн газрын гишүүд, аймаг, нийслэлийн Засаг дарга нарт үүрэг болгосон байна.

- 3) Улсын Их Хурлын 2012 оны 60 дугаар тогтоол, Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх зорилгоор **“Сумдын хөгжлийн загвар болон түүнд хамаарах нэг маягийн загвар зургийн жагсаалт батлах тухай”** Засгийн газрын 2013 оны 226 дугаар тогтоол баталсан. Нэг маягийн загвар зургийн даалгаврыг гаргах, зураг боловсруулах компанийг нэгдсэн байдлаар сонгон шалгаруулах ажлыг 2013 оны 7 дугаар сард зохион байгуулж, зураг боловсруулах зардлыг "Улсын хэмжээнд 2014-2015 онд хийгдэх хөрөнгө оруулалтын ажлын техник эдийн засгийн үндэслэл, зураг төсөл боловсруулах" зардлаас гаргасан байна.
- 4) Монгол Улсын Их Хурлын 2010 оны 12 дугаар сарын 09-ний өдрийн 72 дугаар тогтоолын 1 дэх хэсгийн 5 дахь заалт, Монгол Улсын Засгийн газрын тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийг үндэслэн Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт тусгагдсан төв, суурин газрын дулаан хангамжийг сайжруулах зорилтыг богино хугацаанд шийдвэрлэх, төрийн хөрөнгө оруулалтыг багасгах, хэрэгжилтийг эрчимжүүлэх зорилгоор **“Зарим аймгийн дулаан хангамжийг сайжруулах төслийг эрчимжүүлэх тухай”** Засгийн газрын 2014 оны 29 дүгээр тогтоолыг баталсан.
- 5) Монгол Улсын 2015 оны төсвийн тухай хуулийг хэрэгжүүлэх зорилгоор **“Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын жагсаалтыг шинэчлэн батлах тухай”** Засгийн газрын 2015 оны 265 дугаар тогтоолыг баталсан. Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын технологийн шийдэл, гүйцэтгэлийн явц, чанар байдал, үр дүн, хөрөнгийн зарцуулалтад байнгын хяналт тавьж ажиллахыг Барилга, хот байгуулалтын сайд болон холбогдох аймгийн Засаг дарга нарт үүрэг болгосон байна. Мөн энэ тогтоол гарсантай холбогдуулан **“Сумын төвийн шинэчлэл” төслийн хүрээнд хийгдэх ажлын жагсаалт батлах тухай** Засгийн газрын 2014 оны 9 дүгээр сарын 18-ны өдрийн 309 дүгээр тогтоолыг хүчингүй болсон юм.
- 6) Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөний 6.2.7.2-т заасан зорилтыг хэрэгжүүлэх зорилгоор **“Сумын хөгжил: инженерийн дэд бүтцийн хангамж төсөл, арга хэмжээг батлах тухай”** Засгийн газрын 2021 оны 161 дүгээр тогтоолыг баталсан. Энэ тогтоолын хавсралтаар баталсан төсөл, арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд шаардагдах зардлыг улсын төсөв, гадаадын зээл тусламжийн эх үүсвэрээс санхүүжүүлэхийг Сангийн сайдад, мэргэжил, арга зүйн удирдлагаар хангаж, хяналт тавьж ажиллахыг Эрчим хүчний сайд, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайд, Барилга, хот байгуулалтын сайд нарт тус тус даалгасан байна. "Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн хангамж" төсөл, арга хэмжээний хүрээнд сумдын Нийтийн аж ахуйн үйлчилгээний байгууллагуудын бүтэц, зохион байгуулалтыг оновчтой болгох, инженерийн дэд бүтцийн барилга, байгууламжийн ашиглалт, үйлчилгээг нэгдсэн байдлаар зохион байгуулж ажиллахыг холбогдох аймаг, сумын Засаг дарга нарт даалгажээ.

*Хүснэгт 2. Засгийн газраас батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн жагсаалт*<sup>205</sup>  
 (Хүснэгтэд хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдийг сүүлд батлагдсан он дарааллаар байрлуулав)

Дунд хугацааны (10 хүртэл жил)		Богино хугацааны (1 жил)	
Батлагдсан огноо, дугаар	Баримт бичгийн нэр	Батлагдсан огноо, дугаар	Баримт бичгийн нэр
<b>Засгийн газрын тогтоол</b>			
Засгийн газрын 2012 оны 120 дугаар тогтоол	Үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх төлөвлөгөө батлах тухай	Засгийн газрын 1995 оны 236 дугаар тогтоол	Сумдын дизелийн цахилгаан станц, халаалтын зуухнуудын тухай
Засгийн газрын 2013 оны 226 дугаар тогтоол	Сумдын хөгжлийн загвар болон түүнд хамаарах нэг маягийн загвар зургийн жагсаалт батлах тухай		
Засгийн газрын 2014 оны 29 дүгээр тогтоол	Зарим аймгийн дулаан хангамжийг сайжруулах төслийг эрчимжүүлэх тухай		
Засгийн газрын 2015 оны 265 дугаар тогтоол	Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын жагсаалтыг шинэчлэн батлах тухай		
Засгийн газрын 2021 оны 161 дүгээр тогтоол	Сумын хөгжил: инженерийн дэд бүтцийн хангамж төсөл, арга хэмжээг батлах тухай		

**Сумдын инженерийн хангамжтай холбоотой хэрэгжсэн төслийн хувьд**, 2020 оны байдлаар иж бүрэн инженерийн шугам сүлжээнд холбогдсон 70 сум байгаа бөгөөд төвлөрсөн болон бие даасан инженерийн бүрэн хангамжтай орон сууцанд амьдардаг 11.267 өрх бүртгэлтэй байна.

Улсын төсвөөр 19 суманд, НҮБ-ын Хөгжлийн хөтөлбөр (НҮБХХ)-ийн санхүүжилтээр 12 суманд, Азийн хөгжлийн банк (АХБ)-ны санхүүжилтээр 16 суманд, нийт 30 суманд инженерийн шугам сүлжээг сайжруулах төсөл, арга хэмжээ хэрэгжсэн байна. Эдгээр төсөл, арга хэмжээний хүрээнд сумын цэвэрлэх байгууламж, усан хангамж, халаалтын зуух, халуун усны шугамыг хэсэгчлэн, эсхүл иж бүрэн байдлаар шийдсэн байна.

Засгийн газрын тогтоолоор батлагдсан **“Сумын төвийн шинэчлэл”** төсөл 2014-2016 онд 16 суманд, 2020-2022 онд 5 суманд хэрэгжиж байна. Эдгээр 17 аймгийн 21 суманд инженерийн шугам сүлжээ шинэчлэх, шинээр барих, цэвэрлэх байгууламж, усан сан, гүний худаг, авто зам барих ажлууд хийгдсэн байна.

Дээрх 16 суманд хэрэгжсэн **“Сумын төвийн шинэчлэл”** төслийн давуу тал нь:<sup>206</sup>

- төвлөрсөн шугам сүлжээнд холбогдсоноор орон нутгийн иргэдийн амьдрах нөхцөл боломж сайжирсан;
- төсвийн байгууллага, айл өрхийг хангахаас гадна орон нутагт жижиг, дунд, үйлдвэрлэл, үйлчилгээ хөгжүүлэх үүднээс үйлдвэрлэл үйлчилгээний гудамж бий болгож, тэр дагуух бизнесийн байгууллагуудыг холбох хэрэгтэй.

<sup>205</sup> Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хууль, <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawid=15403>

<sup>206</sup> Барилгын хөгжлийн төв Хүн амын нутагшилт суурьшлын хөгжлийн ерөнхий төсөл 2020 он

Дутагдалтай тал нь:

- байршлаа оновчтой сонгоогүй, жижиг сумдыг сонгосон;
- инженер-геологийн онцлог нөхцөлийг сайн харгалзаагүй;
- дулаан, цэвэр, бохир ус хэрэглэх үнэ тариф шийдэгдээгүй;
- тухайн орон нутгийн хэрэглэгчид тохируулсан хүчин чадал, технологитой цэвэрлэх байгууламжийг сонгох;
- цэвэрлэх байгууламжийг ашиглалт хариуцах инженер, техникийн ажилтан (ИТА)-ыг орон нутагт бэлтгээгүй, боловсон хүчин дутмаг;
- орон нутгийн саналыг авч зургийн даалгаварт эхний ээлжинд шаардлагатай ажлуудыг тусгаагүй;
- түлхүүр гардуулах гэрээний нөхцөлтэй, зураг төсөлгүйгээр ажил эхлүүлсэн;
- сумын төвийн ерөнхий төлөвлөгөө болон одоо байгаа байршлаар төрийн байгууллагууд болон айл өрхүүд хоорондоо харьцангуй алс хол байршилтай.

Засгийн газар “**Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн хангамж**” төслийг 2021 оны 6 дугаар сараас эхлүүлэн хэрэгжүүлж байна. Уг төслийн хүрээнд Монгол Улсын 19 аймгийн 59 сумдад инженерийн шугам сүлжээ, барилга байгууламжийг шинэчлэх, шинээр барих, сумын иргэдэд нийтийн аж ахуйн үйлчилгээг иж бүрнээр хүргэх, тогтвор суурьшилтай ажиллаж амьдрах нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилготой юм.

2022 оны байдлаар нийт 219 сумыг нэгдсэн халаалтад шилжүүлсэн боловч нэгдсэн халаалтад шилжээгүй буюу объектын галлагаатай<sup>207</sup> 97 сум үлдсэн байна. Тодруулбал, 12 аймгийн 150 сум нэгдсэн халаалтад шилжсэн байна. Үүнээс Говьсүмбэр, Дархан-Уул, Орхон, Өвөрхангай, Өмнөговь, Увс зэрэг 6 аймаг нэгдсэн халаалтын зуухыг бүрэн шийдсэн байна. Мөн Баянхонгор, Баян-Өлгий, Булган, Төв, Ховд, Хэнтий зэрэг 6 аймгийн ихэнх сумд нэгдсэн халаалтын зуухаар хангагдаад байна. Говь-Алтай, Дорнод, Дундговь, Завхан, Хөвсгөл зэрэг 5 аймагт сумдыг нэгдсэн халаалтад шилжүүлэх ажлын хэрэгжилтийг харвал тухайн аймгуудын газар зүйн байршил, аймгийн төвөөс сумдад хүрэх хүчин чадал тодорхой нөлөө үзүүлдэг байна.

**Сумдын ЕБС-ийн хичээлийн болон дотуур байрны тохижилтын хувьд**, Суралцагчдын сурч боловсрох эрхийн баталгааг хангах, сургалтын орчин нөхцөлийг сайжруулах арга хэмжээ авч байгаа хэдий ч хүн амын хурдацтай өсөлт, шилжилт хөдөлгөөн, барилгын насжилт өндөр, ашиглалтын хугацаа дууссан зэрэг шалтгаанаас үүдэн сургуулийн суудлыг нэмэгдүүлэх хэрэгцээ улам бүр өсөж байгаа аж. ЕБС-ийн суралцагчдын тоо 2024 онд 800 мянга, 2030 онд 900 мянга болж өсөх төлөвтэй байна.<sup>208</sup>

Монгол Улсад 2021 оны байдлаар ерөнхий боловсролын нийт **848 сургууль**<sup>209</sup> үйл ажиллагаа явуулж байгаагийн 34 хувь нь нийслэлд, 21 хувь нь хангайн бүсэд, 19 хувь нь төвийн бүсэд, 18 хувь нь баруун бүсэд, 8 хувь нь зүүн бүсэд тус тус байрлаж байна.

Өдрөөр **712353 суралцагч**<sup>210</sup> сурч байгаагийн 48 хувь нь нийслэлийн, 17 хувь нь хангайн бүсийн, 15 хувь нь төвийн бүсийн, 13 хувь нь баруун бүсийн, 7 хувь нь зүүн бүсийн ерөнхий боловсролын сургууль (ЕБС)-уудад тус тус суралцаж байна.

Эндээс харахад 2021 оны ЕБС болон суралцагчдын тоог 2015 оныхтой харьцуулахад ЕБС-ийн тоо 10 хувиар өссөн байхад өдрөөр сурч байгаа суралцагчдын тоо **33 хувиар** өсөж, улсын хэмжээнд ЕБС-уудын ачаалал, нягтрал нэмэгдсэн үзүүлэлттэй байна.

<sup>207</sup> Объектын галлагаа гэдэг нь тухайн байгууламжийг зуухаар галлахыг хэлнэ.

<sup>208</sup> УИХ-ын намрын ээлжит чуулганы 2020 оны 12 дугаар сарын 18-ны өдрийн нэгдсэн хуралдаанд Ерөнхий сайд У.Хүрэлсүхийн хийсэн мэдээллээс. Эх сурвалж: [www.parliament.mn](http://www.parliament.mn)

<sup>209</sup> Үндэсний статистикийн хороо. <https://www.1212.mn>

<sup>210</sup> Үндэсний статистикийн хороо. <https://www.1212.mn>

Улсын хэмжээнд ЕБС-д сурч байгаа суралцагчдын дундаж тоог авч үзвэл, 2015 онд дунджаар 594 суралцагч оногдож байжээ. Энэ тоо жил бүр тогтмол 1.0-5.2 хувиар өссөөр 2021 онд 697 (нийт 17.3 хувь) болж нэмэгдсэн байна.

Хүн амын хурдацтай өсөлт, шилжилт хөдөлгөөн зэрэг шалтгаанаас үүдэн сургуулиудын ачаалал, нягтрал харилцан адилгүй байна. Тухайлбал, ЕБС-д суралцаж байгаа суралцагчдын дундаж тоог бүсээр нь авч үзвэл, 2021 онд баруун бүсэд хамгийн бага буюу дунджаар 588 суралцагч, зүүн бүсэд 686, төвийн бүсэд 669, хангайн бүсэд хамгийн их буюу дунджаар 707 суралцагч тус тус оногдож байна.

8 аймагт ЕБС-ийн суралцагчдын дундаж тоо бага буюу 600 хүртэл байна. Үүнд: Говь-Алтай (422), Дундговь (452), Булган (513), Завхан (526), Баянхонгор (560), Баян-Өлгий (577), Төв (580), Архангай (595) зэрэг аймгууд байна.

6 аймагт ЕБС-ийн суралцагчдын дундаж тоо их буюу 800-аас дээш байна. Үүнд: Орхон (942), Дархан-Уул (940), Хөвсгөл (849), Сүхбаатар (837), Ховд (822), Говьсүмбэр (818) зэрэг аймгууд байна.

Сургуулийн барилга байгууламжийн насжилтыг авч үзвэл, 2022 онд сумдын бүх өмчийн 2584 сургуулийн<sup>211</sup> ашиглаж байгаа нийт 1448 барилга байгууламжийн 42 хувь нь 29 хүртэлх жилийн, 48 хувь нь 30-49 жилийн, 10 хувь нь 50-аас дээш жилийн насжилттай байна.

Сумдын ЕБС-ийн нийт **604 хичээлийн байрны** 82.1 хувь нь стандартад нийцсэн, 23.0 хувь нь инженерийн шугам сүлжээтэй, 77.5 хувь нь халаалттай, 75.5 хувь нь эрчим хүчинд, 50.0 хувь нь интернэтэд тус тус холбогдсон байна. Харин 20.4 хувь нь инженерийн шугам сүлжээ, халаалт, эрчим хүч болон интернэтийн асуудлаа бүрэн шийдсэн байна.

Нийт **409 дотуур байрны** 88.5 хувь нь стандартад нийцсэн, 9.0 хувь нь инженерийн шугам сүлжээтэй, 76.8 хувь нь халаалттай, 65.3 хувь нь эрчим хүчинд, 14.2 хувь нь интернэтэд тус тус холбогдсон байна. Харин 7.6 хувь нь инженерийн шугам сүлжээ, халаалт, эрчим хүч болон интернэтийн асуудлаа бүрэн шийдсэн байна.

**Олон улсын төсөл хөтөлбөрийн хувьд**, Монгол Улсад үйл ажиллагаа явуулж байгаа гадаадын байгууллагууд сум, орон нутагт амьдарч байгаа иргэдийг дэд бүтэц хөгжсөн, тохь тухтай орчинд амьдрах, эрүүл аюулгүй орчинд сурч боловсрох нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилгоор олон төсөл хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж байна.

Монгол Улсын Засгийн газар хөгжлийн түнш улс, олон улсын байгууллагаас 1991-2017 онд нийт 4.38 тэрбум ам.долларын гадаад зээл, 2.62 тэрбум ам.долларын тусламжийг авч ашиглажээ. 2017 онд төсвийн дэмжлэгийн зориулалттай зээлийг оруулаагүй төслийн зээлийн ашиглалт 752.1 тэрбум буюу 309.4 сая ам.доллар байна. 2018 оны төсөвт гадаад төслийн зээлийн ашиглалт 835.9 тэрбум төгрөг, тусламжийн ашиглалт 110.0 тэрбум төгрөгөөр батлагдсан. Хөгжлийн түнш улс, олон улсын байгууллагаас 2019 онд 1,242.3 тэрбум төгрөгийн зээл, тусламж ашиглахаас 525.7 тэрбум төгрөг буюу 42.3 хувийг Азийн хөгжлийн банк, 254.9 тэрбум төгрөг буюу 20.5 хувийг БНХАУ-ын зээл, тусламж эзэлж байна.

Судалгааны ажилд дараах төсөл, хөтөлбөрүүдийн хүрээнд мэдээллийг бэлтгэлээ. Үүнд:

1. Засгийн газрын гадаадын зээл, тусламжийн хөрөнгөөр 2019 оны төсвийн жилд хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр;
2. ТИКА-ийн Улаанбаатар дахь Хөтөлбөр зохицуулалтын газраас хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр;
3. Монгол дахь Канад сангаас хэрэгжүүлсэн төсөл хөтөлбөр болон бусад төсөл.

<sup>211</sup> Үндэсний татистикийн хопоо. [https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST\\_ID=976\\_L20\\_1&type=tables](https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST_ID=976_L20_1&type=tables)

Гадаадын зээл, буцалтгүй тусламжаар хэрэгжсэн төслүүдээс харахад сумдын нэгдсэн халаалт болон сургууль, дотуур байрны тохижилтын ажил (баруун 5 аймаг болон Баянхонгор аймагт цэцэрлэгийн барилга шинээр баригдаж, сургуулийн дотуур байр, анги танхимын тохижилтын ажлууд) түлхүү хийгдсэн байна. Баян-Өлгий, Завхан, Сүхбаатар, Говь-Сүмбэр, Дорнод зэрэг аймгуудад элэгдэж хуучирсан бохир ус цэвэрлэх байгууламжуудыг шинэчлэх, шинээр барих болон хүн амын ундны усны хэрэгцээг хангах төсөл хэрэгжсэн байна.

## СУДАЛГААНЫ ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ХЭСЭГ

### СУМЫН ТӨВИЙН НЭГДСЭН ХАЛААЛТ, СУРГУУЛЬ, ДОТУУР БАЙРНЫ ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ, ХОЛБОГДОХ БОДЛОГЫН БАРИМТ БИЧИГ, ОЛОН УЛСЫН ТӨСӨЛ, ХӨТӨЛБӨРҮҮДИЙН ТАЛААРХ ТОЙМ МЭДЭЭЛЭЛ

#### НЭГ. ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГЫН БАРИМТ БИЧИГ

##### 1.1. Улсын Их Хурлаас батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн тойм

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн 16 дугаар зүйлд “...эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах, байнга буюу түр оршин суух газраа сонгох, сурч боловсрох...” эрхтэй гэж заасан. Мөн хуулийн 19 дүгээр зүйлд “...төрөөс хүний эрх, эрх чөлөөг хангахуйц эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн болон бусад баталгааг бүрдүүлэх..., үүргийг иргэнийнхээ өмнө хариуцна” гэж заасан. Энэ хүрээнд төр засгаас иргэдийнхээ амьдрах, сурч боловсрох орчин нөхцөлийг сайжруулах чиглэлээр хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгүүд боловсруулан батлаж, хэрэгжүүлэн ажиллаж байна.

Улсын Их Хурал (УИХ)-аас гаргасан урт болон дунд хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдэд тусгагдсан сумын төвийн халаалт, сургууль, дотуур байрны тохижилтын асуудлыг энд судлан үзлээ. Судалгааны эх сурвалжийг эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн системд байршсан УИХ-ын нийт 2132 тогтоолоос шүүн бэлтгэв.

Сумын төвийн халаалт, сургууль, дотуур байрны асуудлыг Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын 4, дунд хугацааны хөгжлийн бодлогын 17 баримт бичигт туссан байна. Эдгээр баримт бичгүүдийн зарим нь одоо хүчингүй (урт хугацааны 3, дунд хугацааны 6 хөгжлийн бодлогын баримт бичиг хүчингүй) болсон ч гэсэн судалгаанд хамруулсан шалтгаан нь тухайн бодлогын баримт бичгүүдийг дахин шинэчлэн баталсан, мөн тэр цаг үедээ эдгээр асуудлыг хэрхэн тусган хэрэгжүүлж байсан талаарх мэдээллийг авахад чухал ач холбогдолтой гэж үзсэн болно.

2020 онд батлагдсан Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хуулийн 6.2-т “Монгол Улсын урт хугацааны бодлогын баримт бичиг нь 30 хүртэл жилийн хугацаанд хэрэгжүүлэх “Алсын хараа” байна” гэж, 6.3-т “Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг нь дунд болон богино хугацааны бодлого, төлөвлөлтийн үндэс байна.” гэж тус тус заасан. Иймд дунд хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг нь “Алсын хараа-2050” урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичгийг хэрэгжүүлэхэд чиглэгдсэн байдаг.

*2020 оноос өмнө батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүд*

УИХ-ын 1996 оны 26 дугаар тогтоолоор “Монгол Улсын хөгжлийн үзэл баримтлал”-ыг баталсан.

Монгол Улсын хөгжлийн үзэл баримтлалд тусгагдсан зорилтуудыг хэрэгжүүлэх арга замыг эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн дунд хугацааны болон жил, жилийн үндсэн чиглэл, Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөрт нарийвчлан тусгасан байх шаардлагатай гэсэн байна. Мөн энэхүү баримт бичиг нь “ойрын ирээдүйд улс орны тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг



бататган бэхжүүлэх, хүний чөлөөт хөгжил, нийгмийн дэвшлийг хангах талаар төрөөс баримтлах бодлого, түүнийг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны үндсэн чиглэлийг тодорхойлсон баримт бичиг юм”.

Иймээс уг хөгжлийн баримт бичиг нь 1996-2016 оны хооронд хүчин төгөлдөр үйлчилж, бусад дунд болон богино хугацааны хөгжлийн баримт бичгүүдийн үндэс суурь нь болж байсан.

Тус үзэл баримтлалд зөвхөн “Эдийн засгийн хөгжлийн стратеги”-ийг 3 үе шаттайгаар (**I үе шат** (1996-2000), **II үе шат** (2001-2010), **III үе шат** (2010-2020)) хэрэгжүүлэхээр тусгасан.

Үүний зэрэгцээ УИХ-ын 2008 оны 12 дугаар тогтоолоор “*Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого*” (цаашид “Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого”) батлагдсан.

Үндэсний хөгжлийн цогц бодлогод хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгэм дэх монгол хүний хөгжлийг хангах, тус улсын эдийн засаг, нийгэм, шинжлэх ухаан, технологи, соёл иргэншлийг эрчимтэй хөгжүүлэхэд чиглэсэн ирэх 14 жилийн бодлогыг дэлхий нийт, бүс нутгийн хөгжилтэй нягт уялдуулан цогцоор тодорхойлсон байна.

Үндэсний хөгжлийн цогц бодлогын зорилт нь “хувийн хэвшил тэргүүлсэн эдийн засгийн эрчимтэй өсөлт, монгол хүний хөгжил, түүний дотор боловсрол, эрүүл мэнд, түүнчлэн шинжлэх ухаан, технологи, байгаль орчны тогтвортой хөгжлийг тэргүүлэх чиглэл болгож, хүнийг оюунжуулж, чадваржуулах замаар Мянганы хөгжлийн зорилтын биелэлтийг хангах, өндөр технологи, байгаль орчинд халгүй үйлдвэрлэл, үйлчилгээг эрхэмлэн өсөлтөө хангадаг мэдлэгт суурилсан эдийн засагтай болох, иргэддээ үйлчилдэг, хүний эрх, эрх чөлөөг хангадаг, авлига, хүнд суртлаас ангид ардчилсан төрийн тогтолцоог төлөвшүүлэх замаар Монгол Улсын бүрэн эрхт байдлыг хамгаалан бэхжүүлж, дундаж хөгжилтэй улс болгоход оршино” гэжээ.

Үндэсний хөгжлийн цогц бодлогод Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого, тэргүүлэх чиглэлүүд, тэдгээрийг хэрэгжүүлэх стратеги, хүрэх үр дүнг 2007-2015 онд Мянганы хөгжлийн зорилтыг хангах, эдийн засгийг эрчимтэй хөгжүүлэх, 2016-2021 онд мэдлэгт суурилсан эдийн засагт шилжих хоёр үе шаттай авч үзсэн байна.

УИХ-ын 2016 оны 19 дүгээр тогтоолоор “*Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030*” бодлогын баримт бичиг батлагдсанаар дээрх хоёр бодлогын баримт бичиг хэрэгжилтийн явцдаа хүчингүй болсон.

Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлалыг дунд хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг, Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр, Эдийн засаг, нийгмийг хөгжүүлэх үндсэн чиглэл, улсын төсөвт тусган үе шаттайгаар хэрэгжүүлэх үүргийг Монгол Улсын Ерөнхий сайдад үүрэг болгосон байна.

Монгол Улс 2030 онд нэг хүнд ногдох орлогоороо дунд орлоготой орнуудын тэргүүлэх эгнээнд хүрсэн, тогтвортой өсч байгаа эдийн засгийн олон салбартай, нийгмийн хүрээнд дундаж болон чинээлэг дундаж давхарга давамгайлсан, экологийн тэнцвэртэй байдлыг хадгалсан, тогтвортой ардчилсан засаглалтай улс болно гэж тодорхойлсон байна.

“Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030” бодлогын баримт бичгийг 3 үе шаттайгаар (**I үе шат (2016-2020)**, **II үе шат (2021-2025)**, **III үе шат (2026-2030)**) хэрэгжүүлэхээр төлөвлөсөн байна.

2020 оноос өмнө батлагдаж байсан урт хугацааны бодлогын баримт бичгүүдийн зорилго, зорилтыг дунд болон богино хугацааны бодлогын баримт бичгүүдийн суурь үзүүлэлт, үндсэн чиглэл болгон тусгаж, үе шаттайгаар хэрэгжүүлж байсан.



2020 оноос хойш батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүд

Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн тухай хуулийг 2020 оны 5 дугаар сарын 07-ны өдөр УИХ-аас баталсан. Энэ хуулийн зорилт нь “Монгол Улсын хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн тогтвортой, залгамж чанарыг хангах, үндэсний хэмжээнд хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтөд баримтлах зарчмыг тодорхойлох, хөгжлийн бодлого боловсруулах, төлөвлөх, үр дүнтэй хэрэгжүүлэх, хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийх, мэдээлэх, нэгдсэн, оновчтой тогтолцоог бүрдүүлэх, бодлого, төлөвлөлтийн харилцаанд оролцогчдын эрх, үүргийг тодорхойлох, хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтөд оролцогчдын түншлэлийг зохистойгоор хангах, бодлого, төлөвлөлтийн баримт бичгийн төрөл, хэлбэрийг журамлахтай холбогдсон харилцааг зохицуулж, хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлага, зохион байгуулалтыг бэхжүүлэхэд оршино.” гэж заасан.

Иймээс 2020 оноос хойш батлагдсан урт, дунд, богино хугацааны хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн бусад баримт бичгүүдийг Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн тухай хуульд нийцүүлэн боловсруулж, батлаад байна.

УИХ-ын 2020 оны 52 дугаар тогтоолоор “Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг батлагдсан. Тус бодлогын баримт бичгийн “Хүний хөгжил” хэсгийн Зорилго 2-т “Чанартай амьдралын баталгаа бүхий нийгмийн хамгаалалтай, аз жаргалтай амьдралын ээлтэй орчинд, гэр бүлийн амьдралын баталгаа, улс орны хөгжлийн суурь болсон чанартай боловсролыг хүн бүр эзэмших боломжийг бүрдүүлэн нийгмийн идэвхтэй, эрүүл монгол хүнийг хөгжүүлнэ.” гэж, “Эдийн засаг” хэсгийн Зорилго 4-т “Эдийн засгийн тогтвортой өсөлт иргэн бүрдээ хүрсэн, дундаж давхарга зонхилсон, ядуурал эрс буурсан, эдийн засгийн хөгжлийн бодлогын суурийг бүрдүүлж, дотоод хэрэгцээгээ өөрсдөө хангадаг, экспорт эрчимжсэн, хөрөнгө оруулалт, хуримтлалын чадавхаа бүрдүүлсэн, олон тулгуурт эдийн засагтай улс болно.” гэж тус тус заасан.

Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогод тусгагдсан эдгээр зорилго, зорилтод нийцсэн дунд болон богино хугацааны бодлогын баримт бичгүүд батлагдан мөрдөгдөж байна. Тухайлбал: Дунд хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичиг болох “Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл”-ийг УИХ-ын 2020 оны 23 дугаар тогтоолоор, “Шинэ сэрээлтийн бодлого”-ыг УИХ-ын 2021 оны 106 дугаар тогтоолоор, “Засгийн газрын үйл ажиллагааны 2020-2024 оны хөтөлбөр”-ийг УИХ-ын 2020 оны 24 дүгээр тогтоолоор тус тус баталсан.

Эдгээр дунд хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдэд “Алсын хараа-2050” урт хугацааны хөгжлийн бодлогын баримт бичигт тусгагдсан зорилго, зорилтыг нарийвчлан тусган хэрэгжүүлж байна.

УИХ-аас баталсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийг Хавсралт 1-т үзүүлэв.

**1.2.Засгийн газраас батлагдсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийн тойм**

Эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн систем цахим хуудсанд байршуулсан Засгийн газраас баталсан 4922 тогтоолоос<sup>212</sup> шүүлт хийж, сумын төвийн нэгдсэн халаалт, ЕБС-ийн хичээлийн болон дотуур байрны тохижилттой холбоотой дараах зургаан тогтоолыг сонгон авч харьцуулан үзлээ. Үүнд:

1) Удирдлагын шуурхай байдлыг хангах, үйл ажиллагаагаа бие дааж явуулах боломжийг бүрдүүлэх үүднээс аймгийн эрчим хүчний нэгдсэн үйлдвэрийн харьяалалд байсан төрийн болон төрийн өмчийн оролцоотой сумдын дизелийн цахилгаан станц,

<sup>212</sup> Засгийн газрын тогтоолууд,  
<https://legalinfo.mn/mn/law?page=law&cate=33&active=1&page=1&sort=enacteddate&page=1>

халаалтын зуухнуудыг 1996 оны 01 дүгээр сарын 01-нээс сумын Засаг даргын Тамгын газрын мэдэлд шилжүүлэх зорилгоор “Сумдын дизелийн цахилгаан станц, халаалтын зуухнуудын тухай” Засгийн газрын 1995 оны 236 дугаар тогтоолыг баталсан.

2) “Монгол Улсын Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр”-ийг хэрэгжүүлэх зорилгоор Улсын Их Хурлын 2012 оны 9 дүгээр сарын 18-ны өдрийн 37 дугаар тогтоолын 2.1-д заасныг үндэслэн “Үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх төлөвлөгөө батлах тухай” Засгийн газрын 2012 оны 120 дугаар тогтоолыг баталсан. Энэхүү төлөвлөгөөнд тусгагдсан арга хэмжээг хугацаанд нь шуурхай хэрэгжүүлж, хяналт тавьж ажиллан, хэрэгжилтийн явцад жил бүрийн 6, 12 дугаар сарын байдлаар хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийж, дүнг Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газарт ирүүлж байхыг Засгийн газрын гишүүд, аймаг, нийслэлийн Засаг дарга нарт үүрэг болгосон байна.

3) УИХ-ын 2012 оны 60 дугаар тогтоол, Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх зорилгоор “Сумдын хөгжлийн загвар болон түүнд хамаарах нэг маягийн загвар зургийн жагсаалт батлах тухай” Засгийн газрын 2013 оны 226 дугаар тогтоолоор баталсан. Уг тогтоол нь дараах хавсралттай:

- “Сумдын хөгжлийн загвар”-ыг 1 дүгээр хавсралт;<sup>213</sup>
- “Сумдын нийгмийн үйлчилгээний болон үйлдвэрлэл, бизнесийн барилга байгууламжийн нэг маягийн загвар зургийн жагсаалт”-ыг 2 дугаар хавсралт;<sup>214</sup>
- “Нэг цэгийн үйлчилгээ үзүүлэх болон нэг дор байрлан үйл ажиллагаа явуулах байгууллагуудын барилга байгууламжийн жагсаалт”-ыг 3 дугаар хавсралт.<sup>215</sup>

Нэг маягийн загвар зургийн даалгаврыг гаргах, зураг боловсруулах компанийг нэгдсэн байдлаар сонгон шалгаруулах ажлыг 2013 оны 7 дугаар сард зохион байгуулж зураг боловсруулах зардлыг “Улсын хэмжээнд 2014-2015 онд хийгдэх хөрөнгө оруулалтын ажлын техник эдийн засгийн үндэслэл, зураг төсөл боловсруулах” зардлаас гаргасан байна.

4) УИХ-ын 2010 оны 72 дугаар тогтоолын 1.5, Монгол Улсын Засгийн газрын тухай хуулийн 7.2-ийг үндэслэн Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт тусгагдсан төв, суурин газрын дулаан хангамжийг сайжруулах зорилтыг богино хугацаанд шийдвэрлэх, төрийн хөрөнгө оруулалтыг багасгах, хэрэгжилтийг эрчимжүүлэх зорилгоор “Зарим аймгийн дулаан хангамжийг сайжруулах төслийг эрчимжүүлэх тухай” Засгийн газрын 2014 оны 29 дүгээр тогтоолыг баталсан. Тогтоолын хүрээнд:

- Монгол Улсын 2014 оны төсвийн тухай хуульд тусгагдсан Баянхонгор, Завхан, Өвөрхангай, Архангай, Дундговь, Хэнтий, Говь-Алтай, Төв, Говьсүмбэр аймгийн төвд шинээр дулааны станц, дулааны шугам барих, сумдын төвлөрсөн дулаан хангамжийн ажлыг төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн хүрээнд хөрөнгө оруулагчийг сонгон шууд гэрээ байгуулан хэрэгжүүлэх;
- аймгийн төвүүдэд шинээр баригдах дулааны станцын зуухны сонголтыг орон нутгийн нүүрсний шинж чанар, онцлогт тохируулан байгальд ээлтэй технологийг сонгон, станцын цаашдын найдвартай ажиллагааг хангах үүргийг төр, хувийн хэвшлийн хамтын ажиллагааны гэрээнд тусган хэрэгжүүлэх;
- төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн хүрээнд хэрэгжих дээрх төслүүдийг амжилттай хэрэгжүүлж эхлүүлэх, Монгол Улсын 2014 оны төсвийн тухай хуульд тусгагдсан холбогдох зардлыг төр, хувийн хэвшлийн хамтын ажиллагааны гэрээнд тусгасан нөхцөлөөр санхүүжүүлэх;

<sup>213</sup> Засгийн газрын 2013 оны 226 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=205932&showType=1>

<sup>214</sup> Засгийн газрын 2013 оны 226 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=205934&showType=1>

<sup>215</sup> Засгийн газрын 2013 оны 226 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=205936&showType=1>

- орон нутгийн дулаан хангамжийн системүүдийг үр ашигтай ажиллуулах, тэдгээрийн ашиглалт, засвар үйлчилгээний талаар болон боловсон хүчин, цалин хөлс, үнэ тарифын нэгдсэн бодлогоор хангаж, дэмжлэг үзүүлж ажиллахыг холбогдох сайд нарт үүрэг болгосон байна.

5) Монгол Улсын 2015 оны төсвийн тухай хуулийг хэрэгжүүлэх зорилгоор “Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын жагсаалтыг шинэчлэн батлах тухай” Засгийн газрын 2015 оны 265 дугаар тогтоолыг баталсан. Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын технологийн шийдэл, гүйцэтгэлийн явц, чанар байдал, үр дүн, хөрөнгийн зарцуулалтад байнгын хяналт тавьж ажиллахыг Барилга, хот байгуулалтын сайд болон холбогдох аймгийн Засаг дарга нарт үүрэг болгосон байна. Мөн энэ тогтоол гарсантай холбогдуулан “Сумын төвийн шинэчлэл” төслийн хүрээнд хийгдэх ажлын жагсаалт батлах тухай” Засгийн газрын 2014 оны 9 дүгээр сарын 18-ны өдрийн 309 дүгээр тогтоол хүчингүй болсон.

6) Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөний 6.2.7.2-т заасан зорилтыг хэрэгжүүлэх зорилгоор “Сумын хөгжил: инженерийн дэд бүтцийн хангамж төсөл, арга хэмжээг батлах тухай” Засгийн газрын 2021 оны 161 дүгээр тогтоолыг баталсан. Энэ тогтоолын хавсралтаар баталсан төсөл, арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд шаардагдах зардлыг улсын төсөв, гадаадын зээл тусламжийн эх үүсвэрээс санхүүжүүлэхийг Сангийн сайдад, мэргэжил, арга зүйн удирдлагаар хангаж, хяналт тавьж ажиллахыг Эрчим хүчний сайд, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайд, Барилга, хот байгуулалтын сайд нарт тус тус даалгасан байна.

“Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн хангамж” төсөл, арга хэмжээний хүрээнд сумдын Нийтийн аж ахуйн үйлчилгээний байгууллагуудын бүтэц, зохион байгуулалтыг оновчтой болгох, инженерийн дэд бүтцийн барилга, байгууламжийн ашиглалт, үйлчилгээг нэгдсэн байдлаар зохион байгуулж ажиллахыг холбогдох аймаг, сумын Засаг дарга нарт даалгажээ.

Жич: Судалгааны явцад нийт 9 тогтоол илэрсэн ба 1 нь хүчингүй болсон байсан бол нөгөө 2 нь захиалагчийн эрэлтээс гадуур харилцааг зохицуулж байсан тул судалгаанд хамруулаагүй болно.

Засгийн газраас баталсан хөгжлийн бодлогын баримт бичгийг Хавсралт 2-т үзүүлэв.

**ХОЁР. СУМДЫН ИНЖЕНЕРИЙН ХАНГАМЖИЙН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ**

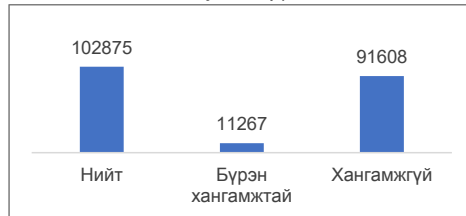
**2.1.Сумдын инженерийн хангамжтай холбоотой хэрэгжсэн төслийн тойм**

Монгол Улс нь засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийн хувьд 21 аймаг, 333 сум, 9 дүүрэг, 1808 баг, хороонд хуваагдах ба 3.2 сая хүн амтай үүнээс орон нутагт хүн амын 50 орчим хувь нь ажиллаж амьдарч байна.

Хүснэгт 3. Сумдын хүн амын бүтэц

	Суурин хүн амын тоо	Сумын тоо	Нийт сумдын эзлэх хувь
1.	1000 хүртэлх	200	64
2.	1001-2000 хүртэлх	78	25
3.	2001-ээс дээш	31	11

Зураг 1. Инженерийн хангамжтай орон сууцанд амьдардаг өрхийн тоо (аймгийн төвийн сумдаас бусад сумдаар)



Эх сурвалж: YCG

2020 оны байдлаар иж бүрэн инженерийн шугам сүлжээнд холбогдсон 70 сум байгаа бөгөөд төвлөрсөн болон бие даасан инженерийн бүрэн хангамжтай орон сууцанд амьдардаг 11.267 өрх бүртгэлтэй байна.

Зураг 2. Сумын төвийн инженерийн дэд бүтцийн хангамж (2020 онд)



Барилга хот байгуулалтын яамны 2022 оны тайланд дурдсан сумын төвийн хөгжилтэй холбоотой төслүүдийн явцаас дурдвал:<sup>216</sup>

- 1) 2020 онд улсын төсвийн хөрөнгө оруулалтаар “Сумын төвийн шинэчлэл” төслийг 5 аймгийн 5 сумын төвд хэрэгжүүлэх ажил эхэлсэн байна. Үүнээс:
  - Архангай аймгийн Эрдэнэмандал, Баянхонгор аймгийн Өлзийт, Өвөрхангай аймгийн Хайрхандулаан сумдын ажил дуусаж, 2021 онд ашиглалтад оруулсан;

<sup>216</sup> Барилга хот байгуулалтын яам 2022 он

- Завхан аймгийн Отгон сумын болон Хэнтий аймгийн Батноров сумын төслийн ажлын гүйцэтгэл 75 хувьтай байна.
- 2) 2021 онд улсын төсвийн хөрөнгө оруулалтаар 2 аймгийн 3 сумын төвд хэрэгжүүлэх ажил эхэлсэн байна. Үүнээс:
    - Хэнтий аймгийн Галшар, Баянхонгор аймгийн Галуут сум, Эрдэнэцогт сумын ажлын гүйцэтгэл 10-40 хувьтай байна.
  - 3) 2022 онд улсын төсвийн хөрөнгө оруулалтаар 8 аймгийн 10 сумын төвд хэрэгжүүлэх ажил эхэлсэн байна. Үүнээс:
    - Архангай аймгийн Ихтамир, Баянхонгор аймгийн Баацагаан, Говь-Алтай аймгийн Алтай, Дорнод аймгийн Дашбалбар, Дундговь аймгийн Луус, Өвөрхангай аймгийн Бат-Өлзий, Уянга, Хужирт, Төв аймгийн Дэлгэрхаан, Хэнтий аймгийн Дэлгэрхаан сумдын инженерийн дэд бүтцийн хангамжийн шугам сүлжээ, барилга байгууламжийг барьж байгуулах ажлын даалгаврыг боловсруулж батлуулан, ажил гүйцэтгүүлэх нээлттэй тендерийг зарлаад байна;
    - дээрх 10 сумдын инженерийн дэд бүтцийн хангамжийн зураг төсөл боловсруулах ажлын даалгаврыг боловсруулж батлуулан, тендерийг зарлаад байна.
  - 4) АХБ-ны техник туслалцааны хүрээнд 2022 онд нэг сая ам.долларын хөрөнгөөр ТЭЗҮ хийгдэхээр шийдвэрлэгдсэн бөгөөд үүний үр дүнд 2023 онд АХБ-ны санхүүжүүлэлтийн асуудал шийдвэрлэгдэх юм байна.
  - 5) Төрийн өмчийн Концессын зүйлийн жагсаалтад “Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн төсөл, арга хэмжээ”-г хэрэгжүүлэхээр ЭЗХЯ-нд санал хүргүүлсэн байна.

*Зураг 3. Баянхонгор аймгийн Баянлиг сумын Цомхон цогц төлөвлөлт – нийгэм-эдийн засаг-экологийн хувьд хож-хож-хож загвар*



*Сумын төвд хэрэгжсэн болон хэрэгжүүлэхээр төлөвлөсөн төслийн байршлууд*

Улсын төсөв, НҮБ-ын Хөгжлийн хөтөлбөр (НҮБХХ)-ийн санхүүжилт, Азийн хөгжлийн банк (АХБ)-ны санхүүжилтээр 2012-2020 онд нийт 30 суманд инженерийн шугам сүлжээг сайжруулах төсөл арга хэмжээ хэрэгжсэн байгааг хүснэгтээр үзүүлэв.

**Хүснэгт 4. Улсын төсвийн хөрөнгөөр (19 сум)**

	Аймгийн нэр	Сумын нэр	Хэрэгжүүлсэн он	Тайлбар
<b>“Сумын төвийн шинэчлэл” төсөл</b>				
1.	Архангай	Тариат	2014-2020	3000 хүртэл хүнтэй сумд цэвэрлэх байгууламж 100м3, ус хангамж 75м3 (1-2 ш), зуух 1мвт-3 ш, халуун усны шугам 1.3 км
2.	Баян-Өлгий	Цэнгэл		
3.	Булган	Хутаг-Өндөр		
4.	Говь-Алтай	Дэлгэр		
5.	Дорнод	Баян-Уул		
6.	Дундговь	Өлзийт		
7.	Завхан	Тосонцэнгэл		3000-5000 хүнтэй суманд цэвэрлэх байгууламж 150м3/хон, ус хангамж 118 м3/хон, зуух 1мвт-4 ш, халуун усны шугам 1,6 км
8.	Өвөрхангай	Богд		
9.	Өмнөговь	Цогт-Овоо		
10.	Сүхбаатар	Эрдэнэцагаан		
11.	Сэлэнгэ	Цагааннуур		
12.	Төв	Лүн		
13.	Увс	Тэс		5000-с их хүнтэй суманд цэв/ бай 250 м3/хон, ус хангамж, 220м3/хон 1-3 ш, зуух 1мвт-6 ш, халуун усны шугам 2,5 км
14.	Ховд	Зэрэг		
15.	Хэнтий	Биндэр		
16.	Хөвсгөл	Цэцэрлэг		
<b>“Шинэ сумын төв” төсөл</b>				
17.	Баянхонгор	Баянлиг	2012-2014	Зуух 902 вт, 1.1 км шугам, 65м3 цэвэрлэх байгууламж
18.		Бууцагаан		
19.		Замын-Үүд		

Эх сурвалж: Барилга, хот байгуулалтын яам

**Хүснэгт 5. Олон улсын байгууллагын төсөл, хөтөлбөрөөр (12 сум)**

<b>Хөдөөгийн ус хангамж, ариун цэврийн байгууламжийн /мон13-302 төсөл/ НҮБХХ-ийн санхүүжилт</b>				
20.	Дундговь	Гурвансайхан	2014-2016	1,2 мвт зуух 1.4 мвт зуух Усан сан 25м3-2 ш, цэвэрлэх байгууламж 50м3/хон, Бүрэгхангай, Тэшиг – 50м3/хон
21.		Дэлгэрцогт		
22.	Төв	Сэргэлэн		
23.		Зүүндэлгэр		
24.	Булган	Бүрэн		
25.		Бүрэгхангай		
26.	Өвөрхангай	Тэшиг		
27.		Баянгол		
28.		Сант		
<b>Инженерийн шугам сүлжээг сайжруулах /g0204 төсөл/ АХБ-ны санхүүжилт</b>				
29.	Өмнөговь	Ханбогд	2016-2018	100м3 усан сан 2, 200м3 цэвэрлэх байгууламж, Ханбогд 600м3/хон цэвэрлэх байгууламж
30.		Цогтцэций		
31.		Гурвантэс		
32.	Дорноговь	Замын-Үүд		

Эх сурвалж: Барилга, хот байгуулалтын яам

Хүснэгт 6. Хэрэгжиж буй болон төлөвлөсөн төсөл (16 сум)

	Аймгийн нэр	Сумын нэр	Хэрэгжүүлсэн он	Тайлбар
<b>Сумын төвийн шинэчлэл төсөл</b>				
1.	Архангай	Эрдэнэмандал	2020-2021	50м3 цэвэрлэх байгууламж, 50м3/60м3/100м 3 усан сан, одоо байгаа халаалтын зуухаас авах шинэчлэх, 700 м зам, айл өрх байхгүй, төсвийн байгууллага бусад
2.	Завхан	Отгон		
3.	Баянхонгор	Өлзийт		
4.	Говь-Алтай	Дэлгэр		
5.	Өвөрхангай	Хайрхандулаан		
6.	Хэнтий	Батноров		
<b>Инженерийн шугам сүлжээ</b>				
7.	Ховд	Булган	2019-2021	Иж бүрэн шугам сүлжээ, иж бүрэн цэвэр, бохир, шугам сүлжээ цэвэрлэх байгууламж
8.	Дорноговь	Алтанширээ		
9.		Хатанбулаг		
10.		Даланжаргалан		
11.	Өмнөговь	Манлай		
12.		Мандал-Овоо		
<b>АХБ-ны төсөл</b>				
13.	Увс	Өмнөговь	2020-2021	Аймаг, сумын бүсчилсэн хөгжлийн хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөр төсөл
14.	Баян-Өлгий	Дэлүүн	2021-2022	
15.	Дундговь	Эрдэнэдалай	2021-2022	Цэвэр ус, бохир, цэвэрлэх байгууламж
16.	Өвөрхангай	Хужирт	2021-2022	Гадна цэвэр ус хангамж

Эх сурвалж: Барилга, хот байгуулалтын яам

“Сумын төвийн шинэчлэл төсөл” 2014-2016 онд 16 суманд, 2020-2022 онд 5 суманд хэрэгжиж байна. Эдгээр 17 аймгийн 21 суманд инженерийн шугам сүлжээ шинэчлэх, шинээр барих, цэвэрлэх байгууламж, усан сан, гүний худаг, авто зам барих ажлууд хийгдсэн байна.

Хүснэгт 7. 2014-2020 онд төсөл хэрэгжсэн 16 сумын ажлын явц<sup>217</sup>

Д/д	Төсөл, арга хэмжээний нэр, хүчин чадал, байршил	Гүйцэтгэгч компани	Гэрээний дүн /сая төг/	Санхүүжилт		Гүйцэтгэл-ийн хувь %/
				Дүн /сая төг/	Хувь %/	
1	Архангай аймаг Тариат сум	“Эх голомтын илч” ХХК	4800	4800	100	100
2	Баян-Өлгий аймаг Цэнгэл сум	“Агайн” ХХК	4900	4900	100	100
3	Булган аймаг Хутаг-Өндөр сум	“Эрхэт наран” ХХК, “Илчит хутаг” ОНӨААТҮГ, “НKB international holding” ХХК	5001.7	5001.7	100	100
4	Говь-Алтай аймаг Дэлгэр сум	“Мандал голомт” ХХК	5000	3500	70	70
5	Дорнод аймаг Баян-уул сум	“Монгол дайван” ХХК	5000	5000	100	100
6	Дундговь аймаг Өлзийт сум	“Санжат” ХХК	5000	5000	100	100
7	Завхан аймаг Тосонцэнгэл сум	“Тэнгэрийн тэмдэг” ХХК	4996	4996	100	100
8	Өвөрхангай аймаг Богд сум	“Одкон холдинг” ХХК	4800	4800	100	100
9	Өмнөговь аймаг Цогт-Овоо сум	“Монгол дайван” ХХК	5000	5000	100	100
10	Сүхбаатар аймаг Эрдэнэцагаан сум	“Монгол дайван” ХХК	5000	5000	100	100
11	Сэлэнгэ аймаг Цагааннуур сум	“Бумбод” ХХК	5000	5000	100	100
12	Төв аймаг Лүн сум	“Ану сервис” ХХК	4978	4978	100	100
13	Увс аймаг Тэс сум	“Сантех Увс” ХХК	4980	4980	100	100
14	Ховд аймаг Зэрэг сум	“Алтайн буйлаас” ХХК	5000	5000	100	100
15	Хөвсгөл аймаг Цэцэрлэг сум	“Сан” ХХК	5000	5000	100	100
16	Хэнтий аймаг Биндэр сум	“Монгол дайван” ХХК	5000	5000	100	100
	Нийт дүн		79 455.7	77 955.7	98.1%	98.1%

Эх сурвалж: Барилга, хот байгуулалтын яам

<sup>217</sup> <https://gazar.gov.mn/storage/reports/March2022/qTiIRNxm5Sjh7dmi7Y6c.pdf>



**Хүснэгт 8. 2020-2022 онд төсөл хэрэгжиж буй 5 сумын ажлын явц<sup>218</sup>**

Д/д	Төсөл, арга хэмжээний нэр, хүчин чадал, байршил	Гүйцэтгэгч компани	Гэрээний дүн /сая төг/	Санхүүжилт		Гүйцэтгэл-ийн хувь /%/
				Дүн /сая төг/	Хувь /%/	
1	Хэнтий аймаг Галшар сум	"Цагаан зуун" ХХК	4000.0	1600	40	40
2	Хэнтий аймаг Батноров сум	"Грийн ресурс констракшн" ХХК	4000.0	2529.2	65	70
3	Завхан аймаг Отгон сум	"Сэрвэн овоот" ХХК	4000.0	3343.9	83	83
4	Өвөрхангай аймаг Хайрхан дулаан сум	"Цагаан зуун" ХХК	3077.0	3077.0	100	100
5	Баянхонгор аймаг Өлзийт сум	"Бурхант хясаат" ХХК	3990.0	3990.0	100	100
	Нийт		19067.0	14540.1	89.8	91.4

Эх сурвалж: Барилга, хот байгуулалтын яам

“Сумын төвийн шинэчлэл” төсөл хэрэгжсэн 16 сумын сургаамж<sup>219</sup>

**Давуу тал:**

- төвлөрсөн шугам сүлжээнд холбогдсоноор орон нутгийн иргэдийн амьдрах нөхцөл боломж сайжирсан;
- төсвийн байгууллагууд, айл өрхийг хангахаас гадна орон нутагт жижиг, дунд, үйлдвэрлэл, үйлчилгээ хөгжүүлэх үүднээс үйлдвэрлэл үйлчилгээний гудамж бий болгож, тэр дагуух бизнесийн байгууллагуудыг холбох хэрэгтэй.

**Дутагдалтай тал:**

- байршлаа оновчтой сонгоогүй, жижиг сумдыг сонгосон;
- инженер-геологийн онцлог нөхцөлийг сайн харгалзаагүй;
- дулаан, цэвэр, бохир ус хэрэглэх үнэ тариф шийдэгдээгүй;
- тухайн орон нутгийн хэрэглэгчид тохируулсан хүчин чадал, технологитой цэвэрлэх байгууламжийг сонгох;
- цэвэрлэх байгууламжийг ашиглалт хариуцах ИТА-ыг орон нутагт бэлтгээгүй боловсон хүчин дутмаг;
- орон нутгийн саналыг авч зургийн даалгаварт эхний ээлжинд шаардлагатай ажлуудыг тусгаагүй;
- түлхүүр гардуулах гэрээний нөхцөлтэй, зураг төсөлгүйгээр ажил эхлүүлсэн;
- сумын төвийн ерөнхий төлөвлөгөө болон одоо байгаа байршлаар төрийн байгууллагууд болон айл өрхүүд хоорондоо харьцангуй алс хол байршилтай.

Сүхбаатар аймагт сумын хөгжилтэй холбоотой хэрэгжсэн төсөл<sup>220</sup>

Эрдэнэцагаан сумын төвд хэрэгжсэн “Сумын төвийн шинэчлэл төсөл”-ийн хувьд:

- Уурын зуухны барилга, тоног төхөөрөмж, дулаан хангамжийн шугам сүлжээг 2020 онд байнгын ашиглалтад оруулж ,өнөөдрийг хүртэл үйл ажиллагаа явуулж байна (төсөвт байгууллагууд төвлөрсөн дулаан хангамжид холбогдсон).
- Усан сангийн барилга байгууламж, гүний худгууд, ус хангамж, ариутгах татуургын шугам сүлжээ, цэвэрлэх байгууламж (төсөвт байгууллагууд төвлөрсөн ус дулаан,

<sup>218</sup> Мөн тэнд

<sup>219</sup> Барилгын хөгжлийн төв Хүн амын нутагшилт суурьшлын хөгжлийн ерөнхий төсөл 2020 он

<sup>220</sup> Сүхбаатар аймгийн Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, хөрөнгө оруулалтын хэлтэс 2022 он



ариутгах татуургын хангамжид холбогдох боломжтой болсон)-ийг тавьж ашиглалтад оруулсан, мөн 540 метр авто замын далан, явган зам гэрэлтүүлэг, төв талбайн тохижилт, газар чөлөөлөлт зэрэг ажлыг хийж гүйцэтгэсэн байна.

- Эрдэнэцагаан сумын төвд цэвэр ус дулаан хангамж, ариутгах татуургын шугам сүлжээг хариуцаж “Чоногол” ОНӨҮГ ажиллаж байна.

Засгийн газрын 2021 оны 161 дүгээр тогтоолоор батлагдсан “Сумын хөгжил: инженерийн дэд бүтцийн хангамж”-ийн хүрээнд Онгон, Дарьганга, Мөнххаан, Баяндэлгэр сум хамрагдсан.

- Тогтоолын хүрээнд сумдын төвд бий болох инженерийн дэд бүтцийн шугам сүлжээ, хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөөний ажлыг төлөвлөх, төвлөрсөн ус дулаан хангамжийн систем, ариутгах татуургын шугам, уурын зуух, цэвэрлэх байгууламж, усан сан, түгээх байр, гүний худаг, гэрэлтүүлэг, нийтийн халуун ус, хотын цэгийн менежмент гэх мэт ажлууд хийгдэх юм.
- Баяндэлгэр сумын ТЭЗҮ, ажлын зураг төслийг Барилга хот байгуулалтын сайдын багцын хөрөнгөөр 2022 онд хийж гүйцэтгэхээр инженерийн шугам сүлжээний зураг төслийн “DMT” ХХК, орон нутгийн төсвөөр Дарьганга сумын ТЭЗҮ, ажлын зургийг “Дөрвөн гүн” ХХК-ууд шалгараад тус тус ажлаа эхэлсэн байна.
- Онгон, Мөнххаан сумын ТЭЗҮ, ажлын зургийн даалгаврыг боловсруулж, батлуулаад байна.

## **2.2.Сумдын инженер, шугам сүлжээ, нэгдсэн халаалт**

Монгол Улсын Засгийн газар “Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн хангамж” төслийг 2021 оны 6 дугаар сараас эхлүүлэн хэрэгжүүлж байна. Уг төслийн хүрээнд Монгол Улсын 19 аймгийн 59 сумдад инженерийн шугам сүлжээ, барилга байгууламжийг шинэчлэх, шинээр барих, сумын иргэдэд нийтийн аж ахуйн үйлчилгээг иж бүрнээр хүргэх, тогтвор суурьшилтай ажиллаж амьдрах нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилготой юм.

2022 оны байдлаар Монгол Улсын 21 аймгийн 333 сумдаас нийт 219 сумыг нэгдсэн халаалтад шилжүүлсэн боловч нэгдсэн халаалтад шилжээгүй буюу объектын галлагаа<sup>221</sup>тай 97 сум байна.

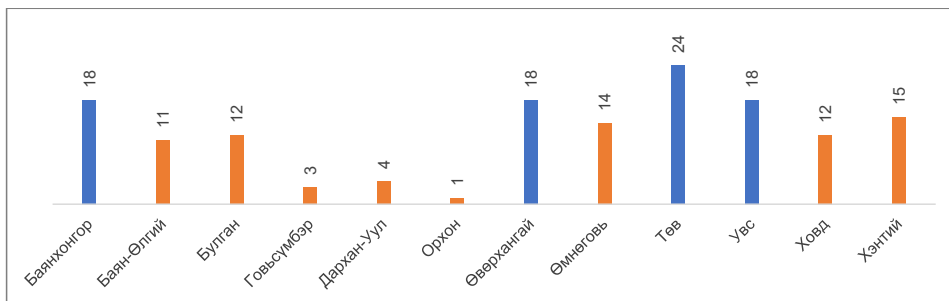
Улсын төсвөөс аймаг, сумдын инженерийн байгууламжийг сайжруулах зорилгоор дараах төсөл, арга хэмжээг хэрэгжүүлэхээр төлөвлөөд байна. Үүнд:

- Ховд аймгийн төвийн дулааны станцын суурилагдсан хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх өргөтгөлийн төсөл;
- Хэнтий аймгийн Батноров сумын нутаг дэвсгэрт байрлах Бэрх тосгонд 21 МВт-ын хүчин чадалтай дулааны станц шинээр барих;
- Хэнтий аймгийн Хэрлэн сум, Тахилгат тосгонд нэгдсэн халаалтын шугам сүлжээ;
- Дархан-Уул аймгийн Дархан баг, Шарын гол чиглэлийн дулааны шугамын өргөтгөл хийх;
- Ховд аймгийн Зэрэг сумын халаалтын зуухны өргөтгөл хийх;
- Хэнтий аймгийн Баян-Овоо сумын төвийн байгууллагуудын дулаан хангамжийн системийг байгуулахаар ажиллаж байна.

Монгол Улсын 21 аймгийн нэгдсэн халаалтад шилжүүлсэн байдлыг дараах графикаар харууллаа. Аймаг бүрийн сумын тоо харьцангуй ялгаатай учир 60 ба түүнээс дээш хувийн гүйцэтгэлтэй аймгуудыг түүвэрлэн авав.

<sup>221</sup> Объектын галлагаа гэдэг нь тухайн байгууламжийг зуухаар галлахыг хэлнэ.

Зураг 5. Нэгдсэн халаалтын зуухтай сумын тоо

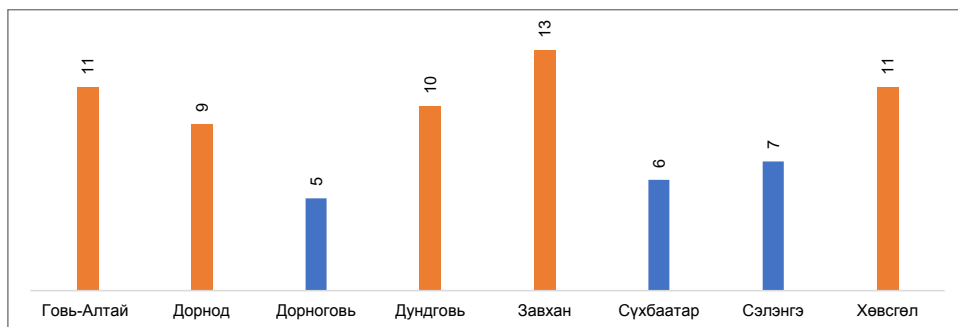


Дээрх зургаас үзвэл, нийт 12 аймгийн 150 суманд нэгдсэн халаалтын зуух<sup>222</sup>-ыг өөрөөр хэлбэл нэгдсэн халаалтад шилжүүлсэн байна. Үүнээс Говьсүмбэр, Дархан-Уул, Орхон, Өвөрхангай, Өмнөговь, Увс зэрэг 6 аймаг нэгдсэн халаалтын зуухыг бүрэн шийдсэн байна.

Мөн Баянхонгор, Баян-Өлгий, Булган, Төв, Ховд, Хэнтий зэрэг 6 аймаг ихэнх сумдаа нэгдсэн халаалтын зуухаар хангаад байна.

Говь-Алтай, Дорнод, Дундговь, Завхан, Хөвсгөл зэрэг 5 аймагт сумдыг нэгдсэн халаалтад шилжүүлэх ажлын хэрэгжилтийг харвал тухайн аймгуудын газар зүйн байршил, аймгийн төвөөс сумдад хүрэх хүчин чадал тодорхой нөлөө үзүүлдэг байна.

Зураг 6. Нэгдсэн халаалтын зуухгүй сумын тоо



### 2.3.Сумдын ЕБС-ийн хичээлийн болон дотуур байрны тохижилт

Монгол Улсад 2021 оны байдлаар ерөнхий боловсролын нийт **848 сургууль**<sup>223</sup> үйл ажиллагаа явуулж байгаагийн 34 хувь нь нийслэлд, 21 хувь нь хангайн бүсэд, 19 хувь нь төвийн бүсэд, 18 хувь нь баруун бүсэд, 8 хувь нь зүүн бүсэд тус тус байрлаж байна.

<sup>222</sup> Нэгдсэн халаалтын зуух гэдэг нь хэд хэдэн айл өрх эсхүл жижиг тосгон дунд нэг нам даралтын зуух ашиглахыг хэлнэ.

<sup>223</sup> Үндэсний статистикийн хороо. <https://www.1212.mn>

Хүснэгт 9. ЕБС-ийн тоо (бүсээр, нийслэлээр, 2015-2021 он)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<b>Улсын дүн</b>	<b>767</b>	<b>777</b>	<b>797</b>	<b>802</b>	<b>820</b>	<b>838</b>	<b>848</b>
Баруун бүс	154	156	156	156	157	157	157
Зүүн бүс	68	68	68	68	69	69	70
Төвийн бүс	158	156	159	158	159	159	158
Хангайн бүс	172	172	173	175	177	177	178
Улаанбаатар	215	225	241	245	258	276	285

2021 оны байдлаар **712353 суралцагч**<sup>224</sup> өдрөөр сурч байгаагийн 48 хувь нь нийслэлийн, 17 хувь нь хангайн бүсийн, 15 хувь нь төвийн бүсийн, 13 хувь нь баруун бүсийн, 7 хувь нь зүүн бүсийн ерөнхий боловсролын сургууль (ЕБС)-иудад тус тус суралцаж байна.

Хүснэгт 10. ЕБС-д өдрөөр суралцагчдын тоо (бүсээр, нийслэлээр, 2015-2021 он)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<b>Улсын дүн</b>	<b>535055</b>	<b>551953</b>	<b>572752</b>	<b>593150</b>	<b>640449</b>	<b>680837</b>	<b>712353</b>
Баруун бүс	84171	83922	85090	85355	88046	91158	92309
Зүүн бүс	38015	38964	40370	41323	44136	46038	48053
Төвийн бүс	85090	87284	89121	90884	98222	102462	105729
Хангайн бүс	106275	107980	109920	111056	117306	122892	125916
Улаанбаатар	221320	233545	247960	264240	292458	318287	340346

Эх сурвалж: Үндэсний статистикийн хороо

а) ЕБС-уудын ачаалал, нягтрал

2021 оны байдлаар Монгол Улсад ерөнхий боловсролын нийт **848 сургуульд** өдрөөр **712353 хүүхэд** суралцаж<sup>225</sup> байгааг 2015 оны үзүүлэлттэй харьцуулахад, ЕБС-ийн тоо 10 хувиар өссөн байхад өдрөөр сурч байгаа суралцагчдын тоо **33 хувиар** өсөж улсын хэмжээнд ЕБС-уудын ачаалал, нягтрал нэмэгдсэн байна.

Улсын хэмжээнд ЕБС-д сурч байгаа суралцагчдын дундаж тоог авч үзвэл, 2015 онд дунджаар 594 суралцагч оногдож байжээ. Энэ тоо жил бүр тогтмол 1.0-5.2 хувиар өссөөр 2021 онд 697 (нийт 17.3 хувь) болж нэмэгдсэн байна.

Зураг 7. Суралцагчдын дундаж тоо, өссөн хувь (улсын дундаж, 2015-2021 он)



<sup>224</sup> Үндэсний статистикийн хороо. <https://www.1212.mn>

<sup>225</sup> Үндэсний статистикийн хороо. [https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST\\_ID=976\\_L20\\_1&type=tables](https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST_ID=976_L20_1&type=tables)

Хүн амын хурдацтай өсөлт, шилжилт хөдөлгөөн зэрэг шалтгаанаас үүдэн сургуулиудын ачаалал, нягтрал харилцан адилгүй байна.

Тухайлбал, ЕБС-д суралцаж байгаа суралцагчдын дундаж тоог бүсээр нь авч үзвэл, 2021 онд баруун бүсэд хамгийн бага буюу дунджаар 588 суралцагч, зүүн бүсэд 686, төвийн бүсэд 669, хангайн бүсэд хамгийн их буюу дунджаар 707 суралцагч тус тус оногдож байна.

Хүснэгт 11. Суралцагчдын дундаж тоо, өссөн хувь (бүсээр, аймаар, 2015-2021 он)

Бүс / Аймаг	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<b>Улсын дундаж</b>	<b>594</b>	<b>603</b>	<b>609</b>	<b>619</b>	<b>651</b>	<b>679</b>	<b>697</b>
<b>Баруун бүс</b>	<b>547</b>	<b>538</b>	<b>545</b>	<b>547</b>	<b>561</b>	<b>581</b>	<b>588</b>
Баян-Өлгий	526	525	536	539	554	568	577
Говь-Алтай	418	403	406	407	403	425	422
Завхан	486	486	489	484	506	518	526
Увс	580	579	585	588	599	618	626
Ховд	761	725	739	744	776	808	822
<b>Зүүн бүс</b>	<b>559</b>	<b>573</b>	<b>594</b>	<b>608</b>	<b>640</b>	<b>667</b>	<b>686</b>
Дорнод	534	551	574	591	617	645	673
Сүхбаатар	652	670	703	723	768	804	837
Хэнтий	527	535	546	553	584	606	610
<b>Төвийн бүс</b>	<b>539</b>	<b>560</b>	<b>561</b>	<b>575</b>	<b>618</b>	<b>644</b>	<b>669</b>
Говьсүмбэр	660	668	680	689	759	804	818
Дархан-Уул	689	731	745	770	836	874	940
Дорноговь	541	585	578	591	635	697	722
Дундговь	414	424	425	420	444	445	452
Өмнөговь	549	570	562	577	610	642	678
Сэлэнгэ	542	553	541	560	598	605	614
Төв	452	465	479	492	533	559	580
<b>Хангайн бүс</b>	<b>618</b>	<b>628</b>	<b>635</b>	<b>635</b>	<b>663</b>	<b>694</b>	<b>707</b>
Архангай	506	524	523	521	551	568	595
Баянхонгор	537	542	553	541	564	585	560
Булган	426	442	470	455	485	506	513
Орхон	823	844	795	827	894	940	942
Өвөрхангай	707	707	717	717	696	727	770
Хөвсгөл	710	708	726	730	776	831	849

8 аймагт ЕБС-ийн суралцагчдын дундаж тоо бага буюу 600 хүртэл байна. Үүнд: Говь-Алтай (422), Дундговь (452), Булган (513), Завхан (526), Баянхонгор (560), Баян-Өлгий (577), Төв (580), Архангай (595) зэрэг аймгууд байна.

Хүснэгт 12. ЕБС-ийн суралцагчдын дундаж тоо бага буюу 600 хүртэл байгаа аймгуудын үзүүлэлт

Аймаг / сум	Суралцагчдын дундаж тоо
<b>Говь-Алтай аймаг</b>	<b>422</b>
Халиун	90
Тайшир	117
Жаргалан	154
Бугат	167
Тонхил	224
Шарга	245
Дэлгэр	276
Хөхморьт	330
Төгрөг	338
Цогт	345
Дарви	369
Эрдэнэ	405
Чандмань	407
Бигэр	416
Цээл	444
Баян-Уул	554
Есөнбулаг	914
<b>Дундговь аймаг</b>	<b>452</b>
Цагаандэлгэр	93
Луус	135
Дэлгэрцогт	142
Өлзийт	169
Говь-Угтаал	183
Баянжаргалан	186
Хулд	193
Өндөршил	194
Сайхан-Овоо	263
Дэрэн	268
Гурвансайхан	308
Адаацаг	329
Дэлгэрхангай	400
Сайнцагаан	917
Эрдэнэдалай	1148
<b>Булган аймаг</b>	<b>513</b>
Орхон	162
Бугат	181
Хүрээмарал	225
Жинст	233
Заг	282
Баяннуур	318
Хутаг-Өндөр	331
Бүрэгхангай	383
Хангал	385
Могод	394
Эрдэнэцогт	425
Шинэжинст	441

Сэлэнгэ	446
Жаргалант	505
Өлзийт	514
Сайхан	514
Баян-Агт	534
Хишиг-Өндөр	596
Дашинчилэн	631
Гурванбулаг	651
Тэшиг	655
Рашаант	756
<b>Завхан аймаг</b>	<b>526</b>
Алдархаан	85
Яруу	99
Цагаанхайрхан	113
Завханмандал	167
Эрдэнэхайрхан	171
Ургамал	212
Цагаанчулуут	215
Дөрвөлжин	224
Цэцэн-Уул	255
Асгат	274
Баянхайрхан	278
Түдэвтэй	328
Шилүүстэй	329
Нөмрөг	340
Сантмаргац	341
Сонгино	344
Отгон	417
Идэр	479
Тэлмэн	496
Баянтэс	546
Тэс	638
Тосонцэнгэл	1243
Их-Уул	1466
<b>Баянхонгор аймаг</b>	<b>560</b>
Баян-Овоо	231
Галуут	245
Бууцагаан	288
Баянбулаг	305
Баацагаан	352
Гурванбулаг	355
Баянлиг	391
Баян-Өндөр	402
Баянговь	467
Бөмбөгөр	498
Богд	570
Баянцагаан	658

6 аймагт ЕБС-ийн суралцагчдын дундаж тоо их буюу 800-аас дээш байна. Үүнд: Орхон (942), Дархан-Уул (940), Хөвсгөл (849), Сүхбаатар (837), Ховд (822), Говьсүмбэр (818) зэрэг аймгууд байна.

Дээр дурдсан суралцагчдын дундаж тоо бага болон их байгаа зарим аймгуудыг дэлгэрүүлэн авч үзье.

*Хүснэгт 13. ЕБС-ийн суралцагчдын дундаж тоо их буюу 800-аас дээш байгаа аймгуудын үзүүлэлт*

Аймаг / сум	Суралцагчдын дундаж тоо
<b>Орхон аймаг</b>	<b>942</b>
Баян-Өндөр	958
Жаргалант	545
<b>Дархан-Уул аймаг</b>	<b>940</b>
Дархан	1041
Шарын гол	803
Орхон	393
Хонгор	337
<b>Хөвсгөл аймаг</b>	<b>849</b>
Тариалан	1376
Цагаан-Уул	1249
Жаргалант	1090
Их-Уул	962
Тосонцэнгэл	882
Улаан-Уул	870
Баянзүрх	839
Ринчинлхүмбэ	828
Рашаант	706
Чандмань-Өндөр	638
Төмөрбулаг	630
Түнэл	621
Эрдэнэбулган	613
Алаг-Эрдэнэ	609
Ханх	579
Шинэ-Идэр	573
Цагаан-Үүр	560
Галт	555
Цагааннуур	541
Арбулаг	527

Цэцэрлэг	412
Бүрэнтогтох	293
<b>Сүхбаатар аймаг</b>	<b>837</b>
Эрдэнэцагаан	1421
Баяндэлгэр	1080
Мөнххаан	998
Онгон	742
Түвшинширээ	689
Дарьганга	583
Түмэнцогт	560
Сүхбаатар	481
Уулбаян	450
Асгат	295
Наран	277
Халзан	208
<b>Ховд аймаг</b>	<b>822</b>
Жаргалант	1273
Булган	1185
Үенч	755
Манхан	718
Алтай	696
Дарви	649
Цэцэг	643
Зэрэг	641
Мөст	588
Дөргөн	570
Буянт	477
Чандмань	461
Мянгад	427
Мөнххайрхан	421
Эрдэнэбүрэн	279
Дуут	186

**б) Сумдын ЕБС-ийн хичээлийн байрны насжилт, тохижилт**

2022 оны байдлаар Монгол Улсын 333 сумын бүх өмчийн 2584 сургуулийн<sup>226</sup> ашиглаж байгаа нийт 1448 барилга байгууламжийн 42 хувь нь 29 хүртэлх жилийн насжилттай, 48 хувь нь 30-49 жилийн насжилттай, 10 хувь нь 50-аас дээш жилийн насжилттай байна.

<sup>226</sup> Үндэсний татистикийн хөроо. [https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST\\_ID=976\\_L20\\_1&type=tables](https://www.1212.mn/Stat.aspx?LIST_ID=976_L20_1&type=tables)

*Хүснэгт 14. Сумдын ЕБС-ийн барилга байгууламжийн насжилт (2022 он)*

Насжилт	Ашиглалтад орсон он	Нийт	Хичээлийн байр		Дотуур байр	Бусад
			Тоо	Үүнээс их засварт орсон тоо		
0-9 жилийн	2022-2013	<b>300</b>	104	-	82	114
10-19 жилийн	2012-2003	<b>246</b>	85	15	55	106
20-29 жилийн	2002-1993	<b>63</b>	29	19	10	24
30-39 жилийн	1992-1983	<b>309</b>	133	79	94	82
40-49 жилийн	1982-1973	<b>384</b>	170	117	146	68
50-59 жилийн	1972-1963	<b>104</b>	60	41	16	28
60-аас дээш жилийн	1962 оноос өмнө	<b>42</b>	23	13	6	13

Сумдын ЕБС-ийн **604 хичээлийн байрны** 284 буюу 47.0 хувьд нь их засвар хийгдсэн,

- 50-аас дээш жилийн насжилттай 83 хичээлийн байрны 65.1 хувьд нь;
- 30-49 жилийн насжилттай 303 хичээлийн байрны 64.7 хувьд нь;
- 29 хүртэлх жилийн насжилттай 218 хичээлийн байрны 34.0 хувьд нь тус тус их засвар хийгджээ.

Сумдын ЕБС-ийн нийт 604 хичээлийн байрны 82.1 хувь нь стандартад нийцсэн, 23.0 хувь нь инженерийн шугам сүлжээтэй, 77.5 хувь нь халаалттай, 75.5 хувь нь эрчим хүчинд, 50.0 хувь нь интернэтэд тус тус холбогдсон байна. Харин 20.4 хувь нь инженерийн шугам сүлжээ, халаалт, эрчим хүч болон интернэтийн асуудлаа бүрэн шийдсэн байна.

*Хүснэгт 15. Сумдын ЕБС-ийн хичээлийн байрны тохижилтын зарим үзүүлэлт (бүсээр, аймгаар, 2022 он)*

Бүс / Аймаг	Стандартад нийцсэн	Дараах бүх асуудлаа бүрэн шийдсэн	Инженерийн шугам сүлжээтэй	Халаалттай	Эрчим хүчинд холбогдсон	Интернэтэд холбогдсон
<b>НИЙТ</b>	<b>496</b>	<b>123</b>	<b>139</b>	<b>468</b>	<b>456</b>	<b>302</b>
<b>Баруун бүс</b>	<b>162</b>	<b>27</b>	<b>32</b>	<b>151</b>	<b>140</b>	<b>92</b>
Баян-Өлгий	36	10	12	37	31	22
Говь-Алтай	29	2	2	29	24	18
Завхан	41	5	6	35	36	17
Увс	27	5	5	24	22	14
Ховд	29	5	7	26	27	21
<b>Зүүн бүс</b>	<b>56</b>	<b>23</b>	<b>26</b>	<b>63</b>	<b>65</b>	<b>44</b>
Дорнод	18	14	14	19	19	16
Сүхбаатар	17	4	5	16	18	11
Хэнтий	21	5	7	28	28	17
<b>Төвийн бүс</b>	<b>125</b>	<b>46</b>	<b>51</b>	<b>114</b>	<b>115</b>	<b>75</b>
Говьсүмбэр	-	-	-	1	2	-
Дархан-Уул	7	6	6	7	6	6
Дорноговь	22	7	7	19	19	11
Дундговь	17	2	4	12	17	9
Өмнөговь	20	10	10	19	18	13
Сэлэнгэ	30	15	16	29	32	25
Төв	29	6	8	27	21	11

<b>Хангайн бүс</b>	<b>153</b>	<b>27</b>	<b>30</b>	<b>140</b>	<b>136</b>	<b>91</b>
Архангай	33	5	5	32	32	16
Баянхонгор	24	4	6	22	21	18
Булган	26	4	5	20	24	18
Орхон	1	1	1	1	1	1
Өвөрхангай	34	9	9	28	26	22
Хөвсгөл	35	4	4	37	32	16

*Хүснэгт 16. Инженерийн шугам сүлжээтэй, халаалттай, эрчим хүчинд болон интернэтэд холбогдсон ЕБС-ийн хичээлийн байрны жагсаалт (бүсээр, аймагаар, 2022 он)*

		<b>Аймаг</b>	<b>Сум</b>	<b>Хичээлийн байр</b>
1.	<b>Баруун бүс</b>	Баян-Өлгий	Алтанцөгц	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 1)
2.			Алтанцөгц	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)
3.			Баяннуур	Ахлах сургууль №1
4.			Булган	Ахлах сургууль №1
5.			Дэлүүн	Бага сургууль №2
6.			Ногооннуур	Бага сургууль №4
7.			Сагсай	Ахлах сургууль №1
8.			Толбо	Ахлах сургууль
9.			Цэнгэл	Ахлах сургууль №1
10.			Цэнгэл	Ахлах сургууль Руханият
11.		Говь-Алтай	Тонхил	Ахлах сургууль
12.			Цээл	Ахлах сургууль
13.		Завхан	Асгат	Ахлах сургууль
14.			Баянтэс	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 1)
15.			Баянтэс	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)
16.			Түдэвтэй	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 1)
17.			Түдэвтэй	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)
18.		Увс	Баруунтуруун	Ахлах сургууль
19.			Давст	Дунд сургууль
20.			Зүүнговь	Ахлах сургууль
21.			Наранбулаг	Ахлах сургууль
22.			Цагаанхайрхан	Дунд сургууль
23.		Ховд	Алтай	Ахлах сургууль
24.			Булган	ЕБЦС Минжит булган
25.			Мөст	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 1)
26.			Мөст	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)
27.			Эрдэнэбүрэн	Ахлах сургууль
28.	<b>Зүүн бүс</b>	Дорнод	Баян-Уул	Ахлах сургууль
29.			Баяндун	Ахлах сургууль
30.			Баянтүмэн	Дунд сургууль
31.			Булган	Дунд сургууль
32.			Гурванзагал	Дунд сургууль
33.			Дашбалбар	Ахлах сургууль
34.			Матад	Дунд сургууль (Хичээлийн байр 1)
35.			Матад	Дунд сургууль (Хичээлийн байр 2)
36.			Сэргэлэн	Дунд сургууль (Хичээлийн байр 1)
37.			Сэргэлэн	Дунд сургууль (Хичээлийн байр 2)
38.			Хөлөнбуйр	Дунд сургууль
39.			Цагаан-Овоо	Ахлах сургууль



40.	<b>Төвийн бүс</b>	Сүхбаатар	Чойбалсан	Ахлах сургууль	
41.			Чулуунхороот	Ахлах сургууль	
42.			Түмэнцогт	Дунд сургууль	
43.			Дарьганга	Ахлах сургууль	
44.			Мөнххаан	Ахлах сургууль	
45.			Наран	Дунд сургууль	
46.		Хэнтий	Батширээт	Дунд сургууль	
47.			Биндэр	Ахлах сургууль	
48.			Бор-Өндөр	Бага сургууль Их ирээдүй	
49.			Өмнөдэлгэр	Дунд сургууль	
50.		Цэнхэрмандал	Дунд сургууль		
51.		Дархан-Уул	Орхон	Ахлах сургууль	
52.			Хонгор	Ахлах сургууль №11 (Хичээлийн байр 1)	
53.			Хонгор	Ахлах сургууль №11 (Хичээлийн байр 2)	
54.			Хонгор	Ахлах сургууль №14	
55.			Шарын Гол	Ахлах сургууль №2	
56.			Шарын Гол	Ахлах сургууль №6	
57.			Дорноговь	Айраг	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 1)
58.				Айраг	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)
59.				Даланжаргалан	Дунд сургууль
60.				Дэлгэрэх	Дунд сургууль
61.		Замын-Үүд		Ахлах сургууль №3	
62.		Сайншанд		Ахлах сургууль	
63.		Эрдэнэ		Дунд сургууль	
64.		Дундговь	Луус	Дунд сургууль	
65.			Өндөршил	Дунд сургууль	
66.		Өмнөговь	Баян-Овоо	Дунд сургууль (Хичээлийн байр 1)	
67.			Баян-Овоо	Дунд сургууль (Хичээлийн байр 2)	
68.			Баяндалай	Ахлах сургууль	
69.			Булган	Дунд сургууль	
70.			Манлай	Дунд сургууль	
71.			Ноён	Дунд сургууль	
72.			Ханхонгор	Ахлах сургууль	
73.			Хүрмэн	Дунд сургууль	
74.			Цогт-Овоо	Дунд сургууль	
75.			Цогтцэций	Ахлах сургууль №2	
76.		Сэлэнгэ	Алтанбулаг	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 1)	
77.			Алтанбулаг	Дунд сургууль (Хичээлийн байр 2)	
78.			Баруунбүрэн	Ахлах сургууль	
79.			Баянгол	Ахлах сургууль	
80.			Ерөө	Ахлах сургууль	
81.			Зүүнбүрэн	Ахлах сургууль	
82.			Мандал	Ахлах сургууль №1	
83.			Мандал	Ахлах сургууль №4	
84.			Мандал	Ахлах сургууль №3	
85.			Мандал	Ахлах сургууль №2	
86.			Орхонтуул	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 1)	
87.			Орхонтуул	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)	
88.			Сайхан	Ахлах сургууль	
89.			Түшиг	Ахлах сургууль	
90.		Шаамар	Ахлах сургууль		
91.		Төв	Баянцогт	Ахлах сургууль	
92.			Баянчандмань	Ахлах сургууль	

93.	Хангай бүс		Борнуур	Ахлах сургууль
94.			Бүрэн	Ахлах сургууль
95.			Заамар	Ахлах сургууль №1
96.			Эрдэнэсант	Ахлах сургууль
97.		Архангай	Их Тамир	Ахлах сургууль
98.			Их Тамир	Ахлах сургууль
99.			Хангай	Дунд сургууль
100.			Цэцэрлэг	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)
101.			Цэцэрлэг	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)
102.			Баянхонгор	Баянлиг
103.		Баянцагаан		Ахлах сургууль
104.		Бууцагаан		Ахлах сургууль
105.		Эрдэнэцогт		Ахлах сургууль
106.		Булган	Дашинчилэн	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)
107.			Дашинчилэн	Ахлах сургууль (Хичээлийн байр 2)
108.			Хангал	Ахлах сургууль
109.			Хишиг-Өндөр	ЕБЛС
110.		Орхон	Жаргалант	Ахлах сургууль
111.			Баян-Өндөр	Ахлах сургууль
112.		Өвөрхангай	Богд	Ахлах сургууль
113.	Бүрд		Ахлах сургууль	
114.	Уянга		Ахлах сургууль №2	
115.	Уянга		Ахлах сургууль №1	
116.	Хархорин		ЕБЦС Орхон (Хичээлийн байр 2)	
117.	Хархорин		ЕБЦС Орхон (Хичээлийн байр 2)	
118.	Хархорин		Ахлах сургууль	
119.	Хархорин		Ахлах сургууль №2	
120.	Хөвсгөл	Бүрэнтогтох	Бага сургууль - ЦБСЦ	
121.		Рашаант	Ахлах сургууль	
122.		Тариалан	Ахлах сургууль	
123.		Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль	

**в) Сумдын ЕБС-ийн дотуур байрны насжилт, тохижилт**

Сумдын ЕБС-ийн **409 дотуур байрны** 157 буюу 38.4 хувьд нь их засвар хийгдсэн:

- 50-аас дээш жилийн насжилттай 22 дотуур байрны 50.0 хувьд нь;
- 30-49 жилийн насжилттай 240 дотуур байрны 56.7 хувьд нь;
- 29 хүртэлх жилийн насжилттай 147 дотуур байрны 10.0 хувьд нь их засвар хийгджээ.

*Хүснэгт 17. Сумдын ЕБС-ийн барилга байгууламжийн насжилт (2022 он)*

Насжилт	Ашиглалтад орсон он	Дотуур байр	
		Тоо	Үүнээс их засварт орсон тоо
0-9 жилийн	2022-2013	82	-
10-19 жилийн	2012-2003	55	7
20-29 жилийн	2002-1993	10	3
30-39 жилийн	1992-1983	94	58
40-49 жилийн	1982-1973	146	78
50-59 жилийн	1972-1963	16	8
60-аас дээш жилийн	1962 оноос өмнө	6	3

Сумдын ЕБС-ийн нийт 409 дотуур байрны 88.5 хувь нь стандартад нийцсэн, 9.0 хувь нь инженерийн шугам сүлжээтэй, 76.8 хувь нь халаалттай, 65.3 хувь нь эрчим хүчинд, 14.2 хувь нь интернэтэд тус тус холбогдсон байна. Харин 7.6 хувь нь инженерийн шугам сүлжээ, халаалт, эрчим хүч болон интернэтийн асуудлаа бүрэн шийдсэн байна.

*Хүснэгт 18. Сумдын ЕБС-ийн дотуур байрны тохижилтын зарим үзүүлэлт (бүсээр, аймгаар, 2022 он)*

Бүс / Аймаг	Стандартад нийцсэн	Дараах бүх асуудлаа бүрэн шийдсэн	Инженерийн шугам сүлжээтэй	Халаалттай	Эрчим хүчинд холбогдсон	Интернэтэд холбогдсон
<b>НИЙТ</b>	<b>362</b>	<b>31</b>	<b>37</b>	<b>314</b>	<b>267</b>	<b>58</b>
<b>Баруун бүс</b>	<b>107</b>	<b>8</b>	<b>10</b>	<b>99</b>	<b>81</b>	<b>15</b>
Баян-Өлгий	24	2	2	26	20	2
Говь-Алтай	19	-	-	18	9	-
Завхан	22	1	3	20	17	6
Увс	25	4	4	23	21	6
Ховд	17	1	1	12	14	1
<b>Зүүн бүс</b>	<b>45</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>42</b>	<b>37</b>	<b>5</b>
Дорнод	16	1	1	17	17	3
Сүхбаатар	12	-	-	11	10	-
Хэнтий	17	-	-	14	10	2
<b>Төвийн бүс</b>	<b>83</b>	<b>14</b>	<b>26</b>	<b>62</b>	<b>57</b>	<b>20</b>
Говьсүмбэр	-	-	-	-	-	-
Дархан-Уул	4	1	1	4	2	1
Дорноговь	11	1	2	7	11	3
Дундговь	14	1	2	9	9	4
Өмнөговь	15	6	6	15	14	6
Сэлэнгэ	17	3	3	11	11	4
Төв	22	2	2	16	10	2
<b>Хангайн бүс</b>	<b>127</b>	<b>8</b>	<b>10</b>	<b>111</b>	<b>92</b>	<b>18</b>
Архангай	26	2	2	22	18	2
Баянхонгор	23	-	-	19	6	2
Булган	20	4	6	18	23	9
Орхон	1	-	-	1	1	-
Өвөрхангай	28	1	1	26	25	4
Хөвсгөл	29	1	1	25	19	1

*Хүснэгт 19. Инженерийн шугам сүлжээтэй, халаалттай, эрчим хүчинд болон интернэтэд холбогдсон ЕБС-ийн дотуур байрны жагсаалт (бүсээр, аймгаар, 2022 он)*

		Аймаг	Сум	Дотуур байр
1.	Баруун бүс	Баян-Өлгий	Цэнгэл	Дунд сургууль №2
2.			Ногооннуур	Дунд сургууль
3.		Завхан	Нөмрөг	Ахлах сургууль
4.		Увс	Өмнөговь	Ахлах сургууль №1
5.			Баруунтуруун	Ахлах сургууль
6.			Наранбулаг	Ахлах сургууль
7.			Малчин	Дунд сургууль
8.		Ховд	Алтай	Ахлах сургууль
9.	Зүүн бүс	Дорнод	Булган	Дунд сургууль
10.	Баруун бүс	Дархан-Уул	Хонгор	Ахлах сургууль №11
11.		Дорноговь	Даланжаргалан	Дунд сургууль
12.		Дундговь	Луус	Дунд сургууль
13.		Өмнөговь	Гурвантэс	Ахлах сургууль
14.			Цогтэций	Ахлах сургууль №2
15.			Баян-Овоо	Дунд сургууль
16.			Сэврэй	Дунд сургууль
17.			Мандал-Овоо	Дунд сургууль
18.			Хүрмэн	Дунд сургууль
19.		Сэлэнгэ	Алтанбулаг	Ахлах сургууль
20.			Цагааннуур	Ахлах сургууль
21.			Баянгол	Ахлах сургууль
22.		Төв	Баянцогт	Ахлах сургууль
23.			Баяндэлгэр	Дунд сургууль
24.	Хангайн бүс	Архангай	Хашаат	Ахлах сургууль (Дотуур байр 1)
25.			Хашаат	Ахлах сургууль (Дотуур байр 2)
26.		Булган	Хутаг-Өндөр	Ахлах сургууль (Дотуур байр 1)
27.			Хутаг-Өндөр	Ахлах сургууль (Дотуур байр 2)
28.			Хангал	Ахлах сургууль
29.			Орхон	Дунд сургууль
30.		Өвөрхангай	Уянга	Ахлах сургууль
31.		Хөвсгөл	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль

**2.4.Улсын тэргүүний сумдад сумын хөгжилтэй холбоотой хэрэгжсэн төсөл**

“Улсын тэргүүний сум шалгаруулах болзол батлах тухай (Тэргүүний сум шалгаруулах)”-Засгийн газрын 193 дугаар тогтоол 2009 онд батлагдаж, хоёр жил тутамд бүс тус бүрээс нэг сум шалгаруулж гэрчилгээ, 100 сая төгрөгөөр шагнахаар тогтсон.

Бүс нутаг дахь аймгийн удирдлагууд буюу Бүсийн зөвлөл нь тухайн бүсээс шилдэг сумаа шалгаруулж Засгийн газарт санал болгодог. Засгийн газраас тухайн дөрвөн бүсээс шалгарсан сумдын үйл ажиллагаатай танилцаж ажлыг нь нийгэм, эдийн засаг, хөгжлийн гэсэн гурван ангиллын 19 үзүүлэлтээр шалгаруулдаг байна.

2022 онд улсын тэргүүний сумаар дараах сумд шалгарсан. Үүнд:

- 1) Төв аймгийн Алтанбулаг сум;
- 2) Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сум;
- 3) Завхан аймгийн Тэс сум;
- 4) Дорнод аймгийн Халхгол сум.

**Төө аймгийн Алтанбулаг сум** нь 2017-2021 онд төр, хувийн хэвшлийн түншлэлээр төвлөрсөн халаалтад холбогдож, улсын төсвийн хөрөнгө оруулалтаар 13.7 км хатуу хучилттай авто зам, спорт заал, аймаг, сумын хөрөнгө оруулалтаар 75 хүүхдийн цэцэрлэгийн барилга зэрэг томоохон бүтээн байгуулалтууд хийснээс гадна аж ахуйн нэгж, хувийн хэвшлийн байгууллагуудтай байгуулсан нийгмийн хариуцлагын гэрээгээр орон нутагт шаардлагатай олон бүтээн байгуулалтын ажлуудыг хэрэгжүүлсэн байна.

Мөн Улсын Засгийн газраас хэрэгжүүлж буй “Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн хангамж” төсөлд хамрагдах 11 сумын нэг, төвлөрсөн халаалтын системд холбогдсон 25 сумын нэгээр шалгарсан.<sup>227</sup>

Сүүлийн 3 жилд төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн хүрээнд аж ахуйн нэгжийн 100 хувийн хөрөнгө оруулалтаар сумын төвийг төвлөрсөн халаалтын системд холбох, төрийн албан хаагчид, залуу гэр бүлд зориулсан 12 айлын хаус хорооллын барилгын ажил, Улаанбаатар хоттой сумын төвийг холбосон 13.7 км хатуу хучилттай авто зам барих, шинэ суурьшлийн бүс болон захын гэр хороололд 472 сая төгрөгийн эрчим хүчний шинэчлэлийн ажил, хүүхэд залуусын чөлөөт цагаа зөв боловсон өнгөрүүлэх цэцэрлэгт хүрээлэн, спорт заал, 75 хүүхдийн цэцэрлэг, сумын төвийн 980м хатуу хучилттай зам, гэр хорооллыг жишиг хашаагаар жигдрүүлэх, автобусны буудал, гэрэлт цамхаг, угтах хаалга зэрэг бүтээн байгуулалтын ажлуудыг улс, аймаг, сумын хөрөнгө оруулалтаар болон ААН-тэй байгуулсан нийгмийн хариуцлагын гэрээгээр хийж гүйцэтгэсэн байна.<sup>228</sup>

**Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сум** нь Монгол Улсын Засгийн газраас хэрэгжүүлсэн “Сумын төвийн шинэчлэл” төслийг 2014 онд амжилттай хэрэгжүүлснээр сумын төвийн айл өрх, албан байгууллага, аж ахуйн нэгжүүд инженерийн нэгдсэн шугам сүлжээнд холбогдох боломж бүрдсэн. Улмаар 2015 онд хоногт 10-25 тонн бохир усыг 95.0 хувь хүртэл цэвэрлэх хүчин чадал бүхий бохир ус ариутгах татуурга, цэвэрлэх байгууламжийг ашиглатад оруулж одоогоор 43 харилцагчийн 39 объектыг төвлөрсөн дулаанаар ханган ажиллаж байна.<sup>229</sup>

Сүүлийн хоёр жилд улсын төсвийн хөрөнгө оруулалтаар 240 хүүхдийн хичээлийн байр, 120 хүүхдийн цэцэрлэгийн барилгын өргөтгөл, үерийн далан, түр буудаллах цэг, орон сууцны барилгын дэд бүтэц, шугам сүлжээний ажлууд хийгдэж байна. Орон нутгийн хөрөнгө оруулалтаар сумын төвд шинээр 0.4 кв цахилгаан дамжуулах агаарын шугам татах, төвлөрсөн дулаан хангамжийн хүрэлцээг нэмэгдүүлэх чиглэлд 1.4 мкв хүчин чадалтай халаалтын зуух шинээр суурилуулах, улмаар айл өрхийг дулаанаар хангах, боловсролын салбарт хүүхдүүдийн хичээлийн хоцрогдлыг арилгах зорилгоор “Цахим анги” төсөл хэрэгжүүлж байна.

Суралцах орчин нөхцөлийг бүрдүүлэхээр Тээл багт Зуны цэцэрлэгийн байр, Уньт багийн цэцэрлэгийн байрны засвар, 120 хүүхдийн цэцэрлэгийн барилга, хоёр багийн цэцэрлэгийн гал тогооны тоног төхөөрөмж, сургалтын хэрэглэгдэхүүн, найман төрлийн хичээлийн кабинетын тохижилт, үйлчилгээний автобус, гал тогооны иж бүрэн тоног төхөөрөмж, цахим ангийн хэрэглэгдэхүүн, Хантай багийн бага сургуулийн хичээлийн байрны засвар зэрэг боловсролын салбарт 1.2 тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалт хийж, цаашид нэн шаардлагатай байгаа 150 хүүхдийн дотуур байр барих санхүүжилтийг 2022 оны улсын төсөвт тусгуулсан байна.<sup>230</sup>

**Завхан аймгийн Тэс сум** нь Ерөнхий боловсролын 11 жилийн сургуулийн 24 бүлэгт 666 хүүхэд өдрөөр суралцаж, албан бус боловсролын дүйцсэн хөтөлбөрөөр бага, суурь, бүрэн

<sup>227</sup> <https://montsame.mn/mn/read/298410>

<sup>228</sup> “Улсын тэргүүний (загвар) сум шалгаруулах болзол”-ыг хангасан сумдын танилцуулга ЗГХЭГ 2022 он

<sup>229</sup> Мөн тэнд

<sup>230</sup> Өдрийн сонин цахим хувилбар <https://dnn.mn/n-лхагва-очир-2021-онд-байнгын-болон-түр-230-ажлын-байр-бий-болгосон-dnn-mn/>

дунд боловсрол нөхөн олгох сургалтанд 18 иргэн суралцаж байна. Бага ангийн хамран сургалт 100 хувь, суурь боловсролын хамран сургалт 100 хувь, мэргэжлийн багшийн хангалт 100 хувь байна. Мэргэжил дээшлүүлэх сургалтанд багш нараа 100 хувь хамруулан суралцуулж байна. Төрийн өмчийн “Одод” цэцэрлэгт 146, гэр цэцэрлэгт 80 хүүхэд хамрагдаж, сургуулийн өмнөх боловсролын хамралт 94,0 хувьд хүрсэн.<sup>231</sup>

Тэс сумын Хүүхдийн цэцэрлэг нь 1973 онд анх үүсгэн байгуулагдсан, одоо 6 бүлэгт 186 хүүхэдтэй 22 орон тоотойгоор сургуулийн өмнөх боловсрол олгох үйл ажиллагааг эрхлэн явуулж байна. Мэргэжлийн багш нараар 100 хувь хангагдсанаас нийт багш нарын 70 хувь нь мэргэжлийн зэрэгтэй, 2012 оноос Арц суурийн хилийн боомт дээр салбар бүлэг нээн ажиллуулж, үйл ажиллагаагаа амжилттай явуулж байна.

Мөн хүүхдийн тоглоомын талбайг 8000.0 төгрөгийн өртөг бүхий тоглоомоор шинэчилж, орон нутгийн хөгжлийн сангийн 3000.0 төгрөгийн санхүүжилтээр гадна талын 80 м хайсыг, НҮБ-ын ХИС-ийн 1365.0 төгрөгийн санхүүжилтээр 1 бүлгийн ширээ сандал тавиурыг тус тус шинэчилсэн.

Тус сумын ерөнхий боловсролын сургууль нь 2016-2017 онуудад үйл ажиллагааны үр дүнгийн үнэлгээгээрээ аймгийн 29 сургуулиас 3 дугаар байр, 2018 онд аймгийн 3 “Шилдэг сургууль”-ийн нэгээр шалгарсан байна.<sup>232</sup>

**Дорнод аймгийн Халх гол сумын** төв нь 2009 оноос БНХАУ-аас импортоор эрчим хүч авч ашигладаг. Газрын тосны бүтээгдэхүүн хуваах XXI-р талбай хүртэл 35 квт-ын өндөр хүчдэлийн ажил хийгдэж байгаа ба Халх гол сумын Ялалт баг хүртэл зураг төслийг гарган цаашид дотоодын эрчим хүчинд холбох төлөвлөгөөтэй. ЗДТГ, Ялалт музей, Ерөнхий боловсролын бүрэн дунд сургууль, хүүхдийн цэцэрлэг, соёлын төв, цагдаагийн тасаг, ЗХ-ний 329-р анги, ХЦ-ийн 0198-р анги, хүн эмнэлэг зэрэг байгууллагууд нийт 9 нам даралтын халаалтын тогоогоор дулааны хэрэгцээгээ хангаж байна.

Ерөнхий боловсролын 480 суудалтай сургуульд 390 хүүхэд суралцаж байна. Бага ангийн хамран сургалт 94.8 хувь, суурь боловсролын хамран сургалт 99.5 хувьд хүрсэн.<sup>233</sup>

“Шинэ сум” төслийн бүтээн байгуулалтын хүрээнд 640 хүүхдийн хүчин чадалтай шинэ сургууль, 180 хүүхдийн хүчин чадалтай дотуур байр, спорт заал бүхий сургуулийг 2019 онд байгуулсан ба 430 сурагч суралцаж байна.

Тус сургууль нь Дэлхийн банкнаас санхүүжилттэй Японы Хүүхдийг ивээх сан, БСШУЯ-тай хамтран хэрэгжүүлсэн “Алслагдсан хөдөөгийн малчдын хүүхдүүдийн бага боловсролын үр дүнг сайжруулах нь” төсөлд хамрагдан, төслийн үйл ажиллагаа, үр дүнгээрээ бүсийн хэмжээнд тэргүүн, үндэсний хэмжээнд II байранд шалгарсан. Сумын орон нутгийн хөгжлийн сан (ОНХС)-ийн хөрөнгө оруулалтаар 277.6 сая төгрөгийн төсөвт өртөгтэй “Шинэ сум хуучин сум”-ыг холбосон засмал замыг хүлээн аваад байна. Мөн Ялалт багийн сургууль аймаг болон сумын ОНХС-ийн хөрөнгө оруулалтаар спорт заалтай болсон байна.<sup>234</sup>

<sup>231</sup> Эдийн засаг, хөгжлийн яам Орон нутгийн хөгжлийн индекс Завхан Тэс

[http://ldi.nda.gov.mn/?province\\_id=12&region\\_id=215](http://ldi.nda.gov.mn/?province_id=12&region_id=215)

<sup>232</sup> “Улсын тэргүүний (загвар) сум шалгаруулах болзол”-ыг хангасан сумдын танилцуулга ЗГХЭГ 2022 он

<sup>233</sup> [http://ldi.nda.gov.mn/?province\\_id=10&region\\_id=179](http://ldi.nda.gov.mn/?province_id=10&region_id=179)

<sup>234</sup> “Улсын тэргүүний (загвар) сум шалгаруулах болзол”-ыг хангасан сумдын танилцуулга ЗГХЭГ 2022 он

## ГУРАВ. ОЛОН УЛСЫН ТӨСӨЛ ХӨТӨЛБӨР

### 3.1. Засгийн газрын гадаадын зээл, тусламжийн хөрөнгөөр 2019 оны төсвийн жилд хэрэгжүүлсэн төсөл

Монгол Улсын Засгийн газар хөгжлийн түнш улс, олон улсын байгууллагаас 1991-2017 онд нийт 4.38 тэрбум ам.долларын гадаад зээл, 2.62 тэрбум ам.долларын тусламжийг авч ашиглажээ. 2017 онд төсвийн дэмжлэгийн зориулалттай зээлийг оруулаагүй төслийн зээлийн ашиглалт 752.1 тэрбум буюу 309.4 сая ам.доллар байна. 2018 оны төсөвт гадаад төслийн зээлийн ашиглалт 835.9 тэрбум төгрөг, тусламжийн ашиглалт 110.0 тэрбум төгрөгөөр батлагдсан. Хөгжлийн түнш улс, олон улсын байгууллагаас 2019 онд 1,242.3 тэрбум төгрөгийн зээл, тусламж ашиглахаас 525.7 тэрбум төгрөг буюу 42.3 хувийг Азийн хөгжлийн банк, 254.9 тэрбум төгрөг буюу 20.5 хувийг БНХАУ-ын зээл, тусламж эзэлж байна.

Монгол Улсын Засгийн газар 2019 оны төсвийн жилд гадаад зээл, тусламжийн хөрөнгөөр нийт 111 зээлийн төсөл, 41 тусламжийн төслийг хэрэгжүүлсэн байна.<sup>235</sup>

Үүнээс судалгаанд хамаарах асуудлын хүрээнд “сургууль, цэцэрлэгийн хүртээмжийг нэмэгдүүлэх, чанарыг сайжруулах”, сумын дэд бүтэц, бүтээн байгуулалт хийх” чиглэлээр дараах төслүүд хэрэгжсэн байна. Үүнд:

- Азийн хөгжлийн банкны 50.0 сая ам.долларын хөнгөлөлттэй зээлийн хөрөнгөөр 2018-2021 онд Эдийн засгийн хүндрэлийн үед боловсролын чанар ба хүртээмжийг дэмжих төслийг хэрэгжүүлж байна. Энэхүү төслөөр Улаанбаатар хотын Сонгинохайрхан дүүрэг, Дархан-Уул аймгийн Дархан суманд нийт 2 шинэ сургууль, Улаанбаатар хотын Баянзүрх, Хан-Уул, Налайх, Сонгинохайрхан дүүрэг, Говьсүмбэр аймгийн Сүмбэр сум, Дорноговь аймгийн Сайншанд суманд нийт 8 шинэ цэцэрлэг барих, Улаанбаатар хотын Баянгол, Хан-Уул, Налайх, Сонгинохайрхан, Сүхбаатар дүүрэг, Говь-Алтай аймгийн Алтай суманд нийт 8 сургуулийн өргөтгөл, Баянгол, Баянзүрх, Чингэлтэй, Хан-Уул, Сонгинохайрхан, Сүхбаатар дүүрэгт нийт 16 цэцэрлэгийн өргөтгөлийн ажлыг хийхээр төлөвлөжээ. Эдгээр ажлуудын үр дүнд сургуулийн багтаамж 4500 суудал, цэцэрлэг 5500 хүүхдийн ороор тус тус нэмэгдэх;
- Япон Улсын 2.4 тэрбум иенийн буцалтгүй тусламжийн санхүүжилтээр 2018-2021 онд ерөнхий боловсролын сургууль байгуулах төслийг хэрэгжүүлж байгаа бөгөөд уг төслийн хүрээнд Улаанбаатар хотын Хан-Уул, Чингэлтэй дүүрэгт шинэ сургууль барих, Баянзүрх дүүргийн 53 дугаар сургууль болон Налайх дүүргийн 109 дүгээр сургуулиудын өргөтгөлийн ажлыг эхлүүлэх;
- БНХАУ-ын 300.0 сая юанийн ерөнхий боловсролын сургууль барих буцалтгүй тусламжийн санхүүжилтээр 2018-2020 онд Улаанбаатар хотын Баянзүрх, Хан-Уул, Сонгинохайрхан дүүрэгт нийт 5,720 хүүхдийн багтаамжтай 7 сургууль, Архангай аймгийн Цэцэрлэг суманд 120 хүүхдийн багтаамжтай цэцэрлэгийг шинээр барих;
- Тайшир-Алтай усан хангамж төслийг Австри Улсын Засгийн газрын 14.0 сая еврогийн санхүүжилтээр Говь-Алтай аймгийн төв Алтай хотод 2018-2020 онд хэрэгжүүлсэн. Энэхүү төсөл нь Говь-Алтай аймгийн Алтай хотын 20 гаруй мянган хүн амын ундны усны хэрэгцээг хангах;
- Аймгийн төвүүдийн бохир ус, цэвэрлэх байгууламжийг өргөтгөн шинэчлэх, шинээр барих төсөл нь БНПУ-ын Засгийн газрын 17.5 сая долларын хөнгөлөлттэй зээлээр 2018-2020 онд хийгдэхээр тусгагдсан. Тус төсөл нь Баян-Өлгий аймгийн Өлгий сум, Завхан аймгийн Улиастай сум, Сүхбаатар аймгийн Баруун-Урт, Говь-Сүмбэр аймгийн Чойр сум, Дорнод аймгийн Чойбалсан сум, Сэлэнгэ аймгийн Хөтөл сум, Дархан-Уул

<sup>235</sup> Засгийн газрын гадаад зээл, тусламжийн хөрөнгөөр хэрэгжиж буй болон шинээр хэрэгжих төсөл, арга хэмжээний дэлгэрэнгүй танилцуулга - <https://mof.gov.mn/files/uploads/Tusuv2019-ver2.pdf>

аймгийн Шарын гол сумдын 1970-1990 онуудад баригдсан, элэгдэж хуучирсан бохир ус цэвэрлэх байгууламжуудыг шинэчлэх, шинээр барих юм.

Судалгааны захиалгад нийцүүлэн Монгол Улсын аймаг, сумдад гадаадын хөрөнгө оруулалт, зээл тусламжаар хэрэгжсэн, хэрэгжиж буй дараах төсөл хөтөлбөрүүдийг судалсан болно.

### **3.2.ТИКА-ийн Улаанбаатар дахь Хөтөлбөр зохицуулалтын газар<sup>236</sup>**

ТИКА-ийн Улаанбаатар дахь Хөтөлбөр зохицуулалтын газар нь нийгмийн дэд бүтцийг хөгжүүлэх салбарт цэвэр ус, усны эрүүл ахуй, эрүүл мэнд, боловсрол, чадавхыг бэхжүүлэх зорилгоор Турк Улсын туршлагыг Монгол Улсад нэвтрүүлэх, Монгол Улсын төрийн байгууллагуудтай хамтын ажиллагааг өргөжүүлж, олон салбарт мэргэжлийн сургалтуудыг төсөл, хөтөлбөрөөр дамжуулан зохион байгуулдаг.

Тухайн байгууллагаас Монгол Улсад хэрэгжүүлсэн сумын хөгжил, сургууль, дотуур байрны тохижилттой холбоотой төслүүдийг авч үзлээ. Үүнд:

#### *2019 онд хэрэгжсэн төсөл:*

- Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын Тува бага сургуулийн дотуур байрны тохижилтын ажил 41.805 ам.доллар;
- Налайх дүүрэг дэх сургуулийн дотуур байрны тохижилтын ажил 32.172 ам.доллар;
- Баян-Өлгий аймгийн 7 дугаар цэцэрлэгт 2 бүлэг бүхий өргөтгөлийн байр барих ажил 72.686 ам.доллар;
- Нийслэлийн ерөнхий боловсролын 5 дугаар сургуулийн "Спорт заал" төсөл 88.298 ам.доллар;
- Өвөрхангай аймгийн Хужирт сумын сургуулийн техник-технологийн ангийн тохижилтын ажил 21.750 ам.доллар;
- Ховд аймгийн 32 цэцэрлэгийн гал тогоог тохижуулах, тоног төхөөрөмж нийлүүлэх ажил 64.400 ам.доллар;
- Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын цэцэрлэгийн "2 бүлэг" болон "Урлаг-спортын заал"-ны өргөтгөлийн байр барих ажил 89.870 ам.доллар;
- Архангай аймгийн Батцэнгэл сумын цэцэрлэгийн "2 бүлэг" болон "Урлаг-спортын заал"-ны өргөтгөлийн байрны тохижилтын ажил 7.790 ам.доллар;
- Дорноговь аймгийн 5 сургуульд эрүүл мэндийн кабинет байгуулах болон эмчийн өрөөг тохижуулах ажил 43.636 ам.доллар;
- Сүхбаатар аймгийн Түмэнцогт сумын цэцэрлэгт 2 ангитай өргөтгөл барих ажил 67.844 ам.доллар;
- Баян-Өлгий аймгийн Зайд бүрэн дунд сургуульд 2 ширхэг бага оврын автобус нийлүүлэх ажил 52.000 ам.доллар.

#### *2020 онд хэрэгжсэн төсөл:*

- Баян-Өлгий аймгийн 7 дугаар цэцэрлэгийн 2 бүлэг бүхий өргөтгөлийн байрны тохижилтын ажил 11.890 ам.доллар;
- Баян-Өлгий аймгийн Сагсай сумын 1 дүгээр сургуулийн технологийн ангийн засвар, тохижилтын ажил 19.050 ам.доллар;
- Хөвсгөл аймгийн Мөрөн сумын 11 дүгээр цэцэрлэгт хоёр ангийн өргөтгөлийн байр шинээр барих ажил 68.882 ам.доллар;
- Хөвсгөл аймгийн Мөрөн сумын 11 дүгээр цэцэрлэгийн хоёр ангитай өргөтгөлийн байранд тавилга, эд хогшил худалдан авах ажил 10.250 ам.доллар;

<sup>236</sup> ТИКА., <https://www.tika.gov.tr/upload/2015/Prestij/T%C4%B0KA%20ile%2020%20Y%C4%B11.pdf>



- Өвөрхангай аймгийн Есөнзүйл сумын сургуулийн хөгжмийн ангийн засварын ажил 5.422 ам.доллар;
- Өвөрхангай аймгийн Есөнзүйл сумын сургуулийн хөгжмийн ангийн тохижилтын ажил 25.207 ам.доллар;
- Баян-Өлгий аймгийн Хилийн цэргийн 0165 дугаар ангийн дэргэдэх цэцэрлэгийн тохижилтын ажил 21.090 ам.доллар.

*2021 онд хэрэгжсэн төсөл:*

- 2021 онд Баян-Өлгий аймгийн Өлгий сумын 10 дугаар хороонд цэцэрлэг барих ажил 95.0 ам.доллар;
- Баян-Өлгий аймгийн Алтанцөгц суманд санхүүжилтээр цэцэрлэгийн завсар, тоног төхөөрөмж нийлүүлэх ажил 32.0 ам.доллар;
- Баян-Өлгий аймгийн Өлгий сумын 10 дугаар хороон дахь цэцэрлэгт тоног төхөөрөмж нийлүүлэх ажил 14.9 ам.доллар;
- Говь-Алтай аймагт цэцэрлэгийн өргөтгөл барих төсөл 77.947 ам.доллар;
- Төв аймгийн Эрдэнэ сумын бага сургуулийн хоёр ангийг засварлан тохижуулах төсөл 36.996 ам.доллар;
- Говь-Алтай аймгийн 10 дугаар цэцэрлэгт 2 анги шинээр байгуулан, тохижуулах ажилд 15.0 ам.доллар;
- Дархан-Уул аймгийн Шарын гол сумын 6 дугаар сургуульд Химийн лаборатори байгуулах ажил 21.160 ам.доллар.

### **3.3.Монгол дахь Канад сан<sup>237</sup>**

Канад сангийн Орон нутгийн санаачилга (КСОНС) нь Канадын Засгийн газраас хөгжиж буй орнуудын хөгжлийг дэмжсэн тусламжийн хөтөлбөр юм. Монгол Улсад 420 гаруй жижиг, дунд хэмжээний төслүүдийг санхүүжүүлсэн ба тэдгээрийн дийлэнх нь Улаанбаатар хотын захаар амьдардаг нийгмийн хамгийн их хэрэгцээтэй бүлгүүдэд чиглэсэн байна. Дараах асуудлаар төслүүдийг хэрэгжүүлсэн байна. Үүнд:

*2012-2020 оны хооронд хэрэгжсэн төсөл:*

- Баруун 5 аймаг, 11 сум, нийслэлийн 3 дүүрэг, 6 хороонд нийт 7,2 тэрбум төгрөгийн санхүүжилт хийж, 1348 хүүхдийн цэцэрлэгийн барилга шинээр 18, 3411 хүүхдийн цэцэрлэгийн хуучин барилга 21-ийг тус тус засварласан байна.

*2020-2021 оны хооронд хэрэгжсэн төсөл:*

- Сүхбаатар аймгийн ерөнхий боловсролын 1 дүгээр сургуульд хүүхдийн хөгжлийн танхим байгуулах, сурагчдын ур чадварыг сайжруулах, сурах хөгжих боломжийг бүрдүүлэх зэрэг хөтөлбөрийг зохион байгуулсан;
- Сэлэнгэ аймгийн Сайхан сумын ЕБС-ийн хөгжлийн бэрхшээлтэй суралцагчдыг дэмжих зорилгоор сургуулийн тохижилтыг сайжруулсан;
- Сэлэнгэ аймгийн тусгай сургуулийн сонсголгүй эмэгтэй сурагчдад зориулсан эрүүл мэндийн жендэрийн тэгш байдал, хууль эрх зүйн сургалт зохион байгуулж, өөрсдийгөө хүчирхийллээс сэргийлэх мэдлэг боловсролыг олгох, энэ сэдвээр дохионы хэл дээрх сургалтын материал боловсруулж, орчныг сайжруулсан;
- Дорнод, Сүхбаатар аймаг болон Улаанбаатар хотын Хан-Уул дүүргийн номын сангуудыг тохижуулан, цахим брайл NVDA программ хангамжаар тоноглоглоноор харааны бэрхшээлтэй болон хараагүй иргэдийн амьдралын чанарыг дээшлүүлэхэд чиглэж ажилласан.

<sup>237</sup> <https://canadafundmongolia.mn/2021/05/09/2019-2020/>

**3.4.Бусад төсөл хөтөлбөрүүдийн товч тойм<sup>238</sup>**

*БНХАУ-ын Өвөр Монголын И-Пү Ин групп* нь 2020 оны жилийн эцсийн байдлаар 4 аймаг (Архангай, Өвөрхангай, Булган, Төв аймаг), 18 сум, нийслэлийн 6 дүүрэгт боловсрол, эрүүл мэнд, ажлын байр нэмэгдүүлэх, оюутан, сурагч, мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэхэд тэтгэлэг олгох, бага дунд орлоготой өрх, өнчин, хөгжлийн бэрхшээлтэй хүүхдүүд, өрх толгойлсон ээжүүд гэх мэт зорилтод бүлгүүдэд чиглэсэн төсөл хөтөлбөрүүдийг нийт 38,4 тэрбум төгрөгөөр санхүүжүүлэн хэрэгжүүлээд байна.

*Дэлхийн банк, Швейцарын хөгжлийн агентлаг* нь 1998-2021 оны хооронд 21 аймаг, 126 сум, нийслэлийн 9 дүүрэгт “Тогтвортой хөгжлийн боловсрол” төсөл хэрэгжүүлж байна. “Тогтвортой хөгжлийн боловсрол” төсөл нь ерөнхий боловсролын 628 бага, дунд сургууль, төрийн ба бизнесийн салбар, иргэний нийгмийн байгууллагуудтай хамтран ажиллаж байна.

*Дэлхийн банк, АНУ-ын иргэн Байра били* нь 2019-2020 онд 1 аймаг, 6 суманд нийт 3,6 тэрбум төгрөгийн санхүүжилтээр бага сургууль 6, хүүхэд хөгжлийн төв 2, эмэгтэйчүүдийн мэргэжлийн баримжаа олгох төв 1-ийг тус тус байгуулсан байна.

---

<sup>238</sup> Монгол Улсын Сангийн яам - <https://mof.gov.mn/>

**АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ***Монгол Улсын хууль:*

- Монгол Улсын Үндсэн хууль, 1992
- Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, түүний удирдлагын тухай хууль, 2020

*Улсын Их Хурлын тогтоол:*

- “Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого. УИХ-ын 2020 оны 52 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=15406>
- “Шинэ бүтээн байгуулалт” дунд хугацааны зорилтот хөтөлбөр. УИХ-ын 2010 оны 36 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=7037>
- Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр. УИХ-ын 1996 оны 61 дүгээр тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6047>
- Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр. УИХ-ын 2000 оны 33 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6051>
- Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр. УИХ-ын 2004 оны 24 дүгээр тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6036>
- Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл. УИХ-ын 2020 оны 23 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=15584>
- Монгол Улсын бүсүүдийн хөгжлийн дунд хугацааны стратеги. УИХ-ын 2003 оны 24 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6288>
- Монгол Улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал. УИХ-ын 2001 оны 57 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6299>
- Монгол Улсын Засгийн газрын 2008-2012 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр. УИХ-ын 2008 оны 35 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6187>
- Монгол Улсын Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр. УИХ-ын 2012 оны 37 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=8722>
- Монгол Улсын Засгийн газрын 2016-2020 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр. УИХ-ын 2016 оны 45 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=12120>
- Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр. УИХ-ын 2020 оны 45 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=15586>
- Монгол Улсын мянганы хөгжлийн зорилт. УИХ-ын 2005 оны 25 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6252>
- Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого. УИХ-ын 2008 оны 12 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=203282&showType=1>
- Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030. УИХ-ын 2020 оны 23 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=11725>
- Монгол Улсын хөгжлийн үзэл баримтлал. УИХ-ын 1996 оны 26 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6283>
- Монгол Улсын эрчим хүчний нэгдсэн системийн шинэчилсэн хөтөлбөр. УИХ-ын 2007 оны 10 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6206>
- Сэргээгдэх эрчим хүчний үндэсний хөтөлбөр. УИХ-ын 2005 оны 32 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=6485>
- Төрөөс эрчим хүчний талаар баримтлах бодлого. УИХ-ын 2015 оны 63 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail/11130>
- Шинэ сэргэлтийн бодлого. УИХ-ын 2021 оны 106 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=16390082532431>
- Эдийн засгийг сэргээх хөтөлбөр. УИХ-ын 2016 оны 71 дүгээр тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=12291>

*Засгийн газрын тогтоол:*

- “Аргачлал шинэчлэн батлах тухай” Засгийн газрын 2018 оны 20 дугаар тогтоол
- “Болзол батлах тухай” (Тэргүүний сум шалгаруулах) Засгийн газрын 2009 оны 193 дугаар тогтоол
- “Зарим аймгийн дулаан хангамжийг сайжруулах төслийг эрчимжүүлэх тухай” Засгийн газрын 2014 оны 29 дүгээр тогтоол
- “Сумдын дизелийн цахилгаан станц, халаалтын зуухнуудын тухай” Засгийн газрын 1995 оны 236 дугаар тогтоол
- “Сумдын хөгжлийн загвар болон түүнд хамаарах нэг маягийн загвар зургийн жагсаалт батлах тухай” Засгийн газрын 2013 оны 226 дугаар тогтоол
- “Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийгдэх ажлын жагсаалт батлах тухай” Засгийн газрын 2014 оны 309 дүгээр тогтоолын хавсралт
- “Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын жагсаалтыг шинэчлэн батлах тухай” Засгийн газрын 2015 оны 265 дугаар тогтоол
- “Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын жагсаалтыг шинэчлэн батлах тухай” Засгийн газрын 2021 оны 161 дүгээр тогтоол
- “Тогтоолд нэмэлт оруулах тухай” Засгийн газрын 2014 оны 42 дугаар тогтоол
- “Үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх төлөвлөгөө батлах тухай” Засгийн газрын 2012 оны 120 дугаар тогтоол

*Бусад:*

- “Улсын тэргүүний (загвар) сум шалгаруулах болзол”-ыг хангасан сумдын танилцуулга. Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газар. 2022 он.
- Барилга хот байгуулалтын яамны цахим хуудас (2022 он) - <https://mcdud.gov.mn/home>
- Барилгын хөгжлийн төв (2020 он) - <http://barilga.gov.mn/#/home/home>
- Засгийн газрын гадаад зээл, тусламжийн хөрөнгөөр хэрэгжиж буй болон шинээр хэрэгжих төсөл, арга хэмжээний дэлгэрэнгүй танилцуулга. <https://mof.gov.mn/files/uploads/Tusuv2019-ver2.pdf>
- Сангийн яам - <https://mof.gov.mn>
- Статистикийн мэдээллийн нэгдсэн сан - <https://www.1212.mn>
- Сумын хөгжил, инженерийн дэд бүтцийн хангамж хэлэлцүүлгийн материал., <https://gazar.gov.mn/storage/reports/March2022/qTiIRNxm5Sjh7dml7Y6c.pdf>
- Сүхбаатар аймгийн Хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, хөрөнгө оруулалтын хэлтэс. 2022 он.
- Эдийн засаг, хөгжлийн яам. Орон нутгийн хөгжлийн индекс. [http://ldi.nda.gov.mn/?province\\_id=18&region\\_id=354](http://ldi.nda.gov.mn/?province_id=18&region_id=354)
- <https://www.tika.gov.tr/upload/2015/Prestij/T%C4%B0KA%20ile%2020%20Y%C4%B11.pdf>
- <https://canadafundmongolia.mn/2021/05/09/2019-2020/>

**ХАВСРАЛТУУД**

**Хавсралт 1. Сумын төвийн нэгдсэн халаалт, сургууль, дотуур байрны асуудлаар УИХ-аас баталсан хөгжлийн бодлогын баримт бичиг**

**1.1. УРТ ХУГАЦААНЫ ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГЫН БАРИМТ БИЧИГ**

**“Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого – УИХ-ын 2020 оны 52 дугаар тогтоол**

Зорилго	Зорилт	Хөгжлийн бодлого	2021-2030 онд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа
<p>ХОЁР.ХҮНИЙ ХӨГЖИЛ  <b>Зорилго 2.</b>                      Чанартай амьдралын баталгаа бүхий нийгмийн хамгаалалтай, аз жаргалтай амьдралын ээлтэй орчинд, гэр бүлийн амьдралын баталгаа, улс орны хөгжлийн суурь болсон чанартай боловсролыг хүн бүр эзэмших боломжийг бүрдүүлэн нийгмийн идэвхтэй, эрүүл монгол хүнийг хөгжүүлнэ</p>	<p><b>Боловсрол</b>  <b>Зорилт 2.1.</b>Хүн бүрд чанартай боловсрол эзэмших тэгш боломж бүрдүүлж, боловсролыг хувь хүний хөгжил, гэр бүлийн амьдралын баталгаа, улс орны хөгжлийн суурь болгон насан туршдаа суралцахуйн тогтолцоог бэхжүүлнэ.</p>	<p>1.Салбарын хүрээнд судалгаа, нотолгоонд суурилсан бодлого, хөгжлийн төлөвлөлт, хяналт шинжилгээ, үнэлгээ хийх удирдлагын тогтолцоо болон олон талт түншлэл бэхэжсэн байна.</p>	<p>2.1.1.Боловсролын чиглэлээр суурь болон хавсарга судалгааг тогтмол хийж хэвших ба бүх шатны боловсролын сургалтын байгууллагын байршил, хүчин чадал, нөөц, нормативын нэгдсэн зураглал, судалгаа, шинжилгээний мэдээллийн санг бий болгон, судалгаа, нотолгоонд суурилсан бодлого, хөгжлийн төлөвлөлт, хяналт шинжилгээ, үнэлгээ хийх удирдлагын тогтолцоог сайжруулна.</p> <p>2.1.12.Бүх шатны сургалтын байгууллагын барилга байгууламж, дэд бүтцийг сайжруулан, стандарт, чанарын шаардлага хангасан тэгш, хүртээмжтэй, чанартай үйлчилгээ үзүүлэх орчныг бүрдүүлж, цэцэрлэг, сургуулийн анги, бүлэг дүүргэлтийг норматив хэмжээнд хүргэнэ.</p> <p>2.1.19.Сургуулийн дотуур байр, ногоон хөгжлийн байгууламж, спортын болон урлагийн заал, цайны газар, мэдээлэл зүйн сургалтын танхимыг тохижуулж, сургалтын байгууллагын орчны стандартыг хангах, хөгжлийн бэрхшээлтэй суралцагчдад зориулсан тохируулгат орчныг бүрдүүлж, цэвэр ус, ариун цэврийн байгууламжийг хүүхэд, хэрэглэгчдэд ээлтэй болгох ажлыг үе шаттайгаар төлөвлөж хэрэгжүүлнэ.</p> <p>2.1.24.Сургуулийн дотуур байрны менежментийг сайжруулан багш нарын ажлын ачааллын 10 хүртэлх хувьд дотуур байранд сурагчдын хөгжлийг дэмжих чиглэлээр хийсэн сургалт, хөгжлийн үйл ажиллагааны цагийг тооцдог байх зохицуулалт хийж, дотуур байрны хүүхэд хамгааллыг сайжруулна.</p>

	<p><b><u>Хүнд ээлтэй амьдрах орчин</u></b>  <b>Зорилт 2.5.</b>                  Амьдралын хэрэгцээг хангасан эрүүл, ая тухтай, таатай орчныг бүрдүүлж баталгаат хүнсээр хангана.</p>	<p>1.Орон сууц, ногоон байгууламжийн стандартыг мөрдөж, эрүүл баталгаат амьдрах орчныг бий болгоно.</p>	<p>2.5.12.Төвлөрсөн дэд бүтцийн системд холбогдох боломжгүй хэрэглэгчийг хэсэгчилсэн бие даасан инженерийн хангамжид холбох, бичил дэд төвүүдийг байгуулах төслийг үе шаттай хэрэгжүүлнэ.</p>
<p>ДӨРӨВ.ЭДИЙН ЗАСАГ  <b>Зорилго 4.</b> Эдийн засгийн тогтвортой өсөлт иргэн бүрдээ хүрсэн, дундаж давхарга зонхилсон, ядуурал эрс буурсан, эдийн засгийн хөгжлийн бодлогын суурийг бүрдүүлж, дотоод хэрэгцээгээ өөрсдөө хангадаг, экспорт эрчимжсэн, хөрөнгө оруулалт, хуримтлалын чадавхаа бүрдүүлсэн, олон тулгуурт эдийн засагтай улс болно.</p>	<p>Зорилт 4.2.                  Эдийн засгийн тэргүүлэх салбаруудыг хөгжүүлж, экспортын баримжаатай эдийн засгийг бий болгоно.</p>	<p><b>I үе шат (2021-2030):</b>                  7.Эдийн засгийн хөгжлийг дэмжих эрчим хүч, инженерийн дэд бүтцийг хөгжүүлсэн байна.                  8.Цахилгаан станцуудыг өргөтгөж, цахилгаан дамжуулах агаарын шугам, дэд станц, шинэ эх үүсвэрийг барьж, цахилгаан эрчим хүчээр дотоодын хэрэгцээг бүрэн хангасан байна.</p> <p><b>II үе шат (2031-2040):</b> 3.Эрчим хүчний хөндлөн гол тэнхлэгийн болон бүсийн босоо тэнхлэгийн цахилгаан дамжуулах агаарын шугам, дэд станц, шинэ эх үүсвэрийг барьж байгуулан, зарим дулааны цахилгаан станцыг өргөтгөж нэгдсэн системийг бүрдүүлнэ</p>	<p>4.2.39.Хот, сум, суурин газрын дулаан хангамжийн чанар, хүртээмжийг сайжруулах зорилгоор дулааны эх үүсвэр, дулааны шугам сүлжээний өргөтгөл шинэчлэл хийнэ</p> <p>Хэрэгжүүлэх үйл ажиллагаа батлагдах хугацаа болоогүй</p>
<p>ЕС.УЛААНБААТАР БА ДАГУУЛ ХОТ  <b>Зорилго 9.</b>                  Амьдрахад таатай, байгаль орчинд ээлтэй, хүн төвтэй ухаалаг хот болгон хөгжүүлнэ.</p>	<p><b><u>Хүн төвтэй хот</u></b>  <b>Зорилт 9.1.</b>Иргэдийнхээ хөгжих боломжийг хангасан хөдөлмөрийн үнэлэмж өндөртэй эрүүл чийрэг, бүтээгч,</p>	<p><b>I үе шат (2021-2030):</b> 1.Нийгмийн үйлчилгээний байгууллагуудын (сургууль, цэцэрлэг, эрүүл мэнд, биеийн тамир, спортын байгууллага, залуучууд</p>	<p>9.1.1.Ерөнхий боловсролын сургууль, цэцэрлэгийн барилга байгууламжийг шинээр барих, өргөтгөх, засварлах зэргээр суудлын тоог нэмэгдүүлж бүлэг дүүргэлтийг норматив хэмжээнд хүргэнэ.</p> <p>9.1.2.Ерөнхий боловсролын сургууль, цэцэрлэгт орчны</p>

	оюунлаг иргэдтэй хот болно.	хөгжлийн төв, хүүхэд хамгаалах төв, асрамжийн газар гэх мэт) хүчин чадал, хүртээмжийг нэмэгдүүлж, бүтээн байгуулалт хийж, шаардлагатай техник, тоног төхөөрөмжөөр хангана.	стандарт мөрдүүлнэ.
--	-----------------------------	--	---------------------

**Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030 – УИХ-ын 2016 оны 19 дүгээр тогтоол (2020 оны 52 дугаар тогтоолоор ХҮЧИНГҮЙ болсон)**

Зорилт	I үе шат (2016-2020)	II үе шат (2021-2025)	III үе шат (2026-2030)
<p>Хоёр. Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн зорилтууд</p> <p><b>2.2. НИЙГМИЙН ТОГТВОРТОЙ ХӨГЖИЛ</b></p> <p><b>2.2.3. Мэдлэгт суурилсан нийгэм ба ур чадвар бүхий Монгол хүн</b></p>	<p><b>Зорилт 2. Монгол иргэний төлөвшүүлэх ерөнхий боловсролын тогтолцоог олон улсын жишигт нийцүүлэн хөгжүүлж, чанарыг баталгаажуулна.</b></p>	<p>Боловсролын олон улсын чанарын үнэлгээнд /PISA/ хамрагдах бэлтгэлийг хангаж, нийт ерөнхий боловсролын сургуулийг хоёроос ихгүй ээлжээр хичээллэх боломжийг бүрдүүлэх, уламжлалт нүүдлийн ахуйд зохицсон боловсрол олгох хөтөлбөр боловсруулж, нэвтрүүлэх. Бүрэн дунд боловсрол эзэмшсэн хүүхэд бүр мэргэжлийн чиг баримжаатай болсон байх.</p>	<p>Боловсролын олон улсын чанарын үнэлгээнд эзлэх байрыг 5-аар урагшлуулж, сургалтын лаборатори, тоног төхөөрөмж, техник хэрэгслээр бүх сургуулийг 100 хувь хангах, хоёр ээлжээр хичээллэж байгаа ерөнхий боловсролын сургуулийн тоог 50 хүртэл хувиар бууруулах, анги дүүргэлтийг багасгаж, улсын дунджийг 20-оос илүүгүй байлгах.</p>

**Монгол Улсын Мянганы хөгжлийн зорилтод суурилсан Үндэсний хөгжлийн цогц бодлого – УИХ-ын 2008 оны 12 дугаар тогтоол (2016 оны 19 дүгээр тогтоолоор ХҮЧИНГҮЙ болсон)**

Чиглэл	Бодлого	Үйл ажиллагаа
<p><b>ДӨРӨВ. МОНГОЛ УЛСЫН ХҮНИЙ ХИЙГЭЭД</b></p>	<p><b>4.4. Боловсролын хөгжлийн бодлого</b></p> <p>Бүх нийтийн боловсролыг нийгмийн үйл хэрэг</p>	<p><b>Нэгдүгээр үе шат (2007-2015 он): Стратегийн зорилт 1.</b> Суралцагчдад хүртээмжтэй, чанартай, хэрэгцээнд нь нийцсэн боловсрол эзэмших тэгш боломж бүрдүүлнэ: ... 6 настай хүүхдийг сургуульд бүрэн хамруулах; хөвгүүдийн</p>

<p><b>НИЙГМИЙН ХӨГЖИЛ</b></p>	<p>болгон хөгжүүлж, үндэсний боловсролын тогтолцоог олон улсын түвшинд ойртуулан төгөлдөржүүлж, оюунжсан, бүтээлч, чадамжтай хүний нөөцийг байнга нэмэгдүүлнэ. 2021 он гэхэд олон улсын жишигт нийцсэн боловсролын тогтолцоонд шилжинэ.</p>	<p>боловсролын түвшинг дээшлүүлэхэд чиглэсэн хөтөлбөр хэрэгжүүлэх; ерөнхий боловсролын сургуулийн дотуур байрны тохилог орчинг бүрдүүлж, дотуур байранд суух хүүхдийн тоог 2.1 дахин нэмэгдүүлэх; ерөнхий боловсролын сургуулийн суралцагчдын “Үдийн цай” хөтөлбөрийг үргэлжлүүлэх; 2010 он гэхэд хүн амын бичиг үсэг тайлагдалтын түвшинг 99.0 хувьд хүргэх. <b>Хоёрдугаар үе шат (2016-2021 он):</b> <b>Стратегийн зорилт 3.</b> Сургууль төвтэй менежментийг хөгжүүлж, сургалтын байгууллагын бүтэц, хэв шинж, байршлын зураглалыг шинэчлэн зохионо. Боловсролын салбарын захиргааны болон мэргэжлийн удирдлагыг боловсронгуй болгох; хүүхдийн цэцэрлэг, бүх шатны сургуулийн бүтэц, хэв шинж, хэмжээ, байршлыг оновчтой болгосон цэцэрлэг, сургуулийн зураглалыг шинэчлэн боловсруулж, хэрэгжүүлэх.</p>
<p><b>ТАВ. ЭДИЙН ЗАСГИЙН ӨСӨЛТ, ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГО</b></p>	<p><b>5.3. Дэд бүтцийн хөгжлийн бодлого</b> Дэд бүтцийг хүн ам, хэрэглэгчдийн болон эдийн засгийн хөгжлийн эрэлт хэрэгцээ, шаардлагад нийцүүлэн хөгжүүлнэ.</p>	<p><b>5.3.2. Эрчим хүчний салбарын хөгжлийн бодлого</b> <b>Нэгдүгээр үе шат (2007 – 2015 он):</b> <b>Стратегийн зорилт 2.</b> Сум, суурин газрын болон малчдын цахилгаан эрчим хүчний хангамжийг сайжруулна: Төвлөрсөн системд холбогдоогүй сум, суурин газруудыг цахилгаан дамжуулах агаарын шугамаар холбохын зэрэгцээ сэргээгдэх эрчим хүч болон бусад эх үүсвэрүүдийг ашиглан байнгын цахилгаанаар хангах; "Буман нарны гэрэл" хөтөлбөрийн хүрээнд бүх малчин айл өрхийг нар, салхины эрчим хүчний эх үүсвэртэй болгох; нүүрсний ордуудад ойрхон байрлалтай сум, суурин газарт нүүрсний хийн түлшээр ажилладаг бага оврын цахилгаан станц барьж ажиллуулах. <b>5.4. Бүс нутаг, хөдөөгийн хөгжлийн бодлого</b> Бүсчилсэн хөгжлийн бодлогыг тууштай хэрэгжүүлж, хот, хөдөөгийн хөгжлийн түвшний ялгааг эрс багасгана. <b>Нэгдүгээр үе шат (2007-2015 он):</b> <b>Стратегийн зорилт 1.</b> Бүсчилсэн хөгжлийн төлөвлөлт, удирдлагыг боловсронгуй болгож, бүс нутгийн хөгжлийг түргэсгэнэ: Баруун, Хангайн, Төвийн, Зүүн, Улаанбаатарын бүсийн 2015 он хүртэлх хөгжлийн хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэх; бүсийн тулгуур төв болох Ховд, Улиастай, Эрдэнэт, Хархорин, Дархан, Зуунмод, Өндөрхаан, Чойбалсан хотуудын болон аймаг, бичил бүсийн хөгжлийн хөтөлбөрүүд, суурин газруудын ерөнхий төлөвлөгөөг боловсруулж хэрэгжүүлэх; бүс нутгуудын удирдлагын оновчтой тогтолцоо, бүтцийг бүрдүүлж ажиллуулах. <b>Стратегийн зорилт 2.</b> Баруун, Хангайн, Төвийн, Зүүн, Улаанбаатарын бүсийн эдийн засгийн өсөлтийг хөгжлийн хүчин зүйл болгож, Мянганы хөгжлийн зорилтуудыг хэрэгжүүлнэ. "Хөдөөгийн хөгжил" үндэсний хөтөлбөрийг боловсруулж, хэрэгжүүлнэ:</p>

**Монгол Улсын хөгжлийн үзэл баримтлал – УИХ-ын 1996 оны 26 дугаар тогтоол (2016 оны 19 дүгээр тогтоолоор ХҮЧИНГҮЙ болсон)**

Чиглэл	Үйл ажиллагаа
<p>II.Хөгжлийн эх сурвалж-хүний хөгжил</p>	<p>Монгол хүнийг элбэг хангалуун, амгалан тайван, эрүүл аж төрөх, бүх талаар боловсрон хөгжих нөхцөлөөр хангахад хөгжлийн шинэ зурвас үеийн гол зорилт оршино. Боловсрол нь иргэн бүрийг бүх талаар хөгжүүлэх, шинжлэх ухаан, технологийн дэвшил, эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийг хурдасгах, баялгийг бүтээх эх сурвалж учраас түүнийг нийгмийн тэргүүлэх салбар болгон хөгжүүлнэ. Хот, хөдөөгийн соёл, ахуйн нөхцөлийн ялгааг багасгаж, хөдөөгийн хүн амд</p>



	үзүүлэх үйлчилгээг жигд сайжруулна.
III.Шинжлэх ухаан, технологи - хөгжлийн хурдасгуур	6/Эрчим хүчний шинэ эх үүсвэр. Эрчим хүчний сэргээгдэх эх үүсвэрийг ашиглах техник, тоног төхөөрөмжийг зохион бүтээж үйлдвэрлэх, цөмийн эрчим хүчний эх үүсвэрийг ашиглах технологийг эзэмших бэлтгэлийг хангах.
V.Эдийн засаг-хөгжлийн тулгуур	1 дүгээр үе шат (1996-2000 он). 1 дүгээр үе шатанд эдийн засгийг тогтворжуулан сэргээж, цаашдын өсөлтийн үндсийг тавина. Энэ нь хөгжилд шаардлагатай хуримтлалыг нэмэгдүүлэх эхний үе шат юм. <ul style="list-style-type: none"> <li>1/дэд бүтцийн хөгжлийг эрчимжүүлэх замаар эдийн засгийн бүтцийг боловсронгуй болгох, юуны өмнө эрчим хүч, харилцаа холбоо, иргэний агаарын тээвэр, төмөр зам, авто зам зэрэг дэд бүтцийн салбарт тэргүүлэх ач холбогдол өгч хөгжүүлэх;</li> </ul> 2 дугаар үе шат (2001-2010-аад оны эхэн үе). <ul style="list-style-type: none"> <li>4/хөдөөд эрчим хүч, зам, тээвэр, холбоо, мэдээлэлжүүлэлтийн салбарыг эрчимтэй хөгжүүлэх үндсэн дээр дэд бүтцийн нэгдсэн сүлжээ бий болгох;</li> </ul> 3 дугаар үе шат (2010-2020-оод он). 3 дугаар үе шатанд эдийн засгийн голлох салбаруудад үндэсний болон дэлхийн өндөр зэргийн технологи нэвтрэн Монгол Улсад өрсөлдөх шинэ давуу талууд бий болж, экспортод баримжаалсан оновчтой бүтэц бүхий харьцангуй бие даасан эдийн засаг бүрдэнэ.

1.2. ДУНД ХУГАЦААНЫ ХӨГЖЛИЙН БОДЛОГЫН БАРИМТ БИЧИГ

**Монгол Улсыг 2021-2025 онд хөгжүүлэх таван жилийн үндсэн чиглэл** – УИХ-ын 2020 оны 23 дугаар тогтоол

Зорилго	Зорилт	Үйл ажиллагаа	Үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх хөгжлийн төсөл
<b>ХОЁР. ХҮНИЙ ХӨГЖИЛ</b> <b>Зорилго 2.</b> Нийгмийн суурь үйлчилгээг тэгш, хүртээмжтэй, чанартай хүргэх тогтолцоог бэхжүүлж, эрдэм мэдлэгтэй, эрүүл чийрэг, нийгмийн идэвхтэй, хүнлэг, ёс суртахуунтай, дэлхийд үнэлэгдэх Монгол хүнийг төлөвшүүлж, гэр бүлд ээлтэй хүний хөгжлийн цогц бодлого хэрэгжүүлнэ.	<b>Зорилт 2.1.</b> Хүн бүрд чанартай боловсрол эзэмших тэгш боломж бүрдүүлж, тэгш хамруулах тогтолцоог бэхжүүлнэ:	2.1.8.газар зүйн мэдээллийн системд үндэслэн сургууль, цэцэрлэг, дотуур байрын хүчин чадал, ашиглалт, бүтэц, хэв шинж, байршлыг оновчтой тогтоож, хүн амын өсөлтийн хэтийн төлөвтэй уялдуулан хүртээмжийг нэмэгдүүлэн, тэгш байдлыг хангах тогтолцоог бэхжүүлнэ.	- 200 сургууль, 273 цэцэрлэг барих төсөл
<b>ДӨРӨВ. ЭДИЙН ЗАСАГ</b> <b>Зорилго 4.</b> Эдийн засгийн тогтвортой өсөлт иргэн бүрдээ хүрсэн, дундаж давхарга нэмэгдэж, ядуурал буурсан, эдийн засгийн хөгжлийн бодлогын суурийг бүрдүүлж, нефть, шатахууны дотоодын хэрэгцээг өөрсдөө хангадаг, экспорт эрчимжсэн, хөрөнгө оруулалт, хуримтлалын	<b>Зорилт 4.2.</b> Эдийн засгийн бүтцийн шинэчлэлийг эхлүүлж, өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэн, экспортод чиглэсэн хүнд, хөнгөн үйлдвэрлэлийг хөгжүүлнэ:	4.2.12.улс, орон нутгийн төсөвт ачаалал үүсгэхгүй төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн хэлбэрээр орон нутгийн хот, суурин газарт цахилгаан, дулааны эх үүсвэрийг нэмэгдүүлнэ.	- Чойбалсангийн дулааны цахилгаан станцыг 50 МВт-аар өргөтгөх - Эрдэнэбүрэнгийн усан цахилгаан станц барих төсөл, 90МВт - Эрдэнэтийн дулааны цахилгаан станцын шинэчлэл төсөл - Төвийн бүсийн цахилгаан дамжуулах, түгээх сүлжээний үр ашгийг дээшлүүлэх төсөл

чадавхаа дээшлүүлсэн улс болно.			<ul style="list-style-type: none"> <li>- Оюутолгой-Цагаансуварга чиглэлийн 220 кВ-ын хоёр хэлхээт цахилгаан дамжуулах агаарын шугам, дэд станц /Концессын эргэн төлөлт/</li> <li>- Тавантолгойн 450 МВт-ын цахилгаан станц</li> </ul>
<p><b>НАЙМ. БҮС, ОРОН НУТГИЙН ХӨГЖИЛ</b></p> <p><b>Зорилго 8.</b> Үндэсний соёлоо дээдэлсэн, хүн амын нутагшилт, суурьшлын тогтвортой тогтолцоотой, байгалийн унаган төрх, экосистемийн тэнцвэрт байдлыг хадгалан хойч үедээ өвлүүлсэн, эдийн засгийн төрөлжилт, дагналт, хоршилт бүхий ногоон үйлдвэрлэлийг хөгжүүлж, бүс нутгийн эдийн засгийн интеграцад нэгдсэн, өрсөлдөх чадвартай, харьцангуй тэнцвэртэйгээр бүс, орон нутгийг хөгжүүлнэ.</p>	<p><b>Зорилт 8.1.</b> Эдийн засгийн тэргүүлэх бүс нутаг, салбаруудыг дэд бүтцээр холбоно:</p>	<p>8.1.8.бүсчилсэн хөгжлийн бодлогын хүрээнд эхний ээлжинд алслагдсан зарим аймгуудад гадаадын хөнгөлөлттэй зээл, буцалтгүй тусламжийн хөрөнгөөр “Аймаг, сумын төвийн бүсчилсэн хөгжлийн хөрөнгө оруулалтын хөтөлбөр” төслийг Баян-Өлгий, Увс, Ховд, Дорнод аймгуудад хэрэгжүүлнэ.</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- 10 аймгийн төвийн дулааны станц барих төсөл</li> <li>- Увс аймгийн цахилгаан станц, цахилгаан дамжуулах шугам барих төсөл</li> <li>- Дундговь аймгийн Сайнцагаан сумын нутаг Тэвшийн говийн цахилгаан станц төсөл</li> <li>- Чойр дэд станцын өргөтгөл, шинэчлэл /Концессын эргэн төлөлт/</li> <li>- Чойр-Сайншандын 230 км цахилгаан дамжуулах агаарын шугам, дэд станц барих төсөл</li> </ul>

**Эдийн засгийг сэргээх хөтөлбөр – УИХ-ын 2016 оны 71 дүгээр тогтоол**

Зорилт, арга хэмжээ	Хэрэгжүүлэх арга зам	Хүрэх үр дүн	Хугацаа	Хариуцах этгээд
<b>СТРАТЕГИ 2. ДУНД ХУГАЦААНД ЭДИЙН ЗАСАГТ БҮТЦИЙН ӨӨРЧЛӨЛТ ХИЙЖ, ТОГТВОРТОЙ ӨСӨЛТИЙГ ХАНГАХ, ӨРИЙН ДАРАМТЫГ БАГАСГАХ</b>				
2.2.Бодит салбарын өсөлтийг дэмжих томоохон төслүүдийг эхлүүлж, дэд бүтцийн бүтээн байгуулалтын ажлыг эрчимжүүлэх:	Улсын Их Хурлын тогтоол, Засгийн газрын тогтоол	Дэд бүтэц, бүтээн байгуулалтын томоохон төслийг эрчимжүүлж, эдийн засгийн бодит өсөлтийг 2018 онд 5.1 хувь, 2019 онд 7.1 хувьд хүргэх, шинэ ажлын байр олноор бий болгох замаар ажилгүйдлийг бууруулах.	2017-2018 оны эхний хагас жилд	Засгийн газар
2.2.3.Эрчим хүчний салбарын тасралтгүй, найдвартай ажиллагааг хангах хүрээнд цахилгаан станц, цахилгаан дамжуулах агаарын шугам, дэд станцуудыг шинээр барих, өргөтгөх ажлыг хэрэгжүүлэх				

**Төрөөс эрчим хүчний талаар баримтлах бодлого (2015-2030) – УИХ-ын 2015 оны 63 дугаар тогтоол (2021 оны 89 дүгээр тогтоолоор ХҮЧИНГҮЙ болсон)**

Зорилго	Зорилт	Хэрэгжүүлэх үе шат
<p><b>Гурав.Төрөөс эрчим хүчний талаар баримтлах стратегийн зорилго, түүнийг хэрэгжүүлэх зорилт</b></p> <p><b>Байгаль орчны тогтвортой байдлыг</b></p>	<p>3.2.1.4.хот, суурин газрын дулаан хангамжийн чанар, хүртээмжийг сайжруулах, дулаан хангамжийн дэд бүтцийг хөгжүүлэх;</p> <p>3.2.1.5.бүс нутгийн эрчим хүчний системийг дамжуулах чадал өндөр цахилгаан</p>	<p><b>Нэгдүгээр үе шат /2015-2023 он/:</b> түлш, эрчим хүчний эх үүсвэрийн чадлын нөөцийг бүрдүүлж, сэргээгдэх эрчим хүчийг хөгжүүлэх суурийг бий болгох, эрчим хүчний нормативын баримт бичгийн тогтолцоог төгөлдөржүүлж, олон</p>

<p><b>хангах, ногоон хөгжлийг дэмжих тэргүүлэх чиглэлийн хүрээнд:</b></p>	<p>дамжуулах шугамаар холбож, эрчим хүчний нэгдсэн систем байгуулах; 3.2.1.6.цахилгаан, дулаан дамжуулах, түгээх сүлжээний тасралтгүй, найдвартай ажиллагааг дээшлүүлэх, хэрэглэгчид хүргэх эрчим хүчний чанарыг сайжруулах.</p>	<p>улсын стандартыг нутагшуулах, эрх зүйн орчныг сайжруулах үе. <b>Хоёрдугаар үе шат /2024-2030 он/:</b> Цахилгаан эрчим хүч экспортлох, сэргээгдэх эрчим хүчийг тогтвортой хөгжүүлэх үе</p>
---	--	--

**“Шинэ бүтээн байгуулалт” дунд хугацааны зорилтот хөтөлбөр – УИХ-ын 2010 оны 36 дугаар тогтоол**

Зорилт	Хамрах хүрээ	Үйл ажиллагаа
<p>4.1.1.Хот байгуулалт, төлөвлөлтийн чиглэлээр:</p>	<p>4.1.1.1.хүн амын нутагшилт, суурьшлын зохистой тогтолцоонд тулгуурлан хот байгуулалтын оновчтой бодлого хэрэгжүүлэх замаар хот, суурины газар ашиглалтыг сайжруулж, эрчим хүч, авто зам, инженерийн дэд бүтцийг шинэ түвшинд хөгжүүлэх;</p>	<p>4.4.1.1.хотууд болон бүсийн тулгуур төвүүдийг 2020 он хүртэл хөгжүүлэх ерөнхий төлөвлөгөөнд тодотгол хийж мөрдүүлэх, 2030 он хүртэл хөгжүүлэх ерөнхий төлөвлөгөөг газар зохион байгуулалт, барилгажилт, газар хөдлөлийн мужлал, нийтийн тээврийн сүлжээний оновчтой шийдлийг харгалзан боловсруулах; 4.4.1.2.улсын, бүсийн, аймгийн, сумын газар зохион байгуулалтын төлөвлөгөөг бусад холбогдох бодлогын баримт бичгүүдтэй уялдуулан, байгаль орчинд ээлтэй, үргүй зардлыг багасгасан, эдийн засгийн хөгжлийг түргэтгэхэд чиглэсэн байдлаар боловсруулж мөрдүүлэх;</p>
<p>4.1.2.Дэд бүтцийн чиглэлээр:</p>	<p>4.1.2.1.Улаанбаатар хот, бүсийн тулгуур төв, аймаг, орон нутагт эрчим хүчний төвлөрсөн болон бие даасан эх үүсвэрийг бий болгох; 4.1.2.2.аймгийн төвүүдийг эрчим хүчний нэгдсэн сүлжээнд бүрэн холбох, сэргээгдэх эрчим хүчний шинэ техник, технологийг нэвтрүүлэх.</p>	<p>4.4.2.1.шинээр болон шинэчлэн баригдах суурин газар, орон сууцны цогцолбор хорооллыг байгаль орчинд ээлтэй, бие даасан дулаан, цэвэр, бохир усны инженерийн дэд бүтцийн хамтаар бүтээн байгуулах; 4.4.2.1.шинээр болон шинэчлэн баригдах суурин газар, орон сууцны цогцолбор хорооллыг байгаль орчинд ээлтэй, бие даасан дулаан, цэвэр, бохир усны инженерийн дэд бүтцийн хамтаар бүтээн байгуулах;</p>
<p>4.1.3.Орон сууцны хангамжийг нэмэгдүүлэх чиглэлээр:</p>	<p>4.1.3.1.хөтөлбөрийн 2.2-т заасан "100 мянган айлын орон сууц" төслийг Улаанбаатар хот, бүсийн тулгуур төв, аймаг, сумын төвүүдэд хэрэгжүүлэх; 4.1.3.2.орон сууцны хорооллыг эмнэлэг, сургууль, цэцэрлэг, мэргэжлийн сургалт-үйлдвэрлэлийн төв, спорт цогцолбор, худалдаа, үйлчилгээний төв, ногоон байгууламжийн хамт цогцоор нь барих;</p>	<p>4.4.3.1."100 мянган айлын орон сууц" төслийн хүрээнд Улаанбаатар хотын батлагдсан хэсэгчилсэн ерөнхий төлөвлөгөөний дагуу 35 байршилд 80 мянгаас доошгүй айлын орон сууцны цогцолбор хороолол, бүсийн тулгуур төв, аймгийн төвүүдэд 25 мянга хүртэлх айлын орон сууцны хорооллыг эмнэлэг, сургууль, цэцэрлэг, үйлчилгээний болон мэргэжлийн сургалт-үйлдвэрлэлийн төв, спорт цогцолбор, бие даасан болон төвлөрсөн эх үүсвэртэй инженерийн дэд бүтэц, ногоон байгууламжийн хамтаар барих;</p>

**Монгол Улсын эрчим хүчний нэгдсэн системийн хөтөлбөр – УИХ-ын 2007 оны 10 дугаар тогтоол (2015 оны 63 дугаар тогтоолоор ХҮЧИНГҮЙ болсон)**

Зорилт	Хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх үе шат	Сумдын цахилгаан эрчим хүчний хангамж
1.2.2.улсын нийт нутаг дэвсгэр дээр цахилгаан станцуудыг зөв байршуулсны үндсэн дээр эрчим хүч экспортлох; 1.2.3.эрчим хүчний хэмнэлтийн бодлогыг тодорхойлох, үр ашигтай шинэ техник, технологи нэвтрүүлэх, сэргээгдэх эрчим хүчний нөөцийг ашиглах замаар эрчим хүчний эх үүсвэрийн бүтцийн шинэчлэлт хийж төв, орон нутгийн цахилгаан хангамжийг найдвартай болгох; 1.2.4.усан цахилгаан станц шинээр барьж өндөр хүчдэлийн шугамаар холбох замаар бүс нутгийн эрчим хүчний хангамжийг найдваржуулах, цаашид эдийн засгийн үр ашигтай горим, ажиллагааг бүрдүүлэхийн тулд баруун бүсийн эрчим хүчний системийг бэхжүүлж, төвийн эрчим хүчний системтэй холбох замаар Монгол Улсын эрчим хүчний нэгдсэн систем байгуулах;	2.1.1.нэгдүгээр үе шат буюу ойрын хугацаа /2007-2012 он/-нд бүс нутгийн эрчим хүчний хангамжийг найдваржуулах, эрчим хүчний шинэ эх үүсвэр болон цахилгаан дамжуулах шугамуудыг барьсны үндсэн дээр нийт сум, суурин газрыг төвлөрсөн эрчим хүчээр болон сэргээгдэх эрчим хүчний эх үүсвэрээр хангаж байнгын цахилгаан эрчим хүчтэй болгох; 2.1.2.хоёрдугаар үе шат буюу дунд хугацаа /2012-2022 он/-нд бүс нутгийг эрчим хүчээр найдвартай хангах зорилгоор эрчим хүчний эх үүсвэр болон цахилгаан дамжуулах шугамуудыг шинээр барьж баруун, зүүн болон төвийн бүсийн эрчим хүчний системийг өндөр хүчдэлийн цахилгаан дамжуулах шугамаар холбож эрчим хүчний нэгдсэн систем байгуулах нөхцөлийг бүрдүүлэх; 2.1.3.гуравдугаар үе шат буюу хэтийн хугацаа /2022-2040 он/-нд төвийн бүсийн эрчим хүчний системийг баруун бүсийн эрчим хүчний системтэй өндөр хүчдэлийн цахилгаан дамжуулах шугамаар холбож эрчим хүчний нэгдсэн системийг байгуулах.	5.1.Монгол Улсын хэмжээнд 331 сум, суурин байгаагийн 200 сумыг нь эрчим хүчний төвлөрсөн хангамжид холбоод байгаа бөгөөд сэргээгдэх эрчим хүчний эх үүсвэрээр 12 сумын төвийг цахилгаанаар хангаж, 2009 он гэхэд 90 гаруй сумыг төвлөрсөн эрчим хүчний системд холбоно. 5.2.Төвлөрсөн цахилгаан хангамжид холбогдох боломжгүй алслагдсан сумдыг бага оврын нүүрс хийн цахилгаан станц, нар, салхи, дизель-ус, дизель-салхи гэх мэт эрчим хүчний бусад эх үүсвэрээр ойрын хугацаанд хангана. 5.3.Төвлөрсөн системд холбох нь сумдыг найдвартай цахилгаан хангамжтай болгож, орон нутаг хөгжих нөхцөлийг бүрдүүлнэ. Сумдад жижиг дунд үйлдвэр болон үйлчилгээний салбар хөгжүүлэх замаар сумын цахилгааны хэрэглээг нэмэгдүүлж шугамын хөрөнгө оруулалтын үр ашгийг дээшлүүлэх бодлого баримтална.

**Сэргээгдэх эрчим хүчний үндэсний хөтөлбөр – УИХ-ын 2005 оны 32 дугаар тогтоол (2015 оны 63 дугаар тогтоолоор ХҮЧИНГҮЙ болсон)**

Зорилт	Хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх үе шат		Хөтөлбөрийг дэмжих бодлого, арга хэмжээ
	I үе шат – 2005-2010 он (ойрын хугацаа)	II үе шат – 2011-2020 он (дунд хугацаа)	
1.Сэргээгдэх эрчим хүчийг түлхүү ашиглах замаар эрчим хүчний төвлөрсөн систем, бүс нутгийн эрчим хүчний хангамжийн найдвартай ажиллагаа, бие даан үр ашигтай ажиллах нөхцөлийг бүрдүүлнэ. 4.Эрчим хүчний төвлөрсөн сүлжээнд холбоход үлэмж	3.Хөдөөгийн малчин айл, өрхийг сэргээгдэх эрчим хүчээр хангах "100 000 нарны гэрэл" үндэсний хөтөлбөрийн зорилтыг бүрэн хэрэгжүүлж, нийт малчин айл, өрхийг сэргээгдэх эрчим хүчний үүсгүүрээр хангана. 4.Эрчим хүчний төвлөрсөн системээс алслагдсан салхины эрчим хүчний нөөц	2.Хөдөөгийн эрчим хүчний хангамжийг сайжруулах зорилтыг үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлж эрчим хүчний төвлөрсөн системд нийт сум, суурин газрыг сэргээгдэх эрчим хүчний үүсгүүрээр бүрэн хангаж дуусгана.	1.Хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэхэд шаардагдах хөрөнгийн эх үүсвэрийг жил бүрийн улсын төсөвт тусган хэрэгжүүлэх, олон улсын санхүүгийн байгууллага, хандивлагч орнуудаас олгож байгаа урт хугацааны хөнгөлөлттэй зээл, техникийн болон

<p>зардал шаардагддаг алслагдсан бүх сум, суурин газрыг сэргээгдэх эрчим хүчний үүсгүүр ашиглах замаар цахилгаанжуулна.</p> <p>5.Сумын эмнэлэг, сургууль, нийтийн үйлчилгээний газруудыг сэргээгдэх эрчим хүчний үүсгүүрээр хангах, худгаас ус татах болон бэлчээр, газар тариаланг усжуулахад нар, салхины эрчим хүчийг өргөн ашиглах дэд хөтөлбөрүүдийг гарган, үе шаттайгаар хэрэгжүүлж, орон нутагт цахим засаглал, мэдлэгт тулгуурласан үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлнэ.</p> <p>6.Хөдөөгийн малчин айл, өрхийг сэргээгдэх эрчим хүчээр хангах "100 000 нарны гэрэл" үндэсний хөтөлбөрийн зорилтыг бүрэн хэрэгжүүлж, нийт малчин айл, өрхийг сэргээгдэх эрчим хүчний үүсгүүрээр хангана.</p>	<p>сайтай нь тогтоогдсон 8-аас доошгүй сумын төвийг салхи-дизель болон салхи-нар-дизель хосолсон цахилгаан станц, 5-аас доошгүй сумын төвийг нар-дизель хосолсон цахилгаан станц барьж байгуулан эрчим хүчээр хангана.</p> <p>5.Усны эрчим хүчийг ашиглахаар сонгосон 16 сумын төвийг бага чадлын усан цахилгаан станцыг байгуулах техник эдийн засгийн үндэслэл боловсруулж, Баян-Өлгий аймгийн Булган, Хэнтий аймгийн Батширээт, Ховд аймгийн Мөст, Хөвсгөл аймгийн Эрдэнэбулган, Увс аймгийн Баруунтуруун, Завхан аймгийн Тосонцэнгэл, Цэцэн-Уул, Завханмандал гэсэн 8 сумын төвд усан цахилгаан станц байгуулж, эрчим хүчээр хангана.</p> <p>7.Алслагдсан сумын төвүүдийг хэрэглээний халуун усаар хангахад нарны илчээр ус халаах тоног төхөөрөмжийг өргөнөөр ашиглана</p>	<p>3.Хөдөөгийн эрчим хүчний хангамжийг сайжруулахад сэргээгдэх эрчим хүчний эх үүсвэрийг ашиглах цар хүрээг өргөжүүлж фермерийн аж ахуй, хилийн цэрэг, батлан хамгаалахын анги салбар, аялал жуулчлалын бааз болон нийтийн үйлчилгээний газруудын эрчим хүчний хангамжийг сайжруулахад сэргээгдэх эрчим хүчийг өргөнөөр ашиглана.</p> <p>6.Говийн бүсэд өндөр хүчин чадалтай нарны цахилгаан станц байгуулах олон улсын хамтарсан судалгааны хүрээнд туршилтын нарны цахилгаан станц байгуулах төслийг үе шаттайгаар хэрэгжүүлнэ.</p>	<p>буцалтгүй тусламж, хувийн хөрөнгө оруулалтыг түлхүү ашиглах бодлого баримтлан, хөтөлбөрийн зорилтыг хэрэгжүүлэх хөрөнгийн эх үүсвэрийг бүрдүүлэх талаар шаардлагатай арга хэмжээ авна.</p> <p>2.Агаарын бохирдлыг багасгах, хөдөө орон нутгийн хөгжлийг сайжруулах зорилгоор сэргээгдэх эрчим хүчийг ашиглах явдалд тэргүүлэх ач холбогдол өгч хөгжүүлэх, энэ чиглэлээр гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалтыг хөхиүлэн дэмжих, төрийн болон хувийн хэвшлийн аж ахуйн нэгж, байгууллага сэргээгдэх эрчим хүчний зах зээлд өргөнөөр оролцох таатай нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилгоор эрх зүйн орчинг боловсронгуй болгоно.</p>
--	---	---	---

**Монгол Улсын мянганы хөгжлийн зорилт** – УИХ-ын 2005 оны 25 дугаар тогтоол (2008 оны 13 дугаар тогтоолоор ХҮЧИНГҮЙ болсон)

Зорилго	Зорилт
<p><b>Зорилго нэг.</b> Ядуурал, өлсгөлөнг бууруулах</p>	<p>Зорилт 4: Хүн амын төвлөрөл, шилжих хөдөлгөөнтэй холбогдон гарч буй сөрөг үзэгдлийг багасгах, шилжигсдийн эрх ашгийг хамгаалах, эрх зүйн хамгаалалтыг бий болгох, ажлын байраар хангах, орон сууц, эмнэлэг, боловсрол, соёлын болон нийгмийн бусад үйлчилгээнд хамруулах тогтолцоог бүрдүүлэх.</p>

**Монгол Улсын бүсүүдийн хөгжлийн дунд хугацааны стратеги (2010 он хүртэл)** – Монгол Улсын Их Хурлаас 2003 оны 24 дүгээр тогтоол

Нийтлэг үндэслэл	Нийтлэг зорилт	Зорилтыг хэрэгжүүлэх чиглэл
<p>4. Эдийн засгийн бүсүүдийн хүрээнд хөгжлийн ирээдүй сайтай байрласан хот, тосгоны сүлжээнд үндэслэн Баруун бүсэд Ховд, Улиастайг; Хангайн бүсэд Хархорин, Эрдэнэтийг, төвийн бүсэд Дархан, Зуунмодыг, зүүн бүсэд Чойбалсан, Өндөрхааныг бүсийн хөгжлийн тулгуур төв хотоор тогтоож, тэдгээрийн хөгжлийн ерөнхий</p>		

<p>төлөвлөгөөг шинэчлэн боловсруулж, хэрэгжүүлж эхлэх, бусад аймгийн төв хотуудыг орон нутгийн хөгжлийн төв хотын жишгээр хөгжүүлж, хөдөө орон нутагт сум дундын төвүүдийг үүсгэн байгуулах замаар зах зээл өргөжин хөгжих хот байгуулалтын таатай орчин бүрэлдэх эхлэлийг тавина.</p>		
<p>5.Бүсүүдийн хөгжлийн тулгуур төвийн дэд бүтцийн таталцлын чадавхид түшиглэн аймаг, сум, хот, тосгон хоорондын үйлдвэрлэл, үйлчилгээний хоршилт, нийгэм, соёлын уялдааг хөгжүүлэхэд чиглэсэн дор дурдсан нийтлэг зорилтыг бүс бүрт тавьж хэрэгжүүлнэ.</p>	<p>1/ Эдийн засаг, дэд бүтцийн салбарт улс орны хөгжилд эн түрүүнд үр ашгаа өгөх салбар, бүс нутагт хөрөнгө санхүүгийн нөөцийг төвлөрүүлэх үндсэн дээр нийт бүсийн дотоод, гадаад зах зээлд өрсөлдөн, бие даан хөгжих эдийн засаг, дэд бүтцийн чадавхыг дээшлүүлнэ.</p>	
	<p>2/нийгмийн салбарт аймаг, сум, хот, тосгон хоорондын хамтын ажиллагааны хүч нөөцөд тулгуурлан хүн амын боловсрол, соёл, эрүүл мэнд, хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын асуудлыг тухайн бүс дотроо бие даан шийдвэрлэх боломжийг өргөжүүлнэ.</p>	<p>а/ Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны талаар: -бүсийн хөгжлийн тулгуур төв хотод ерөнхий боловсролын цогцолбор сургууль, орон нутгийн болон сум дундын төвүүдэд ахлах сургууль, мэргэжлийн болон гүнзгийрүүлсэн сургалттай ерөнхий боловсролын сургуулийг шатлан хөгжүүлэх;</p>
<p>11.Бүсчилсэн хөгжлийн бодлогын хүрээнд Дархан-Уул, Орхон, Говьсүмбэр аймаг, аймгийн төвүүд байрласан сумд болон бусад аймаг, сумдын хоорондын зохистой харьцаа, хамаарлыг тогтоох, бие дааж хөгжих чадвар султай сум, багуудыг зэргэлдээх сум, багтай нь хоршин нэгтгэж, орон нутгийн чадавхийг дээшлүүлэх, Бүсийн зөвлөлүүд, нутгийн удирдлагын байгууллагуудын харилцан дэмжлэгийг хөгжүүлэх замаар засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжүүдийн хоорондын харилцан уялдаа, эдийн засгийн нэгдмэл байдлыг бэхжүүлэхэд чиглэсэн эрэмбэ дараалсан арга хэмжээ авна.</p>		
<p><b>Гарах үр дүн:</b>                  4/хот, хөдөөгийн хүн амын бөөгнөрөл, шилжих хөдөлгөөний зохистой хүрээгээр эрүүл мэнд, боловсрол, соёл, худалдаа, мэдээлэл, ахуйн үйлчилгээний чанар, хүртээмж сайжирч, аймаг, сумд хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын асуудлыг бүс дотроо шийдвэрлэх боломж нэмэгдэн, хүн амын амьжиргааны бүс нутгийн ялгаа аажмаар буурах хандлага бий болох;                  5/бүсүүдийн хөгжлийн тулгуур төв, орон нутгийн хөгжлийн төв, сум дундын төвүүдийн зах зээлд хөдөө нутгууд татагдан хөгжих зохистой хүрээ, чиглэл тодорч, үүнд түшиглэн тус улсын засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн одоогийн бүтэц, зохион байгуулалтыг бүсчилсэн хөгжлийн зарчимд ойртуулан боловсронгуй болгох эдийн засаг, нийгэм, сэтгэл зүйн таатай орчин бүрдэж эхлэх.</p>		

**Монгол Улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал – УИХ-ын 2001 оны 57 дугаар тогтоол**

Үндэслэл, үзэл санаа, зохицуулалт	Үйл ажиллагаа
Хоёр. Бүсчилсэн хөгжлийн үндэслэл	<p>2.3.1. төрийн байгуулалтын хүрээнд: бүс нутгийг тэнцвэртэй хөгжүүлэх үндэсний нийтлэг эрх ашгийг, аймаг, нийслэл, хот, тосгон, сум, аж ахуйн нэгж, байгууллагын хууль ёсны ашиг сонирхолтой хосолж, засаг захиргаа-нутаг дэвсгэрийн байгууламжийг цаашид боловсронгуй болгох эдийн засаг, зохион байгуулалт, нийгэм-сэтгэл зүйн орчныг бүрдүүлэх.</p> <p>2.3.3. нийгэм, соёлын хүрээнд: хүн ам тухайн нутагтаа тогтвор, суурьшилтай ажиллаж, амьдрах, сурч боловсрох, эрүүл мэндийн үйлчилгээ хүртэх, мэдээлэл авах эрхээ чөлөөтэй эдлэх, аймаг, орон нутгийнхаа амьдралд идэвхтэй, эрх тэгш хамтран оролцох, улмаар хөдөөгийн хүн амын хөдөлмөр, нийгмийн хамгаалал, эрүүл мэнд, боловсрол, соёл, урлаг, мэдээлэл, ахуйн үйлчилгээний тогтолцоог бэхжүүлж, бүс нутгийн харьцангуй жигд хөгжлийг хангах нөхцөлийг бүрдүүлэх.</p>
Гурав. Гол үзэл санаа	<p>3.1. Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын зорилго, зорилтыг хангах үндсэн арга зам нь Монгол Улсад эдийн засгийн бүсчлэл тогтоож, түүгээр дамжуулан бүс нутаг, хот, хөдөөгийн хөгжлийн нэгдмэл болон харьцангуй бие даасан тогтолцоонд суурилсан бүс нутгийн эдийн засаг, нийгмийн цогцолборуудыг бүрдүүлэх явдал мөн.</p> <p>3.4. Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын зорилтыг хэрэгжүүлэхийн тулд улсын хэмжээнд, эдийн засгийн бүс, бүс нутаг, хот-хөдөөгийн хөгжлийн харилцан уялдсан нэгдмэл тогтолцоо, эдийн засгийн бүсүүдийн хэмжээнд, бүс нутаг, хот-хөдөөгийн хөгжлийн харьцангуй бие даасан тогтолцоог бүрдүүлэх шаардлагатай бөгөөд энэ үйл явцыг төрөөс нэгдсэн болон нутаг дэвсгэрийн ялгавартай бодлогоор дэмжин зохицуулна.</p> <p>3.5. Бүсүүдийн хүрээнд эдийн засгийн бүс, бүс нутаг, хот-хөдөөгийн хөгжлийн харьцангуй бие даасан тогтолцоог бүрдүүлэхдээ, алслагдсан, говийн түүнчлэн сул хөгжилтэй бүс нутгийн хөгжлийг дэмжихийн хамт бүс нутгийн аж ахуйн бие даасан байдал, үндэсний эдийн засгийн тогтвортой өсөлтийг хангахад гол нөлөөтэй, хөгжлийн ирээдүй сайтай бүс нутаг, хот сууринг тэргүүн ээлжинд сонгон хөгжүүлж, түүнд ойр байгаа бусад нутгийг татан оролцуулах чиглэл баримтална.</p>
Дөрөв. Бүсчилсэн хөгжлийг дэмжих төрийн зохицуулалт	<p>4.7. Бүсчилсэн хөгжлийн зорилго, зорилтыг дараахь бодлогоор дэмжин хэрэгжүүлнэ:</p> <p>4.7.2.д. сумын хөгжлийн хөтөлбөр боловсруулж, хэрэгжүүлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх;</p>

**1.3. МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ХӨТӨЛБӨРҮҮД (1996-2020)**

**Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр 1996-2000 – УИХ-ын 1996 оны 61 дүгээр тогтоол**

Хүрээ	Үйл ажиллагаа, чиглэл
1.Төрийн байгуулалтын хүрээнд хийх өөрчлөлт	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Төрийн байгуулалтын хүрээнд Засгийн газраас дэвшүүлж буй гол зорилт нь төрийн захиргааны төв байгууллагын бүтцийг шинэчлэх, нутгийн захиргааны байгууллагыг бэхжүүлж бүс нутгийг хөгжүүлэх, нийгмийн удирдлагын үр нөлөөг дээшлүүлэх, мэдээллийн үнэн бодит байдал, хэвлэл мэдээллийн эрх чөлөөг хангах, цэргийн болон цэрэгжсэн байгууллагуудад тавих иргэний хяналтыг хэрэгжүүлэхэд оршино.</li> <li>- Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийн удирдлагыг бэхжүүлж, тэдгээрийн орлогыг нэмэгдүүлэх, үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагааны үр дүнг дээшлүүлэх, нэмэгдэл нөөц бололцоог ашиглах замаар орон нутгийн төсвийн бие даасан</li> </ul>



	<p>байдлыг нэмэгдүүлнэ.</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Бүс нутаг, аймаг, сумдын эдийн засгийн чадавхыг тодорхойлж, үүний үндсэн дээр үйлдвэрлэл, үйлчилгээний зохистой бүтэц бүрдүүлэх, нутаг усандаа ая тухтай ажиллаж амьдрах нөхцөлийг хангахын тулд бүс нутгийн зохион байгуулалтаар хөгжих бодлого баримтална. Эдийн засгийн бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалыг хэрэгжүүлнэ. Энэ хүрээнд Засгийн газраас авах арга хэмжээ, бүсийн эрх зүйн байдал, бүсийн зөвлөлийн үйл ажиллагааны журмыг боловсруулж мөрдүүлнэ.</li> <li>- Аймаг, орон нутгийн хөгжлийн ялгааг жигдрүүлэх зорилгоор зарим бүс нутаг, аймагт дэд бүтцийн төсөл хэрэгжүүлж эхэлнэ.</li> <li>- Орон нутгийн эдийн засаг, нийгмийн хөгжилд түлхэц үзүүлэх зорилгоор эргэж төлөх нөхцөлөөр улсын төсвөөс зээл олгож, "Сумын хөгжлийн сан"-г туршилтын журмаар байгуулан, улмаар хөгжлийг дэмжих сан болгоно. Сумын хөгжлийн сангийн хөрөнгийг тэргүүн ээлжинд тухайн сумын хоршоо, бөөний худалдааны болон ахуйн үйлчилгээний байгууллагуудын үйл ажиллагааг сэргээхэд зарцуулна.</li> <li>- Бүс нутгийн жигд хөгжлийг хангах зорилгоор бүс нутаг, аймаг, орон нутгийн хөгжлийн чиглэлийг тогтоож, тэргүүлэх ач холбогдол бүхий төслийг санхүүжүүлэх, татвар, төсөв, гааль, хөрөнгө оруулалт, зээлийн талаар хөнгөлөлт үзүүлэх асуудлыг шийдвэрлүүлнэ.</li> </ul>
<p>2.Эдийн засгийн хүрээнд хийх шинэчлэлт</p>	<p><b>Төсөв</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Орон нутгийн бие даасан байдлыг хангах үүднээс тэдгээрийн төсөв нь орлогоороо зарлагаа нөхөх механизм бүрдүүлэхэд онцгой анхаарч, зарим төрлийн татвар, төлбөр, хураамжийн хувь хэмжээг тогтоох эрхийг аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хуралд олгоно.</li> </ul> <p><b>Хувьчлал</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Төвийн болон бүс нутгийн эрчим хүчний нэгдсэн сүлжээнд багтах нам хүчдэлийн шугам сүлжээ, цахилгаан, дулааны зарим станцыг хувьчлах чиглэлийг боловсруулж хэрэгжүүлнэ.</li> </ul> <p><b>Хөрөнгө оруулалт</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Нутаг дэвсгэрийг бүсчлэн хөгжүүлэх, дэд бүтцийн хөгжлийг эрчимжүүлэх, эн тэргүүнд эрчим хүч, харилцаа холбоо, зам, тээврийг хөгжүүлэх, экспортын чиглэлийн үйлдвэрлэлийг дэмжихэд тэргүүлэх ач холбогдол өгч, төвлөрсөн төсвийн болон гадаадын зээл, тусламжийн хөрөнгийг эдгээр салбарт түлхүү хуваарилна.</li> </ul> <p><b>ДЭД БҮТЭЦ Түлш, эрчим хүч</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Эрчим хүчний найдвартай эх үүсвэрт хөрөнгө оруулж хөгжлийн бүс, аймаг, сумын төв, суурин газрыг эрчим хүчний шинэ эх үүсвэрээр хангах арга хэмжээг дэс дараатай хэрэгжүүлнэ.</li> <li>- Хөдөөд эрчим хүчний үйлдвэрлэл, хангамжийн асуудлыг шийдвэрлэх зорилгоор шаардлагатай тохиолдолд Засгийн газар эрчим хүчний үнэ, тарифыг бүс нутгийн онцлог, эрчим хүчний салбарт хөрөнгө оруулалтыг дэмжих бодлоготой уялдуулан зохицуулна.</li> <li>- Хэрэглэгчийн дулаанаар найдвартай хангах, үр ашгийг дээшлүүлэхэд чиглэсэн удирдлага, зохион байгуулалтын шинэ тогтолцоог бий болгоно.</li> <li>- Малчид, зарим сум, суурин газрыг сэргээгдэх эрчим хүчээр хангах хөтөлбөр боловсруулж хэрэгжүүлнэ.</li> <li>- Төв, баруун болон зүүн бүсийн эрчим хүчний нэгдсэн сүлжээнд 40 шахам сум, сууринг холбоно.</li> </ul> <p><b>Барилга, хот байгуулалт, орон сууц, нийтийн аж ахуй</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Нутаг дэвсгэрийн бүтэц, зохион байгуулалт, хүн амын нутагшил, суурьшлын чиглэл, нутаг дэвсгэрийн тэнцвэртэй хөгжлийг хангах улсын хөгжлийн дэд бүтцийн гол хэвтээ тэнхлэг, бүсийн хөгжлийн тулгуур босоо тэнхлэгүүдийг тогтооно.</li> <li>- Орон сууцны хэрэгцээ, шаардлагыг улс, бүс нутаг, нийслэл, аймгийн хэмжээнд тодорхойлж, орон нутгийн барилгын материал, нөөц бололцоонд түшиглэн орон сууцны төрөл, хэв, загварыг боловсруулж хэрэгжүүлнэ.</li> </ul>
<p>3.Нийгмийн хүрээнд хийх өөрчлөлт</p>	<p><b>Ажилгүйдэл</b></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Ерөнхий боловсролын сургуулийн 8, 10 дугаар анги төгсөгчдийн 10-аас доошгүй хувийг мэргэжлийн сургалт, үйлдвэрлэлийн төвүүдэд сургаж, ажил</li> </ul>



	<p>эрхлэлтийг дэмжих сан болон бусад сангаас санхүүжүүлэх арга хэмжээ авна.</p> <p><b>Боловсрол</b></p> <ul style="list-style-type: none"><li>- Төрөөс боловсролын талаар баримтлах бодлого нь боловсролын салбарын хөгжих нөхцөлийг бүрдүүлсэн, хүн бүрт өөрсдийн авъяас, сонирхол, чадварын хэрээр боловсрол эзэмших боломжийг хангасан тогтолцоог төлөвшүүлэхэд оршино.</li><li>- Бүх шатны сургуулийн бүтэц, хэв шинж, байршлыг оновчтой болгоно. Бүс нутгийн хүрээнд суурь боловсрол олгох, төрөлжсөн сургалт явуулах сургуулийн тогтолцооны шинэ хэв шинжийг бүрдүүлнэ.</li><li>- Бүх түвшний боловсролын стандартыг боловсруулж мөрдүүлнэ.</li><li>- Боловсролын салбарт техник, технологийн шинэчлэлт хийх, бүх шатны сургууль, цэцэрлэгийн хичээлийн болон дотуур байрыг засварлахад зориулсан хөрөнгийг нэмэгдүүлнэ.</li></ul>
--	--

**Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр 2000-2004 - УИХ-ын 2000 оны 33 дугаар тогтоол**

Бодлого	Зорилт	Үйл ажиллагаа
Нэг. Нийгмийн бодлого. Нийгмийн салбарт баримтлах үндсэн зорилт нь хүний хөгжлийг хангах орчинг бүрдүүлэх, иргэдийн амьдралын түвшинг дээшлүүлэх, нийгмийн үйлчилгээг хүртээмжтэй болгох, ажилгүйдэл, ядуурлыг бууруулахад чиглэгдэнэ.	1.Хүн амын боловсролын хэрэгцээг жигд хангах орчин бүрдүүлж бүх нийтээр суурь боловсрол эзэмших, мэргэжлийн боловсон хүчин бэлтгэх тогтолцоог хувь хүний сонирхол, нийгмийн хэрэгцээ, зах зээлийн эрэлтэд нийцүүлэн хөгжүүлж, орчин үеийн мэдлэг олгох тогтолцоог бүрдүүлэх зорилтыг хэрэгжүүлнэ.	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Боловсролын салбарт хийгдэх хөрөнгө оруулалт, их засварын хөрөнгийн эх үүсвэрийг нэмэгдүүлнэ.</li> <li>- Ачаалал ихтэй сургуулийн барилгыг өргөтгөх, шинээр барихын зэрэгцээ хөдөөгийн сургуулиудын барилгыг засварлаж, сургалт, хүмүүжлийн үйл ажиллагааны хэвийн нөхцөлийг хангана.</li> <li>- Боловсролын салбарт хувийн хэвшлээс хийх хөрөнгө оруулалтыг дэмжин урамшуулна.</li> <li>- Дунд сургуульд хамрагдах хүрээг нэмэгдүүлж, ерөнхий боловсролын сургуулийн дотуур байрны зардлыг төр хариуцдаг болно.</li> </ul>
Гурав. Бүс нутаг, хөдөөгийн бодлого	Эдийн засгийг нутаг дэвсгэрээр бүсчлэн хөгжүүлж, бүс нутагт дэд бүтэц бүрдүүлэх, хөдөөд чиглэсэн татвар, хөрөнгө оруулалт, зээлийн бодлогыг хэрэгжүүлэх замаар иргэд тухайн нутагтаа суурьшин амьдрах таатай нөхцөлийг бүрдүүлнэ.	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал, эрхзүйн зохицуулалтыг бий болгож бүс нутаг, аймаг, орон нутгийн хөгжлийн стратегийг тодорхойлж, тэдгээрийн харьцангуй жигд хөгжлийг хангах дэс дараатай арга хэмжээ авна.</li> <li>- Цахилгааны төвлөрсөн эх үүсвэрт 2 аймгийн төв, 40 гаруй сумын төвийг холбож, 80 гаруй сумын дизель станцыг шинэчилнэ.</li> <li>- Сумын төвийн томоохон хэрэглэгчдийг сэргээгдэх эрчим хүчээр ээлж дараатай хангана.</li> <li>- Хөдөөгийн малчин зуун мянган өрхийн нэн тэргүүний хэрэглээг нар, салхины эрчим хүчний эх үүсвэрээр хангах арга хэмжээ авна.</li> </ul>

**Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр 2004-2008 - УИХ-ын 2004 оны 24 дүгээр тогтоол**

Бодлого	Зорилт	Үйл ажиллагаа
Нэг.Төрийн удирдлага, иргэний оролцоо	2.Төрийн удирдлага, үйлчилгээний чанарыг нэмэгдүүлэх, нийгмийн баялгийг бүтээхэд оролцох иргэдийн эрх, боломжийг өргөжүүлэх, зүй ёсны төвлөрлийг бодлогоор зохицуулах, түүхэн уламжлал, орчин цагийн шаардлагад нийцүүлэн засаг захиргааны нэгжийн өөрчлөлтийг цогц байдлаар хийнэ.	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Хүн ам олноор төвлөрч үйлдвэрлэл, үйлчилгээ хөгжих боломжтой хот суурин, бүсийн төвүүдийг хөрөнгө оруулалтын бодлогоор дэмжинэ.</li> <li>- Засаг захиргааны нэгжүүдийг эдийн засгийн хувьд бие даан хөгжих боломжоо нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн бодлогыг дэмжинэ. Бүсүүдийн байршлын онцлог, давуу тал, хөгжлийн боломжид нь нийцсэн хөтөлбөр хэрэгжүүлнэ.</li> </ul>
Хоёр.Нийгмийн бодлого	1.Хөдөлмөр эрхлэлтийг нэмэгдүүлэх, ажилгүйдэл, ядуурлыг бууруулах, нийгмийн хамгааллыг сайжруулах зорилтуудыг уялдуулан зохицуулж, айл өрхийн амьжиргааг дэмжихэд чиглэсэн нийгэм, эдийн засгийн цогц	Хувийн орон сууцтай болох, орон сууцаа өргөтгөн сайжруулах явдлыг дэмжихийн хамт, орон сууцны дэд бүтцийг тэргүүн ээлжинд байгуулах арга хэмжээ авна.

	<p>бодлого хэрэгжүүлнэ.</p> <p>2.Ерөнхий боловсролын түвшн <b>ээр</b>Монгол Улсын нэгэнт хүрсэн амжилтыг улам бататган чанаржуулж, боловсролын өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлж сургалт, судалгааны ажлыг үйлдвэрлэл, хэрэглээтэй нягт холбож, иргэдийн сурч боловсрох <b>эрхээ чөлөөтэй эдлэхэд нь илүү өргөн боломж бүрдүүлнэ.</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Боловсрол, шинжлэх ухаан, технологийн эрх зүйн шинэчлэлийг гүнзгийрүүлнэ.</li> <li>- Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын дагуу ерөнхий боловсролын сургуулийн бүтэц, байршлыг болон дотуур байрны байршил, хангамжийг оновчтой болгоно.Ерөнхий боловсролын сургуулийн хичээлийн болон дотуур байр, цэцэрлэгийн барилгыг шинээр барих, өргөтгөх, засварлах ажлыг зохион байгуулж, сургуулийн ачааллыг багасгана.</li> </ul>
Гурав.Эдийн засгийн бодлого	6.Эдийн засгийн өсөлтөд нөлөөлөхүйц <b>дэд бүтцийг эрчимтэй хөгжүүлэх хүрээнд</b>	Эрчим хүч, авто зам, харилцаа холбоо, мэдээллийн нэгдсэн сүлжээг хөгжүүлэх хөтөлбөрүүдийг үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлнэ.
Дөрөв.Хот байгуулалт, бүс нутаг, хөдөөгийн бодлого	2.Хөдөөгийн <b>дэд бүтэц, харилцаа холбоог бүс нутгийн</b> хэмжээнд хөгжүүлж, орон нутгийн онцлог, давуу талыг дэмжих замаар зах зээлд <b>өрсөлдөх чадварыг нь бэхжүүлнэ.</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Хөдөөгийн малчин айл өрхийг нар, салхины цахилгаан эх үүсвэрээр хангаж, "Буман нарны гэр", "100 мянган нарны гэрэл" хөтөлбөрийг хэрэгжүүлнэ.</li> <li>- Салхины эрчим хүчний нөөцийг судалж бага, дунд хүчин чадалтай салхин парк байгуулах бэлтгэлийг хангана.</li> <li>- Төвлөрсөн цахилгаан хангамжийн эх үүсвэрт 40-өөс доошгүй сумын төвийг холбоно. 10-аас доошгүй сум, суурин газруудад нар, салхи, дизелиэр хосолсон парк бий болгоно.</li> <li>- Баян-Өлгий аймгийн Булган, Ховд аймгийн Мөст, Увс аймгийн Баруунтуруун, Хэнтий аймгийн Батширээт, Завхан аймгийн Тосонцэнгэл, Хөвсгөл аймгийн Эрдэнэбулган сумдад бага оврын усан цахилгаан станц барьж, Орхон эсвэл Эгийн гол дээр 100 мвт-аас доошгүй хүчин чадалтай усан цахилгаан станц барих ажлыг эхлүүлнэ.</li> </ul>

**Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр 2008-2012 - УИХ-ын 2008 оны 35 дугаар тогтоол**

Зорилт	Бодлого	Үйл ажиллагаа
Нэг. Хүн ам, нийгмийн зохистой бодлогыг хэрэгжүүлснээр иргэдийн амьдралын чанарыг сайжруулах зорилт	1.2.Боловсрол, соёл, шинжлэх ухааны бодлого	<p>1.2.1.Бүх нийтийн боловсролыг хөгжүүлж, үндэсний боловсролыг олон улсын түвшинд ойртуулан төгөлдөржүүлж, "Боловсрол" үндэсний хөтөлбөрийг боловсруулан хэрэгжүүлж, оюунжсан, бүтээлч чадамжтай хүний нөөцийг байнга нэмэгдүүлнэ.</p> <p>1.2.19.Хичээлийн болон дотуур байр, номын сан, биеийн тамирын заал барих, өргөтгөх, сургуулийг компьютержүүлэх, интернэтэд холбох зэргээр чанартай боловсролын орчин бүрдүүлэхэд өөрчлөлт гаргана.</p>
Хоёр.Үйлдвэржүүлэлтийн бодлого хэрэгжүүлснээр Эдийн засгийн өсөлт, тогтвортой байдлыг хангах зорилт	2.4.Дэд бүтэц, хот байгуулалтын бодлого	<p>2.4.2.Хүн амын дотоодын шилжилт хөдөлгөөнийг бодлогоор зохицуулж, бүс болон бүсийн тулгуур төв, дагуул хотуудын төлөвлөлт, удирдлагыг сайжруулан, дэд бүтцийг эрчимтэй хөгжүүлж, хот, хөдөөгийн хөгжлийн түвшний ялгааг багасгана.</p> <p>2.4.27.Баруун 5 аймгийг эрчим хүчний найдвартай</p>

		<p>эх үүсвэрээр хангах зорилгоор дулааны цахилгаан станц байгуулах буюу төвийн эрчим хүчний нэгдсэн системтэй холбоно. Завхан, Говь-Алтай аймгийг төвийн эрчим хүчний нэгдсэн сүлжээнд холбох ажлыг 2009-2011 онд багтаан гүйцэтгэнэ.</p> <p>2.4.28.Төвийн эрчим хүчний сүлжээг баруун бүсийн системтэй холбох техник, эдийн засгийн үндэслэлийг боловсруулж, цахилгаан дамжуулах шугамыг ашиглалтад оруулна.</p> <p>2.4.29.Сэргээгдэх эрчим хүчний үндэсний хөтөлбөрийн хэрэгжилтийг хангаж, салхины болон нарны эрчим хүчийг ашиглан дэвшилтэт технологид тулгуурласан том оврын станцыг барих ажлыг судалж, говийн болон зүүн аймгуудад хэрэгжүүлнэ.</p>
	<p>2.5.Орон нутгийн хөгжлийн бодлого</p>	<p>2.5.1."Хөдөөгийн хөгжил" хөтөлбөрийг боловсруулж, хэрэгжүүлж эхэлнэ.</p> <p>2.5.3.Эрчим хүчний төрөл бүрийн үүсгүүрийг ашиглан бүх сумыг байнгын цахилгаантай болгож, багийн цахилгаан хангамжийг сайжруулна. Аймаг, орон нутгийн дулаан хангамжийн системийг сайжруулж, хүчин чадлыг нь нэмэгдүүлнэ.</p> <p>2.5.4.Өрх бүрийг цахилгаан эрчим хүчний эх үүсвэртэй болгоно.</p> <p>2.5.9.Сургуулийн дотуур байр, эмнэлэг, соёлын төвийг шинээр барих буюу өргөтгөж засварлана.</p>

**Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр 2012-2016 – УИХ-ын 2012 оны 37 дугаар тогтоол**

	Бодлого	Үйл ажиллагаа
<p><b>Нэг.Ажилтай, орлоготой Монгол хүн</b></p>	<p>1.Үйлдвэржүүлэх чиглэл ээр хэрэгжүүлэх бодлого</p> <p>7.Үйлчилгээний бизнесийг дэмжих чиглэлээр хэрэгжүүлэх бодлого</p>	<p>баруун бүсийн нүүрсний ордуудыг түшиглэн 60-100 МВт-ын дунд чадлын цахилгаан станц барих;</p> <p>Эдийн засгийн хөгжлийг хангах, тогтвортой өсөлтийг дэмжих зорилгоор дэд бүтэц, хот байгуулалт, аймаг, сумыг хөгжүүлэх талаар дараах бодлогыг хэрэгжүүлнэ:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- төв, суурин газарт эдийн засгийн үр ашгийг нь харгалзан дулаан хангамжийн төвлөрсөн болон бие даасан систем бий болгох;</li> <li>- “Сумын төвийн шинэчлэл” хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж эхлэх;</li> <li>- сумдад дэд бүтэц барьж байгуулах ажлыг дэмжиж, ахуйн үйлчилгээний цогцолбор төвүүдийг байгуулах.</li> </ul>
<p><b>Гурав.Эрдэм боловсролтой Монгол хүн</b></p>		<ul style="list-style-type: none"> <li>- сургууль, цэцэрлэгийн тоог нэмэгдүүлэх, өргөтгөх замаар хүүхдийн ая тухтай сурч, хүмүүжих орчныг бүрдүүлэх;</li> <li>- сургуулийн бие засах газар, гар угаалтуурын тоог нэмэгдүүлж нөхцөлийг сайжруулах;</li> </ul>

**Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр 2016-2020 – УИХ-ын 2016 оны 45 дугаар тогтоол**

Бодлого	Чиглэл	Үйл ажиллагаа
Хоёр.Эдийн засгийн тогтвортой өсөлтийг хангах бодлого	Эрчим хүчний салбарын чиглэлээр: Улс орны эдийн засгийн аюулгүй байдлын үндэс болсон эрчим хүчний тогтвортой, найдвартай ажиллагааг бүрэн хангаж, экспортын чадамжтай болох нөхцөлийг бүрдүүлнэ.	2.105.Бүс нутгийн эрчим хүчний систем, хүнд үйлдвэрүүд, том хэрэглэгчид, эрчим хүчний эх үүсвэрүүдийг холбосон цахилгаан дамжуулах агаарын шугам, дэд станцыг барьж, эрчим хүчний нэгдсэн систем байгуулах ажлыг үргэлжлүүлнэ. 2.106.Аймгийн төвүүд болон томоохон хот, суурин газарт дулааны станц, шугам сүлжээг шинээр барих, өргөтгөх, эрчим хүчээр бүрэн хангах ажлыг үе шаттай хэрэгжүүлнэ. 2.107.Сумын төвүүдийг төвлөрсөн цахилгаан системд бүрэн холбож дуусган сэргээгдэх эрчим хүч болон цэвэр технологид суурилсан төвлөрсөн инженерийн байгууламж буюу дулаан хангамж, цэвэр бохир усны сүлжээтэй болгох ажлыг үе шаттай хэрэгжүүлнэ.
Гурав.Нийгмийн бодлого	3.2.Боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, спортын салбарын хүрээнд авч хэрэгжүүлэх арга хэмжээ:	<b>Боловсролын үйлчилгээг тэгш, хүртээмжтэй, амьдралд нийцтэй болгоно. Хот суурин газарт хүүхэд бүр цэцэрлэгт суралцах боломжтой болж, сурагчид гэр сургуулийнхаа хооронд нийтийн тээвэрт үнэгүй зорчиж, сургууль 3 ээлжгүй болно. Хөдөөд малчны хүүхэд 6-8 насандаа сонголттойгоор суралцах боломжтой болж, дотуур байрны орчин нөхцөлийг сайжруулна.</b> 3.2.6.Сурагчид дотуур байрандаа эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах нөхцөлийг сайжруулж, бага ангийн 6-8 настай хүүхдэд зориулсан асаргаа, халамж, хөгжлийн үйлчилгээтэй болгоно. 3.2.7.Цэцэрлэг, сургуулийн орчин гэрэлтүүлэг, гарц, гэрлэн дохио, камер, автомашины хурд сааруулагчтай болгоно.

**Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр 2020-2024 – УИХ-ын 2020 оны 24 дүгээр тогтоол**

Бодлого	Чиглэл	Үйл ажиллагаа
Хоёр.Хүний хөгжлийн бодлого	Боловсрол  2.3.Хүн бүрд чанартай боловсрол эзэмших тэгш боломж бүрдүүлж, тэгш хамруулах тогтолцоог бэхжүүлнэ.	2.3.9.Суралцагчдад ээлтэй сургалтын орчныг бүрдүүлж, хүртээмжийг нэмэгдүүлэх, тусгай хэрэгцээт хүүхдийг ердийн сургууль, цэцэрлэгт сурах, хөгжих боломжийг нэмэгдүүлэх зорилгоор дараах бүтээн байгуулалтыг хийнэ: - 2.3.9.2.200 шинэ сургууль ашиглалтад оруулах; - 2.3.9.3.тусгай хэрэгцээт сургууль, цэцэрлэгийн барилгыг шинэчилж, өргөтгөх; - 2.3.9.4.жил бүр 100-аас доошгүй нүхэн жорлонтой цэцэрлэг, сургууль, дотуур байрыг орчин үеийн ариун цэврийн байгууламжтай болгох. 2.3.10.Цэцэрлэг, дотуур байр, ерөнхий боловсролын сургуулийн хүүхдийн хоолны зардлыг инфляц, үнийн өсөлттэй уялдуулан 2-оос доошгүй дахин нэмэгдүүлж, ерөнхий боловсролын сургуулийн “Үдийн цай” арга хэмжээг “Үдийн хоол” болгоно. Ерөнхий боловсролын сургуулийн сурагчдыг шүүлтүүртэй ундны цэвэр усаар хангана.
Гурав.Эдийн засгийн бодлого	Эрчим хүч	3.5.1.Цахилгаан, дулааны эрчим хүчний үйлдвэрлэлийн хүчин чадлыг нэмэгдүүлэн, өсөн нэмэгдэж байгаа

	<p>3.5.Эрчим хүчний найдвартай, аюулгүй, тогтвортой байдлыг бүрэн хангана</p>	<p>хэрэгцээг дотоодоос бүрэн хангах нөхцөлийг бүрдүүлнэ:          3.5.1.5.төвийн, зүүн болон говийн бүсийн нүүрсний орд газруудыг түшиглэн 300-400 МВт-ын цахилгаан станцын барилга угсралтын ажлыг эхлүүлнэ.          3.5.3.Төвлөрсөн хот, сум, суурин газарт дулааны эх үүсвэр шинээр барих, өргөтгөх ажлыг үе шаттайгаар хэрэгжүүлж, дулаан хангамжийн чанар хүртээмж, ард иргэдийн ая тухтай амьдрах нөхцөлийг сайжруулна. /Завхан, Говь-Алтай, Баянхонгор, Өвөрхангай, Архангай, Дундговь, Говьсүмбэр, Төв, Сүхбаатар, Хэнтий аймагт дулааны станц барина./</p>
<p>Зургаа.Нийслэл ба бүс, орон нутгийн хөгжлийн бодлого</p>	<p>Бүс, орон нутаг, хөдөөгийн хөгжил           6.2.Бүс, орон нутаг, хөдөөгийн хөгжлийг дэмжиж, дэд бүтцийг хөгжүүлэн орон нутаг дахь иргэдийн амьдралын чанарыг дээшлүүлнэ.</p>	<p>6.2.7.Аймгуудад эхний ээлжийн инженерийн шугам сүлжээний төв магистраль шугамыг шинэчлэх, шинээр барих, хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх арга хэмжээг үе шаттайгаар хэрэгжүүлж, “Сумын хөгжил” арга хэмжээг хэрэгжүүлнэ.          6.2.10.Аймаг, сумын төвүүдийн хог хаягдлын асуудлыг шийдвэрлэж, хог боловсруулах үйлдвэрийг үе шаттайгаар байгуулна.          6.2.12.Сум, орон нутагт ажиллахаар анх удаа очиж байгаа багш, эмч, төрийн албан хаагчдыг орон байраар түр хангах цогц арга хэмжээг төвлөрлийг сааруулах бодлогын хүрээнд авч хэрэгжүүлнэ.</p>

**Хавсралт 2. Сумын төвийн нэгдсэн халаалт, сургууль, дотуур байрны асуудлаар Засгийн газраас баталсан хөгжлийн бодлогын баримт бичиг**

**МОНГОЛ УЛСЫН ЗАСГИЙН ГАЗРЫН ТОГТООЛ**

	<b>Зорилго (Үндэслэл)</b>	<b>Хэрэгжих хугацаа</b>	<b>Үйл ажиллагаа (Хэрэгжүүлэх арга хэмжээ) Төсөл, арга хэмжээ</b>	<b>Хүрэх үр дүн (Шалгуур үзүүлэлт)</b>	<b>Хүрсэн түвшин (Шалгуур үзүүлэлтийн биелэлт)</b>
<b>Сумдын дизелийн цахилгаан станц, халаалтын зуухнуудын тухай</b> (Засгийн газрын 1995 оны 236 дугаар тогтоол)					
1	<u>Зорилго</u> Удирдлагын шуурхай байдлыг хангах, үйл ажиллагаагаа бие дааж явуулах боломжийг бүрдүүлэх зорилготой.	1996 онд	Аймгийн эрчим хүчний нэгдсэн үйлдвэрийн харьяалалд байсан төрийн болон төрийн өмчийн оролцоотой сумдын дизелийн цахилгаан станц, халаалтын зуухнуудыг 1996 оны 01 дүгээр сарын 01-нээс сумын Засаг даргын Тамгын газрын мэдэлд шилжүүлэх	Сумдын дизелийн цахилгаан станц, халаалтын зуухнуудыг сумдын Засаг даргын Тамгын газарт шилжүүлэх.	
<b>Үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх төлөвлөгөө батлах тухай</b> (Засгийн газрын 2012 оны 120 дугаар тогтоол)					
2	<u>Зорилго:</u> Монгол Улсын Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр"-ийг хэрэгжүүлэх зорилгоор "Монгол Улсын Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөө"-г хавсралтаар баталсан байна.	2012-2016 онд	АЖИЛТАЙ, ОРЛОГОТОЙ МОНГОЛ ХҮН зорилгын хүрээнд: 65. Баруун бүсийн нүүрсний ордуудыг түшиглэн 60-100 МВт-ын дунд чадлын цахилгаан станц барих 67. Дотоодын эрчим хүчний хэрэгцээг бүрэн хангаж, эрчим хүч экспортлогч улс болох  ЭРДЭМ БОЛОВСРОЛТОЙ МОНГОЛ ХҮН зорилгын хүрээнд 186. Сургууль,	65. Баруун бүсийн нүүрсний ордуудыг түшиглэн ДЦС 2012- 2015 онд барьж ашиглалтад оруулсан байна.  - Эрчим хүчний 2013-2020 хүртэлх мастер төлөвлөгөө болон эрчим хүчний талаар төрөөс баримтлах бодлогын баримт бичгийг шинээр, "Эрчим хүчний нэгдсэн систем хөтөлбөр"-ийг шинэчлэн боловсруулж 2013 онд батлуулна. - Дорнод бүсийн эрчим хүчний системийн хүчин чадлыг нэмэгдүүлж 100 МВт-ын шинэ ДЦС барина. - Тавантолгойн нүүрсний ордыг түшиглэн 300 МВт-ын ДЦС-ыг барьж байгуулна. - Дарханы ДЦС-ын хүчин чадлыг 30 МВт-аар нэмэгдүүлнэ. - Эрдэнэтийн ДЦС-ын хүчин чадлыг 30 МВт-аар нэмэгдүүлнэ. - Сургууль, цэцэрлэг, дотуур байрны барилга шинээр барих, өргөтгөх, засварлах дунд хугацааны төлөвлөгөө гаргаж, хэрэгжүүлэх	Төлөвлөгөөн д тусгагдсан арга хэмжээг хугацаанд нь шуурхай хэрэгжүүлж, хяналт тавьж ажиллан, хэрэгжилтийн явцад жил бүрийн 6, 12 дугаар сарын байдлаар хяналт-шинжилгээ, үнэлгээ хийж, дүнг Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газарт ирүүлж байхыг Засгийн газрын гишүүд, аймаг, нийслэлийн Засаг дарга нарт үүрэг болгосон байна.

			<p>цэцэрлэгийн тоог нэмэгдүүлэх, өргөтгөх замаар хүүхдийн ая тухтай сурч, хүмүүжих орчныг бүрдүүлэх</p> <p>191.Сургуулийн бие засах газар, гар угаалтуурын тоог нэмэгдүүлж нөхцөлийг сайжруулах</p>	<p>ажлыг дэс дараатай зохион байгуулна.</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Сургууль, цэцэрлэгийн орчны стандартыг шинэчлэн баталж хэрэгжүүлнэ.</li> <li>- Концессын хуулийн хүрээнд SMART сургууль байгуулах ажлыг эхлүүлнэ.</li> <li>- Сургууль, цэцэрлэгийг эрүүл ахуйн стандарт, шаардлага хангасан тавилга, тоног төхөөрөмж, тоглоом наадгайгаар ээлж дараатай хангана.</li> <li>- Хот суурин газрын сургууль, цэцэрлэгийн бие засах газар, ариун цэврийн өрөөний тоог нэмэгдүүлж, угаалтуур, суултуурын тоог нэмэгдүүлнэ.</li> <li>- Сумын сургууль, цэцэрлэгийн бие засах газар, ариун цэврийн өрөөг стандартын шаардлагад нийцүүлэн сайжруулна.</li> <li>- Ундны болон ариун цэврийн усан хангамжийн асуудлыг шийдвэрлэх зорилгоор шаардлагатай сумын сургууль, цэцэрлэгийн дэргэд гүний худаг байгуулна.</li> </ul>	
<p><b>Сумдын хөгжлийн загвар болон түүнд хамаарах нэг маягийн загвар зургийн жагсаалт батлах тухай</b> (Засгийн газрын 2013 оны 226 дугаар тогтоол, сумдын хөгжлийн загвар 1 дүгээр хавсралт)</p>					
3	<p>Улсын Их Хурлын 2012 оны 60 дугаар тогтоол, Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх зорилгоор баталсан.</p>	<p>2013 оны III улирал</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- "Сумдын хөгжлийн загвар"</li> <li>- "Сумдын нийгмийн үйлчилгээний болон үйлдвэрлэл, бизнесийн барилга байгууламжийн нэг маягийн загвар зургийн жагсаалт"</li> <li>- "Нэг цэгийн үйлчилгээ үзүүлэх болон нэг дор байрлан үйл ажиллагаа явуулах байгууллагуудын барилга байгууламжийн жагсаалт"-ыг тус тус хавсралтаар баталсан байна.</li> </ul>	<p>Холбогдох төсвийн ерөнхийлөн захирагч нар нэг маягийн загвар зургийг 2013 оны III улиралд багтаан боловсруулж, дунд хугацааны хөрөнгө оруулалтын бодлоготой уялдуулан хэрэгжүүлэх<sup>А</sup></p>	



Зарим аймгийн дулаан хангамжийг сайжруулах төслийг эрчимжүүлэх тухай Засгийн газрын 2014 оны 29 дүгээр тогтоол					
4	<u>Зорилго</u> Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт тусгагдсан төв, суурин газрын дулаан хангамжийг сайжруулах зорилтыг богино хугацаанд шийдвэрлэх, төрийн хөрөнгө оруулалтыг багасгах, хэрэгжилтийг эрчимжүүлэх зорилгоор уг тогтоолыг баталсан.	2012-2016 он	1. Монгол Улсын 2014 оны төсвийн тухай хуульд тусгагдсан Баянхонгор, Завхан, Өвөрхангай, Архангай, Дундговь, Хэнтий, Говь-Алтай, Төв, Говьсүмбэр аймгийн төвд шинээр дулааны станц, дулааны шугам барих төсөл, арга хэмжээ, сумдын төвлөрсөн дулаан хангамж төсөл, арга хэмжээний ажлыг төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийн хүрээнд хөрөнгө оруулагчийг сонгон шууд гэрээ байгуулан хэрэгжүүлэхийг Эрчим хүчний сайд М.Сономпил, холбогдох аймгийн Засаг дарга нарт энэ тогтоолоор даалгасан. /ЗГ-ын 2014-2-14-ний 42-р тогтоол <sup>239</sup> -оор нэмэлт орсон/	2. Аймгийн төвүүдэд шинээр баригдах дулааны станцын зуухны сонголтыг орон нутгийн нүүрсний шинж чанар, онцлогт тохируулан байгальд ээлтэй технологийг сонгон, станцын цаашдын найдвартай ажиллагааг хангах үүргийг төр, хувийн хэвшлийн хамтын ажиллагааны гэрээнд тусган хэрэгжүүлэх	
Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын жагсаалтыг шинэчлэн батлах тухай <sup>240</sup> Засгийн газрын 2015 оны 265 дугаар тогтоол					
5	Монгол Улсын 2015 оны төсвийн тухай хуулийг хэрэгжүүлэх зорилгоор Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын жагсаалтыг уг тогтоолын хавсралтаар баталсан байна.	2014-2016 он	Архангай, Баян-Өлгий, Булган, Говь-Алтай, Дорнод, Дундговь, Завхан, Өвөрхангай, Өмнөговь, Сүхбаатар, Сэлэнгэ, Төв, Увс, Ховд, Хөвсгөл, Хэнтий аймгуудын нэр бүхий сумдад: а. Сумын төвийн хөгжлийн зураг төсөв боловсруулах ажил б. Инженерийн дэд бүтцийн ажил (сумын төвийн зарим албан байгууллагын гадна, дотор дулаан, цэвэр, бохир усны шугам сүлжээ, халаалт) с. Ахуйн үйлчилгээ, халуун усны барилгын ажил тус тус хэрэгжүүлэх	2. "Сумын төвийн шинэчлэл" төслийн хүрээнд хийх ажлын технологийн шийдэл болон гүйцэтгэлийн явц, чанар байдал, үр дүн, хөрөнгийн зарцуулалтад байнгын хяналт тавьж ажиллахыг Барилга, хот байгуулалтын сайд Д.Цогтбаатар болон холбогдох аймгийн Засаг дарга нарт үүрэг болгосон байна.	
Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн хангамж төсөл, арга хэмжээг батлах тухай (Засгийн газрын 2021 оны 161 дүгээр тогтоол)					
6	Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөний 6.2.7.2-т заасан зорилтыг хэрэгжүүлэх зорилгоор "Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн	<u>1.2.Хамрах хүрээ</u> "Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн хангамж" төсөл, арга хэмжээг "Монгол Улсын хүн амын нутагшилт, суурьшлын хөгжлийн	<u>2.2.Зорилт, хэрэгжүүлэх арга хэмжээ</u> 2.2.1.Хууль, эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгох зорилтын хүрээнд төслийн хүрээнд ус, дулаан хангамж, ариутгах татуургын шугам сүлжээ, барилга байгууламжийг хариуцах орон сууц, нийтийн аж ахуйн байгууллагын бүтцийн	<u>7.1.Төслийн үр дүн</u> Төслийг хэрэгжүүлснээр "Алсын хараа-2050" Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлого, Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр, Төрөөс орон сууц, нийтийн аж ахуйн талаар баримтлах бодлогын баримт бичигт тусгагдсан дараах арга хэмжээнүүд хэрэгжих нөхцөл бүрдэнэ:	Хэрэгжих хугацаа: 2021-2024 он тул биелэлт гараагүй байна.

<sup>239</sup> Тогтоолд нэмэлт оруулах тухай Засгийн газрын 2014 оны 42 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=9808>

<sup>240</sup> Сумын төвийн шинэчлэл төслийн хүрээнд хийх ажлын жагсаалтыг шинэчлэн батлах тухай Засгийн газрын 2015 оны 265 дугаар тогтоол. <https://legalinfo.mn/mn/detail/11203>

<p>хангамж” төсөл, арга хэмжээг хавсралтаар баталсан байна. <u>1.1.Үндэслэл</u> ... Орон нутагт үйлдвэрлэл, үйлчилгээ хөгжих дэд бүтцийг бий болгох, ялангуяа инженерийн барилга байгууламж, шугам сүлжээг шинэчлэх, сумын иргэдэд нийтийн аж ахуйн үйлчилгээг иж бүрнээр хүргэх, тогтвор суурьшилтай ажиллаж амьдрах нөхцөлийг бүрдүүлэх, эрүүл ахуйн шаардлагыг хангах зорилгоор “Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн хангамж” төсөл, арга хэмжээг боловсруулсан.</p>	<p>ерөнхий төсөл”-ийн хүрээнд тодорхойлсон бүлэг суурингийн тогтолцоотой уялдуулан хүн амын тоо, нийгмийн үйлчилгээний таталцал, газар зүйн байршил, нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийг дэмжих байгаль экологийн байдал, газар нутгийн даац болон багтаамж, хүн амын ус хангамжийн эх үүсвэр, усны нөөц зэрэг төвлөрөл үүсгэх хүчин зүйлүүдийг харгалзан, 19 аймгийн 59 сумын төвд хэрэгжүүлнэ.</p> <p>2021-2024 онд</p>	<p>жишиг загварын хувилбаруудыг боловсруулж, хэрэгжүүлэх, Барилга байгууламжийн норм, нормативын баримт бичгийг шинэчлэх, шинээр боловсруулах, нэг маягийн зураг төсөл боловсруулах зэрэг арга хэмжээг авч хэрэгжүүлнэ.</p> <p>2.2.2.Төлөвлөлтийн дагуу инженерийн дэд бүтцийн барилга байгууламжийг шинээр барьж, ухаалаг, цахим системийг нэвтрүүлэх зорилтын хүрээнд өсөлд хамрагдах сумын төвийн хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөө болон хэсэгчилсэн ерөнхий төлөвлөгөөнд тодотгол оруулах, шинээр боловсруулах; Сумын төвийн батлагдсан хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөө, ажлын зураг төслийн дагуу инженерийн шугам сүлжээ, барилга байгууламжийг барьж, нийт өрхийн 40 хүртэл хувийг хамруулах; Цахилгаан, дулаан, хэрэгцээний халуун ус, ус хангамж, ариутгах татуургын барилга байгууламж, шугам сүлжээнд орчин үеийн дэвшилтэт, хэмнэлттэй, тоног төхөөрөмжийг суурилуулж, ухаалаг хяналтын системийг нэвтрүүлэх; Монгол орны байгаль, цаг уурын нөхцөлд тохирсон дулааны эх үүсвэрийн техникийн шийдлийг судалж, сонгон хэрэглэх, төвлөрсөн болон бие даасан дэвшилтэт технологи бүхий тоног төхөөрөмжөөр хэрэглээний халуун усыг шийдэх.</p>	<p>1.Инженерийн барилга байгууламж, шугам сүлжээг шинээр болон шинэчлэн барьснаар төсөл хэрэгжих 59 сумын төвийн нийт өрхийн 40 хүртэлх хувийг төвлөрсөн сүлжээнд холбож, 7800 өрхийн 31,2 мянган хүний ажиллаж, амьдрах таатай нөхцөлийг бүрдүүлнэ;</p> <p>2.Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх, ажлын байрыг нэмэгдүүлэх инженерийн дэд бүтцийн хангамж бий болно;</p> <p>3.Шилжилт хөдөлгөөнийг бууруулж, сумандаа ая тухтай амьдрах таатай боломжийг бүрдүүлнэ;</p> <p>4.Төр, хувийн хэвшлийн хамтын ажиллагааг бэхжүүлэн иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлж, нийтийн аж ахуйн үйлчилгээний байгууллагын ашиглалт, үйлчилгээний тогтвортой менежментийг хангаж ажиллана;</p> <p>5.Хүрээлэн буй орчны бохирдлыг бууруулна.</p> <p>“Сумын хөгжил: Инженерийн дэд бүтцийн хангамж” төсөл, арга хэмжээ хэрэгжсэнээр “Алсын хараа-2050” Монгол Улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогын хүрээнд 2021-2030 онд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны 1 заалт, 2 шалгуур үзүүлэлт, Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт тусгагдсан 6 зорилт, Төрөөс орон сууц, нийтийн аж ахуйн талаар баримтлах бодлогын баримт бичгийн 4 зорилт, 5 шалгуур үзүүлэлт хэрэгжинэ.</p>
--	--	---	---

**Хавсралт 3. Сумдын ЕБС-ийн хичээлийн болон дотуур байрны тохижилтын зарим үзүүлэлт (бүсээр, аймгаар, 2022 он)**

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
№	Бүс, аймаг, сумын нэр	ЕБС-ийн нэр, ангилал, хэв шинж (өмчийн хэлбэр)	Зориулалт (эзэмшлийн төрөл)	Стандарт эсэх	Ашиглаж байгаа	Ашиглалтанд орсон	Өргөтгөл хийсэн	Их засварт орсон	Халаалттай	Эрчим хүчинд холбогдсон	Интернэттэй	Инженерийн шугам сулжээтэй	Биеийн тамирын заалтай	Ажлаагдсан эсэх
<b>БАРУУН БҮС</b>														
<b>БАЯН-ӨЛГИЙ АЙМАГ</b>														
1.	Алтай	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
2.	Алтай	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1975		2021	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
3.	Алтай	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
4.	Алтай	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
5.	Алтай	Бага сургууль №2	Дотуур байр	Үгүй		2004							Үгүй	Үгүй
6.	Алтанцөгц	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1994			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
7.	Алтанцөгц	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1977	1995	2011	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
8.	Алтанцөгц	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1986			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
9.	Алтанцөгц	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1977							Үгүй	Үгүй
10.	Баяннуур	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1989		2004	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
11.	Баяннуур	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1967		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
12.	Баяннуур	Ахлах сургууль №1	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1969			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
13.	Баяннуур	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
14.	Баяннуур	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1974		2006	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
15.	Баяннуур	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
16.	Баяннуур	Бага сургууль №2	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2002			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
17.	Баяннуур	Бага сургууль №3	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1992			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
18.	Баяннуур	Бага сургууль №3	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1988			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
19.	Бугат	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1983		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
20.	Бугат	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1980		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
21.	Бугат	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1975		2003	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
22.	Бугат	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1980		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
23.	Булган	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1988			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
24.	Булган	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978	1988	2005	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
25.	Булган	Ахлах сургууль №1	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1978							Үгүй	Үгүй
26.	Булган	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм		1989			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
27.	Булган	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Үгүй		1984			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
28.	Булган	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019							Үгүй	Үгүй
29.	Булган	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1966			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
30.	Булган	Бага сургууль №2	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2019							Үгүй	Үгүй
31.	Булган	Бага сургууль №2	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
32.	Булган	Бага сургууль №2	Дотуур байр 2	Үгүй	Тийм	1966			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
33.	Булган	Бага сургууль Шүвэтэр	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2013	2013		Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
34.	Булган	Бага сургууль Шүвэтар	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
35.	Буянт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1976	2007	2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
36.	Буянт	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
37.	Буянт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
38.	Буянт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1976		2011	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
39.	Дэлүүн	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1981		2007	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
40.	Дэлүүн	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1974	1974	2007	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
41.	Дэлүүн	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2019							Үгүй	Үгүй
42.	Дэлүүн	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1980			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
43.	Дэлүүн	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
44.	Дэлүүн	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 4	Тийм	Тийм	1974			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
45.	Дэлүүн	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2020	2020		Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
46.	Дэлүүн	Бага сургууль №2	Дотуур байр	Үгүй		1972			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
47.	Дэлүүн	Бага сургууль №3	Хичээлийн байр 1	Тийм	Үгүй	2019	2019		Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм
48.	Дэлүүн	Бага сургууль №3	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	2004			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
49.	Дэлүүн	Бага сургууль №3	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1986			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
50.	Ногооннуур	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1980		2006	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
51.	Ногооннуур	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
52.	Ногооннуур	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1983							Үгүй	Үгүй
53.	Ногооннуур	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1983			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
54.	Ногооннуур	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1977			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
55.	Ногооннуур	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
56.	Ногооннуур	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Үгүй	1985		2010					Үгүй	Тийм
57.	Ногооннуур	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
58.	Ногооннуур	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1986		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
59.	Ногооннуур	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
60.	Ногооннуур	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1970		1996	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
61.	Ногооннуур	Бага сургууль №2	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1960			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
62.	Ногооннуур	Бага сургууль №3	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
63.	Ногооннуур	Бага сургууль №3	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
64.	Ногооннуур	Бага сургууль №3	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1997			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
65.	Ногооннуур	Бага сургууль №4	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
66.	Ногооннуур	Бага сургууль №4	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
67.	Сагсай	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
68.	Сагсай	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1971		2006	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
69.	Сагсай	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
70.	Сагсай	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1981		2021	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
71.	Сагсай	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1980		2021	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
72.	Сагсай	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	2009		2012	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
73.	Сагсай	Бага сургууль №2	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2009		2016	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
74.	Толбо	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1986			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
75.	Толбо	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1974			Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
76.	Толбо	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1986		2017	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
77.	Толбо	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
78.	Толбо	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1984		2013	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
79.	Улаанхус	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1983			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
80.	Улаанхус	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
81.	Улаанхус	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Тийм		1978		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
82.	Улаанхус	Дунд сургууль №2 Ойгор багийн	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1961	2002	2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
83.	Улаанхус	Дунд сургууль №2 Ойгор багийн	Дотуур байр 1	Тийм		2015			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
84.	Улаанхус	Дунд сургууль №2 Ойгор багийн	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1962		2021					Үгүй	Үгүй
85.	Улаанхус	Дунд сургууль №3	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
86.	Улаанхус	Дунд сургууль №3	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2005			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
87.	Улаанхус	Дунд сургууль №3	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
88.	Улаанхус	Дунд сургууль №3	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
89.	Цэнгэл	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1980		2004	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
90.	Цэнгэл	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1971			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
91.	Цэнгэл	Ахлах сургууль №1	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1971			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
92.	Цэнгэл	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1983			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
93.	Цэнгэл	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр	Үгүй	Үгүй	1980		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
94.	Цэнгэл	Дунд сургууль №2	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	1978		2009	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
95.	Цэнгэл	Дунд сургууль №2	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
96.	Цэнгэл	Дунд сургууль №2	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2021			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
97.	Цэнгэл	Бага сургууль №3	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	2008			Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
98.	Цэнгэл	Бага сургууль №3	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2019			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
99.	Цэнгэл	Ахлах сургууль Руханият (хувийн)	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1989			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
<b>ГОВЬ-АЛТАЙ АЙМАГ</b>														
100.	Алтай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2017							Үгүй	Үгүй
101.	Алтай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1977			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
102.	Алтай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1977		2007	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
103.	Алтай	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1977			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
104.	Алтай	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
105.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
106.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Үгүй	1979		2007					Үгүй	Үгүй
107.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Үгүй	1969		2007					Үгүй	Үгүй
108.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
109.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979							Үгүй	Үгүй
110.	Бигэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
111.	Бигэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1983		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
112.	Бигэр	Ахлах	Хичээлийн	Тийм	Тийм	1959	1983	2004	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль	байр 3											
113.	Бигэр	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1983		2014	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
114.	Бигэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1986			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
115.	Бугат	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
116.	Бугат	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1977		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм
117.	Бугат	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
118.	Бугат	Бага сургууль Тахийн тал багийн	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1984		2011	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
119.	Дарив	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
120.	Дарив	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1972		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм
121.	Дарив	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Үгүй	Үгүй	1982		2011	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм
122.	Дарив	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1976		2009	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
123.	Дэлгэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1974		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
124.	Дэлгэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1967			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
125.	Дэлгэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Үгүй	Тийм	1967			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
126.	Дэлгэр	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1977			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
127.	Дэлгэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
128.	Дэлгэр	Ахлах сургууль Гуулин багийн	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1989		2012	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
129.	Дэлгэр	Ахлах сургууль Гуулин багийн	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
130.	Дэлгэр	Ахлах сургууль Гуулин багийн	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
131.	Дэлгэр	Ахлах сургууль Гуулин багийн	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
132.	Жаргалан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1973		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм
133.	Жаргалан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1975		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
134.	Жаргалан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Үгүй	1972							Үгүй	Үгүй
135.	Тайшир	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1996			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
136.	Тонхил	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1964		2021	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
137.	Тонхил	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1988		2008	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
138.	Тонхил	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Үгүй	Үгүй	1978							Үгүй	Үгүй
139.	Тонхил	Бага сургууль Алтан соёмбо	Хичээлийн байр 1	Үгүй	Тийм	1973			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
140.	Тонхил	Бага сургууль Алтан соёмбо	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1973			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
141.	Төгрөг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
142.	Төгрөг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1972		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
143.	Төгрөг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1980		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
144.	Төгрөг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Үгүй	1975							Үгүй	Үгүй
145.	Халиун	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1984		2015	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
146.	Халиун	Бага сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1940			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
147.	Халиун	Бага сургууль	Дотуур байр 1	Үгүй	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
148.	Халиун	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1979		2018	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
149.	Хөхморьт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1973		2008	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм
150.	Хөхморьт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1973		2008	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм
151.	Хөхморьт	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
152.	Цогт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
153.	Цогт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1975		2012	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
154.	Цогт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
155.	Цогт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1986			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
156.	Цогт	Ахлах сургууль Баянтоорой багийн	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
157.	Цогт	Ахлах сургууль Баянтоорой багийн	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1988			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
158.	Цогт	Ахлах сургууль Баянтоорой багийн	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
159.	Цогт	Ахлах сургууль Баянтоорой багийн	Дотуур байр 2	Үгүй	Үгүй	1978			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
160.	Цээл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1971		2003	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм
161.	Цээл	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2005			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
162.	Чандмань	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020								Үгүй
163.	Чандмань	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1971		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
164.	Чандмань	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
165.	Шарга	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1978		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
166.	Шарга	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 1	Тийм	Тийм	1978								Үгүй
167.	Шарга	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 2	Тийм	Тийм	1978		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
168.	Шарга	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1980		2012	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
169.	Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1985		2013	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
170.	Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
<b>ЗАВХАН АЙМАГ</b>														
171.	Алдархаан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1971		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
172.	Алдархаан	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
173.	Алдархаан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1975			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
174.	Асгат	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
175.	Асгат	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм		1988			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
176.	Асгат	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1986			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
177.	Баянтэс	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1985		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
178.	Баянтэс	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1974		2016	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
179.	Баянтэс	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1985								Үгүй
180.	Баянтэс	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1982		2012	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
181.	Баянхайрхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2018			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
182.	Баянхайрхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1974		2016	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
183.	Баянхайрхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
184.	Дөрвөлжин	Дунд	Хичээлийн	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль	байр 1											
185.	Дөрвөлжин	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1971							Үгүй	Үгүй
186.	Дөрвөлжин	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
187.	Завханмандал	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1974		2003	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
188.	Завханмандал	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1974		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
189.	Завханмандал	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987		2008	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
190.	Идэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1984		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
191.	Идэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1984		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
192.	Идэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1965		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
193.	Идэр	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1984		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
194.	Идэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
195.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2021							Тийм	Үгүй
196.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
197.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1997		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
198.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Тийм	Тийм	1980		2004	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
199.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1986		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
200.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1976		2013	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
201.	Нөмрөг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2012			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
202.	Нөмрөг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1976	2008	2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
203.	Нөмрөг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1976	2009	2009	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
204.	Нөмрөг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2003							Үгүй	Үгүй
205.	Нөмрөг	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1976			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
206.	Отгон	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
207.	Отгон	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1982		2000	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
208.	Отгон	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм		1983			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
209.	Отгон	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1973			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
210.	Отгон	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Үгүй	1975							Үгүй	Үгүй
211.	Сантмаргац	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
212.	Сантмаргац	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1985		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
213.	Сантмаргац	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Үгүй	1985		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
214.	Сантмаргац	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1990		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
215.	Сонгино	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1982		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
216.	Сонгино	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1982			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
217.	Тосонцэнгэл	ЕБЛС №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
218.	Тосонцэнгэл	ЕБЛС №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
219.	Тосонцэнгэл	ЕБЛС №1	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1964		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
220.	Тосонцэнгэл	ЕБЛС №1	Биеийн тамирын заал	Тийм	Үгүй	1974							Үгүй	Үгүй
221.	Тосонцэнгэл	ЕБЛС №1	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
222.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
223.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	2004			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
224.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
225.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр 4	Тийм	Тийм	1972			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
226.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1988			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй



1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль №2	тамирын заал											
227.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль №2	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1975		2004	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
228.	Түдэвтэй	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
229.	Түдэвтэй	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1969		2003	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
230.	Түдэвтэй	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1970		2017	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
231.	Тэлмэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1979			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
232.	Тэлмэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1979			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
233.	Тэлмэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1978			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
234.	Тэлмэн	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1987			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
235.	Тэлмэн	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987		2015	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
236.	Тэс	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
237.	Тэс	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
238.	Тэс	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1978		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
239.	Тэс	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2013	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
240.	Ургамал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1975		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
241.	Ургамал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1975		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
242.	Ургамал	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1986		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
243.	Цагаанхайрхан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Үгүй	1976							Үгүй	Тийм
244.	Цагаанхайрхан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1974		2013	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм
245.	Цагаанхайрхан	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Үгүй	Тийм	1976		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
246.	Цагаанхайрхан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1991			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
247.	Цагаанчулуут	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
248.	Цагаанчулуут	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
249.	Цагаанчулуут	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 1	Тийм	Үгүй	2021							Үгүй	Үгүй
250.	Цагаанчулуут	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 2	Тийм	Үгүй	1979							Үгүй	Тийм
251.	Цагаанчулуут	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978		2017	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
252.	Цэцэн-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
253.	Цэцэн-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Үгүй	1979		2003					Үгүй	Үгүй
254.	Цэцэн-Уул	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
255.	Цэцэн-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Үгүй	1979		2003	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
256.	Шилүүстэй	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1986		2004	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
257.	Шилүүстэй	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1980		2008	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
258.	Шилүүстэй	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1988							Үгүй	Үгүй
259.	Шилүүстэй	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
260.	Эрдэнэхайрхан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2022							Үгүй	Үгүй
261.	Эрдэнэхайрхан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1991			Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
262.	Эрдэнэхайрхан	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
263.	Эрдэнэхайрхан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
264.	Яруу	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1984		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
265.	Яруу	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
266.	Яруу	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Үгүй	1968							Үгүй	Үгүй
267.	Яруу	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2003		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
268.	Яруу	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Үгүй	1984							Үгүй	Үгүй
269.	Яруу	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1974			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
<b>УВС АЙМАГ</b>														
270.	Баруунтуруун	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1989		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
271.	Баруунтуруун	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1990		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
272.	Баруунтуруун	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2009		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
273.	Баруунтуруун	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1987		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
274.	Бөхмөрөн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
275.	Бөхмөрөн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1976		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
276.	Бөхмөрөн	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
277.	Бөхмөрөн	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм		1990			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
278.	Бөхмөрөн	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1977		2018	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
279.	Давст	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974		2016	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
280.	Давст	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2020			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
281.	Завхан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1978	1988	2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
282.	Завхан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1990		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
283.	Зүүнговь	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1955		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
284.	Зүүнговь	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
285.	Зүүнговь	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 2	Тийм	Тийм	1987							Үгүй	Үгүй
286.	Зүүнговь	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2009		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
287.	Зүүнговь	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1974		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
288.	Зүүнхангай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1985		2017	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
289.	Зүүнхангай	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1984		2014	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
290.	Малчин	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1982		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
291.	Малчин	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
292.	Наранбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
293.	Наранбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978	2009	2012	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
294.	Наранбулаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1981			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
295.	Наранбулаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1974			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
296.	Өлгий	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1985		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
297.	Өлгий	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1975		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
298.	Өлгий	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
299.	Өлгий	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1980		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
300.	Өмнөговь	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2005							Үгүй	Үгүй
301.	Өмнөговь	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2005							Үгүй	Үгүй
302.	Өмнөговь	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1983			Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
303.	Өмнөговь	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
304.	Өмнөговь	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1979		1989	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
305.	Өмнөговь	Бага сургууль Дэвшил	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1972		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		(хувийн)												
306.	Өндөрхангай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1984	2007	2019	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
307.	Өндөрхангай	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1984		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
308.	Өндөрхангай	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1975		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
309.	Сагил	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1979		2009	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
310.	Сагил	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978		2018	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
311.	Тариалан	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
312.	Тариалан	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм		1974		2005	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
313.	Тариалан	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1973		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
314.	Тариалан	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1971		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
315.	Тариалан	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
316.	Түргэн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
317.	Түргэн	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2012			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
318.	Тэс	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
319.	Тэс	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
320.	Тэс	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
321.	Тэс	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
322.	Тэс	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1986			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
323.	Тэс	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 4	Тийм	Тийм	1978		2005	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
324.	Тэс	Бага сургууль №2	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1980		2016	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
325.	Тэс	Бага сургууль №3	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
326.	Тэс	Бага сургууль №3	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1978		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
327.	Ховд	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1981		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
328.	Ховд	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1984		2012	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
329.	Ховд	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1978		2012	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
330.	Хяргас	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1989		2012	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
331.	Хяргас	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1989							Үгүй	Үгүй
332.	Хяргас	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1989			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
333.	Хяргас	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1989			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
334.	Цагаанхайрхан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2002		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
335.	Цагаанхайрхан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
<b>ХОВД АЙМАГ</b>														
336.	Алтай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
337.	Алтай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
338.	Алтай	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
339.	Алтай	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 2	Тийм	Тийм	2008							Үгүй	Үгүй
340.	Алтай	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
341.	Булган	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
342.	Булган	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1972			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
343.	Булган	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1981			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
344.	Булган	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Үгүй	Үгүй	1978							Үгүй	Үгүй
345.	Булган	ЕБЦС Минжит булган	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
346.	Булган	ЕБЦС Минжит	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1983			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		булган												
347.	Булган	ЕБЦС Минжит булган	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
348.	Буянт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1981		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
349.	Буянт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
350.	Буянт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Үгүй	1981							Үгүй	Үгүй
351.	Дарви	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
352.	Дарви	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1990		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
353.	Дарви	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1981		2017	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
354.	Дөргөн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2014	2014		Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
355.	Дөргөн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1989	2014	2014	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
356.	Дөргөн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1975		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
357.	Дөргөн	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1989		2011	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
358.	Дуут	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974		2011	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
359.	Дуут	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2020			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
360.	Дуут	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Үгүй	2021							Үгүй	Үгүй
361.	Дуут	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1978		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
362.	Зэрэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
363.	Зэрэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1990		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
364.	Зэрэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1956		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
365.	Зэрэг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1990		2016	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
366.	Зэрэг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2010			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
367.	Зэрэг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Үгүй	Үгүй	1967			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
368.	Манхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
369.	Манхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1979		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
370.	Манхан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1979							Үгүй	Үгүй
371.	Манхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
372.	Мөнххайрхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Үгүй	Тийм	2000			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
373.	Мөнххайрхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1975	1986	2003	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
374.	Мөнххайрхан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2011			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
375.	Мөнххайрхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2002	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
376.	Мөст	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
377.	Мөст	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1997		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
378.	Мөст	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
379.	Мянгад	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1975		2020	Үгүй	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
380.	Мянгад	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1975							Үгүй	Үгүй
381.	Мянгад	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1976		2012	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
382.	Үенч	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
383.	Үенч	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1968			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
384.	Үенч	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
385.	Ховд	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2021			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
386.	Ховд	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1985	1985	2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
387.	Ховд	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль	тамирын заал											
388.	Ховд	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1990		2016	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
389.	Цэцэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1990	2008	2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
390.	Цэцэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1972		2020	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
391.	Цэцэг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1990							Үгүй	Үгүй
392.	Цэцэг	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1982		2008					Үгүй	Үгүй
393.	Чандмань	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
394.	Чандмань	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1989		2015	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
395.	Чандмань	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1975		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
396.	Чандмань	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Тийм	Тийм	1967		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
397.	Чандмань	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
398.	Чандмань	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Үгүй	1974							Үгүй	Үгүй
399.	Эрдэнэбүрэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1990	1990	2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
400.	Эрдэнэбүрэн	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1986		2009	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
401.	Эрдэнэбүрэн	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1990		2010	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
<b>ЗҮҮН БҮС</b>														
<b>ДОРНОД АЙМАГ</b>														
402.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
403.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2006			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
404.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1980		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
405.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1980		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
406.	Баян-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр 3	Үгүй	Үгүй	1980		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
407.	Баяндун	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
408.	Баяндун	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
409.	Баяндун	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Үгүй	Тийм	2005			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
410.	Баяндун	Ахлах сургууль	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
411.	Баянтүмэн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1976		1976	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
412.	Баянтүмэн	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1976		1976	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
413.	Булган	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1977		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
414.	Булган	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
415.	Булган	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1977			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
416.	Гурванзагал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм
417.	Гурванзагал	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
418.	Гурванзагал	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1974		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
419.	Дашбалбар	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
420.	Дашбалбар	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978	1978	2019	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
421.	Дашбалбар	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
422.	Дашбалбар	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
423.	Матад	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2021			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
424.	Матад	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль	байр 2											
425.	Матад	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
426.	Матад	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
427.	Сэргэлэн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
428.	Сэргэлэн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1960		2002	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
429.	Сэргэлэн	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
430.	Халхгол	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
431.	Халхгол	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2019			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
432.	Халхгол	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
433.	Халхгол	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	2005	2005	2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
434.	Халхгол	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
435.	Халхгол	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
436.	Хөлөнбуйр	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2004			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
437.	Хөлөнбуйр	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1971		2011	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
438.	Хөлөнбуйр	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
439.	Хөлөнбуйр	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
440.	Цагаан-Овоо	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1987		2012	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
441.	Цагаан-Овоо	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1987		2013	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
442.	Цагаан-Овоо	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1986		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
443.	Цагаан-Овоо	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1978		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
444.	Чойбалсан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2000	2020	2019	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
445.	Чойбалсан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2008	2020		Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
446.	Чулуунхороот	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
447.	Чулуунхороот	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1974		2005	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
<b>СҮХБААТАР АЙМАГ</b>														
448.	Асгат	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
449.	Асгат	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
450.	Асгат	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2009		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
451.	Баяндэлгэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
452.	Баяндэлгэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1979		2011	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
453.	Баяндэлгэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1976	2013		Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
454.	Баяндэлгэр	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2017							Үгүй	Үгүй
455.	Баяндэлгэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
456.	Баяндэлгэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1979		2011	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
457.	Дарьганга	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
458.	Дарьганга	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2007			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
459.	Мөнххаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
460.	Мөнххаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1990			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
461.	Мөнххаан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
462.	Мөнххаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
463.	Наран	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
464.	Наран	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2008							Үгүй	Үгүй
465.	Наран	Дунд сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1978		2017					Үгүй	Үгүй
466.	Онгон	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1983		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
467.	Онгон	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1967		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
468.	Онгон	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
469.	Сүхбаатар	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1975		2019	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
470.	Сүхбаатар	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2021							Үгүй	Үгүй
471.	Сүхбаатар	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
472.	Сүхбаатар	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
473.	Сүхбаатар	Дунд сургууль	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
474.	Түвшинширээ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2009		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
475.	Түвшинширээ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1983			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
476.	Түвшинширээ	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1990		2013	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
477.	Түмэнцогт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
478.	Түмэнцогт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
479.	Түмэнцогт	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
480.	Уулбаян	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2000	2007	2014	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
481.	Уулбаян	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2021			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
482.	Халзан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2011			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
483.	Халзан	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
484.	Халзан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1972		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
485.	Эрдэнэцагаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2007			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
486.	Эрдэнэцагаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978	2006		Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
487.	Эрдэнэцагаан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2006							Үгүй	Үгүй
488.	Эрдэнэцагаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2007			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
489.	Эрдэнэцагаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1998			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
<b>ХЭНТИЙ АЙМАГ</b>														
490.	Батноров	Ахлах сургууль Бэрх тосгоны	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2014							Үгүй	Үгүй
491.	Батноров	Ахлах сургууль Бэрх тосгоны	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
492.	Батноров	Ахлах сургууль Бэрх тосгоны	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
493.	Батноров	Ахлах сургууль Бэрх тосгоны	Хичээлийн байр 4	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
494.	Батноров	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1982	2014		Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
495.	Батноров	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1989		2007	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
496.	Батноров	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
497.	Батширээт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
498.	Батширээт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1985		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
499.	Батширээт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1970			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
500.	Батширээт	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
501.	Баян-Адарга	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1997		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
502.	Баян-Адарга	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
503.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1989			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
504.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2019							Үгүй	Үгүй
505.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Үгүй	Үгүй	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
506.	Баянмөнх	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	2004			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
507.	Баянмөнх	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2015							Үгүй	Үгүй
508.	Баянхутаг	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1976			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
509.	Биндэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2018			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
510.	Биндэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Үгүй	1981			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
511.	Биндэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Үгүй	1956							Үгүй	Үгүй
512.	Биндэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1982			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
513.	Бор-Өндөр	ЕБЦС Бор-Өндөр	Хичээлийн байр 1	Үгүй	Тийм	2002		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
514.	Бор-Өндөр	ЕБЦС Бор-Өндөр	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1985	2010		Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
515.	Бор-Өндөр	ЕБЦС Бор-Өндөр	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1985							Үгүй	Үгүй
516.	Бор-Өндөр	ЕБЦС Бор-Өндөр	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2012			Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
517.	Бор-Өндөр	Бага сургууль Их ирээдүй (хувийн)	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1983		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
518.	Галшар	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2003		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
519.	Галшар	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
520.	Галшар	Дунд сургууль	Дотуур байр	Үгүй		2013			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
521.	Дадал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
522.	Дадал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1994		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
523.	Дадал	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
524.	Дадал	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1986		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
525.	Дархан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1988		2015	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
526.	Дархан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1988			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
527.	Дэлгэрхаан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1963		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
528.	Дэлгэрхаан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
529.	Дэлгэрхаан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
530.	Дэлгэрхаан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1982			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
531.	Жаргалтхаан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
532.	Жаргалтхаан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1972			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
533.	Жаргалтхаан	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
534.	Жаргалтхаан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
535.	Мөрөн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Үгүй	Тийм	1984	2019		Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
536.	Мөрөн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1980		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
537.	Мөрөн	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
538.	Мөрөн	Дунд сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1972			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
539.	Норовлин	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2014			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
540.	Норовлин	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2011			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй



1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
541.	Норовлин	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2018			Үгүй	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
542.	Норовлин	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1996		2015	Үгүй	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
543.	Өмнөдэлгэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
544.	Өмнөдэлгэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1976		2009	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
545.	Өмнөдэлгэр	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
546.	Өмнөдэлгэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1975		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
547.	Өмнөдэлгэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1976			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
548.	Өмнөдэлгэр	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1987		2021	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
549.	Өмнөдэлгэр	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Үгүй		1987			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
550.	Өмнөдэлгэр	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
551.	Хэрлэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1980			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
552.	Хэрлэн	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2021							Үгүй	Үгүй
553.	Хэрлэн	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
554.	Цэнхэрмандал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
555.	Цэнхэрмандал	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2015			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
<b>ТӨВИЙН БҮС</b>														
<b>ГОВЬСҮМБЭР АЙМАГ</b>														
556.	Баянтал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	2009		2017	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
557.	Баянтал	Дунд сургууль	Дотуур байр	Үгүй		2009							Үгүй	Үгүй
558.	Шивээговь	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	1989			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
559.	Шивээговь	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2007							Үгүй	Үгүй
<b>ДАРХАН-УУЛ АЙМАГ</b>														
560.	Орхон	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1992			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
561.	Орхон	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1971			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
562.	Хонгор	Ахлах сургууль №11	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
563.	Хонгор	Ахлах сургууль №11	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
564.	Хонгор	Ахлах сургууль №11	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
565.	Хонгор	Ахлах сургууль №14	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1990			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
566.	Хонгор	Ахлах сургууль №14	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1969			Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
567.	Хонгор	Ахлах сургууль №14	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1969			Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
568.	Шарын Гол	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1986		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
569.	Шарын Гол	Ахлах сургууль №2	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2018			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
570.	Шарын Гол	Ахлах сургууль №6	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1983			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
<b>ДОРНОГОВЬ АЙМАГ</b>														
571.	Айраг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
572.	Айраг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1976	2007		Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
573.	Айраг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2008							Үгүй	Үгүй
574.	Айраг	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1999			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
575.	Алтанширээ	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974		2007	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
576.	Алтанширээ	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2011			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
577.	Даланжаргалан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
578.	Даланжаргалан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1976	2007	2009	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
579.	Даланжаргалан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
580.	Дэлгэрэх	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
581.	Дэлгэрэх	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
582.	Дэлгэрэх	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1978							Үгүй	Үгүй
583.	Замын-Үүд	ЕБЛС №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
584.	Замын-Үүд	ЕБЛС №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1998			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
585.	Замын-Үүд	ЕБЛС №1	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1956	1999	2003	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм
586.	Замын-Үүд	ЕБЛС №1	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1998			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
587.	Замын-Үүд	ЕБЛС №1	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
588.	Замын-Үүд	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
589.	Замын-Үүд	Ахлах сургууль №3	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
590.	Замын-Үүд	Бага сургууль Үлэмжтэнгэр (хувийн)	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2011			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
591.	Иххэт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1983		2021	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
592.	Иххэт	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1983		2021	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
593.	Мандах	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2004		2010	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
594.	Мандах	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1973			Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
595.	Мандах	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2018			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
596.	Өргөн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974	2001	2020	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
597.	Өргөн	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1990		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
598.	Өргөн	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2008		2016	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
599.	Сайншанд	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1985		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
600.	Сайншанд	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2005			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
601.	Сайхандулаан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1998		2019	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
602.	Сайхандулаан	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм		2006							Үгүй	Үгүй
603.	Сайхандулаан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм		2012		2021	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
604.	Улаанбадрах	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2003		2019	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
605.	Улаанбадрах	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2011		2019	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
606.	Хатанбулаг	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1986		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
607.	Хатанбулаг	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1974		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
608.	Хатанбулаг	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1989		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
609.	Хатанбулаг	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
610.	Хатанбулаг	Дунд сургууль	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1986		2020	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
611.	Хөвсгөл	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1987		2017	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
612.	Хөвсгөл	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1974		2017	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
613.	Хөвсгөл	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1988			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
614.	Хөвсгөл	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
615.	Эрдэнэ	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2002		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
616.	Эрдэнэ	Дунд	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2020			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль												
<b>ДУНДГОВЬ АЙМАГ</b>														
617.	Адаацаг	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1989		2009	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
618.	Адаацаг	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1964			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
619.	Адаацаг	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1982	2009		Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
620.	Баянжаргалан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2014		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
621.	Баянжаргалан	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
622.	Говь-Угтаал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1983			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
623.	Говь-Угтаал	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1983		2011	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
624.	Гурвансайхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2015			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
625.	Гурвансайхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1986		2008	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
626.	Дэлгэрхангай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
627.	Дэлгэрхангай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	1967			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
628.	Дэлгэрхангай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1964			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм
629.	Дэлгэрхангай	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2004			Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
630.	Дэлгэрцогт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Үгүй	Тийм	1976		2013	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
631.	Дэлгэрцогт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1974		2012					Үгүй	Үгүй
632.	Дэлгэрцогт	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2008							Үгүй	Үгүй
633.	Дэлгэрцогт	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987		2010	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
634.	Дэрэн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
635.	Дэрэн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
636.	Дэрэн	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
637.	Дэрэн	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1989		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
638.	Луус	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1988		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
639.	Луус	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
640.	Луус	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1982			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
641.	Өлзийт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1978		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
642.	Өлзийт	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
643.	Өлзийт	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
644.	Өндөршил	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Үгүй	1987			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
645.	Өндөршил	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
646.	Өндөршил	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1988		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
647.	Өндөршил	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1977							Үгүй	Үгүй
648.	Сайхан-Овоо	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1978	1978	2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
649.	Сайхан-Овоо	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
650.	Хулд	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1989	1989	2016	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
651.	Хулд	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987		2017	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
652.	Цагаандэлгэр	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1998	2000	2016	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
653.	Цагаандэлгэр	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978		2014	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
654.	Эрдэнэдалай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2012			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
655.	Эрдэнэдалай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1982			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
656.	Эрдэнэдалай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1952		2005	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
657.	Эрдэнэдалай	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2003			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
<b>ӨМНӨГОВЬ АЙМАГ</b>														
658.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
659.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1997		2019	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
660.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
661.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2009		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
662.	Баяндалай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1982			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
663.	Баяндалай	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
664.	Баяндалай	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Үгүй	2002		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
665.	Булган	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1990		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
666.	Булган	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1990		2018	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
667.	Гурвантэс	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
668.	Гурвантэс	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1988			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
669.	Гурвантэс	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1967			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
670.	Гурвантэс	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
671.	Мандал-Овоо	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1992		2019	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
672.	Мандал-Овоо	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2012							Үгүй	Үгүй
673.	Мандал-Овоо	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
674.	Манлай	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
675.	Манлай	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1967		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
676.	Манлай	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
677.	Манлай	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1977		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
678.	Ноён	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1990		2021	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
679.	Ноён	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
680.	Номгон	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
681.	Номгон	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2021							Тийм	Үгүй
682.	Сэврэй	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
683.	Сэврэй	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1998		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
684.	Ханбогд	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
685.	Ханбогд	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1990			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
686.	Ханбогд	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1989			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
687.	Ханбогд	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2018			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
688.	Ханхонгор	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1987		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
689.	Ханхонгор	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
690.	Ханхонгор	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 2	Үгүй	Тийм	1987							Үгүй	Үгүй
691.	Ханхонгор	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
692.	Хүрмэн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1980		2015	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
693.	Хүрмэн	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
694.	Цогт-Овоо	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2000		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
695.	Цогт-Овоо	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2000			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
696.	Цогт-Овоо	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
697.	Цогтцэций	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1969		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
698.	Цогтцэций	Ахлах сургууль №1	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1969		2006					Үгүй	Үгүй
699.	Цогтцэций	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 1	Тийм		1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
700.	Цогтцэций	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1974			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
701.	Цогтцэций	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
702.	Цогтцэций	Ахлах сургууль №2	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
<b>СЭЛЭНГЭ АЙМАГ</b>														
703.	Алтанбулаг	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
704.	Баруунбүрэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1980		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
705.	Алтанбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1970		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
706.	Алтанбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1970		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
707.	Баруунбүрэн	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2006			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
708.	Алтанбулаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1970		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
709.	Баянгол	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1969		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
710.	Баянгол	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1969			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
711.	Ерөө	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2005			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
712.	Ерөө	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1985		2006	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
713.	Ерөө	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1968			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм
714.	Ерөө	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1995			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
715.	Ерөө	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1975		2013	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
716.	Жавхлант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1981		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
717.	Жавхлант	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979		2018					Үгүй	Үгүй
718.	Зүүнбүрэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
719.	Зүүнбүрэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1973		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
720.	Зүүнбүрэн	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
721.	Зүүнбүрэн	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
722.	Мандал	Ахлах сургууль Билиг ДБ (хувийн)	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2003	2011		Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
723.	Мандал	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1960			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
724.	Мандал	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1956		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
725.	Мандал	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1953			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
726.	Мандал	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1976		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
727.	Мандал	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1950	2004		Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм
728.	Мандал	Ахлах сургууль №3	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974	1990	2014	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
729.	Мандал	Ахлах сургууль №4	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
730.	Мандал	Ахлах сургууль №4	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2017			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
731.	Мандал	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1978		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
732.	Мандал	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
733.	Мандал	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
734.	Мандал	Бага сургууль - ЦБСЦ Тарни	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	1982			Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
735.	Орхон	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1982			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
736.	Орхон	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2020			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
737.	Орхонтуул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1979		2020	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
738.	Орхонтуул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
739.	Орхонтуул	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1974		2011	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
740.	Сайхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1983			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
741.	Сайхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1981		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
742.	Сайхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1981		2012	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
743.	Сайхан	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2019			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
744.	Сант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
745.	Сант	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2016			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
746.	Түшиг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1985		2015	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
747.	Түшиг	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Үгүй	1989		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
748.	Түшиг	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
749.	Хушаат	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1995	2010	2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
750.	Хушаат	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2005	2010		Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
751.	Хүдэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1989		2021	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
752.	Хүдэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2000			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
753.	Цагааннуур	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2004			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
754.	Цагааннуур	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
755.	Цагааннуур	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979		2011	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
756.	Шаамар	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1989		2008	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
757.	Шаамар	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1977		2021	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
758.	Шаамар	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
<b>ТӨВ АЙМАГ</b>														
759.	Алтанбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1961	1962	1962	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
760.	Алтанбулаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1961			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
761.	Аргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм		1980			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
762.	Аргалант	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм		1980							Үгүй	Үгүй
763.	Архуст	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1988		2011	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
764.	Архуст	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
765.	Батсүмбэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2009		2017	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
766.	Батсүмбэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
767.	Батсүмбэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1999			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
768.	Батсүмбэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Үгүй	Тийм	1962		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
769.	Батсүмбэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
770.	Батсүмбэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
771.	Батсүмбэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 3	Үгүй	Тийм	1980			Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
772.	Баян	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
773.	Баян	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
774.	Баян-Өнжүүл	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
775.	Баян-Өнжүүл	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2003							Үгүй	Үгүй
776.	Баяндэлгэр	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1968	1968		Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
777.	Баяндэлгэр	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1968	1967		Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
778.	Баянжаргалан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1979		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
779.	Баянжаргалан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм		1978			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
780.	Баянхангай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1980			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
781.	Баянхангай	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2021							Үгүй	Үгүй
782.	Баянхангай	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1980			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
783.	Баянжаргалан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
784.	Баянцагаан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1986		2008	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
785.	Баянцагаан	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1986			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
786.	Баянцагаан	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1986							Үгүй	Үгүй
787.	Баянцагаан	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм		1987			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
788.	Баянцогт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1972	2014	2014	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
789.	Баянцогт	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1974		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
790.	Баянчандмань	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2012	2012	2012	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
791.	Борнуур	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1980		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
792.	Борнуур	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм		1957	2010	2010	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
793.	Бүрэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Үгүй	2022			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
794.	Бүрэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1974		2006	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
795.	Бүрэн	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
796.	Дэлгэрхаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2021							Үгүй	Үгүй
797.	Дэлгэрхаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1970	2008	2005	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
798.	Дэлгэрхаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1988							Үгүй	Үгүй
799.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	1980		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
800.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2013							Үгүй	Үгүй
801.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1960							Үгүй	Үгүй
802.	Заамар	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1968		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
803.	Заамар	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр	Тийм		1968			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
804.	Заамар	Дунд сургууль №2	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	1995		1995	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм
805.	Лун	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1983		2013	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
806.	Лун	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1977		2016	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
807.	Мөнгөнморьт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1989			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
808.	Мөнгөнморьт	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1974			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм
809.	Өндөрширээт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
810.	Өндөрширээт	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
811.	Сүмбэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1976			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
812.	Сүмбэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978		2008	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
813.	Сэргэлэн	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1981		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
814.	Сэргэлэн	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1980			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
815.	Сэргэлэн	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
816.	Угтаалцайдам	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1988			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
817.	Угтаалцайдам	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
818.	Цээл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
819.	Цээл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Үгүй	1993	2002		Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
820.	Цээл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1978		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
821.	Цээл	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1980		2016	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
822.	Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй

---

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
823.	Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1980			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
824.	Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2019							Үгүй	Үгүй
825.	Эрдэнэсант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1998			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
826.	Эрдэнэсант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1970	1984	2003	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
827.	Эрдэнэсант	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
828.	Эрдэнэсант	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
<b>ХАНГАЙН БҮС</b>														
<b>АРХАНГАЙ АЙМАГ</b>														
829.	Батцэнгэл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1986		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
830.	Батцэнгэл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1969		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
831.	Батцэнгэл	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
832.	Батцэнгэл	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987		2006	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
833.	Булган	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
834.	Булган	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2017	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
835.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
836.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2001		2021	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
837.	Жаргалант	Бага сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1971		2009	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
838.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2018							Үгүй	Үгүй
839.	Их Тамир	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
840.	Их Тамир	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1973			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
841.	Их Тамир	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
842.	Их Тамир	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
843.	Их Тамир	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1980			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
844.	Өгийнуур	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
845.	Өгийнуур	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
846.	Өгийнуур	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1953		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
847.	Өгийнуур	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
848.	Өгийнуур	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
849.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1992		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
850.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
851.	Өндөр-Улаан	Бага сургууль Хануй багийн	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1971		1998	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
852.	Өндөр-Улаан	Бага сургууль Хануй багийн	Дотуур байр 1	Тийм		2016			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
853.	Өндөр-Улаан	Бага сургууль Хануй багийн	Дотуур байр 2	Тийм		1989		2006	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
854.	Өндөр-Улаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1988		2016	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
855.	Өндөр-Улаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
856.	Өндөр-Улаан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Үгүй	2016			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
857.	Өндөр-Улаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1986			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
858.	Тариат	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
859.	Тариат	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1960		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй



1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль	байр 2											
860.	Тариат	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2011							Үгүй	Үгүй
861.	Тариат	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1987		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
862.	Тариат	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1981		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
863.	Төвшрүүлэх	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
864.	Төвшрүүлэх	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1985		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
865.	Төвшрүүлэх	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1980		2012	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
866.	Хайрхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2005	2005		Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
867.	Хайрхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1973			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
868.	Хайрхан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2005		2013					Үгүй	Үгүй
869.	Хайрхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1974			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
870.	Хайрхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1974			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
871.	Хангай	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
872.	Хангай	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
873.	Хашаат	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1990		2012	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
874.	Хашаат	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1969		2011	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
875.	Хашаат	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
876.	Хашаат	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1990		2015	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
877.	Хотонт	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1995			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
878.	Хотонт	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
879.	Хотонт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1982		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
880.	Хотонт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
881.	Хотонт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1979							Үгүй	Үгүй
882.	Цахир	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
883.	Цахир	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1981			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
884.	Цэнхэр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1979			Үгүй	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
885.	Цэнхэр	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2011			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
886.	Цэнхэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1985		2009					Үгүй	Үгүй
887.	Цэнхэр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1979	2017		Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
888.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
889.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1990			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
890.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
891.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм		2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
892.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1989		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
893.	Чулуут	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1975	2009		Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
894.	Чулуут	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
895.	Чулуут	Бага сургууль	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
896.	Эрдэнэбулган	Бага сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2015		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
897.	Эрдэнэбулган	Бага сургууль	Дотуур байр	Тийм		1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
898.	Эрдэнэмандал	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
899.	Эрдэнэмандал	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979		2017	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
900.	Эрдэнэмандал	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1984		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
901.	Эрдэнэмандал	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Үгүй	1973			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
902.	Эрдэнэмандал	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2018			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
<b>БАЯНХОНГОР АЙМАГ</b>														
903.	Баацагаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1987		2009	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
904.	Баацагаан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
905.	Баацагаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1980		2014	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
906.	Баацагаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Үгүй	Үгүй	1970							Үгүй	Тийм
907.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
908.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1982		2017					Тийм	Үгүй
909.	Баян-Овоо	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1986		2017	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
910.	Баян-Өндөр	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1984		2018	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
911.	Баян-Өндөр	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2019	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
912.	Баянбулаг	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	1985			Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
913.	Баянбулаг	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2006	2020	2013	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
914.	Баянбулаг	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2013	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
915.	Баянговь	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1992		2016	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
916.	Баянговь	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1981			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
917.	Баянлиг	Бага сургууль Гашуун дэл багийн	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2000			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
918.	Баянлиг	Бага сургууль Гашуун дэл багийн	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2000			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
919.	Баянлиг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
920.	Баянлиг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
921.	Баянлиг	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
922.	Баянхонгор	Дунд сургууль Шаргалжуут багийн	Хичээлийн байр	Үгүй	Тийм	2002		2012	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
923.	Баянхонгор	Дунд сургууль Шаргалжуут багийн	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
924.	Баянхонгор	Дунд сургууль Шаргалжуут багийн	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1976		2006	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
925.	Баянцагаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1994			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
926.	Баянцагаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1976			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
927.	Баянцагаан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2001			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
928.	Баянцагаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1981		2019	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
929.	Богд	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1976		2009	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
930.	Богд	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
931.	Богд	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1981		2015	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
932.	Бөмбөгөр	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1985		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
933.	Бөмбөгөр	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978		2009	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
934.	Бууцагаан	Бага сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1981			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
935.	Бууцагаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
936.	Бууцагаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
937.	Галуут	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
938.	Галуут	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1990		2014	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
939.	Галуут	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
940.	Галуут	Бага сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1982			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
941.	Галуут	Бага сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1982			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
942.	Гурванбулаг	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2003		2019	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
943.	Гурванбулаг	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм		1980		2016	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
944.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1977		2006	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
945.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1977			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
946.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1974			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
947.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1977		2008	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
948.	Жинст	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
949.	Жинст	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
950.	Жинст	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Үгүй	1977		2014	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
951.	Заг	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
952.	Заг	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1983		2003	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
953.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
954.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1976		2014	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
955.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
956.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1992		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
957.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
958.	Хүрээмарал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Үгүй	1970							Үгүй	Үгүй
959.	Хүрээмарал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1983		2016	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
960.	Хүрээмарал	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1983		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
961.	Шинэжинст	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1986	2012	2018	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
962.	Шинэжинст	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1986			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
963.	Шинэжинст	Дунд сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1988		2011	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
964.	Шинэжинст	Дунд сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1978		2012	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
965.	Эрдэнэцогт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1977		2017	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
966.	Эрдэнэцогт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1977			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
967.	Эрдэнэцогт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Үгүй	1959							Үгүй	Үгүй
968.	Эрдэнэцогт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Үгүй	Үгүй	1957							Үгүй	Үгүй
<b>БУЛГАН АЙМАГ</b>														
969.	Баян-Агт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010			Үгүй	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
970.	Баян-Агт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1977			Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
971.	Баян-Агт	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2005			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
972.	Баян-Агт	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987			Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
973.	Баяннуур	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1982			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
974.	Баяннуур	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1982			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
975.	Баяннуур	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1982		2002	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
976.	Бугат	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2020			Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
977.	Бугат	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2021			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
978.	Бүрэгхангай	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1991		2015	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль	байр											
979.	Бүрэгхангай	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
980.	Бүрэгхангай	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Үгүй	Тийм	1968			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
981.	Гурван Булаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
982.	Гурван Булаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1975			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
983.	Гурван Булаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1986		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
984.	Гурван Булаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Үгүй	Тийм	1981			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
985.	Дашинчилэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
986.	Дашинчилэн	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1976	2009	2002	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
987.	Дашинчилэн	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1957		2002	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм
988.	Могод	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1986		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
989.	Могод	Дунд сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1970		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
990.	Могод	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1971			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
991.	Орхон	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1972		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
992.	Орхон	Дунд сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1972		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
993.	Рашаант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2006			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
994.	Рашаант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1985	2005	2010	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
995.	Рашаант	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2021			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
996.	Рашаант	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1986			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
997.	Сайхан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1964			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
998.	Сайхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2017			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
999.	Сайхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	2004			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1000.	Сайхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1974			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1001.	Сайхан	Ахлах сургууль	Дотуур байр 4	Тийм	Тийм	1973			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1002.	Сэлэнгэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1990			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1003.	Сэлэнгэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1983			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1004.	Сэлэнгэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1960		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1005.	Сэлэнгэ	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1990			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1006.	Сэлэнгэ	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1990			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1007.	Тэшиг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1008.	Тэшиг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1979		2016	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1009.	Тэшиг	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978		2016	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1010.	Хангал	Дунд сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1987		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1011.	Хангал	Дунд сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1987							Үгүй	Үгүй
1012.	Хангал	Дунд сургууль	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	2010	2020		Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1013.	Хангал	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1975	2013	1988	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1014.	Хангал	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1015.	Хишиг-Өндөр	ЕБЛС	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1016.	Хишиг-Өндөр	ЕБЛС	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1983		2004	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1017.	Хишиг-Өндөр	ЕБЛС	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1995		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1018.	Хишиг-Өндөр	ЕБЛС	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1979		2003	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1019.	Хутаг-Өндөр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
1020.	Хутаг-Өндөр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1987		2013	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1021.	Хутаг-Өндөр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1978		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль	байр 3											
1022.	Хутаг-Өндөр	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1988			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1023.	Хутаг-Өндөр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1024.	Хутаг-Өндөр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм
1025.	Хутаг-Өндөр	Бага сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2005		2021	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1026.	Хутаг-Өндөр	Бага сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Үгүй	1959			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1027.	Хутаг-Өндөр	Бага сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1028.	Хутаг-Өндөр	Бага сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
<b>ОРХОН АЙМАГ</b>														
1029.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1976	1991		Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1030.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
<b>ӨВӨРХАНГАЙ АЙМАГ</b>														
1031.	Баруунбаян-Улаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1984		2015	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1032.	Баруунбаян-Улаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1033.	Баруунбаян-Улаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1034.	Бат-Өлзий	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2018							Үгүй	Үгүй
1035.	Бат-Өлзий	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1036.	Бат-Өлзий	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1990			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1037.	Бат-Өлзий	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Тийм	Тийм	1976		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1038.	Бат-Өлзий	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1984		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1039.	Бат-Өлзий	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1040.	Баян-Өндөр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1041.	Баян-Өндөр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1976		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1042.	Баян-Өндөр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2018			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1043.	Баян-Өндөр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1985		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1044.	Баян-Өндөр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1045.	Баянгол	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1985		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1046.	Баянгол	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2013		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1047.	Баянгол	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1048.	Богд	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1049.	Богд	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1977		2020	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй
1050.	Богд	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1986		2010	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1051.	Богд	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1978		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1052.	Бүрд	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1977		2021	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1053.	Бүрд	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1979		2016	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1054.	Бүрд	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1979		2014	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1055.	Гучин-Ус	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2013			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1056.	Гучин-Ус	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1985		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1057.	Гучин-Ус	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1986		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1058.	Гучин-Ус	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1975		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1059.	Есөн Зүйл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
1060.	Есөн Зүйл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2019							Тийм	Үгүй
1061.	Есөн Зүйл	Ахлах	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1985		2014	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль												
1062.	Зүүнбаян-Улаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1976		2006	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1063.	Зүүнбаян-Улаан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1064.	Зүүнбаян-Улаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1976		2018	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1065.	Нарийнтээл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1066.	Нарийнтээл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1975		2003	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1067.	Нарийнтээл	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1068.	Нарийнтээл	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987		2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1069.	Нарийнтээл	Бага сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1964	1964	2020	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
1070.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1976		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1071.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1976			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1072.	Өлзийт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1976			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1073.	Сант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1962			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1074.	Сант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2021							Үгүй	Үгүй
1075.	Сант	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1975		2018	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1076.	Сант	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1990		2008	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1077.	Тарагт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1974		2021	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1078.	Тарагт	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1079.	Тарагт	Бага сургууль Тува багийн	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2000			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1080.	Төгрөг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1989		2015	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1081.	Төгрөг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1082.	Төгрөг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1083.	Төгрөг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1976			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1084.	Уянга	Ахлах сургууль №1	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2004			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1085.	Уянга	Ахлах сургууль №1	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
1086.	Уянга	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2014		2019	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1087.	Уянга	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019							Үгүй	Үгүй
1088.	Уянга	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1981	2009	2007	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1089.	Уянга	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2018			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1090.	Уянга	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1971		2019	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1091.	Хайрхандулаан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1985		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1092.	Хайрхандулаан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1986		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1093.	Хархорин	ЕБЦС Орхон	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2006			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1094.	Хархорин	ЕБЦС Орхон	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1979		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1095.	Хархорин	ЕБЦС Орхон	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1979			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм
1096.	Хархорин	ЕБЦС Орхон	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1097.	Хархорин	Ахлах сургууль №2	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1986		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1098.	Хархорин	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1099.	Хархорин	Ахлах сургууль Номын хурдэн	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2019							Үгүй	Үгүй
1100.	Хархорин	Ахлах сургууль Номын хурдэн	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2021							Үгүй	Үгүй
1101.	Хужирт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1984		2019	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1102.	Хужирт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Үгүй	1924							Үгүй	Тийм
1103.	Хужирт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1978		2016	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1104.	Хужирт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1978		2015	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
<b>ХӨВСГӨЛ АЙМАГ</b>														
1105.	Алаг-Эрдэнэ	Ахлах сургууль Алаг	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010							Үгүй	Үгүй
1106.	Алаг-Эрдэнэ	Ахлах сургууль Алаг	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1981		2001	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм
1107.	Алаг-Эрдэнэ	Ахлах сургууль Алаг	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1108.	Алаг-Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1109.	Алаг-Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1984		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1110.	Алаг-Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1111.	Алаг-Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1112.	Алаг-Эрдэнэ	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1984		2004	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1113.	Арбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Үгүй	Үгүй	2010			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1114.	Арбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1115.	Арбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1981		2003	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1116.	Арбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Үгүй	Тийм	1961			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1117.	Арбулаг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм		2007			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1118.	Арбулаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм		2004			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1119.	Арбулаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1986			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1120.	Арбулаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1121.	Баянзүрх	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1971		2007	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1122.	Баянзүрх	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2017			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
1123.	Баянзүрх	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1124.	Бүрэнтогтох	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2016			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1125.	Бүрэнтогтох	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Үгүй	1984		2008	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1126.	Бүрэнтогтох	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1960	1960	1960	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1127.	Бүрэнтогтох	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм		1984	1984	2008	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1128.	Бүрэнтогтох	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1972		1972	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1129.	Бүрэнтогтох	Бага сургууль - ЦБСЦ	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1130.	Бүрэнтогтох	Бага сургууль - ЦБСЦ	Дотуур байр	Үгүй	Тийм	1972		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
1131.	Галт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1132.	Галт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1978			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1133.	Галт	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1968		2013	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1134.	Галт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2004			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1135.	Галт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1978		2013	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1136.	Галт	Ахлах сургууль	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1975		2012	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1137.	Галт	Бага сургууль Зүрх	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1138.	Галт	Бага сургууль Зүрх	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2012							Үгүй	Үгүй
1139.	Галт	Бага сургууль Зүрх	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1140.	Галт	Бага сургууль Зурх	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1982		2008	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1141.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1142.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1972		2013	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1143.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1144.	Жаргалант	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1145.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2004							Үгүй	Үгүй
1146.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1987		2005	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1147.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1981		2005	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1148.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Тийм	Тийм	1981		2005	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1149.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 5	Тийм	Тийм	1960		2005	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1150.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 1	Тийм	Тийм	2007			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1151.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 2	Тийм	Тийм	1985		2005	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1152.	Их-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1960		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1153.	Рашаант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1154.	Рашаант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1978		1978	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1155.	Рашаант	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1975		2010	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1156.	Рашаант	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм		2011			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1157.	Рэнчинлхүмбэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	1979			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1158.	Рэнчинлхүмбэ	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1969	1968	2015	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
1159.	Рэнчинлхүмбэ	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1160.	Рэнчинлхүмбэ	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал 2	Тийм	Тийм	2012			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1161.	Рэнчинлхүмбэ	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2015			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1162.	Рэнчинлхүмбэ	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1985			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1163.	Тариалан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1962			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1164.	Тариалан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1165.	Тариалан	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1166.	Тариалан	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1990			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1167.	Тариалан	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1989			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1168.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1169.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1975		2009	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй
1170.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1970		2017	Үгүй	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1171.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2014			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1172.	Тосонцэнгэл	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1981			Тийм	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй
1173.	Төмөрбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2019			Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1174.	Төмөрбулаг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1972		2010	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1175.	Төмөрбулаг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2014		2020	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1176.	Төмөрбулаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм		1981		2007	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1177.	Төмөрбулаг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм		1973			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1178.	Түнэл	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2010			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1179.	Түнэл	Ахлах	Хичээлийн	Тийм	Тийм	1986		2007	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм	Үгүй



1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		сургууль	байр 2											
1180.	Түнэл	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1986			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1181.	Түнэл	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1986							Үгүй	Үгүй
1182.	Улаан-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2012							Үгүй	Үгүй
1183.	Улаан-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2009			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1184.	Улаан-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1982			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1185.	Улаан-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Тийм	Тийм	1982			Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1186.	Улаан-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 5	Тийм	Тийм	1968			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1187.	Улаан-Уул	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Үгүй	Тийм	2002							Үгүй	Үгүй
1188.	Улаан-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020							Үгүй	Үгүй
1189.	Улаан-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	2001			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1190.	Улаан-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр 3	Тийм	Тийм	1982			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1191.	Ханх	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Үгүй	Тийм	2009		2018	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1192.	Ханх	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1994		2018	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1193.	Ханх	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй		1974							Үгүй	Үгүй
1194.	Ханх	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Үгүй	Тийм	2010			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
	Ханх	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2016			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1196.	Цагаан-Үүр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2021			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1197.	Цагаан-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
1198.	Цагаан-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1979		2014	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1199.	Цагаан-Үүр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 4	Үгүй	Тийм	1970			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1200.	Цагаан-Уул	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 5	Тийм	Тийм	1968		2009	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1201.	Цагаан-Үүр	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1985			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1202.	Цагаан-Үүр	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2020			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1203.	Цагаан-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1986		2011	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1204.	Цагаан-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр 3	Үгүй	Тийм	1980		2007	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1205.	Цагаан-Уул	Ахлах сургууль	Дотуур байр 4	Үгүй	Тийм	1972		2009	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1206.	Цагааннуур	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Үгүй	Тийм	2009			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1207.	Цагааннуур	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	2000		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1208.	Цагааннуур	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1986			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
1209.	Цагааннуур	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	2006			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1210.	Цагааннуур	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1211.	Цэцэрлэг	Бага сургууль Могойн	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	2003		2010	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1212.	Цэцэрлэг	Бага сургууль Могойн	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2006			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1213.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 1	Үгүй	Тийм	2009			Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1214.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 2	Үгүй	Тийм	1975			Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй	Тийм
1215.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Тийм	1975			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
1216.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1976			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1217.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	2009			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1218.	Цэцэрлэг	Ахлах сургууль	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1987			Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй	Үгүй
1219.	Чандмань-Өндөр	Ахлах сургууль	Хичээлийн байр	Тийм	Тийм	1979		2006	Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Тийм

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1220.	Чандмань-Өндөр	Ахлах сургууль	Дотуур байр	Тийм	Тийм	2017			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1221.	Шинэ-Идэр	Ахлах сургууль Шинэ	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2021		2020	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1222.	Шинэ-Идэр	Ахлах сургууль Шинэ	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1981		2011	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Тийм	Үгүй
1223.	Шинэ-Идэр	Ахлах сургууль Шинэ	Хичээлийн байр 3	Үгүй	Үгүй	1981			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Тийм
1224.	Шинэ-Идэр	Ахлах сургууль Шинэ	Хичээлийн байр 4	Тийм	Тийм	1958			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1225.	Шинэ-Идэр	Ахлах сургууль Шинэ	Биеийн тамирын заал 1	Тийм	Тийм	2021		2021	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1226.	Шинэ-Идэр	Ахлах сургууль Шинэ	Биеийн тамирын заал 2	Тийм	Тийм	1981							Үгүй	Үгүй
1227.	Шинэ-Идэр	Ахлах сургууль Шинэ	Дотуур байр 1	Тийм	Тийм	1973		2015	Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1228.	Шинэ-Идэр	Ахлах сургууль Шинэ	Дотуур байр 2	Тийм	Тийм	1973			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1229.	Эрдэнэбулган	Ахлах сургууль Эрдэнэ	Хичээлийн байр 1	Тийм	Тийм	2008			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1230.	Эрдэнэбулган	Ахлах сургууль Эрдэнэ	Хичээлийн байр 2	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Тийм	Үгүй	Тийм	Үгүй
1231.	Эрдэнэбулган	Ахлах сургууль Эрдэнэ	Хичээлийн байр 3	Тийм	Тийм	1984			Тийм	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1232.	Эрдэнэбулган	Ахлах сургууль Эрдэнэ	Биеийн тамирын заал	Тийм	Тийм	1984		2012	Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй
1233.	Эрдэнэбулган	Ахлах сургууль Эрдэнэ	Дотуур байр	Тийм	Тийм	1987			Тийм	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй	Үгүй